

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Никола С. Вујичић

**ИЗВРШЕЊЕ КАЗНЕ ЗАТВОРА И
ОДУСТАЈАЊЕ ОД КРИМИНАЛНОГ
ПОНАШАЊА**

докторска дисертација

Београд, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF LAW

Nikola S. Vujičić

**SERVING TIME AND
DESISTANCE FROM CRIME**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

др Ђорђе Игњатовић,
редовни професор Правног факултета
Универзитета у Београду, у пензији

Чланови Комисије за одбрану докторске дисертације:

др Ђорђе Игњатовић
редовни професор Правног факултета
Универзитета у Београду, у пензији

др Милана Љубичић
редовна професорка Филозофског факултета
Универзитета у Београду

др Ивана Стевановић
виша научна сарадница Института за
криминолошка и социолошка истраживања

др Наталија Лукић
доценткиња Правног факултета
Универзитета у Београду

Датум одбране докторске дисертације:

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Захвалити се неком, мада изгледа лако, често је тешко јер се трудимо да некога не заборавимо или ненамерно не поменемо. Писање дисертације сам давно отпочео, а чини се да тај процес ни данас није приведен крају, нове идеје непрестано навиру. Строго формални облик тезе дозвољава ову страницу неформалности, коју користим да се од срца захвалим свима онима који су ми давали снагу, веровали у мене и били ми подршка.

Учитељи Основне школе „Душан Вукасовић Диоген“ из Купинова, наставници Земунске гимназије и професори Правног факултета Универзитета у Београду, хвала вам што сте ми пренели знање и помогли да постанем академски грађанин.

Посебну захвалност дугујем проф. др Ђорђу Игњатовићу, који је био главни покретач мог бивствовања у науци и ментор у изради ове дисертације. Хвала члановима комисије за одбрану докторске дисертације, на свим конструктивним саветима и предлозима за даљу разраду теме којом сам се бавио.

Захвалност за несебичну помоћ и подршку на овом путу упућујем: Мисији ОЕБС у Републици Србији и Наташи Новаковић, руководиоцу Програма за људска права и кривичноправни систем; Министарству правде – Управи за извршење кривичних санкција, г. Дејану Царевићу, директору Управе, и г. Милошу Шилићу, начелнику Одељења за безбедносно-оперативне послове; Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици на челу са управником г. Александром Алимпићем и свим запосленима у тој установи који су ми годинама помагали у мојим истраживањима; г. Мирославу Алимпићу, судији Апелационог суда у Новом Саду и председнику Вишег суда у Новом Саду; Мрежи организација за постпеналну подршку Србије и учесницима фокус група.

Захваљујем се драгим колегиницама и колегама из Института за криминолошка и социолошка истраживања. Посебну захвалност дугујем др Ивани Стевановић, директорки Института, која ми је указала поверење да „заиграм у научним водама“, др Љепосави Илијић и др Тијани Карић Зорић, на свој помоћи и подршци, стрпљењу и знању које су поделиле са мном приликом писања дисертације, пријатељски и несебично. Хвала екипи PrisonLIFE!

Хвала мојим пријатељима и родбини који су увек били уз мене.

Циљ сам постигао, а на том путу сам остао без оних који су ми пружали подршку, који би данас са мном делили моју радост. Моја Мита, моја Бајка, моја сестра Нада, мој пријатељ Стефан (Андонели) и други. Хвала вам што сте били део мог живота, знам да сте ту негде.

Хвала мојој сестри Даници и сестричини Софији за сваки пољубац, загрљај и осмех који су ми измамиле када ми је било најтеже.

Напоследку, највећу захвалност дугујем родитељима, мајци Драгици и оцу Стевану. Хвала вам што вас имам, хвала вам за свако ваше одрицање да бих живот могао да живим пуним плућима, хвала вам што сте своје здравље и своје потребе ставили у запећак да бисте сестру и мене извели на пут. Хвала вам за несебичну љубав, хвала вам што сте најбољи родитељи.

„Нема више будале, од научене будале“ (М.В.)

ПОДАЦИ О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Наслов: Извршење казне затвора и одустајање од криминалног понашања

Сажетак: Предмет дисертације је проучавање значаја извршења казне затвора на процес одустајања од криминалног понашања. Полазни ставови аутора садржани су у идеји да теорија идентитета и теорија социјалне подршке у највећој мери објашњавају овај процес. Емпиријско истраживање чине три студије, чији је главни циљ да се испита у којој мери спроведени третман и условни отпуст доприносе одустајању, као и улога постпеналне подршке у том процесу. Одустајање се посматра као уздржавање од чињења кривичних дела у периоду од најмање три године, рачунајући од датума отпуста са издржавања казне затвора. Прва (квантитативна) студија је спроведена у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, при чему је узорак конципиран тако да одговара квазиексперименталном нацрту истраживања. Анализирано је укупно 400 досијеа осуђеника који су отпуштени у периоду од 2015. до 2017. године. Преостале две студије су квалитативног типа. Једна фокус група која је спроведена са запосленима у поменутом заводу, док су другом фокус групом обухваћени представници Мреже организација за постпеналну подршку Србије. У обради података коришћене су различите статистичке методе као и квалитативна анализа садржаја. Најважнији налази указују да осуђеници који прихватају третман, имају веће шансе да буду условно отпуштени и истовремено у значајној мери мање рецидивирају, у односу на лица која нису показала успех у третману и која су отпуштена по редовном истеку казне. Стога, аутор закључује да третман и институт условног отпуста имају важну улогу у процесу одустајања, те даје предлоге за њихово унапређење у пракси. Поред тога, указује на могуће правце развоја постпеналног прихвата и надзора осуђених лица, који у овом моменту представљају најслабију карику система.

Кључне речи: извршење казне затвора, третман, условни отпуст, поврат, одустајање од криминалног понашања.

Научна област: Право

Ужа научна област: Кривично право (кривичне науке)

INFORMATION REGARDING DOCTORAL DISSERTATION

Title: Serving Time and Desistance from Crime

Summary: The subject of this dissertation is the analysis of the importance of serving time and its impact on desistance. The author's starting point is that the theory of identity and the theory of social support explain this process to the greatest extent. Empirical research consists of three studies whose main aim is to look into to what extent treatment and parole as well as the role of post-penal support contribute to desistance in that process. Desistance is considered as the act of refraining from committing criminal offences in the period of at least three years starting from the date of release from prison. The first (quantitative) study was carried out in the Correctional Facility in Sremska Mitrovica, the sample of which was designed so that it could be in line with the quasi-experimental draft of the research. 400 hundred dossiers of convicts that were released between 2015 and 2017 have been analysed. The last two studies are the qualitative ones. One focus group consisted of the employees of the previously mentioned Correctional Facility and the other one was made of the representatives of the Network of organizations for the post-penal support in Serbia. When it comes to data processing different statistical methods as well as the qualitative content analysis have been applied. The most crucial findings show that the convicts that abide by the principles of treatment have more chances of being released on parole. Furthermore, there are fewer recidivists comparing to those whose treatment was unsuccessful and who were released after serving the whole of their sentence. For that reason the author concludes that treatment and parole have an important role in the process of desistance and thus he gives suggestions for their improvement in practice. Besides that he points out possible directions of the development of post-penal support and supervision of (ex-)convicts that present the weakest link of the system.

Key words: serving time, treatment, parole, recidivism, desistance

Scientific field: Law

Scientific subfield: Criminal law (Criminal Sciences)

САДРЖАЈ

УВОД	1
1. НОВА ПЕНОЛОШКА МИСАО	4
1.1. Процена ризика као основно оруђе нове пенологије.....	6
1.2. (Не)спојивост нове пенолошке мисли и идеала рехабилитације	9
2. ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ ОДУСТАЈАЊА	10
2.1. Типови истраживања одустајања од криминалног понашања (метод).....	10
2.2. Проблем дефинисања одустајања.....	13
2.3. Оперативна дефиниција концепта одустајања	19
2.4. Концепт одустајања и концепт отпорности: поједине сличности и разлике	21
2.5. Разматрање концепта одустајања у теоријама животног циклуса	23
2.6. Критика концепта одустајања и могући правци развоја	26
3. ФАКТОРИ И ПРОЦЕСИ КОЈИ УТИЧУ НА ОДУСТАЈАЊЕ.....	29
3.1. Утицај старости и животне доби на одустајање	29
3.2. Пол и одустајање од криминалног понашања.....	33
3.2.1. Утицај родитељства на одустајање	37
3.3. Тип кривичног дела и одустајање од криминалног понашања	40
3.3.1. Партнерско насиље и одустајање	40
3.3.2. Сексуално насиље и одустајање	42
3.4. Здравствена стања и одустајање од криминалног понашања	48
3.4.1. Злоупотреба дрога и алкохола и одустајање	48
3.4.2. Психијатријске болести и одустајање.....	52
3.5. Казна затвора и одустајање од криминалног понашања	53
3.5.1. Значај извршења казне затвора у процесу одустајања	55
3.5.2. Значај условног отпуста и примене надзора на процес одустајања.....	62
3.5.2.1. Кратак осврт на настанак, опште карактеристике и значај условног отпуста.....	62
3.5.2.2. Утицај условног отпуста на одустајање од криминалног понашања	65
3.5.2.3. Значај социјалне подршке: квалитет надзора и однос са социјалним радником.....	68
3.5.2.4. Жене на условном отпусту	73
3.5.2.5. Особености примене надзора над лицима са здравственим сметњама	75
3.5.2.6. Критичне тачке и могући правци унапређења.....	77
3.5.3. Значај постпеналног прихвата на процес одустајања	78
3.6. Фактори ризика и заштитни фактори процеса одустајања	80
3.6.1. Брак и ванбрачна заједница	81
3.6.2. Рад, образовање, обуке и стручно усавршавање.....	83
4. ЗАКОНОДАВНИ ОКВИР	90
4.1. Третман и позитивноправни прописи у Републици Србији	91

4.2.	Институт условног отпуста у Републици Србији	97
4.2.1.	Норме кривичног материјалног права	97
4.2.2.	Норме кривичног извршног права	99
5.	ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ	100
5.1.	Предмет, циљеви и задаци истраживања	100
5.1.1.	Теоријско одређење основних појмова	101
5.1.2.	Радна дефиниција	101
5.2.	Хипотезе истраживања	102
5.3.	Методологија истраживања	104
5.3.1.	Метод	104
5.3.2.	Избор и начин прикупљања података	104
5.3.3.	Узорак истраживања	106
5.3.4.	Варијабле истраживања	107
5.3.5.	Обрада података	116
6.	РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	118
6.1.	Квантитативна студија	118
6.1.1.	Социодемографски опис узорка	118
6.1.2.	Кривично дело, тип дела, изречена кривична санкција и ранија осуђиваност	119
6.1.3.	Судски поступак	121
6.1.3.1.	Податак о суду који је изрекао казну затвора	121
6.1.3.2.	Дужина трајања судског поступка, начин окончања и број осуда	122
6.1.3.3.	Примена притвора у току судског поступка	122
6.1.4.	Третман осуђених лица	123
6.1.4.1.	Пријем у установу	123
6.1.4.2.	Примарно разврставање осуђеног	123
6.1.4.3.	Накнадно разврставање осуђеног – тренутак отпуста	124
6.1.4.4.	Радно ангажовање	126
6.1.4.5.	Образовање и стручно усавршавање	126
6.1.4.6.	Коришћење проширених права и погодности	126
6.1.4.7.	Дисциплинско кажњавање	127
6.1.5.	Примена условног отпуста	128
6.1.5.1.	Подносилац молбе, број усвојених молби и кривично дело	128
6.1.5.2.	Судски поступак поводом поднете молбе за условни отпуст	128
6.1.5.2.1.	Податак о суду и дужини трајања поступка	128
6.1.5.2.2.	Примена заштитног и електронског надзора	128
6.1.5.2.3.	Разлози за и против усвајања молбе за условни отпуст	129
6.1.5.2.4.	Мишљење установе о поднетој молби за условни отпуст	129
6.1.5.2.5.	Мишљење тужиоца о поднетој молби за условни отпуст	130
6.1.5.2.6.	Дужина условљеног дела казне и чекање на условни отпуст	131

6.1.5.3. Фактори који утичу на условни отпуст	132
6.1.5.4. Предикција условног отпуста.....	141
6.1.6. Пенолошки поврат осуђених лица	144
6.1.6.1. Фактори који су повезани са повратом	146
6.1.6.2. Предикција рецидивизма	151
6.2. Прва фокус група: извршење казне затвора, значај третмана и изазови у пракси – виђење проблема из угла третманских службеника	153
6.2.1. Пријем у установу и разврставање осуђеног.....	153
6.2.2. Упитник за процену ризика, капацитета и потреба осуђеног лица	154
6.2.3. Радно ангажовање	155
6.2.4. Образовање и стручно усавршавање.....	156
6.2.5. Коришћење проширених права и погодности.....	156
6.2.6. Злоупотреба дрога и алкохола, психијатријско лечење	157
6.2.7. Дужина изречене казне затвора и третман	157
6.2.8. Условни отпуст	158
6.2.9. Условни отпуст и поврат.....	160
6.2.10. Постпенални прихват	161
6.2.11. Потребe запослених	161
6.3. Друга фокус група: казна затвора и постпенални прихват – виђење проблема из угла МОППС-а	162
6.3.1. Настанак МОППС-а и начин финансирања организација које јој припадају	162
6.3.2. Сарадња МОППС-а са владиним и невладиним сектором	163
6.3.3. Начини сазнања и први контакт осуђеника са МОППС-ом	164
6.3.4. Помоћ и подршка коју пружа МОППС (потребе и проблеми).....	164
6.3.5. Значај извршења казне затвора и примењеног третмана	166
6.3.6. Тренутно стање и правци развоја постпеналног прихвата у Србији	167
7. ДИСКУСИЈА	168
ЗАКЉУЧАК.....	188
ЛИТЕРАТУРА.....	193
ПРИЛОГ 1: ОБРАЗАЦ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА.....	210
ПРИЛОГ 2: ТРАНСКРИПТ ДИСКУСИЈЕ СА ПРВЕ ФОКУС ГРУПЕ	219
ПРИЛОГ 3: ТРАНСКРИПТ ДИСКУСИЈЕ СА ДРУГЕ ФОКУС ГРУПЕ.....	242

ПРЕГЛЕД КОРИШЋЕНИХ СКРАЋЕНИЦА

Велики упитник	Упитник за осуђене према којима се извршава казна затвора преко три године
ЕУ	Европска унија
ЗИВСМ	Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера, <i>Сл. гласник РС</i> , бр. 55/2014 и 87/2018.
ЗИКС	Закон о извршењу кривичних санкција, <i>Сл. гласник РС</i> , бр. 55/2014 и 35/2019.
ЗКП	Законик о кривичном поступку, <i>Сл. гласник РС</i> , бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - одлука УС и 62/2021 - Одлука УС.
Извештај	Извештај о владању и понашању осуђеног лица по молби за условни отпуст
КЗ	Кривични законик, <i>Сл. гласник РС</i> , бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.
КПЗ Сремска Митровица	Казнено-поправни завод у Сремској Митровици
Мали упитник	Упитник за осуђене према којима се извршава казна затвора до и три године
МОПИС	Мрежа организација за постпеналну подршку Србије
ОЕБС	Мисија ОЕБС у Републици Србији
Правила	Стандардна минимална правила Уједињених нација о поступању са затвореницима
Правилник	Правилник третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица, <i>Сл. гласник РС</i> , бр. 66/2015.
Приручник	Приручник за попуњавање извештаја за условни отпуст
СЗБ	Специјална затворска болница у Београду
УИКС	Министарство правде: Управа за извршење кривичних санкција
УН	Организација Уједињених нација

УВОД

Теми поступања са лицима осуђеним на казну затвора одувек се придавао нарочит значај, а продор идеје да се са том категоријом лица може хумано поступати условио је и одређене промене на том пољу, што је од друге половине XX века до данашњих дана допринело непрестаном развоју пенолошке мисли и праксе, иако се чини да и даље постоје бројне недоумице, спорења и отворена питања.

Изрицање казне затвора у основи представља негативан чин за лице које је учинило кривично дело, али то не значи нужно да време проведено на извршењу казне затвора за појединца представља нешто лоше. Напротив, привремено укидање одређених грађанских права за време трајања казне, у контексту „поправљања“ осуђеника и припреме за повратак у заједницу, за конкретно лице може да представља добит у смислу усвајања друштвено прихватљивих ставова и правила понашања.

Уколико усвојимо став да је казна затвора нужна у систему кривичних санкција јер друштво није нашло адекватну замену за затварање¹, поставља се питање на који начин поступати са осуђеницима. Афирмација тог питања проистиче из бројних негативних околности или последица које настају по лице које борави у затворском окружењу, а у овом раду ћемо указати само на неке од њих. Примера ради, присилна природа затворског окружења значи да кажњавање утиче на многе аспекте свакодневног живота у затвору. Затвореницима је ограничено кретање, наметнута су им строга правила понашања, рада и активности током дана, а њихова лична имовина је ограничена. Ограничени су у раду и образовању, а њихови односи са породицама мењају се из темеља и ограничавају.² Бавећи се ефектима призонизације, Клемер (*Clemmer*) је пре неколико деценија указао да највише забрињавају оне фазе у којима се рађа или продубљује склоност ка криминалном и антисоцијалном понашању.³

Надовезујући се на претходно, долазимо до тога да третман преступника није „само третман“ већ би требало да буде и класична фаза „идеала рехабилитације“, односно просвећен подухват, племенит покушај да се премости базична жеља да се зада бол (*патња*) другима. Код преступника постоји нешто што треба поправити. Реч третман потиче од француског *traiter* и означава поступање, опхођење. То је широк појам који може имати различите садржаје, зависно од области друштвеног живота и рада у којој се употребљава.⁴ Тако, циљ деловања на преступника је промена неприлагођеног понашања и начина размишљања коришћењем различитих техника којима би требало да се повећа степен самоконтроле, реши проблем и уоче предности и недостаци у обрасцу понашања конкретног лица⁵, што није ништа друго до промена личности која се посматра као „разграђивање погрешних и формирање нових, социјално оправданих и прилагођених ставова“.⁶

¹ Ђ. Ignjatović (2013) Normativno uređenje izvršenja vanzavodskih krivičnih sankcija u Srbiji, *Crimen*, 4(2): 144.

² A. Coyle (2008) The treatment of prisoners: International standards and case law, *Legal and Criminological Psychology*, 13: 220. Говорећи о мукама затвореника, попут лишавања добара и услуга, лишавања хетеросексуалних односа, губитка аутономије, осећаја сигурности и сл., Сајкс (*Sykes*) истиче да, какве год да могу бити патње затварања, морају се пронаћи начини на које би недостаци разочарања наметнули смишљену претњу затворениковој личности и осећају сопствене вредности. Вид. G. Sykes (2009) Muke zatvorenika, u: Ђ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 520.

³ D. Clemmer (2009) Prizonizacija, u: Ђ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 517.

⁴ D. Atanacković (1988) *Penologija*, Naučna knjiga, Beograd, 133.

⁵ T. Dillien et al. (2020) The neuropsychology of child sexual offending: A systematic review, *Aggression and Violent Behavior*, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101406>.

⁶ D. Atanacković (1988) *op. cit.*, 131.

Практично, може се рећи да је примена третмана у суштини отелотворење идеје сврхе кажњавања у оном делу који се тиче специјалне превенције.⁷ Реч је о динамичком аспекту концепта ресоцијализације који је повезан са *пенитенцијарним третманом*, дефинисаним као скуп свесних и несвесних поступака усмерених ка остварењу циља казне – преваспитању осуђеног лица и његовом оспособљавању за живот на слободи.⁸ То се остварује применом различитих мера преваспитања, институционалног и ванституционалног карактера.⁹ Говоримо о третману у ужем смислу, који се примењује према лицима осуђеним на казну лишења слободе, што је уједно и најстарије схватање третмана. Осим тога, третман се може схватити и у ширем смислу, као поступање са учиниоцима кривичног дела најпре у кривичном поступку, потом у поступку извршења и на крају током постпеналног периода.¹⁰

Снага идеала рехабилитације потиче из њене племенитости и рационалности – из обећања да је њен циљ саосећајност, пре него осветничка казна и пут ка смањењу криминалитета. Ту идеју чине три међусобно повезане компоненте које се односе на то како се рехабилитација мора постићи: *прво*, не можемо поправити преступнике ако не знамо шта је погрешно код њих, *друго*, преступници чине кривична дела из различитих разлога, и *треће*, третман мора да се индивидуализује, што значи да фокус мора да буде на преступнику.¹¹ Из тога произлази да је неопходно установити узрок(е) преступничког понашања како би се могло успешно деловати на преступника, који је јединка за себе и за кога се утврђује програм поступања, прилагођен његовим капацитетима и потребама.

Као циљ третмана према осуђеном лицу, у контексту идеала ресоцијализације, обично се наводи остварење сврхе кажњавања. Међутим, због тога се појам третмана неретко меша са појмовима ресоцијализације, преваспитања и рехабилитације, тако да се они употребљавају као синоними за третман, што није исправно јер ствара заблуду у којој се циљ изједначава са средством.¹² Иако је овај став изнет пре готово четири деценије, чини се да је актуелан и данас, без обзира на то што се данас више употребљавају појмови ресоцијализације и реинтеграције.

На путу примене третмана налазе се бројне тешкоће и проблеми, који утичу на успех у поправљању и преваспитању осуђеника, а свде се на притисак институционалног живота, последично и слабије или јаче израженом отпору осуђеника да се подвргну одређеним мерама.¹³ То увек чини актуелним питање одабира најефективнијег програма поступања – третмана са осуђеним лицима.¹⁴ Можемо говорити о две врсте помоћи: *унутрашњој*, која се огледа у давању савета, подстицању и охрабрењу осуђеног лица да реши тешкоће са којима се суочава, и *спољашњој*, која обухвата материјална средства, обезбеђење запослења, решавање привременог смештаја¹⁵, што представља припрему за отпуст или оно што се у пракси означава „првим корацима на слободи“. Другим речима, третман се посматра као једна, почетна, фаза

⁷ Са аспекта утицаја прописа, овде говоримо о основном разграничењу између два аспекта сврхе кажњавања. Док *генерална превенција* настаје као резултат међусобне интеракције између одредаба закона (*прописана казна*) и његове примене у пракси (*утицај на друге да не врше кривична дела*), *специјална превенција* зависи од ефекта изречене казне затвора на конкретно лице. Вид. J. Andenaes (1966) *The General Preventive Effects of Punishment*, *University of Pennsylvania Law Review*, 114 (7): 950.

⁸ Ђ. Ignjatović (2016) *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 179.

⁹ С. Константиновић Вилић, М. Костић (2006) *Пенологија*, СБЕН, Ниш, 159.

¹⁰ М. Milutinović (1988) *Penologija*, Savremena administracija, Beograd, 92.

¹¹ F. T. Cullen (2013) *Rehabilitation: Beyond Nothing Works*, *Crime and Justice*, 42(1): 308–310.

¹² D. Atanacković (1988) *op. cit.*, 134.

¹³ М. Milutinović (1988) *op. cit.*, 106.

¹⁴ З. Стевановић (2006) *Могућности и ограничења изградње савременог затворског система*, у: Д. Радовановић (ур.) *Ново кривично законодавство: дилеме и проблеми у теорији и пракси*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Виша школа унутрашњих послова, Београд, 582.

¹⁵ С. Константиновић Вилић, М. Костић (2006) *op. cit.*, 184.

реhabилитације, која је недовољна уколико се осуђенику не помогне после отпуста из установе. Иако су постојале велике наде да ће ти идеали допринети смањењу стопе поврата, то се у пракси није догодило, што је довело до настанка *нове пенологије*. Том концепту ћемо посветити више пажње у наредној целини будући да су њене основне идеје, које су отелотворене у модерним системима извршења, значајне за предмет нашег рада и емпиријски део истраживања.

Крајњи циљ третманских поступака и мера требало би да буде „оспособљавање извршилаца кривичних дела да поштују друштвене вредности и норме, да се стваралачки понашају у друштвеном животу и да тако постану корисни чланови друштва“¹⁶, што се мери смањењем стопе поврата, односно рецидивом. Тај термин потиче од латинске речи *recidivus* („оно што се понавља“) и означава чин понављања непожељног понашања особе која је доживела негативне последице тог понашања. Као термин, користи се у бројним дисциплинама, а у кривичним наукама се чешће дефинише као појам поврата.

У *кривичноправном смислу*, поврат је поновно вршење кривичног дела од лица које је раније већ осуђивано за кривично дело. Према природи дела, могу се разликовати генерални (учинилац врши разнородна дела) и специјални поврат (поновљено вршење истих или истоврсних дела).¹⁷ Прави се и разлика између обичног и вишеструког поврата, што се одражава на одмеравање казне и примену појединих института кривичног права.¹⁸

Осим тога, разликују се криминолошки и пенолошки поврат. *Криминолошки поврат* је поновно извршење кривичног дела од лица које је раније учинило кривично дело, без обзира на то да ли је (правноснажно) осуђено за то дело или није. *Пенолошки поврат* постоји када лице поново дође у казнено-поправну установу ради извршења изречене казне затвора за дело које је учинило после извршене казне затвора за раније учињено кривично дело.¹⁹

Када је реч о контроли криминалитета, компаративно посматрано, последње две деценије су обележене продором алтернатива казни лишења слободе, док је условно отпуштање уз примену заштитног надзора постало правило за највећи број осуђеника према којима се извршава казна затвора.²⁰ Међутим, и даље је отворено питање адекватних облика реаговања према оним категоријама лица која су склона грађењу криминалних каријера, што је подстакло заинтересованост науке за анализу оних фактора који доприносе или отежавају процес одустајања (енг. *desistance*). Управо то је створило један релативно новији правац у криминолошким оквирима, који се рапидно развија од почетка овог века до данашњих дана. Сам појам потиче од енглеске речи *desist*, што значи одустати, удаљити се, окончати, која се у криминолошком контексту односи на дугорочан прекид криминалног понашања, односно криминалних активности.²¹

Компаративно посматрано, спроведене су бројне студије одустајања, али се чини да је на нашим просторима такав приступ у зачећу, што оснажује идеју да се испита значај казне затвора и примене третмана у том процесу. Извршење казне затвора се у студијама одустајања не

¹⁶ М. Милутиновић (1978) Проблеми и тенденције у савременој пенолошкој теорији и пракси, *Отисак из Гласа СССР-а Српске академије наука и уметности, одељење друштвених наука*, књ. 20, 238.

¹⁷ Вид. детаљније: И. Вуковић (2021) *Кривично право – општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 482–487.

¹⁸ Z. Stojanović (2015) *Krivično pravo – opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 280.

¹⁹ D. Jovašević, Z. Stevanović (2012) *Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 119.

²⁰ D. J. Champion (2008) *Probation, Parole, and Community Corrections*, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 4–5.

²¹ S. Maruna (2001) *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*, American Psychological Association, Washington, DC, 17. Поједини аутори томе додају и прекид са антисоцијалним понашањем. Према: D. Petrich (2016). *Theorizing Desistance-Promotion in Circle Processes: The Role of Community in Identity Transformation, Restorative Justice: An International Journal*, 4(3): 389.

посматра изоловано од примене условног отпуста, заштитног надзора и постпеналног прихвата осуђених лица. Том правцу ћемо се и ми приклонити и поћи од става да је подршка (системска и друштвена) нужна уколико желимо да постигнемо промене на индивидуалном нивоу. Наш рад, уз увод, дискусију и закључак, чине два основна дела – теоријски и емпиријски.

Први део се састоји се од четири целине, у којима се најпре анализирају нова пенолошка мисао и њена компатибилност са основним полазним схватањима ресоцијализације и реинтеграције осуђених лица у друштвену заједницу. На тај оквир се надовезују теорије о одустајању, односно фактори и процеси који доприносе одустајању, а на крају је дат кратак осврт на прописе који су у директној вези са нашом студијом.

Други, централни део овог рада чини емпиријско истраживање чији је циљ да се сагледа улогу (*значај*) третмана и примене условног отпуста на смањење поврата. Реч је о три различите студије. Најпре смо спровели квантитативну студију у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици (у наставку: КПЗ Сремска Митровица), којом је обухваћено 400 (бивших) осуђених лица која су у периоду од 2015. до 2017. године отпуштена из те установе, чији је поврат праћен најмање три године, рачунајући од датума отпуста са издржавања казне затвора. Друга студија, квалитативне природе, спроведена је у виду фокус групе са третманским службеницима запосленим у тој установи, са циљем да се ближе објасне одређене појаве које проистичу из третмана и рада са осуђеним лицима, а које остају изван обима класичне статистичке обраде података. У трећој студији је спроведена фокус група са члановима дела организација које су у саставу Мреже организација за постпеналну подршку Србије (у наставку: МОППС) да би се на индиректан начин увидели проблеми са којима се суочавају осуђеници за време и након издржане казне затвора.

1. НОВА ПЕНОЛОШКА МИСАО

Глобалне промене, које су се последњих деценија догодиле на економском, социјалном, политичком и културолошком нивоу, у ери неолиберализма, одразиле су се и на казнену политику, формалне облике друштвене реакције на криминалитет, што је допринело и значајним модификацијама у пенолошкој пракси.

Када је реч о извршењу казне затвора, од седамдесетих година прошлог века, на удару критике у већини западних земаља и код нас нашао се и концепт ресоцијализације јер се сматрало да није утицао на укупно смањење стопе криминалитета и поврата.²² Идеал рехабилитације је оштро критикован и доведен у питање. Мартинсонова (*Martinson*) тврђња да ништа не даје резултате (енг. *nothing works*) утемељена је на његовој анализи утицаја програма третмана на смањење рецидива, на основу чијих резултата је закључио да је третман преступника у великој мери неефикасан. Истина, резултати поновљене анализе су показали да „поједини програми ипак дају резултате“, па се, последично, наметнуло питање шта делује (енг. *what works*).²³ У суштини, то питање непрестано заокупља оне који се баве темом изрицања и извршења кривичних санкција.

Крај XX и почетак XXI века обележила је глобална тенденција одбацивања модела социјалног благостања и смањење средстава која се троше из државног буџета, што је у

²² Б. Кнежић (2011) Затворска казна: репресија и/или ресоцијализација, у: Л. Крон, Б. Кнежић (ур.) *Криминал и државна реакција: феноменологија, могућности, перспективе*, Институт за криминологију и социологију, Београд, 336.

²³ R. Martinson (1979) *New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform*, *Hofstra Law Review*, 7: 244.

сегменту изрицања и извршења кривичних санкција створило услове за *нову пенологију*²⁴, која се уобичајено дефинише као управљање, надзор и контрола одређених група људи.²⁵ *Стара пенологија*, која је настала пре седамдесетих година, била је усмерена на индивидуалну рехабилитацију преступника, док је *нова пенологија* усредсређена на ефикасну процену и друштвено управљање ризицима од индивидуалних, рационалних актера и преступника који су оцењени високим, средњим или ниским степеном ризика.²⁶ То практично значи да се знатно мање бави одговорношћу, моралним сензибилитетом, дијагнозом, интервенцијом и третманом појединачног преступника.²⁷ У новим методама, индивидуализована дијагноза (програм поступања) замењена је агрегатним системима класификације за потребе надзора, затварања и контроле одређених група преступника.²⁸

Нови концепт је заснован на идеји да је основни задатак пенологије да управља преступничком популацијом. Као таква, нова пенологија је део много ширег концепта „новог друштвеног менаџмента“, који тежи одржавању интегритета система којим управља и ефикасној контроли унутрашњих процеса.²⁹ Бери (*Barry*) истиче да је основна премиса нове пенологије да циљ затвора и условног отпуштања више није да се преступници рехабилитују, односно злочин је „могуће толерисати“, а затвори постају места за најризичније групе преступника. Према његовом мишљењу, у савременом схватању рехабилитације, наспрам пунитивизма, не разликују се у потпуности два јасна и конкурентна захтева кривичног правосуђа: надзор заједнице, као алтернатива казни лишења слободе, и надзор заједнице, као део затворске казне, у форми одобрења условног отпуштања уз примену заштитног надзора.³⁰

Централно место више нема рехабилитација него процена ризика и управљање процењеним ризиком, као правац који, у условима раста криминалитета, високе стопе рецидивизма и смањених улагања, обећава реалан учинак и мерљив резултат.³¹ Успех у примени третмана раније се доводио у искључиву везу са рецидивом, што није у складу са садашњим пенолошким схватањима. Наиме, у савременим системима постоји устаљена пракса изрицања условног отпуста, са заштитним надзором или без њега, али се његов опозив више не сматра неуспехом већ значи да је друштво успешно идентификовало ризик којим се може дугорочно управљати.³² Последично, закључује се да се условно отпуштање на слободу померило са комбинације рехабилитације, реинтеграције и јавне заштите, ка искључивом фокусу на јавној заштити.³³

Иако идеал рехабилитације није дао очекиване резултате у пракси, критици је подложен и концепт управљања ризиком, односно менаџерски приступ, имајући у виду да се његове последице огледају и у изразито дисонантним савременим пенолошко-теоријским оквирима и у

²⁴ S. Soković (2011a) Nova penologija – karakteristike i perspektive, *Pravni život*, 60(9): 823.

²⁵ A. R. Ackerman, M. Sacks, R. Furman (2014) The New Penology Revisited: The Criminalization of Immigration as a Pacification Strategy, *Justice Policy Journal*, 11(1): 5.

²⁶ A-M. McAlinden (2011) The Reintegration of Sexual Offenders: From a ‘Risks-’ to a ‘Strengths-Based’ Model of Offender Resettlement, in: S. Farrall, M. Hough & S. Maruna (eds.) *Escape Routes: Contemporary Perspectives on Life after Punishment*, Routledge, London, 161.

²⁷ M. M. Feeley, J. Simon (1992) The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications, *Criminology*, 30(4): 452.

²⁸ D. R. Gordon (1990) *The Justice Juggernaut: Fighting Street Crime, Controlling Citizens*, Rutgers University Press, New Brunswick, 24.

²⁹ S. Soković (2011a) *op. cit.*, 829.

³⁰ M. Barry (2019) ‘Walking on Ice’: The Future of Parole in a Risk-Obsessed Society, *Theoretical Criminology*, 25(2): 14–15.

³¹ S. Soković (2011b) Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta, *Crimen*, 2(2): 221.

³² A. R. Ackerman, M. Sacks, R. Furman (2014) *op. cit.*, 7.

³³ M. Barry (2019) *op. cit.*, 15.

повећању затворске популације, те стављању одређеног дела популације под неку врсту контроле. У нашој литератури се истиче да је веома значајно разумети савремена кретања у друштвеним реакцијама на криминалитет и познавати искуства земаља које су избегле или значајно ублажиле „нови пунитивизам“.³⁴

Као добар пример наводе се скандинавске земље, које се доследно држе принципа да је казна затвора „крајње средство“, која, као кривична санкција, треба да буде резервисана за учиниоце најтежих кривичних дела или за оне (упорне) преступнике код којих алтернативне кривичне санкције раније нису дале адекватне резултате. Те земље, наиме, улажу велика средства у програме третмана, али и прихвата по отпусту са издржавања казне затвора, што је у вези са јаким друштвеним капиталом и социјалним улагањима, чији је циљ инклузија у друштво посебно осетљивих категорија лица, попут бивших осуђеника, односно њихово одустајање од даљег преступничког понашања.

На пример, Шведска је једна од земаља које, на глобалном нивоу, највише изражавају позитиван однос поверења између државе и грађана, што се огледа и у области извршења кривичних санкција, где постоје значајна улагања у рехабилитационе програме. Поредиши је са англосаксонским системима, пре свега са енглеским, у којем доминира менаџерски приступ управљања осуђеним лицима, Остерман (*Österman*) је уочила неколико битних разлика којима се делимично објашњава већи успех у процесу одустајања у шведском систему. Ауторка је приметила и да током извршења казне затвора постоји мање конфликтних односа између затвореника, с једне стране, и кривичноправног система и ауторитета, с друге стране, што појачава поверење у кривично правосуђе и његову легитимност те подстиче одустајање. Потом, велика улагања у различите програме подршке подржавају индивидуалне промене, односно постоје приступачнији и атрактивнији путеви за инклузију у друштво, што се пре свега огледа у подршци у проналажењу посла. Ауторка такав приступ означава као идеал нормализације, чији је циљ смањење рецидивизма.³⁵

Тај идеал нормализације није ништа друго до идеал рехабилитације, будући да су у оба случаја централне категорије сам преступник и његово поправљање, у смислу прекида криминалног деловања, а не управљање групом преступника које је основни постулат нове пенолошке мисли. То нас враћа на давно постављено питање – шта делује? или, у контексту савремених тенденција – да ли се управљање ризичним групама може сматрати успехом, односно да ли је установљени (процењени) ризик, без адекватног третмана усмереног на поправљање, неуспех?

1.1. Процена ризика као основно оруђе нове пенологије

Општи концепт контроле, како смо указали, унео је значајне промене и у пенолошкој пракси, па су тако у први план стављени ризик и процењена вероватноћа испољавања ризичног понашања, у смислу поновног чињења кривичног дела. Основни инструмент у тој материји су упитници за процену ризика, неформално означени као главно оруђе у материји извршења казне затвора. У наставку ћемо укратко указати на неке од основних карактеристика упитника за процену ризика, њихов значај, али и критике које им се упућују.

³⁴ S. Soković (2011a) *op. cit.*, 835.

³⁵ L. Österman (2020) Structural ‘ladders’ and the female path to desistance: comparative lessons from Sweden and England, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 7–8.

Инструменти за процену ризика су засновани на статичким (непроменљивим) и динамичким (променљивим) факторима. Нагласак на динамичкој процени ризика је приметан у разматрању неких од најутемељнијих теоријских перспектива о криминалном понашању. Тако, Ендруз и Бонта (*Andrews & Bonta*) у свом моделу говоре о личном, међуљудском и моделу јачања осећаја за заједницу. Основни статички фактор је криминална историја, док су најзначајнији динамичким фактори они који указују на могућност позитивне промене. То су: антисоцијални ставови, антисоцијални познаници, антисоцијални фактори личности, злоупотреба психоактивних супстанци, породични фактори, посао или школа, забава и рекреација.³⁶ Међутим, у пракси се може јавити проблем односа између броја те две врсте фактора, па тако недостатак довољног броја динамичких фактора може водити недовољном напредовању у третману, што је уједно и основни демотивишући фактор за прихватање програма поступања.

Скале направљене од статичких фактора обично се ослањају на историјске маркере који се споро мењају (нпр. старост) или их је готово немогуће мењати људским деловањем (нпр. старост приликом прве осуде). За разлику од њих, динамички фактори ризика су засновани на личности и окружењу, а њихов укупан скор може да обухвати стварне карактеристике лица која се процењују, које су корисне и ван предикције рецидивизма. На основу њих се могу документовати промене у третману, које се могу довести у везу са статичким елементима.³⁷

Постојећа литература о динамичкој процени ризика одлично се уклапа у Земблов и Квинслијев (*Zamble & Quinsey*) модел савладавања рецидива (*coping-relapse model*). Према оквиру савладавања рецидива, криминалном поврату претходи комплексан низ когнитивних, емоционалних и догађаја у окружењу. Аутори тог модела, који обухвата *стабилне* динамичке факторе, који могу постепено да се мењају и који се традиционално разматрају у истраживањима у затвору (антисоцијални ставови, хронична злоупотреба супстанци), тврде да рецидивизам изазива један или више *акутних* динамичких фактора, подложних релативно брзом таласању. Као типичан пример наводе се фактори који су утемељени на окружењу, попут развода или губитка посла, који као такви изазивају бројне емоционалне последице, односно акутне динамичке одговоре, који се огледају у настанку стреса, негативном расположењу и сл.³⁸

Иако је несумњиво да примат треба дати динамичким факторима, посебно имајући у виду третман и пружање могућности осуђеном да на основу испуњених индивидуалних циљева оствари напредак, алатке за процену ризика ипак морају да садрже и одређене статичке елементе. То потврђује и чињеница да немају сва осуђена лица једнаку способност прилагођавања ни једнаке капацитете за промену, што значи да је неким од њих потребан интензивнији програм рада, како би се потенцијално догодила промена набоље. На крају, третман је процес који подразумева постепен рад, те се тако и сами динамички фактори постепено мењају како се остварује програм поступања.

Теоријски и практично посматрано, савремени системи извршења познају више стандардизованих инструмената за процену ризика, док се у називима инструмената за процену често могу уочити и препознати области процене којој су усмерени.³⁹ *Offender Assessment System*

³⁶ Према: N. J. Jones, S. L. Brown, E. Zamble (2010) Predicting Criminal Recidivism in Adult Male Offenders, *Criminal Justice and Behavior*, 37(8): 861.

³⁷ J. M. Scanlan *et al.* (2020) Predicting Women's Recidivism Using the Dynamic Risk Assessment for Offender Re-Entry: Preliminary Evidence of Predictive Validity With Community-Sentenced Women Using a "Gender Neutral" Risk Measure, *Criminal Justice and Behavior*, 47(3): 252.

³⁸ Према: N. J. Jones, S. L. Brown, E. Zamble (2010) *op. cit.*, 861.

³⁹ Навешћемо неколико примера: *Wisconsin Risk and Needs instrument*, познат и под називом *Wisconsin Classification System*, намењен процени криминогених ризика и потреба осуђених; *LSI-R-Level of Supervision- Revised*, који је

– OASys jeste sistem процене rizika, koji se šire primenjuje u većini evropskih zemalja i savremenih sistema izvršenja kazne zatvora.⁴⁰

Taj sistem процене je karakterističan po tome što ispunjava neke od glavnih principa efektivne intervencije: identifikuje (cilja) prestupnike sa visokim i srednjim nivoom rizika, cilja kriminogene potrebe, koristi odgovarajuće metode lečenja – programa tretmana, odrzava integritet programa postupanja, usmerava odgovornost i zasnovan je na saradnji sa službama društvene zajednice.⁴¹ Poslednji element je posebno značajan budući da bi trebalo da omogući i olakša priхват osuđenika posle otpusta iz ustanove, a to se čini davanjem adekvatnih preporuka koje su skrojene na osnovu potreba osuđenika i zasnovane na određenim „kritičnim“ tачкама до којих се дошло у примени третмана. Ипак, треба имати у виду да такве препоруке великим делом зависе од суштинске помоћи коју бивши осуђеник добија након издржане казне затвора, будући да у многим земљама могу постојати различите баријере као што је мањак финансијских средстава које друштво усмерава на ту категорију лица. Ту су велика очекивања и од невладиног сектора.

Инструменти за процену ризика засновани су на основним постулатима менаџерског приступа, односно на управљању и контроли различитих група осуђеника. Самим тим, прелазак на савремене методе, у којима се употребљавају упитници, већ на самом почетку је отворило неколико питања, која су пре свега усмерена на личност оних који врше процену, односно њихове стручне и професионалне способности, и на анализу основних предности и недостатака новог начина рада.

Основна критика савремених упитника, односно критички приступ новој пенолошкој мисли, изражена је у ставу да су они пројектовани за коришћење на групама преступника, што значи да они не могу да дају тачне резултате прогнозе ризика за сваког појединачног преступника. Наиме, скор који је добијен за једног преступника на различитим скалама процене само показује да он припада групи која има одређену статистичку вероватноћу за одређену врсту понашања.⁴² Зато је оправдано очекивати да третмански службеници, лица која примењују упитнике, имају адекватна знања и вештине да схвате значај осуђеникових потреба и у складу са тим креирају одговарајући програм поступања.

такође намењен процени нивоа услуга, ризика и потреба; *Offender Assessment System – OASys*, намењен процени ризика/потреба осуђених лица; *Violence Risk Assessment Guide – VRAG*, намењен процени ризика код насилних осуђеника; *Prison Behavior Rating Scale – PBRs*, намењен процени понашања осуђених у затворским условима; *Criminal Socialisation and Lifestyle Questionnaire – CSLQ*, намењен идентификацији ризичних фактора насталих услед криминалне социјализације; *Psychopathy Checklist – PCL* намењен процени осуђених са психопатским поремећајима личности ради селекције за посебне, специјализоване програме третмана и многи други. Према: Г. Јованић (2012) *Стандардизација поступка условног отпуста као мера заштите од рецидива - докторска дисертација*, Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд, 73.

⁴⁰ У затворском систему Републике Србије такође се примењује OASys, чија је стандардизована верзија уведена у употребу на основу Директиве о начину рада службеника третмана у Заводима, процедурама у раду и изгледу и садржају докумената током утврђивања, спровођења и измене програма поступања са лицима осуђеним за кривична дела и прекршаје. Процене се врше на основу два инструмента: Упитника за осуђене према којима извршава казна затвора до и три године (*Мали упитник*) и Упитника за осуђене према којима се извршава казна затвора преко три године (*Велики упитник*). Према: Н. Вујичић, Т. Карић (2020) *Процена ризика и напредовање у третману у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, Анали Правног факултета у Београду*, 68(1): 173.

⁴¹ Р. Howard, D. Clark, N. Garnham (2006) *An Evaluation of the Offender Assessment System (OASys) in three pilots 1999–2001*, OASys Data, Evaluation & Analysis Team. Према: Љ. Илијић (2016) *Утицај образовања и професионалног оспособљавања на редукацију рецидивизма код осуђених лица - докторска дисертација*, Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд, 58.

⁴² *Ibid.*, 61.

Шта је са ставовима третманских службеника који се у пракси сусрећу са мерењем процене ризика, по основу OASys система? Укратко, може се рећи да су ставови различити. Има мишљења да је инструмент веома детаљан, свеобухватан, да се на основу њега прикупљају све релевантне информације о самом осуђеном лицу, те се тако наглашавају оне области које захтевају посебну пажњу, у складу са процењеним степеном ризика, што усмерава третманског службеника да изабере и примени најбољу врсту интервенције у односу на конкретно осуђено лице. Међу основним недостацима наводи се да рад са тим типом упитника захтева превише времена, да је преопширан, али и да добре резултате даје искључиво за осуђена лица која су процењена високим, али не и средњим или ниским степеном ризика.⁴³

1.2. (Не)спојивост нове пенолошке мисли и идеала рехабилитације

Без обзира на бројне критике које се упућују основним постулатима на којима почива нова пенологија, данашње системе извршења казне затвора готово је немогуће замислити без постојања инструмената за процену ризику. Они служе томе да се лакше управља одређеним категоријама осуђених лица, који су разврстани према сличним карактеристикама, првенствено према процењеном степеном ризика.

Основна критика се упућује чињеници да су искључиво менаџерским приступом и системом процене, који је заснован на утврђивању одређених статистичких веза, занемарене оне вредности које почивају на хуманости и чији је циљ успешна ресоцијализација осуђених лица за живот на слободи. Чини се да је погрешан правац да се успех у третману не мери смањењем рецидива већ успешним идентификовањем ризика којим се може дугорочно управљати. Скрајнута и удаљена од своје суштине, рехабилитација преступника се данас заснива на личним и социјално-психолошким приступима управљању и/или смањењу ризика.

Иако је и концепт рехабилитације оштро критикован и доведен у питање, Кларк (*Clarke*) сматра да у виду треба имати две чињенице. *Прво*, иако су предузети важни кораци, корективни третман мора да постане област која је потпуно заснована на доказима. *Друго*, кривичне науке и пракса имају задатак да спрече или смање стопу криминалитета, обично путем стратегија које имају упориште у емпирији и које су усредсређене на контролу криминалитета, што подразумева смањење прилика за чињење кривичних дела.⁴⁴ Један од проблема је управо то што се упорно проналазе мане корективним мерама, али се релативно мало учинило да се суштински помогне преступницима да побегну од својих криминалних каријера.

Будући да нема лаког решења, корективне мере и третман се морају сагледати онаквим какви јесу: дугорочна борба између оних који корективне мере, а нарочито затворе, желе да учине инструментом бола и патње и оних који желе да искористе интервенције за преступнике као средство за побољшање живота. Кулен (*Cullen*) се залаже за хумано поступање, а третман преступника не види као „универзални лек“ за одустајање већ као најбољу могућу опцију у датом тренутку.⁴⁵ Можемо се сложити са ставом да ће настојање да се оствари успешна ресоцијализација осуђених и учини ефикаснијом превенција рецидивизма, у будућности и даље представљати основне идеје у реформи затворског система.⁴⁶

⁴³ G. Mair, L. Burke, S. Taylor (2006) 'The Worst tax form you've ever seen'? Probation officers' views about OASys. *Probation Journal*, 53(1): 9–10.

⁴⁴ R. V. Clarke (2010) Crime Science, in: E. McLaughlin, T. Newburn (eds.) *The Sage Handbook of Criminological Theory*, Sage, London, 273.

⁴⁵ F. T. Cullen (2013) *op. cit.*, 360–361.

⁴⁶ З. Стевановић (2006) *op. cit.*, 582.

Иако се у основи залажемо за идеал рехабилитације, сматрамо да му треба приступити на другачији начин у односу на класично схватање, о коме је било речи. Систем процене ризика не треба посматрати као нешто лоше, напротив, он може и треба да буде добра почетна основа за рад са осуђеним лицима. Несумњиво је да се предност мора дати динамичким факторима, нарочито у примени третмана и пружању могућности осуђеном да на основу испуњених индивидуалних циљева оствари напредак, што не умањује и оправданост постојања статичких елемената у алаткама за процену ризика. Комбинацијом две врсте фактора може се створити почетна слика о осуђенику, на основу које ће се утврдити адекватан програм поступања, прилагођен личности конкретног лица. То фактички значи да фокус на ризику није некомпатибилан са рехабилитационим ставкама: контрола ризика обликује и мења схватање рехабилитације, али рехабилитација још увек постоји као средство за управљање ризиком.⁴⁷

Теорије о одустајању, које ће бити анализирани у наредном поглављу, суштински се окрећу идејама ресоцијализације и реинтеграције осуђених лица. Као такве, оне се темеље на основној идеји хуманости и помоћи осуђеном да се помоћу различитих програма, који се спроводе током извршења казне затвора, потом применом условног отпуста и надзирања, а напослетку и добрим прихватом, учине кораци да се његов идентитет промени набоље. У том процесу значајну улогу имају и систем и други актери друштвеног деловања.

2. ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ ОДУСТАЈАЊА

Област одустајања од криминалног понашања се и даље непрестано развија у криминологији и сродним дисциплинама, због чега не постоји једна јасна дефиниција тог процеса. Процес је заједнички именован за већину теоријских одређења одустајања, који се допуњује другим елементима, уз неизбежно укључење временске одреднице, односно потребног протекла времена, да би се могло закључити да је одређено лице одустало од даљег чињења кривичних дела. Мада се одустајање посматра у више теоријских праваца у криминологији, о чему ће касније бити речи, чини се да ниједна теорија не оповргава неку другу, већ је допуњује, будући да се истраживачи углавном усмеравају на анализу одређених индивидуалних и друштвених фактора који могу да утичу на престанак криминалне каријере. Последњих година посебна пажња је усмерена на ефекат казне затвора и постпеналног прихвата, односно механизма надзора и помоћи учиниоцу након издржане казне затвора.

2.1. Типови истраживања одустајања од криминалног понашања (метод)

У друштвеним наукама постоје бројне истраживачке технике које се употребљавају за проучавање различитих друштвених појава. Како процес одустајања подразумева својеврсно „праћење понашања“ неког лица у времену и простору, од времена настанка првих истраживања те проблематике па до данашњих дана, показало се да су најзначајнија и неизоставна лонгитудинална и експериментална истраживања, при чему се најчешће комбинује прикупљање квантитативних и квалитативних података. Осим тога, уз одређене предности и недостатке, значај имају и студије самооптуживања и званичне статистике.

Прспективна лонгитудинална испитивања захтевају „поновљено мерење“ истих људи, при чему су у посебном фокусу фактори ризика којима се предвиђа висока вероватноћа нежељеног исхода (понашања), као што је преступништво, док се заштитним (протективним)

⁴⁷ М. Barry (2019) *op. cit.*, 3.

факторима предвиђа ниска вероватноћа преступништва у присуству ризика. Лебер (*Loeber*) и Фарингтон (*Farrington*) истичу да је главна предност тих истраживања то што пружају информације о развоју преступништва током времена, укључујући и податке о старосном добу особе у време почетка и у време одустајања, учесталости и озбиљности преступа, трајању криминалних каријера, континуитету или дисконтинуитету преступништва, специјализацији и ескалацији. Она пружају и информације о развојним секвенцама, променама унутар особа, ефектима животних догађаја и утицају фактора ризика и заштитних фактора на вршење преступа у различитом животном добу.⁴⁸

Мари, Фарингтон и Ајснер (*Murray, Farrington, Eisner*) сматрају да постоји проблем да се на основу тих истраживања изведу убедљиви закључци о каузалним ефектима. Будући да су фокусирана на натуралистичку опсервацију, тешко је раздвојити ефекат неке појединачне варијабле од ефеката бројних других.⁴⁹ Ефекти тестирања могу бити проблематични јер се односе на ефекат завршетка једне оцене (нпр. коришћењем технике интервјуа, упитника) на неку наредну оцену. Као класичан пример, наводи се праћење кохорти јер се временом може догодити да се подаци за неку групу не могу прикупити, што даље ствара проблем повезивања раније добијених са новим подацима, па је узорак суштински измењен, окрњен (осипање узорка).⁵⁰ Уз ове проблеме, могу се додати и проблеми финансирања истраживања, одржавања тима истраживача, као и проблеми на плану истинитости датих одговара и сл.⁵¹

Анализа путање (енг. *Trajectory Analysis*)⁵², чији је пионир у криминологији био Нагин (*Nagin*), која се у основи ослања на лонгитудинална испитивања, постала је веома популарна последњих година. Разлог је у томе што су истраживачи схватили да се агрегатна кривуља старост–криминал, која се типично пење до врха у узрасту тинејџера а затим опада, можда не може применити на све особе. И заиста, како Пикеро (*Piquero*) наводи, анализа путање обично открива различите категорије преступника, као што су хронични преступници са високом стопом преступа, хронични преступници са ниском стопом преступа и преступници у ограниченом добу адолесценције.⁵³ Вредност таквог теоријског приступа доводи се у питање. Скардемер (*Skardhamar*) тврди да ће, чак и када у реалности не постоји ниједна група а подаци су истински континуирани, анализа путање указати на неколико категорија преступника. У дискусији која је вођена на ту тему, Брејм, Патерностер и Пикеро (*Brame, Paternoster, Piquero*) нису се успротивили тој тврдњи, али су заузели став да је анализа путање корисна за описивање и визуелизацију података о криминалној каријери, као и за тестирање одређених теорија.⁵⁴

Експеримент је такође један од метода који се примењује у истраживањима о одустајању, а представља систематски покушај да се истражи ефекат варијација једног фактора (независна или експланаторна варијабла) на други (зависна или варијабла исхода). У

⁴⁸ Према: D. P. Farrington (2013) Longitudinal and Experimental Research in Criminology, *Crime and Justice*, 42(1): 453–527, 456–457.

⁴⁹ J. Murray, D. P. Farrington, M. P. Eisner (2009) Drawing Conclusions about Causes from Systematic Reviews of Risk Factors: The Cambridge Quality Checklists, *Journal of Experimental Criminology*, 5: 1–23, 16.

⁵⁰ D. P. Farrington (2013) *op.cit.*, 457.

⁵¹ D. Popadić, Z. Pavlović, I. Žeželj (2018) *Alatke istraživača*, CLIO & Institut za psihologiju, Beograd, 111–112.

⁵² Метода путање је заснована на формалном статистичком моделу за спровођење групне анализе са подацима заснованим на времену и старости, на основу које је могуће извршити проверу постављених хипотеза. Може се сматрати да је, као таква, подобна за идентификовање значајних подгрупа у постављеним временским интервалима. Такође, има капацитет за статистичку идентификацију фактора којима се предвиђају и мењају те карактеристичне прогресије засноване на времену. Вид. D. S. Nagin (2005) *Group-based modeling of development over the life course*, MA: Harvard University Press, Cambridge, 2.

⁵³ A. R. Piquero (2008) Taking Stock on Developmental Trajectories of Criminal Activity over the Life Course, in: A. M. Liberman (ed.) *The Long View of Crime: A Synthesis of Longitudinal Research*, Springer, New York, 23–78, 26.

⁵⁴ Према: D. P. Farrington (2013) *op.cit.*, 468.

криминологији је независна варијабла често нека врста интервенције, а зависна варијабла нека мера престапа. Шворц, Флемен и Лулуш (*Schwartz, Flamant, Lelouch*) наводе да су већина криминолошких експеримената прагматична испитивања, осмишљена да тестирају ефектност неке интервенције, пре него експланаторна испитивања која се користе за тестирање каузалних хипотеза. Независна варијабла је под контролом лица које спроводи истраживање. Другим речима, експериментатор одлучује који ће људи примити који третман (третман се екстензивно тумачи, односно обухвата све врсте могућих интервенција), спроводи се рандомизација, а испитаницима се насумично одређују различити облици третмана. Обично је могуће проучавати ефекат само једне или две независне варијабле, на два или три различита нивоа.⁵⁵ У спровођењу рандомизованих експеримената могу се јавити многи етички, правни и практични проблеми, што је посебно изражено у евалуацији третмана лица која се налазе на издржавању казне затвора.⁵⁶ Поређењем каснијих и ранијих експеримената уочено је да постоји неколико значајних промена, које се огледају у томе да истраживачи пре свега анализирају пријављене преступе и податке који су доступни у званичним статистикама, при чему се јасно указује на статистички значај (јачину ефекта) испитиване варијабле.⁵⁷

Лонгитудинално-експериментално истраживање: сваки експеримент је, строго говорећи, проспективан и лонгитудиналан по својој природи јер укључује најмање два контакта или прикупљања података са учесницима – један се састоји од експерименталне интервенције (независна варијабла), а други од мерења исхода (зависна варијабла). Међутим, експериментом је обухваћен релативно кратак временски период. Фарингтон, Олин и Вилсон (*Farrington, Ohlin, Wilson*) тврде да те комбиноване студије треба да садрже три елемента: неколико прикупљања података, неколико година покривања, потом експериментална интервенција и најзад још неколико прикупљања података, а после тога праћење још неколико година. Важна предност комбиноване студије у поређењу са одвојеним лонгитудиналним и експерименталним пројектима јесте економичност. Експерименти су осмишљени да тестирају хипотезе, они су најбољи метод тестирања ефеката варијација (између појединаца) у некој независној варијабли на зависну, док лонгитудиналном студијом може да се истражује ефекат промена (унутар појединца) у независној варијабли на зависну.⁵⁸

Осим експерименталног, често се употребљава и квазиекспериментални дизајн, у којем групе за поређење нису формиране на случајан начин, а истраживач често не манипулише независном варијаблом већ користи збивања која се већ одвијају у реалним околностима и која би се одвијала без обзира на истраживање које се спроводи.⁵⁹ Фарингтон (*Farrington*), један од најзначајнијих аутора данашњице који се баве питањем одустајања од криминалног понашања, истиче да се интересовање за ту област нагло увећало и сматра да би хипотезе о узроцима преступништва у истраживањима могле да се генеришу у лонгитудиналне податке и тестирају, како у експерименталном, тако и у квазиексперименталном моделу, праћењем истих људи, пре и након догађаја који се природно јављају, независно од воље истраживача.⁶⁰

Осим тим, суштински неизоставним методама, промена понашања преступника може се мерити и коришћењем метода самопријављивања (студије самооптуживања) или на основу званичних статистика. Међутим, као и у претходним случајевима, постоје одређени недостаци

⁵⁵ *Ibid.*, 474–475.

⁵⁶ J. F. Short *et al.* (2000) *Experimental Research in Criminal Justice Settings: Is There a Role for Scholarly Societies? Crime and Delinquency*, 46: 296.

⁵⁷ D. P. Farrington (2013) *op.cit.*, 483.

⁵⁸ *Ibid.*, 492, 493.

⁵⁹ D. Popadić, Z. Pavlović, I. Žeželj (2018) *op.cit.*, 263.

⁶⁰ D. P. Farrington (2013) *op.cit.*, 502, 505.

па се тако у студијама самооптуживања јављају проблеми који се односе на то да ли и у којој мери испитаник верује истраживачу, при чему се некада дешава да испитаник свесно наводи већи број учињених престапа од стварног броја, а некада тај број умањује. С друге стране, званичне осуде мере само она кривична дела за која је конкретан преступник осуђен, што је мањи број од броја пријављених дела.⁶¹

Као што се види, већина методолошких приступа има своје предности, али и мане, па се поставља питање који од метода треба применити у истраживањима о одустајању. Сматрамо да је решење у *триангулацији*, односно вишеструком прилазу предмету истраживања⁶², чему бисмо могли да додамо и мултидисциплинарни приступ у ситуацијама када се одређеним проблемом (појавом) баве две или више различитих научних дисциплина.

2.2. Проблем дефинисања одустајања

Одустајање је прекид криминалне каријере и сваког учешћа у криминалном понашању, што наизглед делује једноставно. Међутим, у пракси је пут ка дефиницији тежак, а покушаји да се дефинише и измери одустајање бројни и различити. Из веома малог броја емпиријских студија средином XX века, последњих деценија се нагло развија литература о томе како и зашто људи престају да чине кривична дела, при чему се проблем уочава и на плану систематизације различитих гледишта.

Крајем седамдесетих година, Мајзенхелдер (*Meisenhelder*) дефинише одустајање као излажење, „успешно искључивање из претходно развијеног и субјективно препознатог шаблона криминалног понашања“. С друге стране, полазећи од идеја које су развили Ле Бланк и Фрешет (*Le Blanck, Fréchette*), Лебер и Ле Бланк (*Loeber, Le Blanc*) су 1990. године дали дефиницију одустајања у којој су интегрисане четири димензије. Схватање одустајања као процеса подразумева да, пре него што се потпуно престане са криминалним активностима, индивидуална кривуља злочина достиже свој врхунац, након чега опада, при чему преступници постају све више специјализовани за одређену врсту кривичних дела. Слично томе, Уген и Крутшнит (*Uggen, Kruttschnitt*) говоре о кретању, односно помаку од стања вршења до стања невршења престапа, при чему одустајање подразумева одржавање последњег стања.⁶³ То није ништа друго до онога што се уобичајено означава као тренутак завршетка (прекида) криминалне каријере. Међутим, интересантно је да поједини аутори, попут Шавера (*Shover*), истичу елемент добровољности, али у прекиду „озбиљног криминалног учешћа“.⁶⁴ То може бити упитно или на неки начин посматрано као „релативно“, односно „непотпуно“ одустајање, које толерише мање озбиљне преступе, што је подложно критици. Те дефиниције можемо посматрати као врло опште, односно недовољне да прецизно дефинишу основне елементе процеса одустајања, јер се задржавају на једноставној форми да постоје две основе тачке: *полазна*, која представља почетак криминалне каријере, и *крајња*, која се односи на прекид.

Један од првих критичара таквих схватања јесте Маруна (*Maruna*), који истиче да традиционалном погледу недостаје фундаментална ставка о криминалном понашању, а то је да

⁶¹ J. Shapland, A. Bottoms (2020) Offending, Victimization and Desistance: The Lives of Adult Young men from the Sheffield Desistance Study, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 211.

⁶² Детаљно о триангулацији метода вид. у: Ђ. Ignjatović (2022) *Metodologija istraživanja kriminaliteta sa metodikom izrade naučnog rada*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 121–123.

⁶³ Према: L. Kazemian (2007) Desistance From Crime: Theoretical, Empirical, Methodological and Policy Considerations, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 5–27, 7.

⁶⁴ Према: C. Fitzpatrick (2011) What is Difference between ‘Desistance’ and ‘Resilience’? Exploring the Relationship between Two Key Concepts, *Youth Justice*, 11(3): 222.

оно може бити спорадично, односно да се „прекид“ може догодити у сваком тренутку, али да то нужно не подразумева „трајну промену“. Према његовом схватању, у дефиницији одустајања мора да се нагласи „одржавање“, а не „прекид“. Другим речима, одустајање је процес *уздржавања или апстинирања*, у овом случају од криминалног понашања.⁶⁵ Међутим, треба водити рачуна да то што је неко имао период уздржавања не мора значити да ће и одустати, што није новина у теоријским размишљањима. Такав став је нешто раније изнео Фарингтон (*Farrington*), који јасно истиче да период опсервације од пет или десет година није гаранција да неко више неће вршити кривична дела⁶⁶, што доводи до закључка да је сигурнији став да период праћења и друштвено адекватно понашање представљају *одржавање*, пре него сигуран прекид.

Са методолошког аспекта, у ситуацијама у којима нису доступна проспективна лонгитудинална истраживања, када је период опсервације кратак и у којима је мера одустајања дихотомна, на пример, запослење, одустајање се више може посматрати као „привремено“ него као „трајно“.⁶⁷ Тиме је осликана идеја да привремени прекид (*уздржавање*) не мора да значи трајну промену, иако ће се она код појединаца вероватно и десити, те сматрамо да је исправан став да резултати и закључци истраживања о овој теми указују на то да је реч о процесу привременог одустајања.

Последњих година истраживачи се све више усредсређују на разумевање одустајања као процеса, односно наглашавају да „одустајање није једноставно“ већ је то процес „одустајања од нечега“, у овом случају од вршења кривичних дела.⁶⁸ Тако, Вивер и МекНил (*Weaver, McNeil*) дефинишу одустајање као процес у којем људи престају са преступничким понашањем и одржавају то престајање. Зато се, широко говорећи, истраживање одустајања бави тиме када, зашто и како се прекидају криминалне каријере⁶⁹, што је важно ако се узме у обзир да иако различите особе могу да престану да врше преступе у истом старосном добу, њихове криминалне каријере могу значајно да се разликују у различитим процесима (по учесталости, озбиљности и дужини).

Можемо говорити о три степена или три фазе тог процеса. У *првој* фази се формира посвећеност промени, а неретко је покрећу шок или одређена врста кризе, а сама промена може да одржи тзв. одложено одвраћање. У *другој* фази се јавља прекид, који сагледавамо као објективне промене, на пример, нове друштвене мреже и односи, и субјективне промене, на пример, стварање новог друштвеног идентитета. За последњу, *трећу* фазу је карактеристично одржавање (учвршћивање) одлуке да се одустане од даљег чињења кривичних дела, што се постиже развојем нових социјалних улога и променом идентитета.⁷⁰

Усамљена су схватања у литератури која полазе од дихотомне или статичке мере одустајања, односно која тај феномен не посматрају као процес (динамичка дефиниција) већ као прост прекид са криминалним активностима.⁷¹ На ту тему су Бушвеј, Торнбери и Крон (*Bushway, Thornberry, Krohn*) поредили статички и динамички модел одустајања и закључили да је „динамички модел много артикулисанији од статичког модела, када је у питању природа

⁶⁵ S. Maruna (2004) Desistance From Crime and Explanatory Style, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 20(2): 188.

⁶⁶ D. P. Farrington (1986) Age and crime, in: M. Tonry, M. Morris (eds.) *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, University of Chicago Press, Chicago, 7, 201.

⁶⁷ S. D. Bushway, T. P. Thornberry, M. D. Krohn (2003) Desistance as a Developmental Process: A Comparison of Static and Dynamic Approaches, *Journal of Quantitative Criminology*, 19(2): 146–147.

⁶⁸ F. McNeill (2012) Four forms of ‘offender’ rehabilitation: Towards an interdisciplinary perspective, *Legal and Criminological Psychology*, 17(1): 26.

⁶⁹ C. Fitzpatrick (2011) *op. cit.*, 223.

⁷⁰ D. R. Baskin, B. I. Somers (1998) *Casualties of Community Disorder: Women's Careers in Violent Crime*, CO: Westview Press, Boulder, 133–134.

⁷¹ L. Kazemian (2007) *op. cit.*, 10.

процеса одустајања“. Поредићи низ истраживања, дошли су до податка да је стопа слагања између статичког и динамичког модела свега 4,8%⁷², што је у складу са ставом од кога полазе Сампсон и Лауб (*Sampson, Laub*) да одустајање није изолован догађај већ процес који захтева друштвену транзицију и трансформацију идентитета.⁷³ Ту транзицију можемо посматрати као одређене критичне тачке у промени ставова преступника, односно циљано деловање које би требало да одржи друштвено прихватљиво понашање. То значи да она није једнострана већ садржи мноштво путања у којима учествују и други друштвени актери. Због тога сматрамо да је исправније говорити о процесу или путу ка одустајању.

На сам процес одустајања утичу следећи фактори: *структурални* (мотивација за промену, посматрање ствари на други начин, повећање осећаја сопствене вредности и пружање наде, запослење), *социјални* (друштвени контакти и промене у односима) и *персонални* (најзначајнији од њих је реконструкција идентитета).⁷⁴ С друге стране, може се поставити и питање који процеси потпомажу одустајање. У анализи резултата досадашњих истраживања Илијић закључује да процес одустајања проистиче из разних сложених процеса – развојних, психолошких и социолошких, и истиче да до сада није установљен кохерентан теоријски оквир који описује сам процес.⁷⁵ Та анализа се ослања на оне факторе који се и иначе у криминологији сматрају заштитним, односно протективним факторима, што ћемо детаљно анализирати у засебном поглављу.

Као посебна теорија искристалисала се и *теорија идентитета одустајања*, чија је главна премиса да промена антисоцијалног идентитета у просоцијални претходи промени у позитивним социјалним односима, пре него обрнуто. За ту теорију су веома важни радни идентитет, могући идентитет, будући идентитет и људска активност. Тај теоријски приступ, иако нов, привлачи приличну емпиријску пажњу. Било да се користе квалитативни или квантитативни подаци, студије указују на то да је трансформација идентитета преступника у просоцијални идентитет праћена значајним падом вероватноће будућег преступништва.

Та теорија се разликује од ранијих по томе што се примењује искључиво на узорцима пунолетних осуђених лица. Према њој, негативне последице криминалног животног стила се акумулирају током времена до тачке када појединац „долази до дна“. У процесу „долажења до дна“ може да се догоди да особа почне поново да процењује своје животне циљеве, а то је увод у радикалну трансформацију идентитета. Патерностер и Бушвеј (*Paternoster, Bushway*) истичу да преступник доноси одлуку да прекине са даљим вршењем злочина јер „жели промену у погледу тога ко је и шта ради“. Одустајање је резултат тога што он вољно мења свој идентитет, ради на нечем позитивном у будућности и склања се од нечега чега се плаши.⁷⁶ Три су маркера идентитета у том процесу: кристализација незадовољства, промена институционалних или социјалних односа и „прекид са прошлостју“, као кључни маркер за редефинисање самог себе.⁷⁷

У вези са тим, у литератури се истиче да у фокусу истраживача не треба да буде изучавање краткотрајних затишја без преступничког понашања, која се називају „примарни

⁷² S. D. Bushway, T. P. Thornberry, M. D. Krohn (2003) *op. cit.*, 66.

⁷³ J. H. Laub, R. J. Sampson (2001) Understanding Desistance from Crime, *Crime and Justice*, 28, 12.

⁷⁴ S. Roeyen Van *et al.* (2017) Desistance in Drug-Using Offenders: A Narrative Review, *European Journal of Criminology*, 14(5): 615–618.

⁷⁵ Lj. Ilijić (2019) Odustajanje od kriminala – pojam, faktori i teorijske osnove, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(1): 66–67.

⁷⁶ R. Paternoster, S. Bushway (2009) Desistance and the “Feared Self”: Toward an Identity Theory of Criminal Desistance, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 99(4): 1154.

⁷⁷ M. Hallet, J. S. McCoy (2015) Religiously Motivated Desistance: An Explanatory Study, *International Journal of Offender Comparative Criminology*, 59(8): 858.

отпори“ или „примарна одустајања од злочина“, већ дубље анализе „секундарног отпора“, процеса у коме појединци преузимају улогу „реформисане особе“. Та промена, како наводе Маруна и Фарал (*Maruna, Farrall*), подразумева реорганизацију од особе која је одустала од „онога што је била“ у „особу која сада жели да буде“.⁷⁸

У проучавању одустајања мора се разматрати и кретање ка усаглашености са друштвено прихватљивим понашањем. Предлаже се четворострука типологија механизма усаглашености, која може бити инструментална, нормативна, ситуациона и хабитуална. *Инструментална* је мотивисана разборитим прорачуном сопственог интереса (нпр. када на потенцијалне преступнике утичу застрашујуће претње). *Нормативна* потиче од субјективног прихватања норми друштва и/или емотивних веза с другим особама (нпр. партнерима, рођацима) с јаким просоцијалним вредностима. *Ситуациона* проистиче из социјалног или физичког контекста тренутне ситуације, без експлицитно инструменталне или нормативне димензије. *Хабитуална* усаглашеност је она која је временом постала уграђена у живот и навике конкретног грађанина.⁷⁹

Кинг (*King*) је открио да реконструкција идентитета игра водећу улогу у стимулисању примарног одустајања.⁸⁰ Друкчије речено, реконструкција криминалног идентитета је основа одустајања, односно напуштање криминалног идентитета и његова трансформација у просоцијални идентитет. Да би нов, друштвено прихватљив идентитет опстао, пожељна је друштвена подршка на микро и макро нивоу. Она се може посматрати као неопходна подршка и система и окружења у које се бивши преступник враћа, пре свега породице и пријатеља, што у суштини представља адекватан постпенални прихват.

Надовезујући се на теорију идентитета, Ђордано (*Giordano*) са сарадницима предлаже когнитивну теорију одустајања, која има четири кључна елемента: (1) генералну когнитивну отвореност за промене; (2) изложеност и реакцију на „мамце за промену“; (3) расположивост допадљиве конвенционалне личности и (4) промену става према девијантном понашању.⁸¹ Андерсон и МекНил (*Anderson, McNeill*) наводе да се, из когнитивне перспективе, одустајање дешава после промене у когницији или идентитету, која води ка рационалној одлуци да се оконча криминална каријера.⁸² Суштина је у томе да промена не долази сама од себе, односно да сама когниција подразумева различите когнитивне процесе, међу којима је најважнији процес

⁷⁸ Према: Lj. Ilijić (2019) *op. cit.*, 66–67.

⁷⁹ A. Bottoms (2002) *Morality, crime, compliance and public policy*, in: A. Bottoms, M. Tonry (eds.) *Ideology, Crime and Criminal Justice: A Symposium in Honour of Sir Leon Radzinowicz*, Willan Publishing, Cullompton, 20–51. Слично, Вивер (*Weaver*) процес одустајања поставља у чврсто релациони контекст. Она илуструје како су активности, укључујући и криминалне, вођене друштвеним односима који се сматрају веома важним. Да би одржали „релациона добра“ поверења, лојалности итд., која потичу од свих релација, људи праве компромисе и прилагођавају своје понашање. Вид. В. Weaver (2012) *The relational context of desistance: Some implications and opportunities for social policy*, *Social Policy & Administration*, 46(4): 397.

⁸⁰ S. King (2013) *Early Desistance Narratives: A Qualitative Analysis of Probationers' Transitions Towards Desistance*. *Punishment and Society*, 15(2), 159.

⁸¹ Према: S. Kirkwood (2016) *Desistance in Action: An Interactional Approach to Criminal Justice Practice and Desistance from Offending*, *Theoretical Criminology*, 20(2): 222.

⁸² Према: S. Vidal, F. Ouellet, M-E. Dubois (2020) *Walking Into the Sunset: How Criminal Achievement Shapes the Desistance Process: Criminal Achievement and the Desistance Process*, *Criminal Justice and Behavior*, 22(10): 2. Фортин-Дифор и Брасид (*Fortin-Dufour & Brassard*) покушали су да та три процеса (типа) промене идентитета објасне на сликовит начин. Конвертит (*раније осуђивано лице*) најпре прихвата нови идентитет који му омогућава да постане добар грађанин, упркос претходном преступничком понашању, који има грижу савести, препознаје и поправља фрактуру идентитета које су водиле у преступе и враћа се на социјално прихваћену стазу, а спасеног спасава добри Самарићанин, који подстиче развој просоцијалног идентитета. Вид. I. Fortin-Dufour, R. Brassard (2014) *The convert, the remorseful and the rescued: Three different processes of desistance from crime*, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 47(3): 315.

доношења одлуке да се нешто битно промени, да се спозна другачији шаблон понашања, који је просоцијалног карактера. Ипак, како поједини аутори наводе, рефлексивна самопроцена не мора да доведе до одустајања, већ може да одржи „криминални идентитет“.⁸³ Са тиме се треба сложити, имајући у виду да неке особе просто немају капацитете, али ни жељу, да прекину грађење криминалних каријера јер виде више користи него штете од таквог деловања.

Из тих разлога одустајању се приступа и из угла теорије друштвене (социјалне) подршке. Најпре, основна идеја те теорије је да казна затвора представља крајње средство, односно да би предност увек требало дати алтернативним санкцијама, а уколико се примени казна затвора, онда би социјална подршка требало да се успостави већ током издржавања казне. То се чини на различите начине: образовањем, стручним оспособљавањем, додељивањем проширених права и погодности, нарочито оних ванзаводског карактера итд. Другим речима, тај приступ је заснован на идеји да је социјална подршка саставни део животног тока појединца и да потенцијално може бити значајна у процесу одустајања од злочина.⁸⁴ Међутим, како се у делу литературе истиче, перспектива социјалне подршке је теорија средњег домета. За разлику од општих теорија, она нема тенденцију да објасни целокупно преступничко понашање и, последично, не полази од става да су други теоријски приступи нетачни. Недостатак подршке доприноси грађењу криминалних каријера, а њено присуство је значајно за одржавање континуитета у друштвено прихватљивом понашању. Како наводе Чохи, Кулен и Ли (*Chouhy, Cullen, Lee*), неуспех у добијању подршке може да утиче на то да се појединци који се врате у заједницу након издржане казне затвора поново врате илегалним активностима.⁸⁵

За подршку и опоравак рањивих популација кључно је неговање позитивних веза и идентитета јер везе са претходним дисфункционалним идентитетима могу поткопати процес одустајања.⁸⁶ Рањивом популацијом, из угла концепта одустајања, требало би сматрати сва она лица којима је изречена кривична санкција, пре свега казна затвора, а не само оне групе осуђених, попут малолетника, који се у домаћој литератури уобичајено сматрају рањивом популацијом. Друкчије, рањивост се сагледава као подложност негативним утицајима који могу допринети наставку вршења злочина, у најширем смислу. Због тога се у нашем раду приклањамо ставу да је теорија идентитета у нужној вези са друштвеним реаговањем, односно теоријом друштвене подршке.

Сублимирајући претходне ставове, МекНил (*McNeill*) описује три аспекта одустајања: (1) *примарно* одустајање, које се односи на промену понашања, као у периодима одустајања, можда због новог посла; (2) *секундарно* одустајање, које се јавља као резултат неке промене идентитета, можда због стабилизаторског ефекта посла или неког другог фактора, и (3) *терцијарно* одустајање, које се односи на сигурно стање одустајања, које произлази из искреног осећања припадања или интеграције у просоцијалну заједницу. Ако само мало особа дође до те треће фазе, то је можда због тога што се програми рехабилитације и интеграције обично усмеравају на личну трансформацију или стабилизујуће животне догађаје, а не на истинску интеграцију у заједници.⁸⁷ Говорећи о секундарном одустајању, Вон (*Vaughan*) наводи да како

⁸³ G. D. Walters (2020) Desistance and Identity: Do Reflected Appraisals as a Delinquent Impede the Crime-Reducing Effects of the Adolescent-to-Adult Transition?, *Criminal Justice Review*, 4.

⁸⁴ N. Flynn (2011) *Criminal Behaviour in Context: Space, Place and Desistance from Crime*, Routledge, New York, 210–212.

⁸⁵ C. Chouhy, F.T. Cullen, H. Lee (2020) A Social Support Theory of Desistance, *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 6(2): 205.

⁸⁶ D. Best et al. (2017) Mapping Social Identity Change in Online Networks of Addiction Recovery, *Addiction Research & Theory*, 26(3): 164.

⁸⁷ Према: K. J. Fox (2016) Civic Commitment: Promoting Desistance Through Community Integration, *Punishment & Society*, 18(1): 69.

особа доживљава промену, она почиње да посматра криминалну активност као некомпатибилну са њеним новим идентитетом и истовремено се дистанцира од свог прошлог идентитета.⁸⁸

Ипак, уколико постоје структуралне препреке, одустајање може бити „крхки пројекат“ који може водити томе да се бивши преступници враћају преступничком понашању како би повратили осећај реда и на тај начин контролисали своје животе.⁸⁹ То практично значи да недостатак социјалне подршке или њена неадекватност, у смислу неприлагођености личности и потреба лица које одустаје, могу водити перцепцији да је једини исправан пут онај пут који је супротан друштвено прихватљивим нормама.

Насупрот друштвеној *подршци*, у делу литературе се указује и на значај друштвене *контроле*, којом се могу објаснити упорност у вршењу злочина и одустајање. Наиме, упорност у криминалном понашању се објашњава недостатком друштвене контроле, структурираних активности и сврсисходног људског деловања, док спој побројаних елемената објашњава одустајање.⁹⁰ Сврссисходно људско деловање, као засебни елемент, можемо сагледати на два основна начина: *прво*, као деловање шире друштвене заједнице у смислу подршке и, *друго*, као деловање самог појединца који одустаје.

Мада је проучавању одустајања посвећена велика пажња, значајно мањи део истраживања се фокусирао на улогу затворског система у том процесу. Како указују Либлинг и Маруна (*Liebling, Maruna*), у научним оквирима је постигнут пасивни консензус, нешто попут „дубоког замрзавања ефекта затвора“ (енг. *‘deep freeze’ school of prison effects*), које подразумева да је искуство у затвору донекле ирелевантно у том процесу.⁹¹ И заиста, већи део истраживања углавном је усмерен на анализу утицаја надзора након издржане казне затвора. То не треба да чуди ако се у обзир узму савремена схватања припреме за отпуст и помоћи учиниоцу након издржане казне затвора, што се последњих година огледа и у одређивању врсте надзора која је прилагођена конкретном лицу. Иако се тиме не умањује значај надзора, сматрамо да је оправдано да се одустајање као процес стави и у правни контекст. Моргенстерн (*Morgenstern*) сматра да то значи да се морају узети у обзир колатералне последице затворских санкција, као што су стигма и кривични досије. И Херцог-Еванс (*Herzog-Evans*) сматра да су процедуре које ограничавају количину расположивих информација у кривичном досијеу и приступ тим детаљима веома важне за процес одустајања. На одређени начин, то можемо посматрати и кроз специјалну превенцију, односно (не)уверење да казна, а пре свега казна затвора, смањује рецидивизам. У литератури се наилази и на став да колатералне последице затворске казне повезане са одустајањем осветљавају разлику између „реформе“ и „рехабилитације“, при чему се прва односи на промене у размишљању и карактеру особе, а друга на „повраћај репутације и пуно грађанство“.⁹²

Са правног аспекта, питање одустајања се нужно мора довести у везу и са ефектима казне затвора, у смислу смањења поврата. То се може видети и као „процес смањења стопе преступа са нивоа вишег од нуле, до стабилне стопе која је емпиријски различита од нуле“. Оно што се не

⁸⁸ B. Vaughan (2007) The internal narrative of desistance, *British Journal of Criminology*, 47(3): 394.

⁸⁹ M. Halsey, R. Armstrong, S. Wright (2017) F*ck It: Matza and the Mood of Fatalism in the Desistance Process, *British Journal of Criminology*, 57(5): 1041.

⁹⁰ R. J. Sampson, J. H. Laub (2005) A Life-Course View of the Development of Crime, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 602, 15. Аутори концептуализују злочин као појавни процес који се не може сводити ни на појединца ни на окружење, што потврђује да је интеракција између различитих актера нужна у процесу одустајања. *Ibid.*, 14.

⁹¹ A. Liebling, S. Maruna (2011) Introduction: The Effects of Imprisonment Revisited, in: A. Liebling, S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*, Routledge, New York, 17–18.

⁹² Према: Т. А. Sandøy (2019) Beyond personal reform: Adolescent drug-law offenders and the desistance process, *Punishment & Society*, 21(5): 581.

разликује од нуле показује да се стопе преступа не разликују од стопа оних који не врше преступе.⁹³ Ефекат затворске казне требало би да буде позитиван и усмерен на одустајање. У том случају, шта је друго одустајање, него смањење стопе поврата? То указује на својеврсну подударност између одустајања и (изостанка) рецидивизма, што значи да се ефекти казне затвора не могу посматрати одвојено од одустајања или одвојено од рецидива.⁹⁴ То нас враћа на полазну основу, о којој смо говорили у претходном поглављу, да рехабилитациони модели и класично схватање идеала рехабилитације и данас треба да буду у центру пажње истраживања. Јер, уколико бисмо потпуно прихватили менаџерски приступ који је карактеристичан за нову пенеолошку мисао, то би практично значило да нам је важније управљање ризичним групама, у смислу контроле криминалитета, него примена метода који доприносе одустајању.

Како је предмет наше анализе значај извршења казне затвора на одустајање од криминалног понашања, заузећемо став да централну улогу у објашњењу тог процеса имају теорија идентитета и теорија социјалне (друштвене) подршке. Практично, да би дошло до одустајања, мерено смањењем стопе поврата, промене морају да се догоде на индивидуалном нивоу, односно сам осуђени мора да створи јасну перцепцију себе као другачије особе. С друге стране, промену идентитета је тешко замислити без пружања различитих видова подршке. Процес о коме говоримо води одустајању, али ни у једном тренутку не можемо да тврдимо да је оно трајног карактера.

2.3. Оперативна дефиниција концепта одустајања

У претходном одељку је поменуто да је било много покушаја да се концепт одустајања дефинише. Ако бисмо претходне дефиниције поједноставили и одустајање дефинисали као престанак вршења кривичних дела, који може бити привремени или трајни, остало би отворено питање временског аспекта, односно периода праћења испитаника. Да бисмо сликовито приказали разноликост оперативних дефиниција одустајања, послужићемо се табеларним приказом који садржи оквири који се, у већој или мањој мери, примењују у савременим истраживањима на ову тему.

Табела 1. Истраживачке дефиниције одустајања, у најважнијим истраживањима⁹⁵

ОПЕРАТИВНЕ ДЕФИНИЦИЈЕ ОДУСТАЈАЊА			
БРОЈ	ГОДИНА	Истраживачи	Дефиниција
1.	1991.	Farrington, Hawkins	Осуда у 21. години, али не између 21. и 32. године.
2.	1991.	Loeber, Stouthamer-Loeber, Van Kammen, Farrington	Није било преступа у периоду краћем од годину дана.
3.	1992.	Shover, Thompson	Није било хапшења у периоду од 36 месеци након издржане казне затвора.
4.	1993.	Sampson, Laub	Малолетни делинквенти који нису хапшени као пунолетне особе.
5.	1994.	Farrington, Wikström	У време последње извршеног кривичног дела особа је

⁹³ S. D. Bushway *et al.* (2001) An Empirical Framework for Studying Desistance as a Process, *Criminology*, 39(2): 500.

⁹⁴ Сликовито, Либлинг и Маруна (*Liebling, Maruna*) наводе да су „одустајање и рецидивизам (*варијабла фаворизована у истраживању ефеката казне затвора*) вероватно две стране истог новчића, што значи да се одустајање не јавља искључиво изван система кривичног правосуђа, напротив, сам процес управо отпочиње ту, пре свега током извршења казне затвора. Вид. А. Liebling, S. Maruna (2011) *op. cit.*, 18.

⁹⁵ Табеларни приказ је у целини преузет из: L. Kazemian (2007) *op.cit.*, 9.

			била старости до 25 година.
6.	1994.	Mischkowitz	Последња осуда је била пре 31. године, а није било осуда најмање десет година.
7.	1995.	Pezzin	Особе које су пријавиле да су чиниле кривична дела у прошлости, али нису пријавиле било какав приход од чињења кривичних дела у периоду од десет година.
8.	1998.	Uggen, Kruttschnitt	Бихевиорално одустајање: особе нису пријавиле незаконите приходе у трогодишњем периоду праћења. Званично одустајање: није било хапшења током три године праћења.
9.	1998.	War	Особе које нису пријавиле да су учиниле кривично дело у претходних годину дана.
10.	2000.	Kruttschnitt, Uggen, Shelton	Није било нових званично забележених кривичних дела или кршења условне осуде у периоду од две године.
11.	2001.	Haggard, Gumpert, Grann	Током периода праћења није било нових осуда у претходних најмање десет година.
12.	2001.	Maruna	Особе које су се идентификовале као дугорочни, стални преступници, које су тврдиле да неће чинити преступе у будућности, а које нису пријавиле (<i>учиниле</i>) ниједан преступ у периоду од најмање годину дана.
13.	2002.	Maruna, LeBel, Burnett, Bushway, Kierkus	Није било нових осуда након изласка из затвора, у периоду од десет година.
14.	2003.	Laub, Sampson	Није било хапшења у периоду праћења до седамдесете године живота.

Као што се може видети у *табели 1*, изостанак вршења кривичних дела се прати углавном до десет година, при чему се највећи број аутора опредељује за период од три године, што се повезује са „званичним одустајањем“, односно бројем правноснажних пресуда. Уистину, једино званичне статистике могу бити поуздан (не и једини, нити довољан) показатељ повратка, односно наставка криминалног шаблона понашања.

Ако оперативну дефиницију, која је суштински методолошког карактера и значајна је за креирање истраживања, покушамо да уклопимо у теоријски оквир и концепте о којима је било речи, можемо да закључимо да су оне пре засноване на привременом него на трајном одустајању. То не мора да значи да одређени број лица неће и трајно одустати од даљег чињења кривичних дела, а то нас води закључку да треба успоставити одржавање некриминалног понашања и идентитета. Такође, може се закључити да су и резултати који проистичу из таквих истраживања донекле релативног карактера и да их треба обазриво тумачити. То би даље значило да се, слично као у теоријама животног циклуса, морају вршити поновљена мерења у вези са одустајањем. Међутим, сматрамо и да нарочито кратки периоди, на пример, годину дана, нису довољни да се заузму адекватни ставови, без обзира на јачину ефекта који се добија применом одређених статистичких анализа. Тако кратки периоди могу бити значајни једино када се анализирају она лица која се непосредно по истеку казне поново враћају у кривичноправни систем, али не и да се закључи да ли су остала лица (она која нису у том моменту рецидивирали) одустала од даљег чињења кривичних дела. За промену идентитета и одржавање друштвено прихватљивог понашања потребна је и социјална подршка, те у истраживањима мора да се примени методолошки приступ који обухвата више техника прикупљања и анализе података, како квантитативног, тако и квалитативног карактера. То ће

допринети бољем разумевању посматране појаве и проналажењу адекватних начина за помоћ, подршку и усмеравање лица која се налазе на путу одустајања.

2.4. Концепт одустајања и концепт отпорности: поједине сличности и разлике

Кључни концепти одустајања и отпорности (*resilience*) обично се истражују сасвим одвојено и у оквиру различитих дисциплина – одустајање у оквиру криминологије и правосуђа, а отпорност у оквиру развојне психологије и социјалног рада.⁹⁶ Самостално посматрано, *отпорност* је ушла у савремени теоријски дискурс као идеја о подстицању способности за подношење трауме и адаптацију на неповољне, ризичне и стресне околности, да би временом прерасла у широко прихваћен концепт у различитим научним дисциплинама (организационе науке, безбедност, управљање ванредним ситуацијама, хуманитарне кампање, инфраструктура, глобална и национална економија).⁹⁷ Већ на самом почетку видимо да отпорност обухвата знатно шире поље деловања него одустајање – то је прва, основна разлика међу њима.

Гилиган (*Gilligan*) описује отпорност као „низ квалитета (чинилица) који помажу особама да издрже многе негативне ефекте са којима се сусрећу“ и наглашава активно коришћење ресурса који су особама на располагању или спремност да се упусте у заштитне процесе. Активно коришћење ресурса представља одређени „динамички процес“ на који указују Лутар (*Luthar*) и сарадници, који се своди на позитивну адаптацију на ризичне животне ситуације.⁹⁸ У томе се огледа превентивно деловање које је кључно за отпорност, за разлику од одустајања, када је већ „причињена штета“ и када се ресурси накнадно користе како би се преступник прилагодио друштвено прихватљивом начину понашања.

Отпорност је описана као „нејасан концепт“, појам који има много заједничког са одустајањем. Дефинисали су га разни истраживачи, који су покушавали и да га развију, на незнатно различите начине. Међутим, за разлику од одустајања, постоји тенденција да се концепт отпорности користи у свакодневном говору и у том смислу је вероватно и „свакодневна реч“ и специјалистичка област проучавања. Хјустон (*Houston*) посматра отпорност као „нормални развој, под тешким условима“, што је у складу са дефиницијом коју је дала група аутора предвођена Фонагијем (*Fonagy*).⁹⁹

Иако су се одвојено развијале, те две идеје имају много заједничког.¹⁰⁰ Међутим, важно је нагласити да одустајање и отпорност нису синоними. Одустајање је промена понашања, најчешће престајање са криминалном активношћу, а ипак је могуће да особа буде отпорна и без промене свог понашања. Наравно, особа може постати отпорна након неке подршке и/или интервенције социјалних служби, што је такође повезано са развојем одустајања. Можда је онда кључна разлика у томе што је одустајање бихевиорални концепт, који се односи специјално на лично преступничко понашање појединца, при чему је наглашена могућност промене особе у

⁹⁶ С. Fitzpatrick (2011) *op.cit.*, 221.

⁹⁷ Према: О. Павићевић, А. Булатовић, Лј. Илијич (2019) *Otpornost: asimetrija makro-diskursa i mikro procesa*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 9.

⁹⁸ Према: С. Fitzpatrick (2011) *op.cit.*, 223.

⁹⁹ S. Houston (2010) Building resilience in a children's home: Results from an action research project. *Child and Family Social Work*, 15(3): 357–368, 358.

¹⁰⁰ Као и у вези са отпорношћу, постоји тенденција да одустајање буде оријентисано на будућност, на настојање лица да развију личне и друштвене ресурсе, радије него да се удубљују у прошлост, са нагласком на јачање друштвених веза. То се поклапа са жељом младих људи да се концентришу на садашњост и будућност, а не на претходне неуспехе. Вид. L. Robertson *et al.* (2006) Promoting desistance and resilience in young people who offend, *The Scottish Journal of Crime and Justice Studies*, 12: 56–73, 58.

будућности. С друге стране, отпорност је много општији концепт (потенцијално има много ширу примену) и односи се на индивидуалне и структуралне факторе који омогућавају појединцу да „преживи“, упркос потешкоћама са којима се суочава и околностима у којима се налази. Нагласак је на томе да се у будућности те тешкоће избегну.

Оба концепта се могу сматрати позитивним, с обзиром на њихове импликације за рад са рањивом популацијом. Сличности између одустајања и отпорности се директно огледају у њиховом оптимистичном погледу на потенцијално позитивну будућност, без обзира на то шта се претходно дешавало. Интересантно је да су се изгледа та два концепта развијала у сличним правцима, док су истраживачи више наглашавали значај њиховог разумевања као процеса.¹⁰¹

Карактеристично је да се концепт отпорности у последње време развијао и у области социјалног рада са децом и породицом, а специјално се примењује на младе особе. Мареј (*Murray*) сагледава концепт отпорности као процес који одликује активност младих који се одупиру преступима, што види као „активну отпорност“. Та ауторка сматра да особе које не врше преступе често служе за поређење, односно чине контролну групу у студијама о преступницима. Као такви, они су често мање интересантни те се тако приказују као пасивни, „невини“.¹⁰² У процесу рада са младима, велика су очекивања од социјалних и других служби и од породице. Уколико бисмо направили паралелу са одустајањем, чини се да у томе постоји одређена подударност, при чему је основна разлика у тренутку деловања, које је код отпорности превентивног карактера. Када је реч о одустајању, та очекивања су усмерена на адекватност постпепалног прихвата.

Унгар (*Ungar*) сматра да је отпорност капацитет особе да наводи свој пут ка ресурсима који јачају здравље и способност физичке и социјалне екологије особе да обезбеди ресурсе на значајне начине. Не наглашава се само потреба да се победе околности већ и промена околности које иду на штету рањиве популације. Исти аутор, са групом других истраживача, наводи да та дефиниција обухвата два кључна процеса: навигацију и преговоре. Како објашњавају, особа мора да покаже личну активност да би утрла свој пут ка ресурсима као што су позитивни односи, искуства која доносе самопоуздање, образовање и учешће у породици и заједници. У том процесу, породица и заједница морају да буду на располагању индивидуи која одустаје. Уз то, да би се осигурало да обезбеђени ресурси буду значајни онима којима је потребна подршка, треба да постоји процес преговора. Стога, поједине идеје о отпорности су подједнако применљиве и на процес одустајања.¹⁰³

Прегледом доступне литературе, чини се да је могуће извести неколико закључака. Истраживања о одустајању се углавном јављају у криминологији и обично се примењују на рад са преступницима и/или зависницима. С друге стране, отпорност се проучава у развојној психологији, иако се у последње време развија у области социјалног рада са децом и породицом, као и у многим другим областима. Због тога та два концепта имају различито порекло. Они имају и различит ниво примене јер је одустајање бихевиорални концепт који се односи специјално на лично (преступничко) понашање особе, док је отпорност далеко општији концепт

¹⁰¹ Према: С. Fitzpatrick (2011), *op.cit.*, 225–226.

¹⁰² С. Murray (2010) Conceptualising young people's strategies of resistance to offending's as 'active resilience', *British Journal of Social Work*, 40(1): 115–132, 118–119.

¹⁰³ Они такође тврде да се отпорност разликује према контексту и култури и да је то проблем за проучавање отпорности у смислу дефинисања позитивних исхода и осмишљавања мерења. Осим тога, наводе да се типичне западњачке идеје о отпорности критикују због тога што су превише усмерене на појединачне способности и да је потребна дефиниција отпорности која је више еколошки сензитивна. Вид. детаљније: М. Ungar *et al.* (2008) The study of youth resilience across cultures: Lessons from a pilot study of measurement development, *Research in Human Development*, 5(3): 166–180, 167–168.

који би могао да се повеже са бројним индивидуалним или структуралним факторима који стварају тешкоће у животу неке особе. Тако, отпорност има потенцијал за много ширу примену. Иако постоје јасне разлике између та два концепта, сличности између њих су вероватно много интересантније и корисније за истраживање.¹⁰⁴ Оба препознају могућност позитивног будућег исхода, па осим тога што узимају у обзир оно што се догодило у прошлости, наглашавају и способност особе да буде јака и да у будућности води позитиван, продуктиван живот.¹⁰⁵

На самом крају, можемо да закључимо да је у пракси могуће и својеврсно преплитање, односно надовезивање једног концепта на други, што може бити значајно у периоду пунолетства. Уколико процес отпорности не да резултате у одговарајућој животној доби, односно ако дође до изрицања кривичне санкције, прелази се на оне елементе који дефинишу одустајање, при чему фактори попут породице или социјалних служби у том процесу и даље имају једнако важан значај.

2.5. Разматрање концепта одустајања у теоријама животног циклуса

Тражење узрока због којих неко лице чини кривична дела прати криминологију и сродне дисциплине од момента њеног настанка до данашњих дана. Иако се почеци тог концепта називу у првој половини XX века, формално интересовање за ту област у криминологији (па чак и употреба термина одустајање) почело је знатно касније, након седамдесетих година прошлог века.¹⁰⁶ МекНил (*McNeill*) истиче да се одустајање као засебна тема појавило у развојној, односно криминологији животног тока (циклуса).¹⁰⁷

Основни циљ развојне и теорије животног циклуса јесте да на индивидуалном нивоу објасни варијације у криминалном и девијантном понашању од детињства до одрасле доби. Мада том питању истраживачи приступају на различит начин (углавном анализирају кретање криминалног понашања према узрасту, у смислу остварења „врхунца“ и накнадног „пада“ у вршењу кривичних дела, праве типологије учинилаца кривичних дела и сл.), свака од теорија животног циклуса даје одговор на нека од три главна питања која се тичу: развоја криминалног и девијантног понашања током животног века, фактора ризика и заштитних фактора у различитом животној добу и утицаја животног догађаја на ток и развој злочина.¹⁰⁸ На први поглед се увиђа да је тај приступ повезан са приступом на којем почивају теорије о одустајању, пре свега у делу који се тиче значаја појединих фактора на процес одустајања. Животне догађаје можемо посматрати и као одређене „окидаче“ или „ризичне ситуације“ које могу стајати на путу престанку, односно наставку грађења криминалних каријера.

Као пример може да послужи истраживање о узроцима и корелатима (*Causes and Correlates Studies*), које је, иако примарно усмерено на анализу делинквентског понашања, једним делом дало и значајне резултате у вези са одустајањем пунолетних лица. Наиме, међу неколико варијабли које су биле повезане са одустајањем, а које су утврђене у накнадној

¹⁰⁴ C. Fitzpatrick (2011) *op.cit.*, 231.

¹⁰⁵ C. Taylor (2006) *Young people in Care and Criminal Behaviour*, Jessica Kingsley, London, према: C. Fitzpatrick (2011) *op.cit.*, 232.

¹⁰⁶ S. Farrall, S. Maruna (2004) Desistance-focused criminal justice policy research: Introduction to a special issue on desistance from crime and public policy, *The Howard Journal of Criminal Justice*, 43(4): 358–367, 358.

¹⁰⁷ Према: O. Pavićević, A. Bulatović, Lj. Ilijić (2019) *op.cit.*, 125.

¹⁰⁸ D. P. Farrington (2005) The Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP) Theory, in: D. P. Farrington (ed.) *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending*, NJ: Transaction, New Brunswick, 74.

анализи података, нашли су се и позитивни мотивациони фактори и лични ставови.¹⁰⁹ Уочавамо да постоји паралела са теоријским приступом одустајању који се заснива на промени идентитета, што је један од кључних елемената у том процесу. Још један важан налаз тог истраживања јесте да најозбиљнији преступи престају у каснијем животном добу¹¹⁰, што може бити значајно за одабир интервенције, односно начина третманског деловања на осуђеног. Такав став је сагласан са тврдњом да је циљ сваке теорије да се идентификују узроци и корелати злочина, првенствено индивидуалне карактеристике преступника, будући да стратегије превенције и третмана захтевају промене унутар појединца¹¹¹, што није ништа друго до испуњења основног циља рехабилитације преступника.

Да би описале развој индивидуалних разлика у криминалном понашању током животног века појединца, теорије животног циклуса користе податке о развојним, психолошким, друштвеним, биолошким, животним и бихевиоралним карактеристикама на нивоу појединца, као што су подаци о старости, полу, раси, старости приликом прве осуде, дужини криминалне каријере, агресиви, ниској самоконтроли, социоекономском статусу итд.¹¹² Испитујући побројане, али и многе друге факторе, криминолози су почели да истражују и објашњавају разлоге због којих појединци могу, али и не морају, да отпочну или наставе са криминалним понашањем. Иако је оптимистичан, и тај теоријски приступ има одређене мане.

Основни недостатак теорије животног циклуса је у томе што још увек не може да објасни одређене варијације у криминалном понашању, односно зашто нека лица чине кривична дела у одређеним ситуацијама, а друга не. Уз то, она недовољно испитује специфичне начине криминалног деловања појединаца, као и однос између развојних и ситуационих фактора.¹¹³ Зато није необичан став појединих аутора да су многе лонгитудиналне студије усмерене на анализу криминалне каријере, али да се релативно мали број класичних и савремених теорија може сматрати посебно важним.¹¹⁴

Уочава се да је заједнички именилац неких од најзначајнијих студија у другој половини XX века то што су засноване на праћењу делинквентског понашања деце и адолесцената, док је само један део њих делимично усмерен и на поједина питања која се у савременом дискурсу називају одустајањем. Фактички, оне дају ограничене податке за предмет наше анализе, тако да ћемо само укратко указати на неколико примера који могу бити у вези са одустајањем. Треба имати у виду да су та истраживања дала одговарајуће резултате за нека друга питања која се тичу настанка, развоја и престанка делинквентског и криминалног понашања.

У литератури се помиње да је прво велико истраживање на ту тему спровео брачни пар Глук (*Glueck, Glueck*) у првој половини XX века. Основни налази, између осталог, указују на то да постоји близак однос између старости и преступничког понашања, као и да временом индивидуалне стопе злочина опадају. Осим тога, показало се да је рано антисоцијално понашање један од најзначајнијих фактора предвиђања наставка чињења кривичних дела у

¹⁰⁹ R. Loeber *et al.* (1991) Initiation, Escalation, and Desistance in Juvenile Offending and Their Correlates, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82, 81.

¹¹⁰ Према: J. H. Laub, R. J. Sampson (2001) *op.cit.*, 19.

¹¹¹ D. P. Farrington (2005) *op. cit.*, 75.

¹¹² B. H. Fox, W. Jennings, A. R. Piquero (2014) Serious, Chronic, and Violent Offenders, in: W. Church, D. Springer (eds.), *Juvenile Justice Sourcebook: Past, Present and Future*, NY: Oxford University Press, New York, 556.

¹¹³ B. H. Fox, D. P. Farrington (2016) Is the Development of Offenders Related to Crime Scene Behaviors for Burglary? Including Situational Influences in Developmental and Life-Course Theories of Crime, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(16): 1898.

¹¹⁴ A. R. Piquero, D. P. Farrington, A. Blumstein (2003) The Criminal Career Paradigm, *Crime and Justice*, 30, 359–506, 363–366.

одраслој доби.¹¹⁵ Неколико деценија касније, поновљеном анализом изворних података, Сампсон и Лауб (*Sampson, Laub*) утврдили су да друштвене норме које одраслима намећу установе неформалне социјалне контроле (породица, школа, посао, суседство) утичу на криминално понашање, независно од делинквентских карактеристика појединца.¹¹⁶ Неки од побројаних фактора, пре свега породица и посао, имају велики, двоструки, значај у контексту извршења казне затвора и одустајања: најпре, у фази извршења, у смислу одржавања контакта са породицом, односно успостављања и одржавања радних навика, а потом у фази отпуста, у смислу адекватног постпеналног прихвата и подршке бившем осуђенику.

Друга студија коју ћемо поменути јесте Волфгангова студија кохорте рођених у Филадельфији (*Wolfgang's Philadelphia Birth Cohort Studies*) у којој је, као и у претходној, показано да је рани почетак делинквентског понашања значајно повезан са сталним и озбиљним криминалним деловањем у одраслој доби.¹¹⁷ Бавећи се наставком криминалне каријере, у накнадној анализи, Трејси и Кемпф-Леонард (*Tracy, Kempf-Leonard*) прикупили су кривична досијеа до 26. године за другу кохорту (27.160 дечака и девојчица рођених 1958. године) и дошли до резултата да су чешће настављали криминалну каријеру него што нису, а кључни предиктори поврата одраслих су били рани почетак и криминалне активности пре седамнаесте године. Уз то, рано изрицање условне казне (осуде) било је повезано са мањом вероватноћом континуитета преступништва одраслих мушкараца.¹¹⁸

Праћењем друге кохорте добијен је сличан резултат као и у многим студијама да је рани почетак чињења кривичних дела (схваћен као старост приликом прве осуде) снажно повезан са будућим криминалним понашањем. Међутим, подједнако је важан резултат да условно кажњавање значајно утиче на прекид чињења кривичних дела, што потврђује оправданост става, у теоријским оквирима иначе неспорног, да казна затвора треба да буде крајње средство, односно да се сврха кажњавања у виду специјалне превенције може постићи и изрицањем неке друге, алтернативне кривичне санкције, која такође може допринети одустајању одређених група преступника.

Последња студија коју ћемо укратко поменути јесте Кембричка студија о развоју делинквенције (*Cambridge Study in Delinquent Development*), проспективно лонгитудинално испитивање о развоју криминалног и антисоцијалног понашања. У погледу одустајања, важни су подаци који су генерисани од 18. до 46. године па је тако показано да је чак 40% мушкараца у том истраживању било кривично осуђивано до 40. године. Осим тога, до 40. године просечна старост почетка преступништва (мерено као старост приликом прве осуде) је била 18,6 година, просечна старост одустајања (мерено као старост приликом последње осуде) је била 25,7 година, док је просечно трајање криминалне каријере износило нешто више од десет година, а сваки од активних преступника у просеку је извршио 4,6 кривичних дела.¹¹⁹ Са претходним примерима је

¹¹⁵ *Ibid.*, 363. Говорећи о значају тог истраживања и његовом утицају на новије правце, Бламштајн (*Blumstein*) наводи да се процес одустајања не може схватити одвојено од почетка криминалних активности и могућег наставка током времена. Теоријама о криминалитету, независно од тога да ли обухватају парадигму криминалне каријере или не, треба да се објасне почетак, наставак и одустајање од криминалног деловања у току животног циклуса појединца. Према: С. А. Visher (2016) *Unintended Consequences: Policy Implications of the NAS Report on Criminal Careers and Career Criminals*, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 53(3): 307.

¹¹⁶ R. Sampson, J. Laub (2009) *Zločin i devijantnost na životnom putu: značaj socijalnih veza u odrasлом dobu*, у: Ђ. Ignjatović (ur.) *Теорије у криминологији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 453–459.

¹¹⁷ A. R. Piquero, D. P. Farrington, A. Blumstein (2003) *op.cit.*, 368.

¹¹⁸ P. E. Tracy, K. Kempf-Leonard (1996) *Continuity and Discontinuity in Criminal Careers*, Plenum, New York, 292.

¹¹⁹ D. P. Farrington (2002) *Multiple risk factors for multiple problem violent boys*, in: R. R. Corrado *et al.* (eds.) *Multiple problem violent youth: A foundation for comparative research on needs, interventions and outcomes*, IOS Press, Amsterdam, 23–34, 29–30. Осим тога, Фарингтон и Хокинс (*Farrington, Hawkins*) испитивали су одређене

заједничко то што се, уз неизоставну анализу значаја испољавања девијантног понашања у младости, врхунац кривуље старост–криминал (пик) достиже средином двадесетих година.

У приступу који се бави криминалном каријером истиче се потреба за истраживањем питања *почетка, трајања, ескалације и одустајања*. Нека од најзначајнијих истраживања која смо овде сумарно поменули омогућила су да се традиција истраживања криминалних каријера прошири и на идентификовање других димензија. Међу њима су: *активација* (обухвата пораст учесталости престопа током времена, континуитет током времена и склоност појединца да учествује у више различитих криминалних активности током времена), *погоршање* (процес који се односи на постојање развојне секвенце различитих форми делинквентних активности које ескалирају или постају озбиљније током времена) и на крају *одустајање*.¹²⁰ Иако су теорије животног циклуса имале значај на настанак концепта одустајања и дале одређене резултате који на бољи начин објашњавају настанак и развој криминалних каријера, оне су се показале као недовољне да објасне сам процес одустајања, у свим његовим важним сегментима, што практично значи да истраживању одустајања треба приступити путем триангулације, о којој је било речи.

2.6. Критика концепта одустајања и могући правци развоја

Теоријско и емпиријско истраживање теорија животног циклуса генерисало је значајан број података и сазнања о природи и шаблонима криминалних каријера. Иако је њихов значај неспоран, постоје одређена ограничења теорије и података, која стоје на путу комплетније конкретизације криминалне активности током животног циклуса. Гад и Фарал (*Gadd, Farrall*) указали су на то да одговори на питање зашто људи престају да врше преступе вероватно неће бити очигледни у површинским подацима о криминалним каријерама који се прикупљају. Према њиховом мишљењу, криминолози који се баве том облашћу морају да прихвате да не знају тачно у колико су кривичних дела њихови испитаници били умешани ни како се преступници осећају када рационализују своје понашање низом техника неутрализације.¹²¹ Због тога истраживачи који се баве криминалним каријерама морају да размисле о томе шта ризици и заштитни фактори које рутински цитирају, попут (не)запослености, (не)адекватног родитељства, брака и развода, друштвене ексклузије и инклузије, коришћења дроге и апстиненције, значе за њихове испитанике и како корелирају са стопама преступништва на агрегатним нивоима.¹²²

карактеристике лица која су одустала у поређењу са онима која су наставила са криминалним понашањем током пунолетства, са посебним фокусом на оне друштвене факторе који се неретко помињу као заштитни, попут породичних прилика, образовања, радног ангажовања итд. Вид. више: D. P. Farrington, J. D. Hawkins (1991) Predicting Participation, Early Onset, and Later Persistence in Officially Recorded Offending, *Criminal Behaviour and Mental Health*, 1, 1–33, 19.

¹²⁰ A. R. Piquero, D. P. Farrington, A. Blumstein (2003) *op.cit.*, 386–389.

¹²¹ Девијантно понашање се оправдава помоћу техника неутрализације, које се могу поделити на пет главних типова: порицање одговорности, порицање нанесених повреда, порицање постојања жртве, осуда оних који осуђују и позивање на вишу лојалност. Вид. више: G. Sykes, D. Matza (2009) *Tehnike neutralizacije*, у: Ђ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 293–299. Бавећи се триангулацијом теорија, Коен (*Cohen*) разликује три облика порицања, од којих сваки делује на индивидуалном или психичком плану и на организованом, политичком, колективном или званичном плану, а то су: порицање прошлости, буквално порицање и имплицаторно порицање. Вид. више: S. Cohen (2009) *Ljudska prava i zločini države: kultura poricanja*, у: Ђ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 493–508.

¹²² D. Gadd, S. Farral (2004) *Criminal Careers, Desistance and Subjectivity: Interpreting men's narratives of change*, *Theoretical Criminology*, 8(2): 148.

Ту се јавља један од проблема, који се огледа у томе што постоји тенденција да се тренутни теоријски приступи одустајању фокусирају на индивидуалне факторе ризика и појединачна искуства, а знатно мање на то како различити контекстуални фактори, као што су супкултурне норме и вредности, могу утицати на одустајање.¹²³ То на неки начин доводи до „окрњеног“ или „непотпуног“ знања јер резултати појединих истраживања показују да у процесу одустајања могу да буду значајни и култура, раса, етничка или религијска припадност.¹²⁴ Изнета критика је на одређени начин оправдана, нарочито ако се има у виду да се било који процес, па тако и процес одустајања, осим што садржи индивидуалне чиниоце, дешава у реалном времену, што значи да је „у интеракцији са ширим друштвеним окружењем лица које одустаје“.¹²⁵ Због тога Бери (*Barry*) критикује оне теоретичаре који одустајање концептуализују као индивидуални, а не као процес на структурном нивоу, чиме се највећи део одговорности препушта лицима која су у сукобу са законом, односно лицима која треба да одустану.¹²⁶

Осим тога, у теорији се указује на још неколико недостатака, које ћемо покушати да групишемо у неколико категорија. *Прво*, методолошки оквир, који се у најширем посматра кроз призму поменутих недостатака званичних статистика, студија самооптуживања и лонгитудиналних истраживања. *Друго*, већина теорија животног циклуса и скоро сва емпиријска истраживања повезана са њима на прво место стављају разумевање општијих шаблона криминалног ангажовања, а посвећују мање пажње ситуационим факторима и/или процесу доношења одлуке преступника у одређеним ситуацијама. Уз неколико изузетака, те теорије обично не поклањају довољно пажње демографским сличностима и разликама. *Треће*, за наше поље интересовања је најзначајније питање предикције рецидива. Нужно је усмерити већу пажњу на предикцију преступништва пунолетних лица, на основу фактора ризика из детињства. Уз традиционално изучаване факторе ризика, не треба занемарити да се треба усредсредити и на потенцијалне ефекте и последице боравка у затвору, односно њихов утицај на наставак криминалне каријере. За то могу да буду нарочито значајни квалитативни подаци до којих се долази на основу прича преступника, које пружају неке богате детаље о разлозима стабилности и промене у преступничким каријерама.¹²⁷

Одустајање, као последњи и најзначајнији део криминалне каријере, уједно представља и остварење идеје потпуне ресоцијализације и реинтеграције бившег осуђеника у заједницу. Иако је том сегменту, како смо видели из изложеног, посвећена посебна пажња, нарочито испитивању фактора који доприносе одустајању, проблеми на теоријском и практичном плану нису решени. Са теоријског аспекта, најочљивији проблем је методолошког карактера, који се односи на време које треба да протекне од тренутка последњег учињеног кривичног дела, да бисмо

¹²³ K. J. Fox (2015) Theorising Community Integration as Desistance-Promotion, *Criminal Justice and Behaviour*, 42(1): 83.

¹²⁴ A. Calverley (2013) *Culture of Desistance: Rehabilitation, Reintegration and Ethnic Minorities*, Routledge, Abingdon, 36.

¹²⁵ A. Calverley (2020) Exploring Processes of Desistance by Ethnic Status: The Confluence of Community, Familial and Individual Processes, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 75. Слично истиче и Пикеро (*Piquero*), који наводи да се лонгитудиналне студије у криминологији углавном фокусирају на индивидуална, породична и питања друштвених односа, док се мање пажње придаје улози контекста краја у коме особа живи. Проблем види и у томе што нема довољно истраживања животних догађаја и транзиција, изван оних најтрадиционалнијих, као што су брак, посао и деца. Вид. детаљније: A. R. Piquero (2015) What we know and what we need to know about developmental and life-course theories, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(3): 341.

¹²⁶ Према: Н. Deirdre (2020) Structuring Desistance: Exploring Socio-Cultural Pathways to Change in Ireland, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 182.

¹²⁷ Вид. детаљније: A. R. Piquero (2015) *op.cit.*, 340–342.

сигурно могли да тврдимо да је неко лице (привремено или трајно) одустало од даљег криминалног понашања.

У излагању о оперативној дефиницији видели смо да кључни аутори који се баве овим питањем имају другачије ставове о временској одредници. Штавише, поједини аутори, попут Маруне (*Maruna*) или Сампсона и Лауба (*Sampson, Laub*), период праћења другачије постављају у различитим истраживањима. Може се закључити да периоди праћења знатно варирају, зависно од врсте поремећаја понашања, при чему се аутори углавном слажу да је период од шест месеци, па и годину или две, изузетно кратак за озбиљније прогнозе будућег понашања. Да би утврдила који су фактори одустајања, већина истраживања је усмерена ка анализи криминалних каријера преступника, студијама рецидивизма и квалитативним студијама о преступницима.¹²⁸

Мада су критике сасвим оправдане, не треба порећи значај концепта одустајања који је постао доминантан крајем претходног и почетком овог века. Неки од проблема би могли да се реше тако што би се истраживања усмерила на одустајање од поједине групе кривичних дела или одређене групе учинилаца кривичних дела. Међутим, и даље остаје отворена недоумица о свим оним факторима који утичу на одустајање, а који су изван видљивог поља истраживача. Суштински, најчешће се испитују одређени социолошки фактори, које је тешко довести у везу са осталим елементима, пре свега оних који су ситуационог карактера и које је тешко, готово немогуће, предвидети. Из тог разлога, у овом тренутку се са методолошког аспекта може заузети став да је комбинација више истраживачких техника најбоље решење, нарочито ако се комбинују подаци квантитативног и квалитативног карактера.

Сумирајући позитивне и негативне стране поставки теорија о одустајању, МекНил (*McNeill*) износи интересантан став, односно тврдњу да теоријама о одустајању (као и теоријама које су баве рехабилитацијом преступника) недостаје „развијена археологија“. Док год теорије полазе од претпостављених проблема преступништва и прекида са преступништвом, а не од онога што је било пре, што је иза и изван тих проблема и њихове конструкције, недостајаће им артикулисана визија доброг друштва. Без обзира на то, истраживања о томе како људи заједно изграђују бољи живот, истраживања о одустајању од криминалног понашања и велики део криминологије на крају нас приморавају да, пажљивим теоријским, емпиријским и нормативним радом, истражујемо како можемо да изградимо боље заједнице и боља друштва. Све је јасније да та питања не би требало и не би смело одвајати.¹²⁹

Како би се превазишли одређени проблеми, Фарал (*Farrall*) је предложио (развио) модел за истраживање структуре одустајања, који карактерише неколико кључних тачака. *Прво*, неопходно је фокусирати се на структуралне процесе, укључујући и саму криминалну каријеру као облик структурирања. *Друго*, теоретисање би морало да буде на нивоу који би омогућио да задржимо способност да истражимо „како се неко осећа“, односно из којих разлога неко престаје или наставља да чини кривична дела. Осим тога, морају се уважити и специфична културолошка схватања – културно поднебље, шира заједница у којој преступник живи, али и систем кривичног правосуђа, који заједнички обликују схватање значаја одустајања. *Треће*, схватање да су процеси који се дешавају у простору (енг. *spatial processes*) на више начина повезани са одустајањем, што значи да место где неко проводи своје време истовремено одражава процесе промена и може да подржава или подрива напоре ка одустајању. Треба истражити и друге димензије одустајања (последичне или колатералне) као што су осећање социјалне рехабилитације, пуног грађанства и инклузије. *Четврто*, према нашем мишљењу,

¹²⁸ Према: О. Павићевић, А. Булатовић, Лј. Илијћ (2019) *op.cit.*, 140–141.

¹²⁹ Punishment, Rehabilitation and Reintegration, <http://www.lifehistorystudies.pitt.edu/pittsburgh-youth-study>, 28. децембар 2021.

можда и најважније, јесте суштинска улога друштва у том процесу. Потребно је задржати и оснажити улогу пробационих служби које пружају подршку бившим преступницима. Треба бити обазрив имајући у виду да такав вид подршке и помоћи може бити поништен ширим друштвеним процесима, а као пример се обично узима запослење. У одређеним ситуацијама, које вероватно нису превише честе, друштвено окружење може подржати бившег преступника у овом процесу.¹³⁰

Представљени модел није ништа друго до надградња досадашњих сазнања, пре свега у смислу подршке и истицања значаја система у процесу одустајања. Међутим, аутор не указује на начине превазилажења проблема, већ даје смернице за спорне тачке, о којима би требало водити рачуна приликом закључивања. Могло би се рећи да је то један циклични модел, у коме се налазе преступник, систем (формална подршка) и шира друштвена заједница (неформална подршка) који теже ка заједничком циљу – одустајању.

Слично је становиште Арига и Миловановица (*Arrigo, Milovanovic*), који сматрају да стратегије за смањење рецидива не треба да буду усмерене само на особу јер се потпуније сагледавају у историјском контексту. Аутори дају препоруку да теорија одустајања мора пронаћи шири оквир у који ће укључити стратешке изазове за различите структуре у друштву, попут препознавања позитивног утицаја одређених друштвених деловања. Међутим, сам концепт мора бити смештен у историјски контекст.¹³¹

Најзад, неопходно је удаљити се од теоријског приступа који одликује „исти начин поступања за све“ јер један скуп варијабли и процеса може имати кључну улогу за одређену групу лица, док на другу групу не могу да имају позитиван утицај, чак могу да буду и контрапродуктивни у процесу одустајања.¹³² Другим речима, свако је индивидуа за себе па је савремени концепт „менаџерског управљања“ недовољан да препозна потребе конкретног осуђеника, односно више је усмерен на управљање ризичним групама.¹³³ Та *недовољност* не мора значити и *неспојивост* „менаџерског управљања“ и „индивидуалних потреба осуђеника“, напротив. Сматрамо да би појединачне потребе осуђеника могле да дођу до изражаја када бивши осуђеник напусти систем, што би могло да има адекватне резултате у пракси. Наравно, треба бити обазрив јер постоји још једно ограничење, а то је да друштвени актери не поседују потпуне информације о последицама својих одлука и могу погрешити у својим проценама најбољег правца деловања, те тако додатно појачати привремене или трајне препреке које утичу и обликују животе бивших преступника.

3. ФАКТОРИ И ПРОЦЕСИ КОЈИ УТИЧУ НА ОДУСТАЈАЊЕ

3.1. Утицај старости и животне доби на одустајање

Један од основних критеријума, односно испитиваних варијабли у криминолошким истраживањима је узраст испитаника, која се посматра у складу са раније објашњеним моделом почетка, ескалације и одустајања од вршења кривичних дела. Неспорно је да је стопа

¹³⁰ S. Farrall (2020) *The Architecture of Desistance: Exploring the Structural Sources of Desistance and Rehabilitation*, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 19–20.

¹³¹ B. A. Arrigo, D. Milovanovic (2009) *Revolution in Penology: Rethinking the Society of Captives*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham, 90.

¹³² *Ibid.*, 20.

¹³³ Lj. Пijić (2022) *Образовање осуђеника: од ресоцијализације до трансформације*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 33.

криминалитета снажно повезана са годинама старости у укупној популацији.¹³⁴ То се обично описује феноменом „сагоревања“ (енг. *burnout*) одраслих преступника, који подразумева да стопе рецидивизма опадају са повећањем старости, при чему се та повезаност не смањује чак ни када се врши статистичка контрола утицаја раније криминалне историје.¹³⁵ На то утичу различити облици формалне и неформалне социјалне контроле, који постају све значајнији протеком времена, односно са старашћу испитаника. Неретко се указује на страх од времена које се може провести у затвору, који са годинама постаје акутан.¹³⁶

Иако је животна доб неизбежна категорија у многим истраживањима, питање одустајања се не поставља у вези са малолетним лицима, односно малолетним учиниоцима кривичних дела и њиховим *делинквентским* понашањем¹³⁷, где је кључан концепт отпорности, већ се усмерава на категорију пунолетних лица.¹³⁸ Чини се да се у великом делу новијих истраживања наглашава анализа криминалног понашања млађих пунолетних лица. То се можда може бранити тврдњом да прелаз у пунолетно доба и излазак из периода адолесценције може да буде критична тачка која садржи низ изазова са којима се одређено лице суочава, а који могу подстаћи наставак грађења криминалних каријера или улазак у зону криминалног понашања, ако говоримо о лицима која нису раније осуђивана. Уколико се томе дода и тврдња да се најчешћи пик у криминалној каријери достиже средином двадесетих година, након чега наступа пад, не треба да чуди то што су у фокусу истраживача управо ране двадесете године. Раније је поменуто да лонгитудинална истраживања имају велики значај у тој материји. У наставку ћемо указати на нека од истраживања у чијем је фокусу пре свега била *анализа утицаја узраста*, односно животне доби у процесу одустајања.

Према Џоунсовом (*Jouns*) мишљењу, за позитиван развој адолесцената и млађих пунолетних лица, нарочито када је реч о најтежим кривичним делима, веома је значајан однос са лицем које пружа помоћ и подршку.¹³⁹ То потврђује полазну основу теорије социјалне подршке – да друштвени капитал има једну од кључних улога у промени идентитета и одустајању.

То подразумева да одустајање од криминалног понашања и интеграција адолесцената и млађих пунолетних лица који су раније осуђивани захтева проактивно ангажовање: (1) *других људи*, који треба да остваре узајамни однос са њима, заснован на једнакости, и (2) *државе*, која треба да осигура одрживе могућности које могу да подстакну признање у моралном, главном току. Бери (*Barry*) је из угла концепта признања истраживала преступништво и одустајање у транзицији ка пунолетству. Према њеном мишљењу, уколико држава не преузме примарну одговорност за смањење структуралних препрека за позитивну транзицију у пунолетство, инвестирањем и награђивањем, млађа пунолетна лица ће и даље остати на прекретници за признање.¹⁴⁰ Инвестирање и награђивање треба посматрати у ширем контексту, кроз одређене

¹³⁴ M. R. Gottfredson, T. Hirschi (1990) *A General Theory of Crime*, CA: Stanford University Press, Stanford, 35.

¹³⁵ P. B. Hoffman, J. L. Beck (1984) Burnout: Age at Release from Prison and Recidivism, *Journal of Criminal Justice*, 12(6): 620–621.

¹³⁶ N. Shover (1996) *Great Pretenders*, Oxford University Press, Oxford, према: S. Farrall, B. Bowling (1999) Structuration, Human Development and Desistance from Crime, *The British Journal of Criminology*, 39(2): 254.

¹³⁷ То разликовање је нужно, на чему се инсистира и у домаћој литератури, будући да је приметно да се у кривичноправној и криминолошкој литератури неретко чине грешке у терминолошком смислу. Вид. више: Ђ. Ignjatović (2015) Kriminalitet maloletnika: stara tema i nove dileme, in: I. Stevanović (ed.), *Maloletnici kao učinioci i kao žrtve krivičnih dela i prekršaja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 20.

¹³⁸ Не треба испустити из вида ни то да су многобројна истраживања започета у раном узрасту испитаника и протезала су се на касније животне периоде, због чега она постају значајна и за концепт одустајања.

¹³⁹ Према: K. S. Hampson (2018) Desistance Approaches in Youth Justice – The Next Passing Fad or a Sea-Change for the Positive?, *Theoretical Criminology*, 18(1): 23–24.

¹⁴⁰ M. Barry (2016) On the Cusp of Recognition: Using Critical Theory to Promote Desistance Among Young Offenders, *Theoretical Criminology*, 20(1): 92, 104.

програме специјализације и обуке који би требало да допринесу лакшем проналаску посла, што ће последично водити промени идентитета и јачању одустајања. Поједини аутори указују на то да позитивне структуралне промене играју доминантну улогу у одустајању млађих пунолетних лица. Кад нема таквих промена, одустајање је мање вероватно.¹⁴¹

Анализирајући досадашња истраживања преступништва током транзиције из адолесценције у пунолетство, Брејм (*Brame*) са сарадницима је уочио: *прво*, да већина малолетних преступника, али не сви, на крају престане с преступништвом, током или убрзо након транзиције у одрасло доба; *друго*, да је стопа рецидивизма озбиљних малолетних преступника у краткорочном или дугорочном периоду прилично висока, и *треће*, да већина пунолетних лица која се баве криминалним активностима (мерено званичним подацима, попут броја хапшења и осуда) има и значајну историју малолетничких криминалних активности.¹⁴²

Полазећи од тих тврдњи, исти аутори су спровели истраживање о поврату лица која су као адолесценти извршили тешка кривична дела. Период праћења је износио седам година, а резултати су показали да је стопа поврата од 75% до 80%. На основу различитих параметара, процењено је да је приближно 90% испитаника изложено ризику да понове кривично дело, што се повезује са тиме да је реч о лицима која су учинила тежа кривична дела. Значајан је и резултат да највиши ризик постоји у почетним месецима и годинама периода праћења, након чега нагло опада.¹⁴³

Иако је стопа поврата значајна, треба имати у виду да резултати већине студија ипак показују да након средине двадесетих година долази до значајног пада броја преступа. Тако је, на пример, користећи податке из Питсбуршког истраживања о младима (*Pittsburgh Youth Study*), Стаутхамер-Лебер (*Stouthamer-Loeber*) закључила да је 52–57% чланова групе малолетних делинквената наставило са чињењем кривичних дела у периоду од 20. до 25. године, док је само 16–19% њих наставило да гради криминалну каријеру од 26. до 30. године.¹⁴⁴ До сличних резултата је дошла и Мофит (*Moffitt*), која истиче да до 28. године чак 85% лица која су чинила кривична дела или испољавала делинквентско понашање током малолетства прекида криминалне каријере.¹⁴⁵

Поменућемо и истраживање које је засновано на коришћењу података из студије „Путеви ка одустајању“ (*Pathways to Desistance Study*). Један од њених циљева је била анализа друштвеног контекста и развојних промена у промовисању одустајања или наставка вршења злочина током раног пунолетства. Период праћења је износио седам година, а подаци су прикупљани интервјуисањем испитаника у десет различитих циклуса. Основни налази те студије показују да у периоду уласка у млађе одрасло доба појединци мењају своје виђење

¹⁴¹ G. McMahon, D. Jump (2018) Starting to Stop: Young Offenders' Desistance from Crime, *Theoretical Criminology*, 18(1): 4–5. То истраживање се поклапа са Амстронговом (*Armstrong*) тврдњом да је неопходно испитати искуства младих те сагледати у ком контексту они посматрају сопствени идентитет и животне токове. Вид. D. Armstrong (2004) A Risky Business? Research, Policy, Governmentality and Youth Offending, *Youth Justice*, 4: 111.

¹⁴² R. Brame *et al.* (2018) Recidivism in a Sample of Serious Adolescent Offenders, *Journal of Quantitative Criminology*, 34: 168–169. У многим истраживањима се процењује да малолетници у више од 50% случајева поново чине кривична дела. На пример, Бламштајн (*Blumstein*) са сарадницима наводи да тај проценат износи 60–80%, Дин (*Dean*) и сарадници 70% итд., према: *ibid.*, 169.

¹⁴³ *Ibid.*, 185.

¹⁴⁴ Према: Walters (2020) *op. cit.*, 2.

¹⁴⁵ Према: I. Stevanović (2020) *Izazovi u postpenalnom prihvatu maloletnih učinilaca krivičnih dela u Srbiji (norme, praksa i mere unapređenja)*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 30. Овде је интересантна и полна димензија, будући да особе женског пола настављају са чињењем кривичних дела у значајно мањем проценту него мушкарци. Вид. *ibid.*

корисности престапа, у смислу „трошкова и награда повезаних са злочином“, односно како старе, имају све већу аверзију према ризицима и трошковима криминалних активности.¹⁴⁶

Тај резултат можемо посматрати из угла теорије рационалног избора, по којој су последице злочина *награде* и *казне*, али и нечињење злочина има последице у виду добити и губитака. Тако, што је шири распон награда за нечињење злочина у односу на награде за чињење злочина, то је слабија тежња ка злочину.¹⁴⁷ Награде могу бити материјалне и нематеријалне природе, попут стицања нових пријатеља, зараде (новца), личне аутономије, осећања среће итд., које бивши преступник види као корист коју може да оствари изван поља криминалног деловања.¹⁴⁸ Процес одустајања од криминалног понашања заступници теорије рационалног избора објашњавају као рационалну одлуку коју доносе појединци. Ипак, емпиријска истраживања која су имала циљ да потврде ту теорију дала су мешовите резултате, тако да се тај теоријски приступ узима са одређеном дозом резерве у контексту одустајања.¹⁴⁹

Примера ради, у једној студији су испитивана очекивања у вези са успехом у извршењу кривичних дела, односно да ли су та очекивања значајна за одустајање од криминалног понашања. На узорку од приближно хиљаду испитаника, пунолетних мушкараца, који су казнено-поправну установу напустили најмање три године пре спровођења истраживања, показано је да је већа вероватноћа да ће одустати учиниоци који имају ниска очекивања у погледу успеха (награда) од криминалног деловања.¹⁵⁰ Може се поставити питање да ли ти резултати осликавају промену идентитета бившег осуђеника. Сматрамо да би на то питање требало дати негативан одговор. Наиме, према теорији рационалног избора, није реч о суштинској промени већ, напротив, о својеврсном „мерењу“ да ли је већа добит (материјална и нематеријална) од чињења или нечињења кривичних дела, а не о промени сопственог идентитета, што је полазна претпоставка теорија о одустајању.

Полазећи од теорије идентитета, у једној студији је праћена група од 113 пунолетних мушкараца, који су интервјуисани у четири наврата, са циљем да се боље објасни сам процес промене идентитета, односно одустајања.¹⁵¹ Аутори студије Шапланд и Ботомс (*Shapland, Bottoms*) тврде да се у раним двадесетим годинама развија сопствено мишљење о себи и креирају путање којима би желели да се крећу у годинама које следе. Међутим, све док траје њихово преступничко понашање и њихови ставови о преступништву остају контекстуални, њих друштво неће посматрати као пуноправне грађане. Уочава се да лица која би потенцијално одустала од чињења кривичних дела могу да осећају да постоји јаз између тога какви они желе да буду (прописни чланови друштва) и како они осећају да их људи виде (преступници). Преступници могу да крену путем ка одустајању, али друштвени актери, укључујући кривично правосудје и неке потенцијалне послодавце код којих би они желели да се запосле, вероватно ће их и даље посматрати као преступнике. У погледу одустајања, аутори сматрају да, како постају старији, људи све више теже да постану особа која одговара њиховим базичним моралним погледима, односно особа која мисле да треба да буду. Они желе да поштују своје унутрашње норме, свој морал и своје циљеве, али то је тешка борба за преступника.¹⁵² Иако та студија

¹⁴⁶ K. J. Thomas, N. Vogel (2019) Testing a Rational Choice Model of “Desistance:” Decomposing Changing Expectations and Changing Utilities, *Criminology*, 57(4): 696–697.

¹⁴⁷ J. Wilson, R. Herrnstein (2009) Теорија личности и проблем криминалитета, у: Ђ. Игњатовић (ур.) *Теорије у кримнологији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 389, 394.

¹⁴⁸ N. Shover, C. Thompson (1992) Age, Differential Expectations And Crime Desistance, *Criminology*, 30(1): 97.

¹⁴⁹ Према: О. Павићевић, А. Булатовић, Лј. Илијић (2019) *op. cit.*, 134.

¹⁵⁰ N. Shover, C. Thompson (1992) *op. cit.*, 99–100.

¹⁵¹ J. Shapland, A. Bottoms (2011) Reflections on social values, offending and desistance among young adult recidivists, *Punishment & Society*, 13(3): 261.

¹⁵² *Ibid.*, 271, 275–277.

почива на теорији идентитета, она индиректно указује на значај друштвене подршке и друштвеног капитала, који би требало да поспеше одустајање.

На самом крају, осврнућемо се и на истраживање у којем је испитиван ефекат традиционалних компоненти самоконтроле и друштвене контроле на нормативни процес одустајања од чињења кривичних дела, који су Моризот и Ле Бланк (*Morizot, Le Blanc*) дефинисали као динамички процес који карактерише прогресиван пад разноликости (или разноврсности) преступништва од адолесценције до одраслог доба. У крајњем узорку, закључно са навршеном 41. годином живота, нашло се 160 испитаника.¹⁵³

Резултати су показали да је висок ниво екстраверзије (друштвеност и потреба за узбуђењима) повезан са убрзаним одустајањем током адолесценције.¹⁵⁴ С друге стране, висок ниво негативних емоција (неповерење, самокритичност, анксиозност, пасивност, афективни поремећаји) блиско је повезан са убрзаним одустајањем од злочина, али тек у раним четрдесетим годинама. Како се и очекивало, варијабле друштвене контроле убрзавају нормативни процес одустајања, али је величина тих ефеката слабија од предиктора који ограничавају одустајање. Најзад, важан је и податак да су поједини фактори друштвене контроле значајни само у одређеним развојним периодима па је тако дружење са просоцијалним пријатељима важно само током адолесценције, док је редован посао важан током транзиције у пунолетство.¹⁵⁵ Слични су резултати и неких других студија, који су показали да је укљученост у просоцијалне групе снажан фактор престанка криминалног деловања, без обзира на полну димензију, али са важном разликом у погледу старости која се испољава у томе што су утицаји групе и ставова које та група подржава слабији што су појединци старији.¹⁵⁶

Према критеријуму старости, која је узета као кључни параметар у овом делу, показало се да највећи број испитаника, након пика који се дешава средином двадесетих година, одустаје од даљег чињења кривичних дела. Социјална подршка је важан фактор у том процесу, али се чини да је снажније изражена током двадесетих година или генерално у првим годинама пунолетства, када се дешавају одређене прекретнице. Те прекретнице, како смо видели, требало би да допринесу промени идентитета. Природа подршке може бити материјална или нематеријална и доводи се у везу са теоријом рационалног избора. Мада смо заузели став да не постоји знак једнакости између теорије идентитета и теорије рационалног избора, оне ипак нису неспојиве, будући да је прекид криминалне каријере крајњи циљ оба приступа.

3.2. Пол и одустајање од криминалног понашања

Разлике према полу су често у фокусу истраживача, будући да је у многим истраживањима показано да су те разлике вишеструко значајне. У кривичним наукама то разликовање има импликације на разумевање фактора ризика и заштитних фактора, на основу чега су се издвојила два правца истраживања. *Први* правац је онај у којем су узорком обухваћени и мушкарци и жене, како би се уочиле сличности и разлике међу половима (полно

¹⁵³ J. Morizot, M. Le Blanc (2007) Behavioral, Self, and Social Control Predictors of Desistance From Crime, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 53–55.

¹⁵⁴ Супротно, Ајзенк (*Eysenck*) је испитивао три главне димензије личности, односно три основна фактора: психотицизам, екстраверзију и неуротицизам те дошао до резултата да је екстраверзија повезана са криминалним понашањем, а не са одустајањем. Вид. Н. Eysenck (2009) Теорија личности и проблем криминалитета, у: Ђ. Ignjatović (ur.) *Теорије у кримнологији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 209–211.

¹⁵⁵ J. Morizot, M. Le Blanc (2007) *op. cit.*, 65–66.

¹⁵⁶ Према: С. D. Ayers *et al.* (1999) Assessing Correlates of Onset, Escalation, De-escalation, and Desistance of Delinquent Behavior, *Journal of Quantitative Criminology*, 15: 279.

неутрална перспектива), а *други* је махом усмерен на жене (проистиче из критике полно неутралне перспективе). Други правац је посебно значајан, нарочито ако се узме у обзир да је последњих двадесетак година приметан благи пораст у учешћу жена у укупној стопи криминалитета.¹⁵⁷ „Родни јаз“ у преступима, разликује се зависно од временске одреднице, културе и државе, а доприноси томе да се и начин поступања и процена ризика врше на другачији начин, у зависности од тога да ли је реч о женама или мушкарцима.¹⁵⁸

Полно неутрална перспектива је теоријски утемељена на моделу Бонте и Ендрјуза (*Bonta, Andrews*) о криминалном понашању који се зове генерално социјално учење о когницији и личности (енг. *General Personality and Cognitive Social Learning*). Према том моделу, криминално деловање је резултат интеракције између људи и њиховог природног окружења. Када се доведе у везу са непосредним факторима, значај пола у датом процесу је занемарљив.¹⁵⁹ Аутори те непосредне факторе означавају као „централних осам“ фактора ризика који су примарно динамички по природи и идентификовани као најснажнији међу предикторима криминалног понашања. Претходно су диференцирали факторе ризика: „велику четворку“, а то су историја антисоцијалног понашања, антисоцијални шаблони личности, антисоцијалне когниције и антисоцијални пријатељи или познаници, и „умерену четворку“, коју чине породица или брак, школа или посао, забава или рекреација и злоупотреба психоактивних супстанци (нешто касније су то разликовање одбацили као непотребно).¹⁶⁰

Мада постоји емпиријска и теоријска подлога за полно неутралну перспективу, она је подложна критици јер су жене које су осуђене на казну затвора значајно другачије од мушкараца по типу, озбиљности и учесталости криминалног понашања. Блум (*Bloom*) са групом аутора наводи да је број жена које су повезане са криминалним понашањем мањи него број мушкараца, мање су насилне, али је за њих вероватније да ће чинити кривична дела која су повезана са злоупотребом дрога или алкохола и имовинска кривична дела. Фактори ризика који су повезани са становањем, образовањем, послом и односом са пријатељима снажније су повезани са генералним рецидивизмом мушкараца него жена; насупротив томе, проблеми на емоционалном плану су више повезани са рецидивизмом жена.¹⁶¹

Фактори који би се могли означити као родно сензитивни су: историја виктимизације, дисфункционални односи, проблеми са менталним здрављем, злоупотреба психоактивних супстанци, ефикасно функционисање и родитељски стрес.¹⁶² Бројна истраживања показују да су управо искуства жена повезана са виктимизацијом, злоупотребом психоактивних супстанци и проблемима изазваним лошим менталним здрављем, који су последица огромних структуралних неједнакости, често главни окидачи за улазак у криминалну зону. С друге стране, када се већ нађу у систему, затвори ретко ефектно решавају потребе жена. Чак и рехабилитационо или

¹⁵⁷ На такав тренд указују и Меришак и Бончар (*Maruschak & Bonczar*) који истичу да жене у САД чине све већи део особа под казнено-поправним надзором (од укупног броја условно отпуштених лица, 11% чине жене; од укупног броја лица на пробацији, 24% су жене) Према: М. Morash (2016) *The Connection of Probation / Parole Officer Actions to Women Offenders' Recidivism, Criminal Justice and Behavior*, 43(4): 507. Поредџи полну структуру осуђених лица у САД, Карсон (*Carson*) наводи податак да је у периоду од 2015. до 2016. године приметно увећање броја осуђених жена за 0.7%, док је код мушкараца приметан пад за 1.3%. Е.А. Carson (2018) *Prisoners in 2016*, Washington DC: Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice, 3.

¹⁵⁸ D. Steffensmeier, E. Allan (1996) *Gender and Crime: Toward a Gendered Theory of Female Offending, Annual Review of Sociology*, 22: 459-487.

¹⁵⁹ Према: L. J. Rettinger, D. A. Andrews (2010) *General Risk and Need, Gender Specificity, and the Recidivism of Female Offenders, Criminal Justice and Behavior*, 37(1): 30.

¹⁶⁰ Према: J. M. Scanlan *et al.* (2020) *op. cit.*, 253.

¹⁶¹ Према: *ibid.*, 254.

¹⁶² P. Van Voorhis *et al.* (2010) *Women's Risk Factors and Their Contributions to Existing Risk/Needs Assessment: The Current Status of a Gender-Responsive Supplement, Criminal Justice and Behavior*, 37: 281.

„полно оријентисано програмирање“, за које се сматрало да је осмишљено да реши јединствене потребе жена и ојача их у њиховим потребама, у пракси може да има нежељена дејства.¹⁶³ Полне разлике у предикторима одустајања у великој мери зависе од домена понашања који се разматра, а индикатори нормативног статуса, насупрот перципираним ризицима од злочина или старосно градираним неформалним контролама, битне су детерминанте ризика од поновног хапшења за жене.¹⁶⁴

Иако се у модерним друштвима у свим доменима уочава родно сензитиван приступ, примећујемо да у појединим системима извршења казне затвора, међу којима је и наш систем, такав приступ није довољно заживео. Код нас, програм поступања се, уз неке друге пропратне елементе, доноси на основу процењеног степена ризика, при чему се процена врши на основу општих упитника који нису прилагођени осуђеницама. Независно од тога што је у укупној популацији лица осуђених на казну затвора знатно мање жена него мушкараца, не постоје оправдани разлози да се не уложе додатни напори да се креирају одговарајући програми засновани на родној сензитивности. Уз такав приступ, како се у литератури истиче, треба имати у виду и то да је један од најважнијих аспеката хуманог затворског искуства одржавање сигурне и подстицајне затворске климе¹⁶⁵, што би требало значајно да допринесе рехабилитацији осуђеника, без обзира на пол.

У погледу полне димензије, у литератури се сусрећемо и са значајем емоционалног стања на процес одустајања од вршења кажњивих активности, а који се обично везује за жене. Истражујући улогу емоција у одустајању, Фарал (*Farrall*) и сарадници су приметили да је нада карактеристична за ране фазе одустајања, које представљају иницијалну фазу сваког пута ка одустајању. У тој фази, нада у будућност је неуобличена и нејасна, фокусирана на оно што лица не желе да раде у будућности (да не врше преступе, да не разочарају породицу итд.) или на идеје о „жељи да се покуша“ или да се „буде стварно добра особа“ у будућности. Фарал наглашава да у раним фазама одустајања аспирације у форми циљева још нису потпуно идентификоване, а камоли постигнуте. Временом, оне постају конкретније.¹⁶⁶

Њуцент и Шинкл (*Nugent & Schinkel*), говорећи о емоцијама, указују на три бола (*патње*) која су повезана са одржавањем одустајања: изолацију, неуспех, постизање циља и безнадежност. Особе које одустају од вршења злочина често се осећају изоловано јер сматрају да морају да пресеку везе са старим познаницима као стратегију да избегну проблеме. Међутим, ако не успеју да стекну нове друштвене контакте, изолација може постати продужено, болно и нежељено стање. Бол због непостизања циља који се огледа у тежњи за животом без преступништва и безнадежност директно су повезани са будућим аспирацијама. Када не постигну постављене циљеве или не добију признање за промењено понашање, код таквих лица може да се појави бол због неуспеха, односно осећај безнадежности.¹⁶⁷ Нису ли онда емотивно стање и емоције, које су нарочито изражене код жена, уско повезане са теоријом идентитета и социјалном подршком?

¹⁶³ T. Opsal (2015) “It’s Their World, so You’ve Just Got to Get Through”: Women’s Experiences of Parole Governance, *Feminist Criminology*, 10(2): 190.

¹⁶⁴ C. Uggen, C. Kruttschnitt (1998) Crime in the Breaking: Gender Differences in Desistance, *Law & Society Review*, 32(2): 359–361.

¹⁶⁵ Lj. Ilijić (2021) Затворска социјална клима: појам, фактори и значај затворске социјалне климе, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 40(2–3): 60.

¹⁶⁶ Према: R. Gålnander (2019) Desistance from Crime – to What? Exploring Future Aspirations and Their Implications for Processes of Desistance, *Feminist Criminology*, 15(3): 3.

¹⁶⁷ B. Nugent, M. Schinkel (2016) The Pains of Desistance, *Criminology & Criminal Justice*, 16(5): 581.

Надовезујући се на претходно, поменућемо и анализу Брауна и Роса (*Brown, Ross*), која је била фокусирана на кључни дефицит који жене доживљавају након изласка из затвора, а то је непостојање социјалних веза, као резултат преступништва, боравка у затвору и намерног избора. Методолошки приступ у том истраживању подразумевао је вођење дубинских интервјуа са бившим осуђеницама и са лицима која су им пружала подршку по издржаној казни затвора. Резултати су показали да је њихов однос једним делом био заснован на одређеној форми „пријатељског приступа“, а основни проблем са којим су се жене суочавале јесте поремећај друштвених односа, будући да више од половине узорка није имало никог или су имале само једну особу која је била уз њих по отпусту из установе. Као посебан емоционални проблем, уочено је да су неке од жене изгубиле контакт са својим породицама и пријатељима.¹⁶⁸

Добијени подаци су потврдили налазе ранијих истраживања да је једна од најтежих последица боравка у затвору поремећај друштвених односа, који се код жена једним делом доводи у везу са емоцијама. Осим тога, такви резултати указују на критичне тачке на којима треба радити како би се трасирао пут ка одустајању. Чињеница је да поремећај социјалних веза наступа самим чином изрицања казне затвора, али би током њеног извршења требало оснажити идеју одржавања или поновног успостављања веза између осуђенице и њене породице, што је нарочито важно када је осуђеница уједно и мајка. Примена адекватног третмана, грађење породичних веза и добра припрема за постпенални прихват сигурно су међу најважнијим корацима који могу допринети промени идентитета осуђенице. Мада је испитивање значаја емоција углавном засновано на родно сензитивном приступу, сматрамо да би било подједнако важно сагледати и њену улогу у процесу одустајања вршења кривичних дела код мушкараца.

На крају ове целине, указаћемо на истраживање у којем су анализиране сличности и разлике преступничког понашања према *полној димензији*, а као индиректне варијабле испитивани су *узраст испитаника* и *тип кривичног дела*. Подаци су добијени на основу извршених дела која су испитаници сами пријавили и доступних података из службених евиденција. Прикупљани су у две фазе, које су означене као време један (период адолесценције) и време два (рано пунолетство).¹⁶⁹

Резултати су показали да иако су мушкарци пријавили већи ниво преступништва него жене, више од половине жена је пријавило учешће у једној у или више криминалних активности у оба периода. Шаблони преступништва су различити током времена по типу учињеног кривичног дела, али и по индивидуалним карактеристикама групе и пола. Преваленца и инциденца (средњи број кривичних дела) за укупан узорак преступништва биле су веће током раног пунолетства него за време адолесценције, и у погледу структуре свих дела и у вези са кривичним делима повезаним са неовлашћеним коришћењем туђег возила или злоупотребом дрога. Број пријављених крађа је уједначен у оба периода, док број физичких напада опада. Занимљив је податак да једино у погледу кривичних дела која су у вези са злоупотребом дрога не постоји значајна разлика у полној структури. Док је приближно једнак број мушкараца пријавио вандализам и физички напад у оба периода, стопа код жена је опала током времена, али не на нивоу статистичке значајности.¹⁷⁰

Можемо закључити да су такви резултати донекле очекивани, али би их требало опрезно тумачити будући да студије самооптуживања имају једну суштинску ману, а то је да некада број пријављених дела може бити значајно већи (или мањи) од броја извршених дела. С друге стране,

¹⁶⁸ M. Brown, S. Ross (2010) Mentoring, Social Capital and Desistance: A Study of Women Released from Prison, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 43(1): 39–41, 45–46, 48.

¹⁶⁹ A. A. Fagan, J. Western (2005) Escalation and Deceleration of Offending Behaviours From Adolescence to Early Adulthood, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 38(1): 63.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 70–71.

налаз да мушкарци пријављују значајно већу стопу преступништва у оба периода конзистентан је са другим истраживањима у којима се испитује однос пола и криминалитета.

3.2.1. Утицај родитељства на одустајање

У оквиру полне димензије одустајања, обично се разматра и улога родитељства у датом процесу, будући да се на том пољу примећују разлике међу половима, те ћемо указати на налазе појединих студија које су се бавиле овим питањем.¹⁷¹

Истраживање које су спровели Грејем и Баулинг (*Graham, Bowling*) о животној историји 21 особе које су одустале од вршења злочина (реч је о дубинским интервјуима којим је обухваћено 10 мушкараца и 11 жена, узраста од 16 до 27 година) спроведено је са циљем да се више сазна о томе због чега неко одустаје од криминалног понашања. Мада је ова студија једним делом била повезана и са узрастом, значајно више је била усмерена на њену повезаност са полним аспектом и родитељством. Резултати су показали да је за мушкарце било мање вероватно да направе транзицију од адолесценције до пунолетства, а када јесу, то је имало другачији или никакав ефекат у поређењу са ефектом које је имало на жене. Највећи утицај на одустајање младих жена имало је рођење детета, али није уочена било каква статистичка веза између родитељства мушкараца и напуштања криминалног обрасца понашања.¹⁷²

Уочава се да се питање значаја материнства често налази у центру интересовања истраживача. Неке квантитативне студије налазе да је материнство повезано са смањењем злочина, нарочито под условом да је трудноћа жељена, као и за мајке из добрих породица. Бакен (*Bakken*) је установио да кад је жена примарна особа која брине о деци, то инхибира ниво разноликости њеног криминалног деловања. Тим питањем су се бавили и Монсбакен (*Monsbakken*) и сарадници, који истичу да материнство утиче на смањење чињења кривичних дела пред порођај, али и на његово повећање након порођаја. Такође, мала је вероватноћа да ће мајке које живе са својом децом вршити дела која су повезана са неовлашћеном производњом и стављањем у промет опојних дрога, али такав ефекат не постоји на вршење других кривичних дела. Било је вероватније да ће осуђенице које су планирале да наставе живот са својом породицом и децом по отпусту из установе бити укључене у програме изласка из затвора током дана да би радиле и враћале се у затвор након посла (*work-release program*), што је заиста накнадно доводило до одустајања.¹⁷³

Леверенц (*Leverentz*) износи податак да од жена које се врате из затвора уз помоћ центара за рехабилитацију (*halfway house*) други, али и оне саме, очекују да се брину о деци и својим породицама. Бригу о породици изражава и јача жеља за школовањем и тражењем посла.¹⁷⁴ Из

¹⁷¹ Утицај родитељства се може сагледати и кроз призму заштитних и фактора ризика, али смо се ради лакшег праћења текста и повезаности ове проблематике са полном димензијом определили да значај породице и деце анализирамо у овом делу.

¹⁷² Према: J. N. Laub, R. J. Sampson (2001) *op. cit.*, 27–28. У том истраживању се дошло до резултата да је за одустајање младих мушкараца једини значајан фактор прекид дружења са особама које су склоне преступничком понашању, *ibid.*

¹⁷³ E. Rodermond *et al.* (2016) *op. cit.*, 15-16.

¹⁷⁴ Према: R. Gålnander (2019) *op. cit.*, 3. Деца и породица нису увек позитиван фактор у процесу одустајања, о чему говори и истраживање које је спровела Кобина (*Cobbina*), а којим је показано је да су се неке жене у подгрупи повратница осећале преоптерећено и неприпремљено за обавезе материнства, што је утицало на њихову способност да се успешну реинтегришу. Вид. више: J.E. Cobbina (2010) Reintegration Success and Failure: Factors Impacting Reintegration Among Incarcerated and Formerly Incarcerated Women, *Journal of Offender Rehabilitation*, 49(3): 221, 210-232.

тога се може закључити да је мајкама бившим осуђеницама потребан додатан вид социјалне подршке, пре свега да пронађу стално запослење које би им омогућило да буду финансијски самосталне и сигурне, што може позитивно деловати на процес одустајања.

У вези са ставом да је родитељство значајнији фактор одустајања за жене, може се поставити питање да ли постоје разлике у виђењу материнства у односу на старосну доб, односно да ли и у којим случајевима оно доприноси промени идентитета. Галнандер (*Gålnander*) је спровео студију у којој је праћен процес одустајања, при чему је пажња била усмерена на давање одговора на питања: од чега жене теже да одустану, чему теже, какве особе желе да буду? То је квалитативно истраживање засновано на вођењу четири циклуса дубинских интервјуа (у просеку су трајали између два и два и по сата), а узорком су обухваћене оне жене које су се нашле у раној фази одустајања (непосредно после извршене казне).¹⁷⁵

Резултати су показали да постоје значајне разлике у улози материнства у односу на старосну структуру жена. Младе жене су желеле да изграде нови идентитет, и образовањем и улогом успешне и брижне мајке. С друге стране, за старије жене улога материнства готово да нема било какву улогу у том процесу. Последично, млађе жене су желеле сигуран дом у коме би живеале са породицом, док су старије жене желеле самоћу и живот у мањим срединама, где би биле изоловане од нарочито изражене контроле друштва. Другим речима, материнство је пракса условљена старосћу и на њен значај утичу нормативни животни сценарији. Младе жене које одустају од злочина могу да узму (врате) идентитет добрих и брижних мајки, док је такав идентитет далеко ограниченији за старије жене. Тај резултат је повезан са полом на два начина: *прво*, зато што је нормативни старосни распон за улазак у родитељство ужи за жене него за мушкарце, и *друго*, непостојање родитељства има теже последице за жене него за мушкарце.¹⁷⁶

Сасвим логично, наредно питање које се поставља јесте питање значаја породице и родитељства на одустајање мушкараца. У једној скорашњој студији у Норвешкој, Скардемер и Лингстад (*Skardhamar, Lyngstad*) нашли су да су мушкарци који су живеали с неким или били у браку смањили преступништво пет година пре рођења детета, али да то смањење није било трајно, па је преступништво повећано у првих пет година након рођења детета. Супротно, Савелајнен (*Savolainen*) је дошао до податка да се смањило преступништво мушкараца након рођења детета, али само оних који су били у браку или каквој другој заједници.¹⁷⁷ Стога можемо закључити да формирање брачне или ванбрачне заједнице, заједно са родитељством, значајније доприносе процесу одустајања мушкараца него када изостаје неки од та два елемента. Уочава се важна разлика између очева и мајки у смањењу броја злочина по рођењу детета. Наиме, у једном истраживању је утврђено да се *након рођења детета* редукује ниво криминалног деловања мушкараца, што није карактеристично за жене.¹⁷⁸

Тиобалд, Фарингтон и Пикеро (*Theobald, Farrington, Piquero*), користећи податке из Кембричке студије о развоју делинквенције (*Cambridge Study in Delinquent Development*), дошли су до неколико закључака. Прво, нашли су да родитељство има мали ефекат на преступништво када су мушкарци поређани по старости (млађи или старији) приликом рођења првог детета. Рођење детета је имало мало ефекта на преступништво и вероватније је да однос оца са децом зависи од његовог односа с њиховом мајком, што може указати на то да је важан „квалитет“ односа родитеља. Карактеристично је да су они који су рано ступили у брак, услед трудноће њихових партнерки, у значајније мањем броју случајева осуђивани од оних мушкараца који су у

¹⁷⁵ R. Gålnander (2019) *op. cit.*, 8.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 19–20.

¹⁷⁷ Према: D. Theobald, D. P. Farrington, A. R. Piquero (2015) Does a Birth of a First Child Reduce the Father's Offending?, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(1): 5.

¹⁷⁸ Према: E. Rodermond *et al.* (2016) *op. cit.*, 16.

позним годинама постали очеви. Највећи ефекат на одустајање примећен је код мушкараца који су млади добили прво дете, потом оних који су добили дете ван брака и оних који су живели са дететом најмање пет година. Сумирајући те резултате, аутори истичу да се ефекти раног ступања у брак временом могу мењати.¹⁷⁹ Остаје непознаница шта је окидач за повећање преступништва мушкараца који не остају да живе са својом породицом, односно да ли је у том случају јачи негативан ефекат раздвајања од детета или од партнера.

На крају овог дела, приказаћемо и две студије које родитељство не посматрају кроз значај рођења детета на одустајање од вршења кривичних дела, већ кроз улогу родитељске подршке у том процесу. Квантитативне студије показују да је одржавање породичних односа и квалитетних веза са родитељима генерално повезано са прекидом вршења кривичних дела. Испитујући разлике међу половима, студије показују да мушкарци немају тако много користи од породичних веза као жене.¹⁸⁰ Истраживања о почетку антисоцијалног понашања обично се фокусирају на поремећај односа између родитеља и деце, односно на одређена слабљења или прекиде веза између појединца и друштва, укључујући и прекид односа између детета и родитеља у периоду одрастања.¹⁸¹ Фингермен (*Fingerman*) и сарадници наводе да се у новијој литератури о периоду транзиције у одрасло доба све више подржава идеја да улога родитеља није ограничена само на период детињства и адолесценције. Другим речима, родитељи могу да играју важну улогу и у периоду раног пунолетства, не само када су у питању материјалне ствари, попут смештаја, већ и као важан генератор емоционалне подршке која служи томе да спречи да се отпочне или настави криминално понашање.¹⁸²

Друга студија коју ћемо поменути је она коју су спровели Коп (*Copp*) и сарадници, на узорку од 1.321 адолесцента и њихових родитеља, при чему су подаци за истраживање прикупљани десет година, у пет различитих циклуса. Уочена је позитивна веза између родитељства и чињења злочина, а налази указују и на то да су промене идентитета повезане са варијабилношћу кривичних дела која су испитаници сами пријавили. Већа родитељска подршка или блискост између родитеља и деце, а мање дружења са вршњацима који испољавају делинквентско понашање, значајно су повезани са падом у вршењу кривичних дела, брачним и радним статусом и променом идентитета. Последњи поменути налаз пружа доказе да једна од дугорочних последица одрастања у породици коју карактерише насиље, наркоманија, али и интервенција система, могу каналисати и ограничити касније квалитетније друштвене везе појединца, што последично увећава ризик од уласка у криминалну зону. Аутори сматрају да би се разматрање односа са родитељима и вршњацима могло уградити у будућа истраживања која би испитивала субјективне процесе који подстичу одустајање, као и у истраживања која се фокусирају на друге односе, као што је брак.¹⁸³

Можемо закључити да су трансформација идентитета и карактер друштвених и породичних односа важни за одустајање. Стога, системска интервенција и подршка морају циљано деловати узимајући у обзир поменуте факторе, како би се пронашли одговарајући механизми који могу позитивно деловати на појединца. Другим речима, родитељство може имати двоструко позитивну улогу, најпре кроз остварење улоге оца или мајке, што би требало да допринесе њиховом одустајању, а потом и кроз сам однос између родитеља и њихове деце који

¹⁷⁹ D. Theobald, D. P. Farrington, A. R. Piquero (2015) *op. cit.*, 16–18.

¹⁸⁰ E. Rodermond *et al.* (2016) *op. cit.*, 16.

¹⁸¹ T. Hirshi (2009) Kontrolna teorija delinkvencije, u: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 303.

¹⁸² K. L. Fingerman *et al.* (2012) Relationships between Young Adults and Their Parents, in: A. Booth *et al.* (eds.) *Early Adulthood in Family Context*, Springer, New York, 133–164.

¹⁸³ J. E. Copp *et al.* (2020) *op. cit.*, 303, 320–321.

није важан само током одрастања, већ и кроз пружање подршке током периода пунолетства. Као типичан пример, можемо навести одржавање контакта између чланова породице и осуђеног лица, што је важна карика у постпеналном прихвату, о чему ће детаљније бити излагано у делу који се тиче значаја извршења казне затвора на одустајање. У свакој од ових ситуација, како смо видели из приказаних студија, важна је и подршка система, како би дошло до промене идентитета оних који се налазе на путу одустајања.

3.3. Тип кривичног дела и одустајање од криминалног понашања

Сагледавање кривичних дела у односу на то да ли је у њиховом извршењу коришћено насиље или није представља једну од најчешћих категорија груписања кривичних дела у истраживањима. Насилнички криминалитет „обухвата дела код којих се ради постизања одређеног циља користи напад на жртву или се њиме прети“¹⁸⁴ и представља ону категорију за коју постоји посебна заинтересованост науке и струке.

Насилна и ненасилна кривична дела различито се посматрају из угла кривичног материјалног законодавства, с једне стране, и криминологије са сродним дисциплинама, с друге стране. Најчешће се наводи пример кривичних дела против имовине, прецизније кривичних дела разбојничка крађа и разбојништво, која, иако припадају групи кривичних дела против имовине, не припадају типу ненасилних дела као што су крађа или тешка крађа, чија су бића кривичних дела регулисана у оквиру исте групе.¹⁸⁵ Другим речима, тип кривичног дела се сагледава у односу на биће конкретног кривичног дела.

Студије одустајања, које су фокусиране на тип кривичног дела, углавном се баве оним насилног карактера. Полазећи од те тврдње, определили смо се да у наставку анализирамо партнерско и сексуално насиље.

3.3.1. Партнерско насиље и одустајање

Партнерско насиље је једна од тема која изазива нарочиту пажњу јавности, иако се чини да оно некада служи као средство стварања или јачања моралне панике, посебно различитим деловањима медија или невладиног сектора. Практично, оно се често доводи у везу са кривичним делом насиља у породици, а последично и са нормама кривичног материјалног права, којима се нећемо бавити у овој анализи.

Обично се истиче да су широм света најчешће жртве насилних кривичних дела жене свих узраста, без обзира на класну припадност, вероисповест или образовање.¹⁸⁶ Као најчешће форме таквог облика насиља наводе се партнерско и сексуално насиље. У литератури се посебно указује на то да жене те облике насиља трпе чак и ако су саме биле (или су и даље) укључене у различите облике криминалне делатности и по томе се разликују од мушкараца који су склони криминалном понашању.¹⁸⁷ Мада се у литератури чешће указује на то да су жене жртве

¹⁸⁴ Ђ. Ignjatović (2016) *op. cit.*, 110.

¹⁸⁵ Н. Вујичић (2017) Разбојништво: криминолошки аспекти, у: Н. Кршљанин (ур.) *Идентитетски преображај Србије: прилози пројекту 2016 - колективна монографија*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 319–320.

¹⁸⁶ World Health Organization (2014) *Violence against women: intimate partner and sexual violence against women*, World Health Organization, Geneva.

¹⁸⁷ P. Gray, L. Simmonds, J. Annison (2016) *The resettlement of women offenders: learning the lessons*, Plymouth University: Criminology and Criminal Justice, Plymouth, 2.

партнерског насиља, не треба заборавити да жртве могу бити и мушкарци, уистину ређе од жена.

У теоријама које се баве одустајањем партнерско насиље се доводи у везу са одређеним стањима, попут агресије. Рано агресивно понашање има јаку предиктивну вредност у каснијем насилничком понашању, које се током адолесценције манифестује у облику учешћа у тучама, а касније прераста у нападе на партнера и осуде за кривична дела насилног карактера.¹⁸⁸

Тај облик насиља је свеприсутан и укључује физичко, психичко, емоционално, финансијско и сексуално злостављање (агресију), а сваки од тих облика има озбиљне последице по жртву. Одустајање у тим случајевима дефинисано је престанком насиља и резултат је промена у употреби агресије и насиља током времена. Међутим, у неким студијама се тврди да је агресија обично стабилна током времена.¹⁸⁹ Насиље према интимном партнеру по дефиницији укључује две особе, због чега је природа ове дијаде релевантна за процес одустајања. Витакер, Ли и Нилон (*Whitaker, Le, Niolon*) установили су да промена партнера умањује вероватноћу испољавања насилног обрасца понашања.¹⁹⁰

Слично томе, Капалди, Шорт и Крозби (*Capaldi, Short, Crosby*) истичу да је насиље мушкараца било стабилно у вези с истим партнером, али да се то значајно променило са новим партнерима; млади мушкарци који су остали с истим партнером имали су више нивое физичке агресије него они који су били с новим партнером. Аутори указују на то да је та промена можда последица разлика у шаблону интеракције у различитим везама.¹⁹¹

У литератури се наилази и на препоруку да треба користити перспективу динамичких развојних система да би се разумели развојни ризик од насиља према партнерима и ток агресије током времена. Тиме се наглашава значај разматрања карактеристика оба партнера док улазе и крећу се кроз везу, контекстуалне факторе који неповољно утичу на агресију према партнеру, природу везе и нарочито интеракцију те дијаде како веза започиње, а затим се мења временом. Због тога би, у клиничке сврхе, можда требало евалуирати понашање оба партнера, развојну историју, карактеристике и интерперсоналне интеракције у оквиру дијаде, да би се добиле ефектне и корисне информације о шаблону насиља. Наиме, вероватно је да су ти фактори повезани са исходом третмана, тако да би се могло избећи насиље.¹⁹²

Ако се уоче релевантни фактори и критичне тачке у понашању особе која испољава агресију и врши насиље, без обзира на то да ли је реч о психичком, физичком или неком другом облику насиља, могло би се деловати на ту особу у правцу усвајања друштвено прихватљивог обрасца понашања, за шта је, између осталог, неопходна промена ставова о признању и прихватању одговорности за раније испољено насилничко понашање.

¹⁸⁸ D. P. Farrington (1994) Childhood, Adolescent, and Adult Features of Violent Males, in: L. R. Huesmann (ed.) *Aggressive behaviour: Current perspective*, Springer, Boston, 215–240.

¹⁸⁹ C. E. Jordan, R. Campbell, D. Follingstad (2010) Violence and women's health: The Impact of Physical, Sexual, and Psychological Aggression, *Annual Review of Clinical Psychology*, 6: 607–628.

¹⁹⁰ D. Whitaker, B. Le, P. H. Niolon (2010) Persistence and Desistance of the Perpetration of Physical Aggression Across Relationships, *Journal of Interpersonal Violence*, 25(4): 591–609.

¹⁹¹ Према: K. Walker, E. Bowen, S. Brown (2013) Desistance from Intimate Partner Violence: A Critical Review, *Aggression and Violent Behavior*, 18: 277.

¹⁹² *Ibid.*

3.3.2. Сексуално насиље и одустајање

Под сексуалним насиљем, односно сексуалним деликтима, како се обично у криминологији називају, кривично дело силовања и са њим повезана кривична дела убрајају се у групу тзв. традиционалних облика насилничког криминалитета.¹⁹³ Међутим, овај типични облик насилног кривичног дела донекле је доведен у питање, нарочито имајући у виду Конвенцију о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици Савета Европе из 2011. године (Истанбулска конвенција), која знатно шире тумачи појам сексуалног насиља у односу на традиционално поимање.¹⁹⁴ То се последњих година значајно одразило и на питање одустајања лица која чине сексуално насиље јер у фокусу истраживања више нису само она лица која су учинила кривично дело силовања већ и она која су извршила недозвољене полне радње или неко друго сродно кривично дело. У фокусу истраживача су неретко и процена ризика лица осуђених за неко од дела из те групе кривичних дела, али и одређена психичка стања која могу да утичу на одустајање.

Почећемо од истраживања које су спровели Портер, Бринк и Вилсон (*Porter, Brinke, Wilson*) којим је обухваћено 310 мушких преступника (10% од укупног броја) у једном канадском савезном затвору, средњег степена обезбеђења, који су издржали казну у периоду од 1995. до 1997. године. Сва лица су била осуђена за насилна кривична дела, од којих је 211 осуђено за неко од кривичних дела која се подводе под сексуално насиље. Просечна старост испитаника је износила 43,4 године, а основна анализа је била усмерена на утицај психопатије на рецидив (не)сексуалних преступника.¹⁹⁵

Та студија је, у спрези са другим истраживањима, показала да на основу психопатије и девијантних сексуалних интересовања може диференцијално да се предвиди ризик од рецидивизма после изласка из затвора.¹⁹⁶ Важан је налаз да су лица која су злостављала децу имала различиту криминалну историју и виши ниво оптужби за сексуално насиље него друге категорије сексуалних преступника. Иако је психопатија снажан предиктор рецидивизма међу несексуалним преступницима¹⁹⁷, мање је јасан њен однос са сексуалним рецидивизмом.¹⁹⁸ Док је за психопатске преступнике мање вероватно да ће имати разне типове жртава, психопатски злостављачи имају нарочито високу стопу сексуалног преступништва, што указује на то да би

¹⁹³ N. Vujičić (2015) Viktimogene predispozicije i faktori viktimizacije žrtava seksualnog nasilja, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(2): 200.

¹⁹⁴ Мада законодавац Републике Србије донекле прати савремене стандарде у тој области, одређене мањкавости и недоследности и даље постоје на нормативном плану, како када је реч о сексуалном, тако и о насиљу у породици. Вид. више: S. Jovanović, N. Vujičić (2022) Requirements of the Istanbul Convention in Domestic Criminal Law and Court Practice, in: D. V. Popović, I. Kunda, Z. Meškić, E. Omerović (eds) *Balkan Yearbook of European and International Law 2021*, Springer, Cham, 213–238.

¹⁹⁵ S. Porter, L. Brinke, K. Wilson (2009) Crime Profiles and Conditional Release Performance of Psychopathic and Non-Psychopathic Sexual Offenders, *Legal and Criminological Psychology*, 14: 111.

¹⁹⁶ Примера ради, они наводе да су Олвер и Вонг (*Olver, Wong*) нашли да се на основу психопатије предвиђа виша стопа рецидивизма за несексуалне преступнике, али не и за сексуални рецидивизам. Такође, приметили су негативну везу између девијантних сексуалних интересовања и несексуалног преступништва. *Ibid.*, 115.

¹⁹⁷ Постојећи подаци показују да је та веза нарочито изражена у кривичном делу убиства, али се у новијим истраживањима указује и на то да би требало извршити диференцијацију у односу на врсту убиства, будући да психопатија и генерално неке друге црте личности нису карактеристичне за све учиниоце тог кривичног дела. Према: J. Međedović, N. Vujičić (2022) How dark is the personality of murderers? Psychopathy, Machiavellianism, and sadism in homicide offender, *Personality and Individual Differences*, 197(7): doi.org/10.1016/j.paid.2022.111772.

¹⁹⁸ Супротно, Мајер и сарадници (*Myers et al.*) истичу да постоји јака статистичка веза између психопатије и поврата лица осуђених за сексуалне деликте. Вид. W. C. Myers et al. (2010) Sexual sadism, psychopathy, and recidivism in juvenile sexual murderers, *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 7(1): 50.

алатке за процену ризика требало скројити према одређеним преступничким групама, а не према „насилним“ или „сексуалним“ преступницима.¹⁹⁹

Анализирајући опште теорије о одустајању, Гобелс, Ворд и Вилис (*Göbbels, Ward, Willis*) дали су интегративну теорију одустајања од сексуалног преступништва. Они наводе да нема свеобухватних психолошких и друштвених приказа читавог процеса одустајања, које започиње у тренутку када особа одлучи да престане са даљим преступништвом, а завршава се у тренутку успешног повратка у друштво и друштвене реинтеграције. Интегративна теорија одустајања од сексуалног преступништва описује процес одустајања у четири фазе: (1) одлучујући моменат (иницијално одустајање); (2) рехабилитација (промовише одустајање); (3) повратак у друштво (одржава одустајање) и (4) нормалност (успешно одржавање током времена).²⁰⁰

Иако је суштински реч о промени идентитета, чини се да једна од најтежих тачака у процесу одустајања тих лица може бити трећа фаза, фаза повратка у друштво. Наиме, током издржавања казне затвора (прве две фазе) и третмана долази до иницијалног одустајања и прихватања програма поступања, који води рехабилитацији преступника, па би повратак у друштво могао да буде болан јер ће вероватно недостајати социјална подршка. То је донекле и очекивано ако се узме о обзир да је реч о лицима која су учинила неке од најтежих облика сексуалног насиља. У трећој фази су важни подршка и рад са осуђеницима по отпусту из установе, посебно уколико се уз отпуст одређује и адекватна мера заштитног надзора, која би требало да садржи програм прилагођен тој групи осуђеника, што је и иначе пракса у развијенијим земљама. Тек тада, након успешне реинтеграције, могуће је говорити о фази нормалности.

Приметно је да се област третмана и контроле сексуалних преступника у великој мери бави проценом ризика и предикцијом рецидивизма. Сексуални рецидивизам је постао доминантна, ако не и једина мера за описивање исхода понашања сексуалног преступништва током времена.²⁰¹ Основни постулат који је свеprisутан у литератури о одустајању јесте да ризик од криминалног рецидивизма није статичан, па чак и ако се заснива на статичним факторима ризика, претпоставка је да ризик временом опада.²⁰²

Тонтон (*Thornton*) са сарадницима је испитивао животни и резидуални ризик лица која су осуђивана за неко од кривичних дела која се подводе под сексуално насиље. Узорком је обухваћено 7.225 особа, које су праћене двадесет година, при чему је просечан узраст по отпусту из установе било 39,9 година, у опсегу од 18 до 84 године.²⁰³ Они правилно истичу да ризик може да се процењује само на основу информација којима се располаже у време процене, те да би сам ризик требало сматрати динамичким, будући да се може очекивати да ће се он временом мењати као реакција на животне околности. Поновљене оцене, пошто су лица отпуштена из затвора у заједницу, пружиле би информације о смањењу ризика од сексуалног рецидивизма (и, обрнуто, од настављеног ризика од (не)сексуалног преступништва).²⁰⁴

¹⁹⁹ *Ibid.*, 115–117.

²⁰⁰ S. Göbbels, T. Ward, G. M. Willis (2012) An Integrative Theory of Desistance from Sex Offending, *Aggression and Violent Behavior*, 17: 454.

²⁰¹ P. Lussier, J. Cale (2013) Beyond Sexual Recidivism: A Review of the Sexual Criminal Career Parameters of Adult Sex Offenders, *Aggression and Violent Behavior*, 18: 445–457.

²⁰² R. K. Hanson (2018) Long Term Recidivism Studies Show That Desistance is the Norm, *Criminal Justice and Behavior*, 45(9): 1340–1346.

²⁰³ D. Thornton *et al.* (2019) Estimating Lifetime and Residual Risk for Individuals Who Remain Sexual Offense Free in the Community: Practical Applications, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 10.

²⁰⁴ Статички модел инструмената за процену ризика има средњу прецизност, односно не мери све релевантне факторе ризика. Неки од екстерних фактора би могли да буду евалуаторима на располагању у време пуштања из затвора, као што је реакција на институционални третман или густина психолошки значајних фактора ризика.

Статистичким моделом дугорочног ризика наглашава се значај разматрања ефекта времена на слободи за лица која пребивају у заједници. После десет до петнаест година, већина особа је одустала од сексуалног преступништва, а за двадесет година су практично одустали сви.²⁰⁵

Теорија о „унутрашњем одустајању“ проистекла је из истраживања које је спровео Харис (*Harris*) који је указао на то да природне и екстерне теорије, саме по себи, нису много корисне за објашњавање одустајања од сексуалног преступништва. Он је спровео студију са циљем да опише и објасни одустајање од овог облика преступништва, какво је виђено у узорку мушкараца који су били осуђени на казну затвора због учињених тешких облика неких од кривичних дела која се подводе под дела сексуалног насиља. Узорком је обухваћено 45 мушкараца који су интервјуисани у двогодишњем периоду, а заједничке црте су им биле да су учинили озбиљна кривична дела, да су издржали казну затвора и да су у моменту интервјуисања живели у заједници. Закључак је да је већина испитаника показала успешно одустајање без акумулације икаквих неформалних друштвених контрола, без икакве уочљиве мотивације и без икакве јасне прилике да се промене у односу на своју прошлост, да се одрекну претходног криминалног живота или замисле нови идентитет.²⁰⁶

Таква тврдња умногоме одступа од уврежених схватања о одустајању. Уколико пођемо од става да је реч о процесу, треба имати у виду да су узорак чинила лица која су издржала казну затвора и која су прошла кроз одређени рехабилитациони третман, након чега је уследила припрема за њихов отпуст. Употреба термина „унутрашње одустајање“ не мора нужно да оповргне концепт „промене идентитета“, која се у теоријама разматра у ширем контексту. Унутрашње одустајање, по свој прилици, мора имати макар један окидач да би до промене дошло, па тако, ако лице одустаје, шта је друго унутрашње одустајање до промена некадашњег криминалног идентитета у просоцијални.

Одустајање од сексуалног преступништва је емпиријска реалност коју конзистентно потврђује ниска стопа рецидивизма, што је потврђено у многим истраживањима и у многим другим јурисдикцијама.²⁰⁷ Торнтон и Траверс (*Thornton, Travers, 1991*) нашли су да је, током више од 10 година праћења, петина националног узорка сексуалних преступника пуштених из затвора у Енглеској и Велсу била поново осуђена за неко од кривичних дела која се подводе под сексуално насиље. Грубин (*Grubin, 2008*) пријавио је стопу насилног рецидивизма од 12,3% и стопу сексуалног рецидивизма од 10,8% током пет година за национални узорак осуђених сексуалних преступника у Шкотској. Најзад, метаанализа коју су спровели Хансон, Хелмус и Торнтон (*Hanson, Helmus, Thornton, 2010*) испитивала је предиктивну прецизност инструмента за статичку процену ризика за разне међународне узорке сексуалних преступника и показала је да је током петогодишњег праћења, просечна стопа рецидива код тих кривичних дела износила

Друге варијабле се могу знати тек по отпусту из установе, а оне су последица квалитета њиховог психолошког прилагођавања у заједници, те прихватање ефективног надзора. Према: R. J. McGrath, M. P. Lasher, G. F. Cumming (2012) The Sex Offender Treatment Intervention and Progress Scale (SOTIPS): Psychometric properties and incremental predictive validity with Static-99R, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 24: 431–458. Крам и Амброзијак (*Cram & Ambroziak*) наводе да постоје одређени докази који указују на то да надзор у заједници може бити екстерни заштитни фактор који смањује ризик за време док је особа под интензивним надзором. Према: D. Thornton *et al.* (2019) *op. cit.*, 22.

²⁰⁵ *Ibid.*, 21–22.

²⁰⁶ D. A. Harris (2017) Desistance From Sexual Offending: Behavioral Change Without Cognitive Transformation, *Journal of Interpersonal Violence*, 32(20): 3050, 3052, 3066.

²⁰⁷ *Ibid.*, 3050.

14,9%.²⁰⁸ Такође, Бад и Дезмонд (*Budd, Desmond*) истичу да је мање вероватно да ће сексуални преступници којима су изречене дугорочне казне затвора по отпусту из затвора рецидивирати.²⁰⁹

У студији о одустајању од криминалног понашања лица осуђених за кривично дело *недозвољене полне радње*, Ескарела, Франсис и Сутил (*Escarela, Francis, Soothill*) анализирали су 3.068 мушкараца из Енглеске и Велса који су осуђени 1973. године. Подаци су преузети из Индексне базе осуђеника (*Home Office Offenders Index*) коју води Министарство унутрашњих послова Велике Британије, а састоји се од историје осуда сваког појединца у тој серији од јануара 1963. до краја 1994. године.²¹⁰

Вероватноћа за поврат је најмања код млађих пунолетних лица, која нису имала историју ранијих осуда, односно само њих 12% ће по истеку казне поново бити осуђено за сексуални преступ. Вероватноћа се повећава на 33% у случају 40-огодишњака који су вишеструки повратници, који су претходно били осуђени за једно учињено кривично дело против полне слободе и имали две осуде које се не односе на сексуални преступ у последњих десет година. Аутори закључују да се чини да старосна доб игра мању улогу код оних који нису имали раније осуде у периоду праћења од десет година. Поновна осуда за сексуални преступ је вероватнија за оне који учине блудну радњу према женској особи млађој од шеснаест година. Сходно томе, старење доприноси одустајању, док претходне осуде умањују шансе за одустајање. Бивши преступници који имају тридесет година а нису осуђивани у последњих десет година у највећем броју случајева ће одустати. Вероватније је да ће они који у том периоду не одустају, у поврату учинити имовинско или неко друго кривично дело. Када је реч о лицима која учине ново кривично дело, шансе да ће то бити кривично дело из групе дела против полне слободе износе 13%.²¹¹

Примећено је да велики значај у смањењу стопе рецидивизма у тој групи преступника имају одређени модели који би требало да послуже бољој реинтеграцији бившег осуђеника у друштвену заједницу. Један од таквих модела је Кругови подршке и одговорности (*Circles of Support and Accountability - CoSa*) који је осмишљен у Канади као начин да се омогући ослобођеним сексуалним преступницима адаптација у друштво, у коме постоје мере подршке, волонтерско спонзорство заједнице за бивше осуђенике, уз одређени надзор, у циљу сигурности друштва. У средишту овог модела је идеја о „радикалној инклузији“, где обични припадници заједнице пружају добродошлицу преступницима.²¹² Баземор и Боба (*Bazemore, Boba*) указују да се на такав начин може учинити видљивијом промена набоље. Кроз овај процес, ослобођени преступници могу да почну да себе гледају као људе који доприносе заједници.²¹³

Хоин, Богарт и Вогелван (*Höing, Bogaerts, Vogelvang*) наводе да у просеку 86% сексуалних преступника не изврше поновни сексуални преступ током првих пет година праћења, док је за високоризичне подтипове те популације дугорочна стопа сексуалног рецидивизма обично виша (40–50%) током периода праћења од двадесет пет година. У првој студији *CoSa* у једној канадској области поређене су стопе рецидивизма шездесет сексуалних

²⁰⁸ Према: P. D. Howard, G. D. Barnett, H. C. Wakeling (2015) Predicting Nonsexual Violent Reoffending by Sexual Offenders: A Comparison of Four Actuarial Tools, *Legal and Criminological Psychology*, 20: 268.

²⁰⁹ Према: D. P. Mears et al. (2016) Recidivism and Time Served in Prison, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 106(1): 93–94.

²¹⁰ G. Escarela, B. Francis, K. Soothill (2000) Competing Risks, Persistence, and Desistance in Analyzing Recidivism, *Journal of Quantitative Criminology*, 4: 388.

²¹¹ *Ibid.*, 410–412.

²¹² S. Hannem (2013) Experiences in Reconciling Risk Management and Restorative Justice: How Circles of Support and Accountability Work Restoratively in the Risk Society, *Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 57: 279, 269–288.

²¹³ Према: K. J. Fox (2016) *op. cit.*, 85.

преступника који су били у кругу, са 60 панданских контрола (контролна група). Средње време под ризиком је било 55 месеци за главне чланове и 53 месеца за контролну групу. Резултат учешћа у кругу било је 70% редукције сексуалног преступништва и 35% редукције генералне стопе преступништва.²¹⁴ Ови налази потврђују став да су помоћ и подршка значајни у процесу одустајања.

Последњих година, у научном дискурсу се све више указује на концепт ресторативне правде, који би се у најширем смислу могао дефинисати као „поправљање причињене штете“. То није новина у кривичноправним системима, али је донедавно представљао табу тему када је реч о сексуалном насиљу, што не би требало да чуди имајући у виду да су жртве тог облика насиља посебно рањиве и неретко трпе и секундарну виктимизацију. Један део науке и струке, уз одређену дозу опрезности, даје потврдан одговор и у том случају.²¹⁵ Вард (*Ward*) сматра да постоји дуалистички проблем који произлази из сукоба два скупа етичких норми: оних које су повезане са правдом и заштитом заједнице и параметара који се односе на добробит и аутономију преступника. Етичке проблеме Вард види као главну препреку и наглашава да фацилитатор има важну улогу у том процесу, али и да је неопходно да сам учинилац разуме и прихвати последице учињеног кривичног дела.²¹⁶ Дејли (*Daly*) у први план ставља чињеницу да је од три компоненте модела виктимизације и правде, а то су: контекст виктимизације, механизми правде и интересовање за правду за жртве, најважнија последња.²¹⁷ Управо, могло би се рећи да би тај део са практичног становишта могао бити проблематичан, будући да успешност тог модела зависи од сагледавања потреба жртава и њене перспективе целог процеса (обично се говори о „жртви-победнику“).

Могло би се закључити да категорија лица осуђених за неко од кривичних дела која се убрајају у дела сексуалног насиља захтева посебну анализу и додатну подршку на путу ка одустајању. Таква подршка и одређени вид „поправљања“ почињу током извршења казне затвора, кроз различите програме, а настављају се припремом за отпуст и помоћ након враћања у нормалне животне токове. Основни циљ је да се ојачају потенцијали за промену ставова осуђеног лица. Да одређене промене могу да се догоде, показали су Фармер, Бич и Вард (*Farmer, Beech, Ward*) у свом истраживању. Они су дошли до налаза да лица осуђена за неко од кривичних дела сексуалног насиља осећају одређену врсту унутрашњих промена, пре свега у

²¹⁴ M. Höing, S. Bogaerts, B. Vogelvang (2016) Helping Sex Offenders to Desist Offending: The Gains and Drains for CoSa Volunteers - A Review of the Literature, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 28(5): 365.

²¹⁵ У том правцу се крећу и најновија финансирања пројеката од Европске комисије, попут пројекта „Развијање интегрисаних одговора на сексуално насиље: Интердисциплинарни истраживачки пројекат о потенцијалима ресторативне правде“ (*Daphne project JUST/2011/DAP/3350 – Developing integrated responses to sexual violence: an interdisciplinary research project on the potential of restorative justice*).

²¹⁶ T. Ward (2017) Restorative justice and the dual role problem confronting practitioners, in: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*, Routledge, Abingdon, 106. Резултати пројекта ресторативне правде (*Restore*) на Новом Зеланду („Модел виктимизације и правде“), заснован на анализи дванаест случајева силовања, били су добри у једном делу, односно у већини случајева су остварени постављени циљеви у погледу испуњења потреба и интереса жртава. Адекватни резултати нису постигнути у делу који се тиче способности учиниоца да разуме негативан утицај његовог недозвољеног сексуалног понашања, који га је одвео у сферу криминалног, што једним делом може створити сумњу у успех самог процеса. Према: S. Jülich, F. Landon (2017) Achieving justice outcomes: Participants of Project Restore’s restorative processes, in: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*, Routledge, Abingdon, 207.

²¹⁷ K. Daly (2017) Sexual violence and victims’ justice interests, in: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*, Routledge, Abingdon, 124-125.

ставовима (попут прихватања одговорности за учињено кривично дело), и побољшање осећања оптимизма. Неки осуђеници програме третмана виде као добру прилику за промену набоље.²¹⁸

Програми реинтеграције полазе од тога да социјални фактори, као и структурални и релациони, доприносе решавању проблема повратка у друштво. Стигма и изолација у заједници представљају деморалишуће препреке за сексуалне преступнике.²¹⁹ Вард (*Ward*) као један од критичара модела контроле ризика тврди: (1) да сам боравак у затвору креира криминогене потребе, због депривације социјалног капитала и других ствари и (2) да се бављењем само дефицитима преступника занемарује чињеница да они имају нормалну људску потребу за подршком, поштовањем, охрабрењем и „добрим животом“.²²⁰ Можемо се сложити са том критиком јер систем процене и контроле ризика подразумева управљање групама преступника, при чему се једним делом занемарују потребе самог осуђеника. У пракси је та мањкавост нарочито уочљива у групи оних осуђеника који су процењени високим степеном ризика, у којој се, сасвим очекивано, обично налазе и они који су осуђени за кривична дела која се подводе под неки облик сексуалног насиља, пре свега за кривично дело силовања.

Познато је да друштвена заједница, сасвим оправдано, има одређени отпор према тој групи осуђеника, што отежава сам поступак повратка у заједницу и укључивање у нормалне животне токове, због чега сматрамо да би програми третмана, припреме за отпуст и касније надзора морали додатно да подрже одустајање. Такав став потврђују и резултати једне студије која се бавила испитивањем фактора и могућности за одустајање од криминалног понашања високоризичне групе сексуалних преступника, али и улогом друштвене заједнице, односно њеним доприносом том процесу. Већина бивших осуђеника сматра да је надзор у заједници, по отпусту из установе, више оријентисан на контролу, а мање на промену, док мањи део њих сматра супротно или пак да постоји равнотежа између контроле и рада на промени идентитета.²²¹

Приметно је да, за разлику од осуђеничке популације коју карактерише одвојеност од друштвених група, бивши осуђеници – учиниоци неког од кривичних дела сексуалног насиља који су одустали од даљег чињења кривичних дела изражавају потребу да буду део социјалне групе, у оквиру своје породице или шире друштвене заједнице. Друга разлика је у томе што осуђеничка популација своје понашање приписује дејству спољних фактора у којима су они имали мало контроле над сопственим понашањем и догађајима који су се десили у њиховим животима. Међутим, бивши сексуални преступници који пролазе кроз посебне програме третмана имају супротне ставове.²²²

На самом крају, треба се подсетити да је одустајање постепен процес, који подразумева надградњу социјалних капацитета бившег осуђеника. Учиниоци кривичних дела против полне слободе, без обзира на успех спроведеног третмана²²³, у највећем броју случајева терет раније

²¹⁸ M. Farmer, A. R. Beech, T. Ward (2011) Assessing Desistance in Child Molesters: A Qualitative Analysis, *Journal of Interpersonal Violence*, 27(5): 940-941.

²¹⁹ K.J. Fox (2016) *op. cit.*, 88.

²²⁰ Према: *ibid.*, 88-89.

²²¹ B. Weaver, M. Barry (2014) Risky Business? Supporting Desistance from Sexual Offending, in: K. McCartan (ed.) *Responding to Sexual Offending. Palgrave Studies in Risk, Crime and Society*, Palgrave Macmillan, London, 155.

²²² O. Pavićević, A. Bulatović, Lj. Ilijić (2019) *op.cit.*, 165-166.

²²³ Маркез (*Marques*) са сарадницима истиче да студије третмана когнитивних или системских терапија доводе до смањења рецидивизма за сексуално делинквентно понашање са 17,4%, на 9,9%. Према: М. Кузмановић (2018) *Утицај специјализованог пеналног третмана на редукацију ризика рецидивизма код сексуалних делинквената*, докторска дисертација одбрањена на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Београд, 131.

осуде носе током целог живота, који је тешко оправдати било каквим околностима које су допринеле настанку дела.

Постоје бројне препреке за успешну реинтеграцију те групе преступника, а сама друштвена заједница ствара одређени отпор према њима. Тај отпор је често последица не само учињеног кривичног дела, већ у подједнакој мери и одређених деловања, односно свеприсутног јавног притиска на лица која се отпуштају са издржавања казне затвора. Они се, више него било која друга категорија учинилаца кривичних дела, суочавају са стигмом и притиском који умногоме отежавају успешан прихват. Ако се све то узме у обзир, а посебно чињеница да се осуђеник у неком моменту мора вратити у друштвену заједницу, сматрамо да би им кроз постојеће и неке друге програме који се временом буду развијали требало дати подршку на путу ка одустајању.

3.4. Здравствена стања и одустајање од криминалног понашања

Проблеми одређених здравствених стања проналазе своје место и у кривичноправном реаговању, што се односи и на неке опште институте кривичног права и на изрицање кривичних санкција, конкретно мера безбедности, чија је сврха да се отклоне стања или услови који могу утицати да учинилац убудуће не врши кривична дела. Нашу анализу ћемо усмерити на злоупотребу дрога и алкохола и на психијатријске болести и стања, будући да су то две групе фактора које се уобичајено анализирају у теоријама о одустајању и које се у кривичном праву обично означавају медицинским мерама безбедности.

3.4.1. Злоупотреба дрога и алкохола и одустајање

Поступање са осуђеним лицима која имају проблем са злоупотребом дрога или алкохола не мора искључиво бити у оквиру система кривичног правосуђа. Наиме, у пракси су препознате „две трасе“ поступања, које се уобичајено означавају синтагмом „систем двоструког коловоза“, у којем постоје два модела: медицински и кривичноправни.

Први модел полази од идеје принудног лечења зависника који би се, иако представља категорију рехабилитационе делатности, по свој прилици могао назвати и казним. Као такав, он је компатибилан са идејама које оправдавају принудно лечење зависника. *Други* модел, модел кривичног правосуђа, заснован је на дискурсу забране и апстиненције, односно настојању да се редукују понуда и потрошња дроге, са крајњим циљем да се друштво ослободи наркотика.²²⁴

Практично, поставља се питање ко је надлежан за лечење (примену третмана) осуђених лица којима је изречена нека од тих двеју мера медицинског карактера. У нормативном смислу, та материја је регулисана или прописима који регулишу медицину и здравство или нормама кривичног законодавства²²⁵, што доводи до тога да у односу на исту групу осуђених (исту у

²²⁴ Према: М. Љубић (2020) How the Citizens of Serbia Fight Drugs? An Analysis of the Online Discourse of the Civic Association St. Sava from Lazarevac, у: М. Милићевић, И. Стевановић (eds.) *Дрога и наркоманија: правни, криминалошки, социолошки и медицински проблеми*, Институт за криминалошка и социолошка истраживања, Београд, 312.

²²⁵ Јовашевић као пример наводи да је у Немачкој и Швајцарској та материја регулисана нормама медицинског законодавства, али да се приликом одмеравања казне учиниоцу конкретног кривичног дела примењују одредбе кривичног законика. Вид. D. Јовашевић (2020) Neovlašćena proizvodnja i promet opojnih droga u savremenom krivičnom pravu (Немачка, Швајцарска, Француска и Русија), у: М. Милићевић, И. Стевановић (eds.) *Дрога и наркоманија: правни, криминалошки, социолошки и медицински проблеми*, Институт за криминалошка и социолошка истраживања, Београд, 218.

контексту примене мера обавезног лечења наркомана или алкохоличара) поступају два различита министарства, што неретко доводи до неједнаког третмана.

Коришћење дрога и алкохола представља снажан фактор ризика који доприноси криминалном понашању. У теорији се наводи да чињење злочина и злоупотреба психоактивних супстанци могу да имају сличне позадинске узроке, док јачина њиховог међусобног односа варира с типом психоактивне супстанце и стањем зависности. Нурко (*Nurco*) прави разлику између оних чије је преступништво повезано с конзумирањем дроге и које значајно ескалира током периода зависности (примарни конзументи дроге) и оних чије је преступништво претходило конзумирању дроге и не мења се приметно између периода зависности и апстиненције (примарни преступници).²²⁶

Опојне дроге су узрочник, односно етиолошки чинилац одређених кривичних дела, док је злоупотреба алкохола, уопштено гледано, генератор или стимулатор за вршење кривичних дела.²²⁷ Коришћење дрога, пре свега хероина, најчешће доприноси извршењу имовинских кривичних дела, како би учинилац на тај начин прибавио финансијска средства за куповину дроге.²²⁸ У литератури се наводи да је, због илегалне производње, дистрибуције и употребе дрога, зависност често повезана са чињењем кривичних дела, попут разбојништва, крађе, напада и злостављања, односно са оним делима која учинилац чини искључиво да би прибавио противправну имовинску корист, при чему је код ових лица висока стопа рецидива.²²⁹ Стога постоји велика вероватноћа да ће се проблематични конзументи психоактивних супстанци вратити на старо, што може резултирати развојем продужене криминалне каријере.²³⁰

Изнети ставови фактички указују на неопходност да, независно од процењеног степена ризика, током спровођења третмана мора бити препозната потреба осуђеног лица у одвикавању од злоупотребе дрога или алкохола. Тако, сами програми морају бити прилагођени њима, као засебној категорији осуђеника, што би требало да ојача њихове физичке и психичке капацитете за одустајање.

Међутим, поставља се питање у којој мери опојне дроге или алкохол увећавају шансе за криминално деловање. У једној студији, коју су спровели Бенет, Халовеј и Фарингтон (*Bennett, Holloway, Farrington*) анализирано је тридесет различитих студија и показано да су шансе за преступништво лица која су зависници од дроге или алкохола 2,8 до 3,8 пута веће у односу на оне који то нису. Доводећи у везу те две зависности са успехом у третману, Спрут (*Spruit*) са сарадницима истакао је да основ отпуста не мора бити у било каквој вези са успехом у третману. Наиме, анализирајући условно отпуштена лица дошао је до резултата да је највише вероватно да ће поново учињити кривична дела она лица која су злоупотребљавала дрогу и алкохол.²³¹

²²⁶ D. N. Nurco (1998) A Long-term Program of Research on Drug Use and Crime, *Substance Use & Misuse*, 33(9): 1817–1837, 1827.

²²⁷ Према: М. Шкулић (2020) Основне кривичноправне конзеквене употребе забранијених психоактивних супстанци, у: М. Милићевић, И. Стевановић (eds.) *Дрога и наркоманија: правни, криминолошки, социолошки и медицински проблеми*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 35.

²²⁸ N. Lukić (2018) Третман осуђеника зависних од психоактивних супстанци – теоријска разматрања, у: Ђ. Игњатовић (ed.) *Дрога и наркоманија: правни, криминолошки, социолошки и медицински проблеми*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 292.

²²⁹ D. Werb *et al.* (2016) The Effectiveness of Compulsory Drug Treatment: A Systematic Review, *International Journal of Drug Policy*, 28: 1–9.

²³⁰ J. S. Stanford, B. A. Arrigo (2005) Lifting the Cover on Drug Courts: Evaluation Findings and Policy Concerns, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 49(3): 239–259, 607.

²³¹ Према: К. А. Houser, С. А. Saum, М. L. Hiller (2019) Mental Health, Substance Abuse, Co-Occurring Disorders, And 3-Year Recidivism of Felony Parolees, *Criminal Justice and Behavior*, 46(9): 1239.

То не би требало тумачити тако да за ту групу осуђених лица не би требало примењивати условни отпуст, већ да треба осмислити ефектну интервенцију, најпре кроз сам третман током издржавања казне затвора, а потом и кроз примену заштитног надзора и посебне програме подршке. Чини се да је овде за промену идентитета преступника неопходна појачана социјална подршка, пре свега самог система. То је можда и један од најзначајнијих изазова, уколико се има у виду податак да на глобалном нивоу значајан део затворске популације све више чине лица која злоупотребљавају наркотику.²³²

Према осуђеницима којима је изречена мера безбедности медицинског карактера, осим класичног вида третмана који се спроводи током извршења казне затвора, што је регулисано одредбама кривичног извршног законодавства и додатним правилницима, примењују се одређене форме третмана чије спровођење почиње непосредно пре издржавања казне затвора, а неретко се наставља и у каснијим фазама.

Постоји неколико врста третмана осуђеника зависних од психоактивних супстанци: *терапеутска заједница* (интензивни програм поступања који се одвија у засебним одељењима завода, а акценат је на интеракцији између осуђеника и лица задужених за третман)²³³, *третмани мање интензивног типа* (програм се не одвија у засебним просторијама, односно осуђени се не издваја из просторија у којима се иначе налазе затвореници), *фармаколошки третман* (подразумева употребу различитих лекова, чији је ефекат супротан у односу на опојне дроге, а најчешће се користи метадонска терапија) и *неклинички третман* (едукативни програми током издржавања казне затвора).²³⁴

Осим примене фармаколошког третмана, у заводима се обично примењује и социотерапијски програм за зависнике, који се спроводи у мањим групама, а карактеришу га три фазе: *мотивациона* (осуђене који су у завод дошли под дејством психоактивних супстанци треба мотивисати да успоставе апстиненцију), *рахабилитациона* (спроводи се након успешности прве фазе, а осуђени треба да буде негативан на тесту психоактивних супстанци) и *реинтеграциона* (у ту фазу се укључују лица која су пред истеком казне, са којима се обављају индивидуални разговори са циљем добре припреме за живот на слободи).²³⁵ Треба имати у виду да такав вид програма даје резултате у контролисаним, пеналним условима, где је лакше одржати апстиненцију. Протеком времена суштински успех ће бити видљив на слободи, а чини се да би то могла бити добра основа за нови почетак. Одустајање је крајњи циљ.

На основу прегледа релевантне литературе, Ван Рујен (*VanRoeyen*) са сарадницима анализирао је одустајање од чињења кривичних дела осуђених лица која су имала проблем са

²³² Lj. Ilijić, M. Milićević, N. Vujičić (2020) Characteristics of the Population of Persons With Compulsory Drug Addiction Treatment as a Security Measure in Serbia, u: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 406. У анализи коју је спровео Институт за криминолошка и социолошка истраживања, у сарадњи са Мисијом ОЕБС у Републици Србији (у наставку: ОЕБС), дошло се до резултата да је у периоду од 2013. до 2017. године најчешће примењивана мера безбедности медицинског карактера било обавезно лечење наркомана из чл. 83 КЗ (44,1%), што потврђује налазе других истраживања у тој области. Вид. више: J. Mededović, B. Petrović, N. Vujičić (2019) *Analiza primene mera bezbednosti medicinskog karaktera u krivičnompravnom sistemu Republike Srbije*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 11.

²³³ Слично, за форензичке пацијенте се пре свега примењују соцо и групна психотерапија, при чему се у форензичком сетингу практикују окупациона, радна и рекреативна терапија. Према: М. Ljubičić, Ђ. Ignjatović (2019) *Sociološka analiza terapijskih praksi u psihijatrijskim ustanovama za izvršenje mera bezbednosti*, u: I. Stevanović, N. Vujičić (eds.) *Kazneno pravo i medicina*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 93.

²³⁴ N. Lukić (2018) *op. cit.*, 293–295.

²³⁵ D. Nedeljković (2020) *Primena psihosocijalnog tretmana zavisnika u Kazneno-popravnog zavodu u Sremskoj Mitrovici*, u: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 406.

злоупотребом дрога. Они су пошли од становишта да се дуални процес промене преступника који конзумирају дрогу састоји од опоравка од конзумирања дроге и одустајања од преступништва. На сам процес одустајања те категорије преступника утиче неколико фактора. Као најзначајнији *структурални* фактори означени су лечење и нега, а уочено је да запослење не подстиче све преступника да одрже апстиненцију већ га неки виде као шансу да се обезбеде приход који ће им омогућити да прибављају и злоупотребљавају дрогу. С друге стране, неки аутори, попут Дејвиса (*Davis*), сматрају да запослење пружа могућност да се развију добре социјалне везе. У погледу *социјалних* фактора, показало се да су најрелевантније везе оне које доприносе одустајању од криминалног понашања било које групе осуђених лица, а то су везе са породицом, децом, емотивне везе, подршке пријатеља. Најзад, у оквиру *индивидуалних* фактора, промена идентитета се може заснивати на самосталном етикетирању, односно сопственој стигматизацији, када бивши осуђеник себе етикетира као „наркомана у прошлости“, што може значајно да допринесе у процесу одустајања.²³⁶

Промена идентитета лица која имају проблем са наркотицима, како смо видели, заснива се на неколико фактора. Интересантно је да запослење, које се иначе сматра једним од најзначајнијих елемената постпеналног прихвата, у тој групи бивших осуђеника не даје очекиване резултате у структуралном смислу. Међутим, иако је оно по својој природи структурални фактор, његова позитивна страна се показује у оквиру социјалних фактора. Последице, то значи да запослење има флуидни карактер. Мада је велики део заштитних фактора универзалан за већину преступника, без обзира на њихове личне карактеристике, сматрамо да се основна диференцијација види у томе да је овде примат на лечењу, које треба да буде база за успешну промену идентитета и прекид криминалне каријере.

Када је реч о здравственим стањима која могу имати утицаја на криминалну делатност, једнака пажња се посвећује и лицима која болују од одређених менталних болести, будући да је социјална интеграција таквих лица значајније отежана у односу на оне који злоупотребљавају дроге и алкохол. Социјална интеграција се види у две компоненте, а то су социјалне мреже и социјалне интеракције. Мрежна димензија социјалне интеграције односи се на групу људи с којима особе имају интеракцију (социјална мрежа). Социјалне мреже су обично мање међу особама које имају широк опсег менталних болести те је вероватније да њихове социјалне мреже укључују рођаке, друге особе са сличним здравственим проблемима и раднике институција менталног здравља него мреже особа које немају психијатријске проблеме.²³⁷

У погледу социјалних мрежа и одустајања, коришћењем софистицираних аналитичких модела одговарајућих за за лонгитудиналну анализу података, Боман и Мувен (*Boman, Mowen*) нашли су да: (а) подршка породице доприноси смањењу поврата и злоупотребе психоактивних супстанци после изласка из затвора; (б) блиски односи с пријатељима који имају историју боравка у затвору, преступништва и продаје дроге („криминални пријатељи“) повећавају шансе за злоупотребу психоактивних супстанци и рецидив и (в) криминални пријатељи значајно слабе везу између породичне подршке и преступништва, што повећава вероватноћу рецидивизма. Вероватније је да ће на ниво злоупотребе психоактивних супстанци млађих преступника после изласка из затвора лоше утицати криминални пријатељи, чак и ако имају снажну подршку породице.²³⁸

²³⁶ S. Roeyen Van *et al.* (2017) *op. cit.*, 615–618.

²³⁷ Y. L. I. Wong, P. L. Solomon (2002) Community Integration of Persons With Psychiatric Disabilities in Supportive Independent Housing: A Conceptual Model and Methodological Considerations, *Mental Health Services Research*, 4: 13–28.

²³⁸ C. A. Visher (2017) Social Networks and Desistance, *Criminology & Public Policy*, 16(3): 750.

Из тога можемо закључити да кључну позитивну улогу у одустајању лица са менталним болестима има породица, која је и иначе један од најзначајнијих заштитних фактора. Теорија идентитета је тешко примењива на те особе, док се теорија социјалне подршке темељи на породици. Аутори своје закључке темеље, пре свега, на негативној социјалној интеракцији, која проистиче из односа са раније осуђиваним лицима, који су значајан фактор ризика у овом процесу. Недостатак претходне анализе је у томе што није испитан значај односа са пријатељима који немају криминалну историју. *Argumentum a contrario*, они би требало да подрже одустајање.

3.4.2. Психијатријске болести и одустајање

Иако је само мали проценат особа са менталном болешћу насилан, проучавања заједница су нашла да је постојање озбиљне менталне болести повезано с карактеристикама и понашањем који имплицирају већи ризик од насилног понашања. Ти фактори су суманути или психотични симптоми, злоупотреба психоактивних супстанци, бескућништво и непридржавање лечења. Потенцијал за насилно понашање особа с менталном болешћу може се испољити у затвору, с обзиром на то многи у затвору немају никакво или само минимално лечење за менталне болести.²³⁹

То знатно отежава њихов положај и може се сматрати одређеном врстом дискриминације, будући да им није пружена адекватна здравствена нега и заштита. С друге стране, треба имати у виду да се одређене психијатријске болести и стања не могу лечити или држати под контролом (или би то било знатно отежано) у затворским условима. Поставља се питање да ли је у том случају боље применити медицински или кривичноправни модел, о коме је раније било речи.

Истраживање у којем је анализирана примена мера безбедности медицинског карактера у Републици Србији једним делом је обухватило и питање сличности и разлика између квалитета третмана у Специјалној затворској болници, која је у надлежности Министарства правде: Управе за извршење кривичних санкција (у наставку: УИКС) и специјалним болницама за лечење психијатријских болести, које су у надлежност Министарства здравља. Уочене су битне разлике у начину поступања са индивидуама које имају одређене психијатријске болести (али и генерално, проблем са болестима зависности) и то тако што је квалитетнији и хуманији начин поступања онај који се спроводи у специјалним психијатријским болницама које су у надлежности Министарства здравља. Ово се односи на све аспекте третмана и рада са лицима, почев од упућивања и пријема лица, преко бирократских аспеката до самог квалитета и облика третмана.²⁴⁰

Проблем поступања са ментално оболелим осуђеницима, огледа се у њиховим потребама које су многобројне и хитне, а којима се често нико не бави ни у институцијама ни по повратку у заједницу. Говорећи о припреми за отпуст, Луриђо (*Lurigio*) наводи да је вероватно да ментално оболели затвореник неће примити услуге служби за ментално здравље као део плана за пуштање на условни отпуст, изузев ако показује отворену симптоматологију. Слично сматра и Питерсилија (*Petersilia*), која истиче да се само трећина ментално оболелих затвореника лечи након отпуста из установе за извршење кривичних санкција²⁴¹, што показује да та категорија

²³⁹ Y. L. I. Wong, P. L. Solomon (2002) *op. cit.*, 13–28.

²⁴⁰ Вид. Т. Karić, J. Međedović, B. Petrović (2019) Neujednačen tretman lica prema kojima se primenjuju medicinske mere bezbednosti? Karakteristike lica i primene mera, u: I. Stevanović, N. Vujičić (eds.) *Kazneno pravo i medicina*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 192.

²⁴¹ Према: K. A. Houser, C. A. Saum, M. L. Hiller (2019) *op. cit.*, 1240.

учинилаца још увек није у довољној мери уочена као нарочито осетљива, што у пракси треба мењати.

Постоји емпиријска подршка за директну везу између психијатријских симптома и „мале, али важне мањине престапа“, а однос између менталног здравља и криминалног понашања је у великој мери индиректан. Користећи два инструмента за процену ризика: Ниво услуге / Инвентар управљања случајем (*Level of Service / Case Management Inventory*) и Историјско-клиничко управљање ризиком 20 (*Historical-Clinical-Risk Management-20*) за поређење општих фактора ризика са факторима јединственим за менталне болести, на одговарајућем узорку отпуштених лица са менталном болешћу и здравих лица, показало се да ментално болесни преступници имају многе исте факторе ризика као и они који су здрави. Међутим, они се значајно разликују у степену ризика за рецидивизам. Они указују на то да је вероватније да ће ментално болесне особе поново вршити преступе због фактора ризика који постоје код свих категорија осуђених лица, пре него због својих симптома, али су они ипак у блиској вези са менталном болешћу.²⁴²

Треба поменути и да је разумевање додатног и интерактивног ефекта поремећаја коришћења недозвољених супстанци на ментални поремећај и рецидивизам ограничено. Другим речима, поставља се питање шта се дешава када постоји комбинација психичке болести и злоупотреба дрога или алкохола. Различите студије показују да њихово коришћење може да умањи инхибиције и стимулише ризично понашање и да доведе до умањења редовног и прописног узимања лекова. Осим тога, постоје докази да придружено коришћење недозвољених супстанци умањује прилагођавање преступника у институцији и у великој мери повећава ризик од насиља. И поред утицаја дрога на насилно понашање, алкохол је најснажнији предиктивни фактор поновног хапшења насилних преступника међу преступницима са менталним поремећајима.²⁴³

Уколико резултате студија које се баве анализом утицаја психијатријских болести и стања на одустајање од злочина покушамо да уклопимо у теоријске оквире, може се рећи да је за ту категорију осуђених лица много значајнија теорија социјалне подршке него теорија идентитета, будући да може бити врло упитно да ли је и у којој мери могућа потпуна промена идентитета боље. Наиме, те особе неретко могу имати ограничене капацитете за промену, те је неопходно да сам систем препозна њихове потребе и у складу са тим прилагоди третман. Такође, сматрамо да је свим лицима која имају проблеме за психијатријским болестима и са злоупотребом дрога и алкохола неопходна адекватна мера надзора по отпусту из установе, чиме би им били пружени додатна помоћ и подршка.

3.5. Казна затвора и одустајање од криминалног понашања

Одустајање као процес, како је приказано у претходним поглављима, може се сагледати са више аспеката, зависно од тога да ли су у фокусу личне карактеристике преступника, кривично дело, друштвени контекст или социјални чиниоци. Ако покушамо да одредимо

²⁴² J. L. Skeem *et al.* (2014) Offenders with mental illness have criminogenic needs too: Toward recidivism reduction, *Law and Human Behavior*, 38(3): 214–224, 222–223.

²⁴³ Према: К. А. Houser, С. А. Saum, М. L. Hiller (2019) *op. cit.*, 1240–1241. Један од резултата поменутог истраживања о примени мера безбедности медицинског карактера у Републици Србији јесте да су лица према којима су примењене мере безбедности обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи и обавезно лечење алкохоличара статистички значајно чешће извршила кривична дела са елементима насиља него лица са мером безбедности обавезног лечења наркомана. Вид. J. Mededović, B. Petrović, N. Vujičić (2019) *op. cit.*, 15.

основну тачку преплитања свих углова посматрања, то би пре свега била кривична санкција коју је изрекао суд у одговарајућем поступку, односно њена функција, која се пре свега огледа у специјалној превенцији. У погледу врсте кривичне санкције, најчешће је испитиван значај казне затвора на смањење поврата у смислу успешности примењеног третмана, при чему је неопходно истаћи да се њено извршење у теоријама о одустајању не посматра изоловано од института условног отпуста и примене заштитног надзора.

У већини истраживања се указује на то да се одустајање „појављује“ изван система кривичног правосуђа, што значи да је врло мали број одустајања резултат интервенција система кривичног правосуђа или његових представника.²⁴⁴ То је донекле парадоксално, нарочито ако се узме у обзир да „менаџерски приступ“, који карактерише нову пенолошку мисао, није неспојив са идеалом рехабилитације преступника. Такав став се правда и тиме да, иако затворски службеници треба да допринесу успеху рехабилитационих програма и пружању подршке током издржавања казне затвора, њихов главни приоритет је да се обезбеди одржавање безбедности, односно да се затвореници придржавају правила и рутина затворског режима, при чему су великим делом оптерећени и одређеним пословима административног карактера, што додатно онемогућава адекватан рад са осуђеницима.²⁴⁵

На основу теорије идентитета и теорије социјалне подршке, које су доминантне у објашњењу одустајања, на које се иначе и ослањамо у нашем раду, може се поставити питање да ли и у којој мери се у затворској ћелији може постићи „виђење себе као боље особе“. На то питање треба дати потврдан одговор јер по ступању на извршење казне затвора започиње процес реконструкције идентитета, на шта утиче више различитих фактора, које ћемо касније анализирати. Будући да осуђени обитава у строго контролисаном, пеналним условима, где су шансе за чињењем кривичних дела сведене на минимум, може се бранити став да процес промене идентитета отпочиње током извршења казне затвора, али да се у већини случајева сама одлука учвршћује по отпусту из установе, у смислу подршке и прихвата који би требало да омогуће осуђеном да своје понашање усклади са друштвено прихватљивим нормама. Због тога проучавање рецидива лица која су издржала казну затвора не треба раздвајати од досадашњих сазнања до којих се дошло у теоријама о одустајању, као што ни теорије о одустајању не треба да занемаре значај затворског система и примењеног третмана у том процесу.

Међутим, док самосталан значај казне затвора још увек није у довољном фокусу истраживача који испитују процес одустајања²⁴⁶, нешто је другачија ситуација са применом условног отпуста са заштитним надзором, који се посматра као својеврстан наставак третмана и оно што оснажује капацитете за промену у одређеним формама (социјалне) подршке. До изражаја долази пенолошка компонента условног отпуста, који за потребе нашег рада сагледавамо из два основна угла: као највећу награду за успешност у примени третмана и као важну карику у ланцу одустајања, када се уз услови отпуст примењује и заштитни надзор. У наставку ћемо најпре сагледати значај казне затвора на одустајање од вршења злочина, након чега ћемо анализирати значај условног отпуста и примене надзора, те направити кратак осврт на улогу постпеналног прихвата у том процесу.

²⁴⁴ S. Farrall (1995) 'Why the people stop offending?', *Scottish Journal of Criminal Justice Studies*, 1: 53.

²⁴⁵ A. Liebling, D. Price, G. Shefer (2010) *The Prison Officer*, Willan Publishing, Abingdon, 64.

²⁴⁶ Ако се узме у обзир да је одустајање концепт релативно новијег датума и да су примена условног отпуста и надзирање постали уобичајена пракса у савременим кривичноправним системима, можда је сасвим очекивано да се истраживачи не усмеравају искључиво на казну затвора већ и на друге елементе који подржавају процес одустајања.

3.5.1. Значај извршења казне затвора у процесу одустајања

Одустајање лица која су осуђена на казну затвора замишљено је као процес на који утичу прошла искуства, садашњи ставови, самопоимање и одговори (реакције) на проблематичне ситуације, као и будући планови за суочавање са уоченим и стварним проблемима.²⁴⁷ Оно води промени идентитета, што се и иначе очекује, без обзира на врсту изречене кривичне санкције. Вишер и Травис (*Visher, Travis*) сматрају да постоје четири кључне фазе за успешну реинтеграцију лица осуђених на казну затвора, од којих свака садржи бројне личне, друштвене и ситуационе карактеристике:

- личне карактеристике осуђеног и околности у периоду пре ступања на извршење казне затвора (ранија осуђиваност, злоупотреба дрога и алкохола, породичне прилике, запослење и сл.);
- искуства у затвору (дужина боравка, учешће у програмима лечења, контакт са породицом и пријатељима, припрема за отпуст и сл.);
- искуства непосредно по издржаној казни затвора (моменат пуштања на слободу, почетне стамбене потребе, подршка породице и сл.) и
- искуства интеграције након пуштања на слободу (проналазак посла, утицај пријатеља, породичне везе, подршка социјалних служби, надзор на применом заштитног надзора и сл.).²⁴⁸

Прва фаза је уско везана са другом јер се цео програм поступања једним делом заснива на параметрима који претходе ступању на издржавање казне затвора. То су статички фактори који као такви нису променљиви и битно утичу на укупан број поена на упитнику за процену ризика јер се њима додају поени који се утврђују на основу динамичких фактора. Некада, услед великог броја поена на основу статичких фактора, осуђеник не може довољно напредовати како би временом био разврстан у групу која пружа већи степен погодности. То је нарочито проблематично у системима извршења који нису довољно развијени и који не познају више различитих инструмената за процену ризика, где се пре свега мисли на оне који су искључиво прилагођени третману, а које карактерише већи број динамичких фактора.

Искуства у заводу су почетак осуђеникове рехабилитације, која зависи од утврђеног програма поступања и његових измена у смислу напретка или назадовања у третману. Иако студије о одустајању и даље у недовољној мери изучавају значај затворске казне у датом процесу, приметно је да се фактори који су обично у фокусу, попут породичних прилика, ранијих осуда, запослења и сл., узимају у обзир и приликом процене ризика те тако (ин)директно утичу на квалитет третмана. Уз елементе који су претходно наведени, треба поменути и ванзаводске погодности јер оне представљају један од начина прилагођавања осуђеника за живот на слободи.

Фаза постпепалног прихвата уско је повезана са припремом за отпуст и тзв. *првим корацима на слободи*. То је кључна фаза која се надовезује на казну затвора, а њен недостатак знатно увећава шансе за рецидивом, нарочито у првим месецима по отпусту из установе. Развијени кривичноправни системи све више инсистирају на примени заштитног надзора, што ће детаљно бити анализирано у делу о условном отпусту са применом заштитног надзора.

Вратимо се искуствима у затвору. Контакт са породицом и пријатељима је право (могућност) осуђеника које се остварује током целог периода издржавања казне затвора, а може

²⁴⁷ N. Flynn (2011) *op. cit.*, 23.

²⁴⁸ Према: *ibid.*

се одржавати физичким контактом, телефонским путем, а у скорашње време и применом техничких средстава за пренос слике и тона.²⁴⁹ Посете су корисне јер омогућавају затвореницима да изграде, поправе и одржавају своје друштвене везе са пријатељима и породицом, односно везе које им могу помоћи да пронађу смештај, да обезбеде посао и да приступе услугама лечења након пуштања на слободу.²⁵⁰ С друге стране, не треба испустити из вида да у том погледу нису једнаки услови у свим затворима, односно они могу бити дијаметрално супротни, чак и уколико сагледавамо осуђенике сличних карактеристика или, како Либлинг (*Liebling*) наводи, „неки затвори су тежи за преживљавање од других“.²⁵¹

Како смо раније видели, осуђенице су засебна категорија у систему извршења те су и сами програми додатно прилагођени у складу са родном димензијом. Одвојеност од деце знатно теже пада осуђеницама него осуђеницима, што се донекле доводи у везу са мајчинством, али и емоционалним аспектом. Према резултатима једног истраживања, вероватније је да ће осуђенице из затвореног дела завода које посећују мала деца учествовати у тежим дисциплинским преступима док су у затвору. Аутори сматрају да мајке које посећују њихова мала деца имају више тешкоћа да се прилагоде институционализацији, можда због емоционалних фактора који су повезани са посетама и поновним одвајањем од деце.²⁵² Сматрамо да би тај проблем могао бити решен одређеним програмима контроле емоција и додатном подршком и осуђеница и осуђеника. На законодавном нивоу, могло би се размишљати о увођењу могућности да лица која издржавају казну затвора а имају малу децу могу чешће примати њихове посете. Уз то, можда би први, најбржи корак требало да буде оснаживање идеје шире употребе техничких средстава за пренос слике и звука у те сврхе.²⁵³

У једној скорашњој студији утврђена је значајна веза између пријема посета током издржавања казне затвора и поврата, али и значајне варијације у односу на услове заточеништва, и то тако да је рецидив знатно нижи код оних лица која посете остварују у заводима који немају висок степен обезбеђења, што се повезује са самом архитектуром, изгледом и начином функционисања завода. Сматра се да би значајнији ефекат на смањење поврата лица која су осуђена на краткотрајне казне затвора а налазе се у затвореном делу завода могла имати казна кућног затвора.²⁵⁴ Суштински, добијени резултати сугеришу да је важно

²⁴⁹ У релевантној литератури и истраживањима указује се на све већи значај употребе видео-линка, не само у кривичним поступцима, већ и у систему извршења кривичних санкција. Према: И. Миљуш (2022) *Начело једнакости „оружја“ у кривичном поступку*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 570. У студији случаја која се бавила дигиталним окружењем у КПЗ Сремска Митровица, у контексту одржавања односа између осуђеника и њихових породица, показано је да постоје позитивни ефекти употребе видео-линка. Вид. N. Vujičić, N. Drndarević (2022) *Offenders and their Families in a Digital Environment: A Case study of PCI Sremska Mitrovica*, u: I. Stevanović, M. Kolaković-Bojović (eds.) *Children and the Challenges of the Digital Environment*, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, 251.

²⁵⁰ J. C. Cochran (2014) *Breaches in the Wall: Imprisonment, Social Support, and Recidivism*, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 51, 204.

²⁵¹ A. Liebling (2011) *Moral Performance, Inhuman and Degrading Treatment and Prison Pain*, *Punishment & Society*, 13, 530.

²⁵² K. Casey-Acevedo, T. Bakken, A. Karle (2004) *Children Visiting Mothers in Prison: The Effects on Mother's Behaviour and Disciplinary Adjustment*, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 37(3): 425–428.

²⁵³ Иако породичне посете могу помоћи у одржавању односа и побољшања благостања, менталног здравља и социјалног идентитета затвореника, у литератури се указује да су затвори често тако застрашујућа и депресивна места, те тако посете код чланова породице могу изазвати узнемиреност, односно осећај као да су под контролом. Према: L. Hall, D. Best, A. Musgrove (2020) *Recovery and Communities: The Role of Structure in Stable Addiction Recovery and Desistance*, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 230.

²⁵⁴ J. J. Turanovic, M. Tasca (2022) *Conditions of Contact: Reexamining the Relationship between Prison Visitation and Recidivism*, *Justice Quarterly*, 39(5): 923–952.

обезбедити добре услове за живот у заводу, али да то само по себи није довољно већ је нужно и јачање социјалне подршке да би се смањило поврат.

С друге стране, истраживања показују да казна затвора даје лошије резултате у смањењу поврата, у односу на оне кривичне санкције које су засноване на заједници, попут рада у јавном интересу, те би тако разумевање важности друштвене подршке за одустајање могло да обезбеди оквир заснован на теорији која подстиче употребу алтернативна затварања.²⁵⁵ Овде треба бити опрезан будући да алтернативне кривичне санкције треба примењивати искључиво за она кривична дела која се могу окарактерисати као лакша. Социјална подршка лицима која су осуђена на безусловну казну затвора треба да буде у облику коришћења заводских и ванзаводских погодности и јачања веза са породицом и пријатељима.

Предложено је и неколико теоријских оправдања за генерално очекивање да су посете затвореницима обрнуто повезане с лошим понашањем затвореника – вршењем дисциплинских престапа током издржавања казне и чињењем кривичних дела по отпусту из установе. Укратко, у објашњењима утицаја посета затвореницима наглашава се велика важност друштвених веза за помоћ затвореницима: а) да издрже бол затвореништва смањењем друштвене изолације инхерентне боравку у затвору; б) да се прилагоде затворском окружењу одупирањем интернализације злочина и могућим криминогеним утицајима у затвору; в) да одрже друштвени капитал и подршку потребну за транзицију после изласка из затвора; г) да се осете прихваћеним и добродошлим у друштво после изласка из затвора, упркос својој прошлости, што може довести до одустајања од криминалног понашања и д) свеобухватно, тако се примењује неформална друштвена контрола.²⁵⁶

Маруна (*Maruna*) је покушао да истражи улогу експланаторног стила у процесу одустајања, користећи податке из Ливерпулске студије о одустајању (*Liverpool Desistance Study*), при чему је пошао од дефиниције одустајања као процеса уздржавања или апстинирања од криминалног понашања. Реч је о квалитативној анализи разговора који су вођени са бившим осуђеницима, са циљем да се схвати психолошки начин размишљања осуђеника који успева да одржи дистанцу од чињења кривичних дела. На основу личних изјава, утврђено је да нешто више од половине испитаника одустаје од злочина, да нема проблем са злоупотребом дрога, при чему су истакли да немају план да се у будућности баве криминалним активностима. С друге стране, нешто више од трећине испитаника је учинило кривично дело и признали да имају експлицитне планове да у будућности наставе са криминалним активностима, углавном усмереним на имовинска кривична дела.²⁵⁷

Налази из тог истраживања указују на могући однос између експланаторног стила и одустајања. Прво, негативно унутрашње приписивање је повезано са настављањем са криминалним деловањем. Тај налаз, који је конзистентан са социокогнитивним истраживањем депресије, указује на то да је нека особа можда мање способна да одустане до те мере да јој

²⁵⁵ С. Chouhy, F. T. Cullen, H. Lee (2020) *op. cit.*, 210. Примена алтернатива се заснива на томе да краткотрајне казне затвора ипак могу оставити последице, али и на идеји да затварање треба да буде крајња опција. У литератури су ретки примери да се већина лица која су осуђена на краткотрајне казне затвора отпушта из установе без имало штете по своје личности, односно да остају „релативно неповређени“. Вид. J. Irwin, B. Owen (2011) *Harms and the Contemporary Prison*, in: A. Lieblich, S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*, Routledge, New York, 115.

²⁵⁶ E. R. Vilciă (2015) *The Influence of Inmate Visitation on the Decision to Grant Parole: An Exploratory Study*, *Journal of Criminal Justice*, 43(6): 500.

²⁵⁷ S. Maruna (2004) *op. cit.*, 188. Када је реч о криминалним каријерама, Бламштајн и Коен (*Blumstein, Cohen*) наводе да преступници који су активни са тридесет година, имају много већу шансу да постану истрајни у криминалитету, мада је након раних четрдесетих стопа окончања каријера прилично висока. Вид. A. Blumstein, J. Cohen (2009) *Karakteristike kriminalnih karijera*, у: Ђ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 468.

изгледа као да негативни догађаји потичу из њених унутрашњих извора: „Ја сам просто такав“, нарочито када су стабилне: „Одувек сам био овакав“ и глобалне: „Ништа ми не успева, шта год да радим“ карактеристике. С друге стране, шансе да неки учесник у том узорку буде у групи која је одустала више се него дуплирају за сваки пораст јединице у њиховим позитивно унутрашњим, позитивно стабилним или позитивно глобалним објашњењима. Могло би се спекулисати да што су особе способније да припишу позитивне животне догађаје ширим, дугорочним квалитетима: „Зато што сам ја особа која вреди“, шансе да ће одустати од даљег вршења злочина могу бити веће, што Маруна повезује са техникама неутрализације, наглашавајући да ово питање мора бити једно од централних у студијама одустајања.²⁵⁸

Поставља се питање да ли такви ставови о самом себи могу да се промене током издржавања казне затвора, будући да затвори ипак настављају да обезбеђују ресурсе и услуге чији је циљ рехабилитација затвореника и њихова припрема за пуштање на слободу. Затвор оставља довољно времена за размишљање о ранијем животу, штетним последицама учињеног дела, губљењу друштвених веза, али и начину промене набоље. У појединим студијама се сугерише да осуђеници наглашавају важност добијања професионалне помоћи у затвору, будући да немају довољно капацитета да се сами суоче са проблемом, односно да „пронађу излаз“. Флин (*Flynn*) цитира једног осуђеника: „Држање подаље од злочина је тешко, ако га отежате. Можете да добијете све што желите, ако се потрудите. Биће тешко ако се опустите.“²⁵⁹ Дакле, долази до промене идентитета, која може (и треба) да отпочне током издржавања казне затвора, уз нужну социјалну подршку, при чему труд (и успех) треба видети као испуњење циљева који су предвиђени програмом поступања у односу на конкретно осуђено лице.

Управо Кренк (*Crank*) виђење преступника о самом себи посматра кроз теорију идентитета. Студија коју је спровео показала је да је 59% припадника групе преступника који су били у затвору себе идентификовало као „недевијантне“ или „некриминалне“, док је других 25,5% имало елементе недевијантног и девијантног идентитета. До мере до које промена идентитета води до секундарне девијантности, елементи идентитета и путања могу бити веома корисни за утврђивање да ли се криминално понашање наставља, смањује или престаје. Он наводи да је некриминални идентитет у корелацији са снажнијим намерама да се одустане од вршења злочина по изласку из затвора, што је мање видљиво код затвореника који се понашају по девијантном идентитету.²⁶⁰

Супротно тим становиштима, у делу литературе се наводи да су промене у понашању пре свега мотивисане жељом да се избегне затвор, пре него што подстичу развој новог, просоцијалног идентитета, односно секундарно одустајање кроз процес избора или могућност приступа конструктивним шансама, као и да затвор обично осујети напоре за одустајање.²⁶¹ Део проблема се најчешће премошћава применом посебних програма током издржавања казне затвора, који би требало да допринесу редуковању поновног преступништва, а нарочито оних који су: калибрисали интензитет интервенције за ниво ризика, бавили се потребама конкретног лица, били засновани на заједници и мултимодални по оријентацији, те имали одговарајуће ресурсе са добро обученим и високо мотивисаним особљем.²⁶² Другим речима, решење се види у третману.

²⁵⁸ S. Maruna (2004) *op. cit.*, 196–197.

²⁵⁹ N. Flynn (2011) *op. cit.*, 178.

²⁶⁰ Према: G. D. Walters (2020) *op. cit.*, 3.

²⁶¹ M. Soyer (2014) The Imagination of Desistance: A Juxtaposition of the Construction of Incarceration as a Turning Point and the Reality of Recidivism, *British Journal of Criminology*, 54: 91–108.

²⁶² L. McAra, S. McVie (2007) Youth Justice? The Impact of System Contact on Patterns of Desistance From Offending, *European Journal of Criminology*, 4(3): 316–317.

На крају, указаћемо на неколико студија које су испитивале значај ранијих осуда на одустајање, са посебним фокусом на казну затвора. Езел (*Ezell*) је истраживао везу између скорашњег и будућег преступништва и предиктивни значај криминалних историја малолетника и пунолетних лица у процесу одустајања. Студијом су обухваћена лица која су почетком осамдесетих година прошлог века отпуштена из затвора за малолетнике у Калифорнији, а на сваких пет година, односно у три етапе (25, 30 и 35 година), испитиване су функције „преживљавања“, односно евентуални поврат. Поређење процењених функција периода до новог хапшења после 25, 30. и 35. године указује на то да је тај период у просеку био све дужи како су испитаници старили. Већина преступника у узорку није потпуно престала са преступнишвом и били су поново хапшени, иако су и даље примећиване промене у преступничким шаблонима.²⁶³

Поређењем резултата на основу биваријантних и мултиваријантних анализа дошло се до неколико интересантних закључака. *Прво*, биваријантни резултати указују на то да је дужина времена током којег особа није хапшена снажан предиктор будућег ризика. Чак и после контроле разлика међу претходним преступима, недавно хапшење због кривичног дела је остало веома јак предиктор ризика од будућег хапшења. *Друго*, после истовременог укључивања контролних варијабли и варијабли криминалне историје, резултати показују да број оптужби после хапшења малолетника није предиктиван за опасност од будућег хапшења и да старост особе на почетку преступништва, барем у каснијем пунолетству, није више предиктиван за хапшење. *Треће*, модели који су дали најбоље уклапање за те податке увек су имали у виду варијаблу времена у коме није било хапшења и број оптужених пунолетних лица, а не укупне оптужбе после хапшења акумулиране до периода оцењивања или број оптужених малолетника.²⁶⁴ На тај начин је дат додатни увид у значај и важност фактора повезаних са одустајањем, а то су пре свега време у којем није било хапшења и криминална активност у пунолетству.

Поједина истраживања указују на постепени пораст броја осуда, који расте са протоком времена, а који се често означава и као „рецидивизам каснијег почетка“. Тај податак показује да је период након изласка из затвора посебно осетљив за потенцијални поврат. Да су те тврдње оправдане, показује свеобухватна студија Дуроса, Купера и Снајдера (*Durose, Cooper, Snyder*), који су сагледали петогодишњи поврат у тридесет федералних држава у САД, на узорку од 404.638 осуђеника који су отпуштени из затвора 2005. године. На основу ње је утврђено да протеком година значајно расте број поновних осуда. У току прве године по истеку казне, 43,4% њих је поново ухапшено, у другој години се проценат попео на 59,5%, у трећој на 67,8%. Петогодишњи пресек је показао да је укупно 76,6% лица било хапшено након извршене казне затвора.²⁶⁵ У светлу изнетих налаза, чини се да се намеће ново питање за будуће истраживаче, који треба да открију узроке рецидивизма са касним почетком.

У покушају да нађемо одговор на претходно наметнуто питање, дошли смо до Оксфордске студије о динамици рецидивизма (*Oxford Study of the Dynamics of Recidivism*), која је испитивала ефекат „социјалних проблема“ доживљених у више области на поновне преступе: смештај, запослење, финансије, односи (партнер/супружник и породица), алкохол и дрога. Ипак, дугорочни ефекат проблема указује на то да би њихова акумулација имала последице у сваком тренутку после изласка из затвора. Ти проблеми су динамични, нису статични, и њихов број би

²⁶³ M. E. Ezzel (2007) The Effect of Criminal History Variables on the Process of Desistance in Adulthood Among Serious Youthful Offenders, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 31, 42–43.

²⁶⁴ *Ibid.*, 44.

²⁶⁵ M. R. Durose, D. A. Cooper, H. N. Snyder (2015) *Recidivism of Prisoners Released in 30 States in 2005: Patterns from 2005 to 2010*, U.S. Department of Justice: Office of Justice Programs: Bureau of Justice Statistics, Washington, 1.

могао да расте (или опада) током читавог живота. Могуће објашњење би се могло назвати „модел детекције склоности“, који указује на то да се рецидивизам касног почетка јавља код преступника са високом криминалном склоношћу који су успели да избегну да њихови преступи буду откривени до тог периода.²⁶⁶

Даље, аутори још једне студије су настојали да утврде повезаност историје ранијих осуда и на основу њих предвиде будуће криминално понашање. Карличек, Бушвеј и Брејм (*Kurlychek, Bushway, Brame*) испитивали су повезаност историје ранијих осуда и могућности да се на основу њих предвиди будуће криминално понашање. Они су користили податке из кохорте мушкараца рођених 1958. године у Филаделфији, који су са 17 година имали први преступ, при чему су анализирали податке о поврату закључно са навршеном 26. годином живота.²⁶⁷

Прво, када је у питању ризик од преступништва, на нивоу статистичке значајности закључују да се индивидуе које су имале претходни контакт са полицијом или су хапшене, ни у једном периоду праћења нису у потпуности разликовале од оних лица код којих постоји одсуство такве врсте контакта. *Друго*, та разлика је веома мала и смањује се временом, од последњег извршеног кривичног дела. Односно, кад прође неко време, ризик од чињења новог кривичног дела у популацији непреступника и популацији ранијих преступника постаје сличан. *Треће*, величина те разлике зависи од дужине референтног (посматраног) периода. У анализи „опасности“ аутори су користили период излагања од четири месеца и нашли да је разлика у вероватноћи хапшења између оних који немају криминални досије и оних који су били хапшени са 18 година око један процентни поен (2% наспрам 1%) са 26 година. Када се користи читав двогодишњи период старости (25 и 26 година) разлика је скоро шест процентних поена између оних којих су раније испољавали преступничко понашање и оних који нису (7,2% наспрам 1,3%).²⁶⁸

Још један од фактора који се неретко анализира је ефекат времена проведеног у затвору на рецидив. У студији коју је спровео Мирс (*Mears*) са сарадницима идентификовано је да: (1) расте ефекат времена проведеног у затвору на рецидивизам за једногодишње или краће затворске казне; (2) опада ефекат времена проведеног у затвору за затворске казне од приближно 13 до 24 месеца, (3) нема значајног ефекта на осуђене на затворске казне од 25 до 60 месеци, иако је ниво рецидивизма био виши него код особа које су биле само пар месеци у затвору и (4) могуће, иако веома несигурно, опада ефекат на особе које су осуђене на затворске казне од шест или више година. Као општи закључак, намећу се три шаблона: дуже време проведено у затвору у почетку повећава рецидивизам, али га затим, после приближно годину дана, смањује; након приближно две године, нема никаквог ефекта; није могуће са сигурношћу проценити ефекат дугорочних казни затвора, односно оних преко пет година, на смањење или повећање стопе поврата.²⁶⁹

У овом раду нас посебно интересује какав је ефекат спроведеног третмана на смањење поврата. То је једно од централних питања студије спроведене у Ајови (САД), која указује на податак да примењени третман има конзистентан ефекат на смањење ризика од рецидивизма, односно да је он један од најјачих фактора предвиђања, који смањује просечне шансе за неуспех (поврат) од 20% до 25%, током двогодишњег периода праћења, по методу предиспозиције и мерама рецидивизма. Како се даље у студији наводи, током прва три месеца после изласка из затвора, третман има само мали ефекат на поврат, али како време пролази, он производи

²⁶⁶ Према: C. L. Jonson, F. T. Cullen (2015) Prisoner Reentry Programs, *Crime and Justice*, 44(1): 559–560.

²⁶⁷ M. C. Kurlychek, R. Brame, S. D. Bushway (2006) Scarlet Letters and Recidivism: Does an Old Criminal Record Predict Future Offending, *Criminology & Public Policy*, 5(3): 490.

²⁶⁸ *Ibid.*, 498–499.

²⁶⁹ D. P. Mears *et al.* (2016) *op. cit.*, 92, 98, 119.

прогресивно јачи ефекат. Интересантан је налаз који говори у прилог томе да читави режими третмана имају много већи утицај и на ранији отпуст из установе и на одустајање него завршетак индивидуалних третманских интервенција. Истраживање је показало да су најчешћи фактори ризика који доводе до рецидива значајне криминалне историје, ниско образовање или исход по питању запослења и озбиљни емоционални или психолошки проблеми.²⁷⁰ Другим речима, потврђени су налази многобројних истраживања фактора ризика. Такође, на основу те студије се може закључити да су преступници који су успешно испунили циљеве утврђене програмом поступања обично изложени нижем ризику од рецидивизма, док сам ефекат третмана има снажнији утицај протеклом времена.

Иако постоји мноштво студија које су се бавиле значајем извршења казне затвора на смањење поврата, још увек је недовољан број анализа које су концепт одустајања повезивале са том кривичном санкцијом. Приклањамо се становишту да би у наредним истраживањима морала да се усмери већа пажња на ту везу. Уколико смо се определили за теорију идентитета одустајања, чињеница је да промена, у смислу усвајања правила понашања која су усклађена са друштвеним нормама, не долази сама од себе и да је за њу потребно време. Та промена је вишеслојна и зависи од многих фактора који се традиционално изучавају у студијама одустајања.

За успешну промену идентитета значајна су основна полазишта теорије социјалне подршке, коју код казне затвора можемо сагледати као унутрашњу и спољашњу, при чему су обе подједнако важне. *Унутрашња подршка* се огледа у примени третмана који треба да буде прилагођен конкретном осуђеном лицу, при чему треба оснажити идеју развоја различитих програма поступања. Њу можемо посматрати из два угла: *прво*, као подршку стручних служби и васпитача, односно самог система, и *друго*, као подршку групе у коју је осуђеник укључен у затвору, на пример кроз одређени програм поступања. *Спољашња подршка* представља подршку лица која се налазе изван система кривичног правосуђа, попут породице, брачног/ванбрачног партнера, деце, пријатеља, родбине итд. Њихова улога је значајна због одржавања контаката, али и одржавања односа које осуђено лице има са њима. Установа треба да интензивира контакте и сарадњу са породицом и блиским сродницима, посебно у периоду припреме за отпуст. У том контексту, изузетно је значајна примена проширених права и погодности које осуђени остварује током издржавања казне затвора, међу којима су најзначајнији пријем посета унутар и изван завода, посета породици и сродницима о викендима и празницима и коришћење годишњег одмора изван завода.

Напомињемо да је највећи део истраживања о одустајању, која махом потичу из земаља са добро развијеним системом подршке, усмерен на она лица на која се примењује условни отпуст за заштитним надзором, будући да се испитује значај примене надзора на одустајање (у смислу врсте, квалитета надзора, али и односа које бивши осуђеник остварује са пробационим службеницима). Мада у домаћој пракси још увек није заживела идеја примене надзора, независно да ли је реч о условном отпусту или условној осуди уз примену заштитног надзора, искуства других земаља које су постигле позитивне резултате могу да послуже као смернице за правац у којем пракса у нашој земљи може да се развија.

²⁷⁰ D. J. Peters *et al.* (2015) Parole Recidivism and Successful Treatment Completion: Comparing Hazard Models Across Propensity Methods, *Journal of Quantitative Criminology*, 31: 155.

3.5.2. Значај условног отпуста и примене надзора на процес одустајања

3.5.2.1. Кратак осврт на настанак, опште карактеристике и значај условног отпуста

Казна затвора се у савременим кривичноправним системима тешко може замислити без постојања условног отпуста. Тај институт потиче од *parole d'honneur* (устаљени термини у литератури су *parole*, нешто ређе *conditional release*), француске речи која у преводу значи „часна реч“. Примарно, тај појам се односио на ратне заробљенике који би били пуштени на слободу под условом да у постојећем сукобу не узму поново оружје у руке, а временом је почео да се употребљава у оном смислу у ком се и данас користи, а то је да означи раније пуштање на слободу са издржавања казне затвора.²⁷¹

Такав вид отпуста се најчешће заснива на успешности примењеног третмана и процени ризика од будућег криминалног понашања, при чему се од осуђеника очекује да док траје условни отпуст (време проверавања) неће поново учинити кривично дело, у супротном, долази до његовог опозива. Последњих година је постао уобичајени стандард да се уз условни отпуст одређују и одређене мере заштитног надзора, односно обавезе које би осуђени требало да испуњава на слободи, док траје време проверавања. Неке земље иду и корак даље па уводе посебне програме које бивши осуђеник може да похађа ради јачања капацитета да убудуће не чини кривична дела. Питање условног отпуштања и примене надзора представља широко поље интересовања свих оних који се баве теоријама о одустајању од криминалног понашања.

Настанак условног отпуста се уско повезује са настанком казне затвора, а заснован је на идејама Хауарда (*Howard*) који је, указујући на лоше стање у затворима у Европи са аспекта нехуманог поступања, представио идеју награђивања осуђеника, у којој је највећа награда било „скраћивање казне“.²⁷² Обично се Маконоки (*Macconochie*) наводи као први практичар који је увидео значај давања те повластице осуђеним лицима да би била мотивисана да промене своје понашање. Примерним понашањем и залагањем на раду осуђени је добијао бодове који су му омогућавали да побољша сопствени статус у установи, а као највећа повластица, било је предвиђено раније отпуштање из установе (*ticket to leave – TOL*). Како наводи Хугс (*Hughes*), успех у таквом начину поступања огледао се у томе што су лица која су остварила ту повластицу рецидивирала у само 2,2% случајева. Иако је та добра пракса убрзо укинута, развој идеје је настављен у каснијим периодима.²⁷³

Интересантно је да казнени популизам, који је све заступљенији у данашње време, очигледно није новина и историјски „ремети“ развој кривичне науке и праксе, будући да као такав поништава достигнућа која имају своју емпиријску оправданост. У литератури се све више истиче да је време да се вратимо традицији иновације и реформе у корективним методама, која је заснована на првобитним идејама. С обзиром на импликације текућих политика на контролу криминалитета за корективне методе и на друштво, најважније је да они који одлучују о корективним методама поново „открију свој глас и прикључе се савременом дискурсу“.²⁷⁴

²⁷¹ D. Dimovski, I. Popović (2017) Uslovni otpust – normativni i praktični aspekt, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 2: 49.

²⁷² Dž. Hauard (2015) *Stanje u zatvorima* (prevod knjige *The State of Prisons*), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 153.

²⁷³ Ђ. Игњатовић (2016) Условни отпуст – правна и пенолошка анализа, *Анали Правног факултета у Београду*, 64(1): 34–35.

²⁷⁴ K. Hanrahan, J. J. Gibbs, S. E. Zimmerman (2005) Parole and Revocation: Perspectives of Young Adult Offenders, *The Prison Journal*, 85(3): 268.

Дуго је владало уверење да је условни отпуст, у погледу правне природе, искључиво пенолошки институт који представља фазу у извршењу казне затвора. Прецизнијим дефинисањем кривичноправног система, развило се схватање да условни отпуст превазилази пенолошку функцију и да има превасходно кривичноправну димензију јер заправо суспендује казну утврђену судском одлуком.²⁷⁵ Пенолошка компонента је и даље веома изражена, а своди се на механизам одговарајућег „награђивања“ осуђеника који је својим понашањем у затвору показао да је у односу на њега испуњена сврха кривичне санкције.²⁷⁶ У нашем фокусу је управо пенолошка компонента, будући да тај институт посматрамо као највећу привилегију коју осуђени може остварити током издржавања казне затвора.

За разумевање условног отпуста је важније уочити чињеницу да његова сложена правна природа, због своје чврсте повезаности са казном затвора, а тиме и са великим питањима концепта кажњавања, сврхе кажњавања, казнене политике, чини да условни отпуст, задржавајући исту нормативну форму, често значајно мења своју сврху, а последично мења и свој утицај на остварење сврхе кажњавања и исходе казнене политике. Иако је условно отпуштање осуђених лица општеприхваћен институт са дугом традицијом, бројна спорна питања и даље прате законодавна решења и праксу условног отпуштања.²⁷⁷

Основни проблеми на законодавном плану огледају се у моделу условног отпуштања, остварености објективног услова за његову примену (дужина издржане казне затвора), условима које осуђени мора да оствари током издржавања казне затвора (успешност у примени третмана), поштреним условима или немогућности примене за учиниоце одређених, нарочито тешких кривичних дела, и оправданости примене различитих врста надзора. Практични проблеми се огледају у неразумевању правне природе и сврхе института, као и чињенице да поступак поводом поднете молбе за условни отпуст није „ново суђење већ осуђеном лицу“.

Условни отпуст треба разликовати од неких других института кривичног права. Иако је сличан превременом отпусту, од њега се разликује по томе што се у примени превременог отпуста осуђени од тренутка отпуста из установе сматра слободним, без постојања било каквих услова. Друга разлика је у томе што у многим системима, као што је и наш, одлуку о превременом отпусту доноси државни орган надлежан за извршење кривичних санкција или судија за извршење кривичних санкција. Може се рећи да је процедура нешто лакша у односу на одређене модалитете условног отпуста, односно оцењују се само околности које се односе на примењени третман.

Разлика између условног отпуста и условне осуде постоји по два основа: прво, по формалном критеријуму – о условној осуди у свим кривичним системима одлучује суд, док за условни отпуст постоји више модела, и друго, суштинска разлика је у чињеници да се условни отпуст примењује на лице које је већ провело извесно време лишено слободе, док се условна осуда изриче управо с намером да се то избегне и зато се сматра алтернативом казни затвора.²⁷⁸

²⁷⁵ S. Soković (2014) Uslovni otpust – sporna pitanja i savremena normativna rešenja, *Crimen*, 5(1): 37.

²⁷⁶ M. Škulić (2016) Uslovni otpust sa stanovišta krivičnog materijalnog i krivičnog procesnog prava, u: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 365. Исти аутор наводи да је правна природа условног отпуста специфична и да има донекле *sui generis* карактер, што је у формалном смислу нарочито очигледно у системима (као што је то некада био и наш) у којима о условном отпусту не одлучује суд већ одговарајући управни орган, најчешће мешовитог састава, па и уз учешће суда у одређеном функционалном облику, што га, само по себи, не чини судским органом. *Ibid.*

²⁷⁷ S. Soković (2016) Uslovni otpust – penološki aspekt, u: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 387–388.

²⁷⁸ Ђ. Игњатовић (2016) *op. cit.*, 30. Шкулић условни отпуст пореди са одређеним ванредним правним лековима који су својевремено постојали и у нашем правном систему, попут ванредног ублажавања казне. Основна разлика у

Иако то не би требало да буде сврха, чини се да условни отпуст, уз неке друге институте попут амнестије, све чешће представља средство за решавање проблема пренасељености завода.²⁷⁹

Процедуре, прописи и модели условног отпуштања разликују се од државе до државе. У мандаторном моделу, осуђеник се аутоматски ослобађа када издржи одговарајући део казне (не постоји дискреционо право суда или одбора за одлучивање о примени условног отпуста). Тај модел одлучивања о пуштању на условни отпуст избегава могућу арбитрарност и неоправдане диспаритете при одлучивању, а сматра се и да је више егалитаран.²⁸⁰

У државама које имају дискрециони модел, затвореник се квалификује за ранији условни отпуст, када је издржао одређени део казне, а одбор (или суд) који одлучује о условном отпусту даје крајњу оцену о оправданости његове примене. Дискреционо одлучивање, за разлику од првог модела, пружа могућност за процену индивидуалних случајева, тако што се у обзир узимају фактори као што су понашање у установи за извршење кривичних санкција, озбиљност учињеног кривичног дела, ранија осуђиваност, ментална болест, издржани део казне, ризик од рецидива итд.²⁸¹ У том моделу, како примећује Бекмен (*Beckmann*), оцена понашања у затвору има један број последица које утичу на искуства пуштања на условни отпуст. Тако, понашање осуђеника у прошлости, дефинише његову будућност, као и доживљај (виђење) затварања.²⁸²

Сврха условног отпуста је уско повезана са сврхом кажњавања, односно сврхом кривичних санкција, уз посебно наглашену специјалну превенцију, која се огледа у оцени да ли се осуђеник током извршења казне затвора и времена проведеног у установи за извршење кривичних санкција поправио у тој мери да би га требало наградити ранијим пуштањем са издржавања казне. Постојање тог института и његова примена у пракси требало би да допринесу да осуђени прихвати програм поступања, односно да се уз поштовање радних и других обавеза, добро владање и неке друге пропратне елементе третмана награди ранијим отпустом из установе.

До седамдесетих година прошлог века, условни отпуст је био делотворно средство рехабилитације и реинтеграције осуђеника, а затим су ти концепти почели да се доводе у питање. Критичари су артикулисали извесне резерве у вези са идеалом рехабилитације, али су три толико фундаменталне да чине подухват лечења (третмана) потпуно незаконитим. *Прво*, затвори и друге „тоталне институције“, као што су психијатријске болнице, нису места у којима би се реформи дао приоритет или би се она могла постићи. *Друга* критика је усмерана на злоупотребу дискреционог права. Према идеалу рехабилитације, руководиоци казних

односу на условни отпуст, јесте та што су се код ванредног ублажавања казне цениле и околности које и иначе утичу на врсту и меру казне, односно оне које су имале искључиво карактер ублажавајућих околности. Вид. М. Škulić (2016) *op. cit.*, 365.

²⁷⁹ Питање казнене политике и са њим повезано питање пренасељености установа за извршење кривичних санкција посматрају се са много ширег аспекта, обично заједнички са казним популизмом. Са тим проблемом се суочава велики број кривичноправних система. Условни отпуст се у том погледу јавља као институт за који би се могло рећи да има „допунску улогу“, док алтернативе затварању или приватни затвори представљају суштинске начине за решавање проблема пренасељености.

²⁸⁰ М. Ambrož, К. Šugman Stubbs (2011) Conditional Release (Parole) in Slovenia: Problems and Possible Solutions, *The Prison Journal*, 91(4): 469.

²⁸¹ М. К. Miller, С. С. Lindsey, Ј. А. Kaufman (2014) The Religious Conversion and Race of a Prisoner: Mock Parole Board Members' Decisions, Perceptions, and Emotions, *Legal and Criminological Psychology*, 19: 105. У литератури се наилази и на друге термине, који се у подједнакој мери користе. Тако Игњатовић употребљава термин обавезни, за означавање мандаторног, и факултативни, за означавање дискреционог условног отпуста (прилагођено духу српског језика, можда би се пре могао бранити став о употреби термина обавезни и факултативни, или чак могући). Вид. Ђ. Игњатовић (2016) *op. cit.*, 39–41.

²⁸² М. М. Beckmann (2016) Walk the Line: Assessing Prison Conduct for Parole in the Netherlands, in: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 99.

установа имају буквално неограничено дискреционо право да направе дијагнозу (програм поступања) и третирају преступнике. *Трећа* критика је била да је третман „присилан“, а многи су сматрали да се преступницима не може помоћи против њихове воље те је тако систем присилног третмана узалудан труд.²⁸³ Ти и многи други фактори допринели су настанку нове пенологије, о чему је детаљно излагано у првом поглављу.

Кулен (*Cullen*) сматра да би идеал рехабилитације био одржив као водећа корективна теорија, да бисмо се истински померили од става да корекција „не делује“ – он мора бити утемељен на снажној науци о промени преступника.²⁸⁴ Исти аутор, у једном другом раду, наводи да је проблем у томе што се криминолози много жале на корективне мере, али су релативно мало урадили да помогну преступницима који су под надзором да побегну од својих криминалних каријера. Пошто нема лаког решења, „корективне мере морамо сагледати онаквим какве јесу: дугорочна борба између оних који желе да учине корективне мере, а нарочито затворе, инструментом бола и оних који желе да искористе интервенције за преступнике као средство за побољшање живота“.²⁸⁵

Иако су се промене на глобалном нивоу одразиле и на систем извршења кривичних санкција, конкретно казне затвора, сматрамо да би се требало одредити за хуманији приступ, односно опцију по којој корективне интервенције и боравак у затвору треба да буду средство за промену ставова боље, односно добру подлогу за живот након отпуста из установе. Менаџерски приступ и рехабилитациони модели поступања нису неспојиви. Садржина условног отпуста се значајно трансформисала, чему је добрим делом допринела примена научно-технолошких средстава, која су последњих деценија знатно напредовала, а самим тим садржински променила облике контроле и надзора који су примењиви у сфери кажњавања и надзирања.²⁸⁶ Последњих година се улажу додатни напори да се пронађу адекватни програми за реинтеграцију осуђених лица и у различите моделе надзирања, што је донекле допринело и развоју теорија о одустајању.

3.5.2.2. Утицај условног отпуста на одустајање од криминалног понашања

Истраживања која се баве одустајањем све више усмеравају пажњу на утицај условног отпуштања у том процесу. У развијеним системима, условни отпуст је обично праћен одговарајућим надзором, па је осуђеног могуће пратити, макар у оној мери и онолико колико траје условљени део казне. Из тог разлога не треба да чуди што је последњих двадесетак година пажња истраживача управо усмерена на истраживање механизма који најбоље доприносе било трајном, било привременом одустајању. Као и за све друге факторе или утицаје, основ отпуста или садржина надзора нису једини елементи који доприносе одустајању, али оснажују идеју рехабилитације и реинтеграције, као и идеју прекида криминалних каријера.²⁸⁷ Приказаћемо нека од најзначајнијих, новијих истраживања, која се баве тим проблемима.

²⁸³ F. T. Cullen (2013) *op. cit.*, 317–318.

²⁸⁴ F. T. Cullen (2005) *The Twelve People who Served Rehabilitation: How the Science of Criminology Made a Difference*, *Criminology*, 43(1): 3, 1–42

²⁸⁵ F. T. Cullen (2013) *op. cit.*, 360–361.

²⁸⁶ S. Soković (2016) *op. cit.*, 389.

²⁸⁷ Ретка су истраживања која потврђују да условни отпуст нема дуготрајне рехабилитационе ефекте, те да су одбори који одлучују о примени тог института више усмерени на краткотрајно решавање проблема пренасељености завода него на изрицање мере надзора која би била усклађена са потребама осуђеника. Вид. M. Ostermann (2013) *Active Supervision and Its Impact Upon Parolee Recidivism Rates*, *Crime & Delinquency*, 59(4): 487, 487–509. То схватање се вероватно ослања на једну од критика које су пре неколико деценија допринеле настанку нове

Два су основна фактора која подстичу одлуку о пуштању на условни отпуст, зависно од понашања лица у затвору. *Први* лежи у чињеници да се примена тог института сматра за услугу којом се затвореницима нуди прилика да раније буду пуштени због сопственог понашања, пре него што је реч о законском праву. Из те перспективе, оцена понашања се сматра ритуалом који је осмишљен да препозна напоре затвореника да се „добро понаша“, као део „обрета преласка“ и враћања у друштво. *Други* фактор одражава идеју да пуштање на условни отпуст буде подстицај за добро понашање затвореника. У питању је морални подухват „образовања“ затвореника, изазивањем доброг понашања и лепих манира.²⁸⁸

Став да условни отпуст подстиче одустајање од злочина потврђују резултати студије о поврату коју су спровели Шлагер и Робинс (*Schlager, Robbins*) на узорку од 500 осуђеника који су отпуштени из затвора у Њу Џерсију (САД) 2001. године. Испитаници су били подељени у две једнаке групе – једну су чинила условно отпуштена лица, а другу осуђеници који су установу напустили по редовном истеку казне. Резултати су показали да је вероватније да ће осуђеници отпуштени по редовном истеку казне бити поново ухапшени и осуђени раније и чешће него лица која су условно отпуштена. Аутори су испитивали и функцију надзора и нашли да је довољно да се повећа способност лица на условном отпусту да остану на слободи и да не буду поново ухапшени, поново осуђени и затворени дуже него лица која су издржала целу казну. У погледу кривичног дела, интересантно је да су лица која су условно отпуштена у поврату најчешће извршила кривична дела која су повезана са злоупотребом, односно неовлашћеном производњом и стављањем у промет опојних дрога. За разлику од њих, лица која су установу напустила по редовном истеку казне најчешће су поново била осуђена за неко насилно кривично дело. Није се показало да тип дела, изоловано посматран, утиче на способност преступника да остану на слободи и да не буду поново ухапшени, осуђени или затворени.²⁸⁹

Налазе који поткрепљују наш став да примена надзора одлаже преступништво налазимо и у истраживању Елиса и Маршала (*Ellis, Marshall*), који су испитивали да ли постоји „ефекат условног отпуста“ на стопу поновних осуда на основу одређеног броја димензија. Према њиховом мишљењу, условни отпуст функционише, нарочито код оних особа према којима је примењена мера надзора, те је стопа поврата знатно нижа код условно отпуштених у односу на лица отпуштена по редовном истеку казне. Они су дошли до сличних резултата као и Шлагер и Робинс (*Schlager, Robbins*) да се применом надзора одгађа поновно преступништво. Наиме, особе на условном отпусту су поново биле осуђене у року од две године по изласку из завода, а то је дужи период у односу на оне осуђенике према којима није примењен тај институт, који најчешће рецидивирају у року од шест месеци до годину дана. Условни отпуст има свеукупни нето ефекат редуковања броја поновних осуда бивших затвореника барем две године по изласку из затвора, али би тај ефекат („ефекат траке“) требало дуже пратити.²⁹⁰

Поменуте две студије потврђују доминантан став у савременим теоријама да се категорија поврата не третира нужно као неуспех већ да опозив условног отпуста фактички значи да је успешно идентификован ризик, што је основна одлика менаџерског приступа. Утврђено је и да је надзор значајан након отпуста, што оправдава сврху његове шире примене.

пенологије. Иако полазимо од владајућег схватања у литератури да условни отпуст и надзор доприносе одустајању, чини се да у пракси може да се догоди да се одступи од његове сврхе у правцу који је навела ауторка. Овом тврдњом не доводимо у питање рехабилитациони ефекат условног отпуста.

²⁸⁸ M. M. Beckmann (2016) *op. cit.*, 80–81.

²⁸⁹ M. D. Schlager, K. Robbins (2008) Does Parole Work? – Revisited: Reframing the Discussion of the Impact of Postprison Supervision on Offender Outcome, *The Prison Journal*, 88(2): 3, 239, 246–248.

²⁹⁰ T. Ellis, P. Marshall (2000) Does Parole Work? A Post-Release Comparison of Recidivism Rates for Paroled and Non-Paroled Prisoners, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 33(3): 313–314.

Међутим, треба имати у виду да тзв. надзор над одустајањем или „подржано одустајање“, осим што се њиме смањује ризик, треба да води „вољном одустајању“. У литератури се са правом истиче да „још увек не знамо на који начин да сачинимо програм надзора који је усмерен на одустајање“.²⁹¹ Другим речима, у том процесу су значајни социјална и други видове подршке, али су некада недовољни да се донесе и учврсти одлука да се прекине са криминалним понашањем.

Намеће се и питање односа између краткотрајних казни лишења слободе и надзора, односно њиховог ефекта на смањење поврата. Тим питањем су се у свом истраживању бавили Ван, Поинтон и Ведербан (*Wan, Poynton, Weatherburn*), који су анализирали поврат на узорку од 7.494 испитаника, који су отпуштени из казнено-поправног завода у Новом Јужном Велсу (Аустралија) у периоду од 1. јануара 2009. до 30. јуна 2010. године. Узорак је био ограничен на она лица која су издржавала казну затвора до годину дана, са временом провере поврата од три године. Постављено је за истраживање кључно питање: „Да ли надзор на условном отпусту смањује ризик?“²⁹²

Резултати су показали да су се преступници према којима није примењен надзор значајно разликовали од групе лица под надзором, у одређеном броју карактеристика. У поређењу са групом под надзором, преступници без надзора су били старији, чешће жене, живели су у областима лошијег социјалног стања и у централним градским областима. Између надзираних и ненадзираних лица постоји разлика и у протеклу времена до чињења новог кривичног дела (прецизније, до нове правноснажне, осуђујуће пресуде). Наиме, годину дана по изласку из затвора 48,6% ненадзираних преступника је поново осуђено, док је тај проценат надзираних нешто нижи – 43,6%. Три године након изласка из затвора, учешће поновних осуда у ненадзираној групи износило је 70,3%, што је више него код условно отпуштених лица према којима је примењена мера надзора и који су рецидивирали у 65,7% случајева. Осим тога, средњи број нових осуда у роковима од једне, две и три године након изласка из затвора био је значајно виши за преступнике у односу на које није примењена мера надзора.²⁹³

Иако су ненадзирана лица чешће извршила кривично дело у поврату, примењује се да су и у групи лица која су била под надзором рецидивирале готово две трећине, што потврђује раније изнете тврдње да примена надзора чешће привремено решава проблем, односно води „привременом одустајању“. Непознаница је шта се током времена дешавало са оном групом лица која нису рецидивирала ни у једној од поменуте две групе. Такође, сматрамо да би можда било значајно укрстити податке о поврату за лица која су осуђена на краткотрајне казне затвора и лица, сличних карактеристика, која су осуђена на неку од алтернатива затварању. На тај начин би се добили још неки одговори на питање да ли и у којој мери алтернативе могу допринети одустајању, односно увиделе би се критичне тачке надзирања лица осуђених на једногодишње казне затвора.

²⁹¹ A. Bottoms, J. Shapland (2020) Introducing ‘desistance’ into criminal justice supervision policies and practices: possibilities and challenges, in: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 271.

²⁹² W.-Y. Wan, S. Poynton, D. Weatherburn (2016) Does Parole Supervision Reduce the Risk of Re-Offending?, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 49(4): 500.

²⁹³ *Ibid.*, 504–506.

3.5.2.3. Значај социјалне подршке: квалитет надзора и однос са социјалним радником

Социјална подршка је један од темеља идеје одустајања и онај фактор који би требало да допринесе успеху и потпуној интеграцији бившег осуђеника у друштвене оквире. Раније смо указали да је њен значај неспоран и да она треба да постоји током издржавања казне, припреме за отпуст и након отпуста из установе, при чему актери пружања помоћи могу бити неформалног и формалног карактера. Формални карактер се огледа управо у одређивању надзора, који на одређени начин пружа додатну потпору бившем преступнику да се прилагоди животу изван зидина затвора. У овом тренутку се могу анализирати искуства која су надзирана лица имала са социјалним радницима у контексту квалитета надзора те ћемо указати на неколико студија које оправдавају наше тврдње да је адекватна социјална подршка снажан фактор који може да поспешу процес одустајања.

Анализирајући питања у вези са надзором, Шерман (*Sherman*) и његови сарадници су истакли неколико важних тврдњи које су опстале до данашњих дана. Најпре, да квалитет надзора и социјалне или неке друге службе може значајно варирати од једног до другог социјалног радника. Надзор и услуге, у многим системима, нису резервисани само за условно отпуштена лица већ генерално за сва осуђивана лица, без обзира на основ отпуста из установе за извршење кривичних санкција. Разлика је у томе што се условно отпуштеним лицима обично изриче нека мера надзора, те су самим тим боље упознати са различитим врстама услуга које им стоје на располагању, а које побољшавају прихват. Лица отпуштена након редовног истека казне неретко нису упућена, а много чешће су незаинтересована за коришћење таквих могућности. Аутори истичу да се надзором који садржи и елементе лечења или рехабилитације значајно смањује рецидивизам.²⁹⁴ То треба довести у везу са лицима која су имала или и даље имају проблем са злоупотребом дрога или алкохола. Можемо се сложити са тврдњом да су лица која се отпуштају без примене надзора често незаинтересована за коришћење одређених програма који би дали бољу потпору за одустајање. Последично, сматрамо да би суд приликом примене условног отпуста, на основу мишљења завода и сагледавања примењеног третмана, требало да изрекне одговарајућу меру надзора, која је прилагођена конкретном лицу.

Како би се остварили циљеви рехабилитације, веома је важно да преступници развију веру у закон, да поштују закон и постану продуктивни чланови друштва. Један од начина да се то уради, како наводи Пикеро (*Piquero*), јесте да се развију добро осмишљене стратегије за превенцију и интервенцију, које подстичу поштовање и веру преступника у закон, а да се затим примене и евалуирају програми засновани на доказима који су добро осмишљени за одговарајућу популацију преступника. Да би се то постигло, треба размишљати о постепеном процесу враћања у друштво, које има три фазе: црвена лампица (током надзора и после изласка из затвора), жута лампица (полако се смањују контрола и надзор, пружају се континуирана подршка и услуге) и зелена лампица (укидање контроле и надзора и жељена, успешна реинтеграција у друштво).²⁹⁵

Црвена лампица је прва фаза, у којој би преступницима требало обезбедити неопходан програм према моделу који је утемељен на процени ризика и индивидуалним потребама. После изласка из затвора и враћања у друштво њих треба пратити онолико колико је потребно и пружити им одговарајуће услуге и детаљан план за успешно враћање у друштво. Кључни аспект те фазе је социјализација преступника, која се специјално фокусира на вештину доношења

²⁹⁴ L.W. Sherman et al. (1997) *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, and What's Promising*, National Institute of Justice, Washington, 505 (10–13).

²⁹⁵ A. R. Piquero (2012) Obeying Signals and Predicting Future Offending, *Criminology & Public Policy*, 11(1): 52.

одлука и когнитивно размишљање. *Жута лампица* је друга фаза, у којој се постепено смањује надзор, наставља иницијални рад из прве фазе и ангажују агенције (мисли се на социјалне службе и друге организације које пружају такав тип подршке) те се доносе одлуке у вези са образовањем, запослењем итд. *Зелена лампица* је трећа и последња фаза, у којој би требало да има мало (идеално нимало) надзора и лица би требало да буду на добром путу да постану продуктивни чланови друштва док напредују у својим образовним и пословним каријерама.²⁹⁶

Дати оквир, који је сликовито приказан светлима на семафору, теоријски представља суштину ефективне социјалне подршке, која треба да да позитивне резултате. Ипак, може се рећи да је донекле пренаглашена улога надзора, будући да вероватно мали број лица успе да потпуно промени свој идентитет током његовог трајања. С друге стране, можемо уочити и суштински проблем да постављени модел, по природи ствари, захтева временски оквир који је знатно дужи од трајања надзора, али и улагање значајних финансијских и људских ресурса како би све то било остварено, за шта су вероватно мале шансе. Независно од капацитета, предуго трајање надзора би потенцијално могло да створи и одређени додатни отпор јер би се на такав начин лице које је отпуштено са издржавања казне затвора на непримерено дуг временски период ставило под одређени вид контроле.

Да би се дошло до постављеног циља, Маруна и Рој (*Maruna, Roy*) сматрају да до одустајања може да дође тако што ће људи преформулисати аспекте своје прошлости да би креирали сценарије за функционисање у будућности, пре него прекидом са својом криминалном прошлошћу. Такав став поткрепљују и резултати студије у којој је Фарал (*Farrall*) испитивао персоналне и социјалне факторе те везу између надзора током условног отпуста и одустајања. Наиме, резултати показују да проста промена циљева у нечијем животу није суштинска за одустајање и да је подједнако битна субјективна оцена тих промена, која води конформистичком стилу живота. Он наглашава да је одустајање у најближој вези са променама у личном и друштвеном контексту, пре него интервенција кривичног правосуђа *per se*. Иако у неким случајевима могу да буду утицајне интервенције, на пример, оне које помажу људима да размисле о неким аспектима свог живота, можда утицај кривичног правосуђа долази до изражаја само када људи размисле о својој прошлости.²⁹⁷

Са том тврдњом се можемо делимично сложити. Наиме, само размишљање о прошлости и суочавање са губицима (депривацијама) које су последица затварања не могу бити једини параметри за доношење одлуке о одустајању. Штавише, корективни третман садржи низ елемената, попут образовања, обука, упошљавања, награђивања у виду коришћења погодности, пре свега ванзаводског карактера и сл., који доприносе промени ставова осуђеника, прихватању одговорности и суочавању са последицама извршеног кривичног дела. Другим речима, сматрамо да је мала вероватноћа да ће се без одговарајућег програма поступања отворити пут ка одустајању.

Анализом тренутног правца и пракси развијених земаља долази се до податка да генерални пораст броја и типа услова за условни отпуст указује на барем четири различита тренда у тој материји. *Прво*, нагласак на „повратак у друштво“ и проблеми реинтеграције затвореника можда подржавају пораст очекивања за променом, укључујући и захтев да лица на условном отпусту учествују у образовним и програмима запослења, као и психолошким и програмима за одвикавање од дроге и алкохола. *Друго*, постоје напори да се настави рад на јачању ефективности надзора у превенцији или контроли криминалитета. *Треће*, неки од услова се односе на развој промена у технологији (захтев да се лице на условном отпусту подвргне

²⁹⁶ *Ibid.*, 53.

²⁹⁷ Према: S. Kirkwood (2016) *op. cit.*, 222.

тестирању на коришћење дрога и лекарском прегледу, или ограничењу комуникационих технологија) и промену праксе кривичног правосуђа (захтев да условно отпуштена лица плаћају одговарајуће новчане казне). *Четврто*, многи од захтева који се односе на примену условног отпуста, заправо су мере које проистичу из важећих прописа и јавних политика.²⁹⁸

Као што се може видети, значај условног отпуста на одустајање од криминалног понашања не посматра се изоловано од надзора, што не би требало да чуди, будући да је одређивање одговарајућег заштитног надзора постала уобичајена пракса развијених земаља. Из тог разлога, квалитет надзора се не посматра само са аспекта изрицања адекватне мере већ и у контексту професионалности и стручности лица која, најопштије речено, врше надзор. (Не)успех у примени надзора често се доводи у везу са својим субјективним елементом – повереником или социјалним радником.

У једној студији су анализирана искуства осуђеника који су условно отпуштени у Шкотској након издржане дугогодишње казне затвора. Подаци су добијени на основу спроведених дубинских интервјуа. Најпре, постојало је неколико разлога за оптимизам: они су имали одличан однос са својим надзорницима, који су карактерисали осећај да им се помаже, неосуђивање и међусобно поштовање. Ипак, упркос жељи бивших осуђеника да наставе да иду тешким путем одустајања од криминалног понашања и великој помоћи коју су им пружали повереници, својим радом нису могли да створе нов идентитет. Друштвене силе, укључујући и вишак неквалификоване радне снаге, рестриктивни закони и одбојан став према запошљавању осуђиваних лица значили су да мотивација и помоћ за промену нису били довољни. То се одразило на начин на који су они видели своју условну слободу – пошто њихови повереници нису могли да им помогну, они су у извесној мери одустали од напора да се промене, али су истовремено са стрепњом очекивали истек дужине трајања условљеног дела казне и престанак помоћи (надзора).²⁹⁹

Даље, користећи јединствене групе података за упаривање пробационих и социјалних радника за условни отпуст и њихових клијената, Андерсен и Вилдеман (*Andersen, Wildeman*) спровели су истраживање са циљем да открију каузалне ефекте на исход на тржишту рада и рецидивизам. Узорак су чинила 19.534 условно отпуштена осуђеника – лица на пробацији из Копенхагена, који су надзирани од 2002. до 2009. године, као и 371 лице задужено за спровођење надзора (у Данској се примењује *ротациони процес распоређивања*, који подразумева насумично додељивање клијената социјалним и пробационим радницима).³⁰⁰

У тој студији су испитивана три исхода: зарада, зависност од социјалне помоћи и рецидив, односно оне варијабле које су у литератури идентификоване као централне за реинтеграцију бивших преступника. Резултати су показали да је за будућност осуђеника који су пуштени на условни отпуст уз примену заштитног надзора важно ком лицу су додељени, и са аспекта видљивости на тржишту рада и у погледу стопе поврата. Значајни ефекти су уочени на два супротстављеним странама – код оних службеника који су или врло добри или врло лоши у обезбеђивању поменута три исхода, при чему за део службеника распоређивање није толико важно за рецидив лица на условном отпусту. Аутори истичу да те квантитативне податке треба

²⁹⁸ L. F. Travis III, J. Stacey (2010) A Half Century of Parole Rules: Conditions of Parole in the United States, 2008, *Journal of Criminal Justice*, 38(4): 605–607.

²⁹⁹ M. Schinkel (2016) Experiences of Parole in Scotland: Stalled Lives, in: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 238–239.

³⁰⁰ L. H. Andersen, C. Wildeman (2015) Measuring the Effect of Probation and Parole Officers on Labor Market Outcomes and Recidivism, *Journal of Quantitative Criminology*, 31(6): 634.

опрезно тумачити јер су изван поља видљивости остали подаци о личним и социјалним чиниоцима.³⁰¹

У многобројним истраживањима је утврђено да се велики број осуђеника по отпусту са издржавања казне затвора суочава са неколико кључних проблема, међу којима се као најважнији наводе: финансијска нестабилност, велика дуговања, мала повезаност са тржиштем радне снаге у односу на просечно становништво, то што све више и више зависе од социјалне помоћи итд.³⁰² Ти подаци указују на то да им је неопходно пружити стручну помоћ у решавању, односно превазилажењу кључних проблема након издржане казне.

Мада постоји емпиријска потврда значаја надзирања и пружања подршке, наилазимо и на примере у којима надзор не даје очекиване резултате. У том смислу, поменућемо резултате квалитативне студије Олсена и Стогарда (*Olesen, Strogaard*), која је заснована на 77 дубинских интервјуа, вођених са лицима која су у моменту спровођења истраживања била под надзором, односно оним лицима која су током трајања проверавања учинила ново кривично дело. Иако би се могло оценити да је описани систем помоћи коју пружа Данска добар³⁰³, надзирана лица су стално наглашавала да се њихова животна ситуација променила јер су у затвору имала изолован, али добро организован живот, док су по отпусту дошла у хаотичну ситуацију без икакве виталне референтне тачке. Аутори лошу интеграцију објашњавају проблематичним односом између лица која се отпуштају са издржавања казне затвора и пробационих службеника, у делу који се тиче развијања координираних акционих планова.³⁰⁴

Преглед литературе показује да постоје три главна сазнања о транзицији од затвора ка повратку у друштво. *Прво*, пуштање на условни отпуст се доживљава као хаотичан процес у коме се пуштена лица често осећају као да сама морају да „крче пут“ између различитих система, у потрази за приходом, смештајем, третманом итд. *Друго*, надзор током условне слободе доживљава се као узалудан јер нема ни визију ни континуитет. *Треће*, условно отпуштена лица имају огромна ограничења на слободи, док истовремено осећају притисак надзирања. Аутори студије тврде да су амбиције у вези са животом на условној слободи после изласка из затвора проблематичне из два разлога: најпре, држава има амбицију да транзиција у друштво буде глатка, али се то не постиже јер условно отпуштена лица нису укључена у процес доношења одлука која се њих тичу, а постоји и проблем у томе што одређене законске баријере и строга структура надзирања стварају препреке за успешну транзицију.³⁰⁵

Правилан је закључак да постоје одређене противречности у примени надзора. Тунбул и Хана-Мофет (*Turnbull, Hannah-Moffat*) документовали су да се управљањем лицима на условном отпусту тежи да се искористи и анимира аутономија појединца, док се истовремено сматра да

³⁰¹ *Ibid.*, 648.

³⁰² A. Olesen, A. Strogaard (2016) Released from Prison in Denmark: Experiences vs. Ambitions, in: R. Armstrong, I. Dumescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 54–55.

³⁰³ Посматрано са становишта прописа и праксе, дански систем би се могао оценити као квалитетан. У сарадњи Министарства правде и Министарства за социјална питања, 2006. године је започет пројекат за унапређење условног отпуштања осуђеника, који представља вид уговорног односа Управе за извршење кривичних санкција и социјалних служби. Уговори обавезују социјалне службе да за свако лице пуштено на условну слободу поставе координатора за враћање у друштво, који делује као посредник за разне службе, на пример за центре за запошљавање, доделу смештаја, амбулантно лечење од зависности од дроге. Друга иновација је „састанак поводом пуштања на условну отпуст“. Три месеца пре очекиваног датума пуштања на условну слободу од затвора се очекује да позове социјалне службе на састанак да би се благовремено идентификовале потребе затвореника. Затвореници морају да испуне услов да имају адресу привременог смештаја, који се сматра подобним за пуштање на условну отпуст. У случају да немају где да се пријаве, могу да затраже једнократну финансијску помоћ. Вид. *ibid.*, 57–61.

³⁰⁴ *Ibid.*, 57–65.

³⁰⁵ *Ibid.*, 70–72.

таква лица нису способна да сама, без помоћи, буду на таквој слободи. Њих надзире служба за надзор условно отпуштених лица и од њих се захтева да се понашају у складу са одређеним условима. Као технике за управљање слободним лицима у заједници, ти услови подстичу и продуктивне и репресивне форме моћи.³⁰⁶ Можда би *баланс* између те две форме моћи могао да буде кључ успеха.

У неким ситуацијама, систем надзора повремено може да изгледа као систем који не прашта и који није флексибилан, а требало би да буде такав. Међутим, критикујући начин поступања, заборављамо чињеницу да су надзирана лица у прошлости учинила нешто лоше – кривично дело, а безбедност заједнице захтева да они буду под надзором и да се врате у затвор у случају да повреде одређене обавезе, пре свега уколико учине ново кривично дело. Зато треба прихватити да је понекад врло тешко управљати лицима која су отпуштена са издржавања казне затвора и да она могу привући диспропорционалну количину невоља и хаоса. Из тог разлога је неопходно ближе испитати миље у којем је надзирано лице рођено и живело, да би се остварио неки увид у то зашто поједина лица не искористе одличну прилику за нови почетак.³⁰⁷

Да би се постигли одређени (очекивани) резултати, лица која врше надзор над бившим осуђеницима треба да поседују одговарајуће вештине и способности, сличне онима које су потребне васпитачима који спроводе корективни третман у затворима. То становиште потврђује студија Даудена и Ендрјуза (*Dowden, Andrews*), који су испитивали однос клијента (надзираног лица) и радника (лица која спроводе надзор). Основни налаз је да када пробациони радници користе одређене вештине, особе под њиховим надзором ће вероватно имати мању стопу рецидивизма. Аутори тврде да би пробациони радници с надзираним лицима требало да имају однос који карактеришу емпатија, отвореност, топлина, хумор, ентузијазам, одговарајућа лична отвореност и позитиван став према капацитету надзираног лица за промену.³⁰⁸

На крају, поменућемо и истраживање које су спровели Тротер и Еванс (*Trotter, Evans*), које је подразумевало присуство аутора надзорним сесијама (разговорима) између социјалних радника (службеника за надзор, који имају посебне вештине за рад са категоријом млађих преступника) и млађих пунолетних лица која се налазе на условном отпусту, уз примену заштитног надзора. За потребе тог истраживачког пројекта, аутори су присуствовали таквим сесијама у 119 случајева, у Новом Јужном Велсу (Аустралија), са циљем да се установи у којој мери службеници користе ефективне праксе. Резултати указују на то да социјални радници имају добре вештине у односима са преступницима. Понашају се пријатељски, отворени су, искрени, ангажовани и имају ентузијазма, а неки од њих имају и добре вештине просоцијалног моделирања. Ипак, један од резултата је и тај да службеници који врше надзор немају толико добре вештине класификације улога, као вештине за успостављање добрих односа, на пример, у

³⁰⁶ Према: R. Werth (2016) *Breaking the Rules the Right Way: Resisting Parole Logics and Asserting Autonomy in the USA*, in: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 142.

³⁰⁷ M. Halsey (2016) *Prisoner (Dis)Integration in Australia: Three Stories of Parole and Community Supervision*, in: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 187.

³⁰⁸ Према: C. Trotter, P. Evans (2012) *An Analysis of Supervision Skills in Youth Probation*, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 45(2): 256–260. Интересантно је да су Бонта (*Bonta*) и сарадници, анализирајући интервјуе који су вођени између пробационих радника и надзираних лица, закључили да се пробациони радници генерално не фокусирају на принципе ефектне праксе већ више на усаглашавање поступања с пробационим условима. Вид. детаљније: J. Bonta *et al.* (2008) *Exploring the Black Box of Community Supervision*, *Journal of Offender Rehabilitation*, 47(3): 248–270.

разматрању дуалне улоге, поверљивости и областима у којима се може и не може преговарати.³⁰⁹

Као једно од решења видимо и додатно усавршавање, едукације запослених у службама које пружају помоћ и подршку, односно која врше надзор над лицима на условном отпусту. Такође, треба решити и одређене бирократске баријере, које су неминовне и у области надзора, због чега се неретко у ту причу (пре свега у прихват) укључује и невладин сектор, односно различита удружења цивилног друштва. Када је реч о самим програмима, предност би требало дати оним који су засновани на заједници и који подстичу развој система за позитивну личну подршку и запослење.

3.5.2.4. Жене на условном отпусту

Разлике у односу на пол су значајне и током примене надзора. Полазећи од критике полно неутралне перспективе, жене које су осуђене на казну затвора, обично се посматрају изоловано од мушкараца, што не значи да не постоје и одређене сличности.

Код осуђеница је изражена висока стопа зависности од дроге или алкохола, имају проблеме са менталним здрављем, историју траума и злостављања, нису самосталне у довољној мери, у лошем су окружењу, а чланови њихових породица су били у сукобу са законом или су их злостављали. Важне су им везе са породицом и пријатељима који пружају инструменталну и емоционалну подршку, а у литератури се неретко указује на то да односи са децом могу подржати одустајање јер пружају мотивацију и промовишу конвенционални и просоцијални идентитет. Значајно је то што је већа вероватноћа да ће жене, пре него мушкарци, посматрати надзор и социјалне раднике задужене за спровођење надзора као корисне чланове друштва и мреже за подршку на путу ка одустајању.³¹⁰

Као резултат тих карактеристика, затвор често код жена повећава осећај маргинализације и социјалне неједнакости, што лоше утиче на њихово ослобађање и повратак у заједницу. Многе жене које се налазе на издржавању казне затвора су мајке и за њих је више вероватно него за мушкарце да се пре и после затвора оне примарно брину о деци. Постоји још један важан проблем, а то је да су жене често у затвору који је далеко од њихове куће, а однос са особама које за то време брину о њиховој деци може бити комплексан и несигуран. Из тих разлога се може догодити да једини начин комуникације буду телефонски позиви и размена поштом (писама).³¹¹ То су само неки од основних показатеља посебности жена које се морају узети у обзир приликом припреме за отпуст и планирања спровођења надзора.

Хана-Мофет и Јил (*Hannah-Moffat, Yule*) спровеле су студију са циљем да утврде које карактеристике насилних женских преступница и које њихове преступе одбори за условни отпуст наглашавају у својим одлукама о одобравању условног отпуста. Анализа је утемељена на подацима целокупне популације Канађанки осуђених пред Федералним судом које су стекле

³⁰⁹ C. Trotter, P. Evans (2012) *op. cit.*, 262, 270.

³¹⁰ R. Stone *et al.* (2018) Women on Parole, Identity Processes, and Primary Desistance, *Feminist Criminology*, 13(4): 384.

³¹¹ T. Opsal (2015) *op. cit.*, 190. Тај податак не би требало да чуди уколико се у обзир узме да је, компаративно посматрано, удео жена у укупној популацији свих осуђених лица (али и лица која издржавају казну затвора) значајније мањи у односу на мушкарце. Самим тим је логично да је мањи број казнено-поправних завода за жене у односу на број завода у којима казну затвора издржавају мушкарци, тако да некада из објективних разлога није могуће распоредити осуђеницу у завод који је ближи њеној породици. Примера ради, у Републици Србији постоји само један казнено-поправни завод за жене, у Пожаревцу, што многим осуђеницама знатно отежава одржавање (физичког) контакта са породицом.

могућност за условно отпуштање 2000. и 2001. године, док су издржавале казну затвора због учињеног насилног кривичног дела. У студију је укључено 59 осуђеница – у односу на 47 молба је усвојена, док је у односу на 12 молба за условни отпуст одбијена.³¹²

Резултати биваријантних поређења су показали да је вероватније да ће условно отпуштене бити жене са краћом затворском казном и оне без документованих психијатријских проблема. У доношењу одлука, чланови одбора су се фокусирали на реформативни прогрес жена и њихову способност да се промене, а не на оправдавање или поновно пресуђивање њиховог понашања у прошлости. Без обзира на озбиљност њихових социјалних и криминалних историја, жене које су показивале да су се одмакле од своје криминалне прошлости и које су настављале да се крећу ка просоцијалној будућности, биле су виђене као „ризик у заједници, који је могуће контролисати применом надзора“.³¹³

То сугерише да се у доношењу одлуке о условном отпусту у обзир узимају само елементи примењеног третмана, што се може сматрати позитивном праксом. Започети процес одустајања се подржава применом надзора, у чему се запажају основни постулати теорије социјалне подршке.

Да је за промену идентитета и одустајање нужна и социјална подршка, показује истраживање Стоун (*Stone*) и сарадника, који су испитивали идентитетске процесе и примарно одустајање 93 условно отпуштене жене из округа Мичиген (САД). Аутори су показали да су налази студије конзистентни са психолошким теоријама идентитета и самопоштовања. Када други људи потврде нови идентитет особе, та особа доживљава већи осећај сопствене вредности и ефикасности, а створено самопоштовање помаже особи у периодима поремећаја и промена. То је околност када се жене суочавају с парадоксом условног отпуста, када службеници који врше надзор покушавају да подстакну интеграцију и одустајање, док статус условно отпуштене особе исту ту особу ставља у позицију да се суочава са процесом који може да искомпликује напоре да се постигне конвенционални стил живота, као што су одређене структуралне препреке и перцепције јавности које доводе у питање тврдње бивших преступника о промени идентитета. За жене је наведено да се осећају понижено и фрустрирано због социјалних радника који их стално подсећају на њихов стигматизовани идентитет осуђеница на условном отпусту и одбијају да поверују у њихове тврдње да су промениле идентитет. У пракси је показано да је успех у школи, на послу и служби у заједници пружио женама структурне могућности за потврду идентитета. На крају, аутори су нагласили да су значајне обуке социјалних радника за коришћење надзорних пракси које промовишу позитивну промену идентитета.³¹⁴

Ти резултати потврђују изнети став да социјални радници који врше надзор осуђеника на условном отпусту могу да буду важан извор потврде идентитета који повећава самопоштовање и мотивише их да превазиђу препреке за одустајање, док супротно може (али не мора) да утиче на негативан исход тог процеса. Такође, чини се да је потврда идентитета значајнија женама него мушкарцима.

Да потврда социјалног радника *не мора* имати значај на одустајање, показује једна друга студија, која је такође спроведена у Мичигену, на узорку од 226 жена које су надзиране две године, у којој је испитивана веза између активности социјалних радника који врше надзор осуђеница на условном отпусту и рецидивизма. Учеснице су интервјуисане у неколико наврата, први пут три месеца од почетка спровођења надзора, а потом на свака три месеца, до краја

³¹² K. Hannah-Moffat, C. Yule (2011) Gaining Insight, Changing Attitudes and Managing ‘Risk’: Parole Release Decisions for Women Convicted of Violent Crime, *Punishment & Society*, 13(2): 154–155.

³¹³ *Ibid.*, 168–169.

³¹⁴ R. Stone *et al.* (2018) *op. cit.*, 387, 397–398.

периода од две године. Два су основна налаза те студије. *Први налаз* је да понашање социјалног радника нема директан ефекат на званични рецидивизам жена. Прецизније, на основу интензитета надзора, фокуса на потребама жена или начина рада социјалног радника, нису могли да се предвиди хапшење или осуде током периода праћења. Истраживање је показало да су посао и с њим повезани финансијски проблеми, ниска примања, сиромаштво, немање стана или лош стан, негативни услови живота у заједници, као и пријатељи и познаници који су склони вршењу кривичних дела, снажни предиктори рецидивизма жена. Такође, може бити тешко открити статистички значајне ефекте пажње коју социјални радник придаје њиховим потребама јер неке жене учествују у више програма, као што су програми посвећени менталном здрављу, коришћењу психоактивних супстанци и запошљавању. *Други налаз* је да стил социјалног радника има индиректан ефекат на званични рецидивизам кроз своју везу са негативном реакцијом преступника на интеракцију с лицем које врши надзор. Идеја је да жене према којима социјални радници користе стил са мање подршке а више кажњавања обично реагују негативно на имплицирана ограничења своје слободе, што ће за последицу највероватније имати поновно чињење кривичних дела.³¹⁵

Поменућемо и истраживање које је засновано на квалитативној анализи отворених, полуструктурираних интервјуа, обављених са 43 жене које су биле под надзором. Први круг интервјуа је спроведен непосредно по отпусту са издржавања казне затвора, а други протеком рока од три месеца. У трећем кругу је интервјуисано девет жена које су ван затвора биле најмање годину дана. Истраживање које је спровела Опсал (*Opsal*) имало је циљ да идентификује неке од основних проблема са којима се суочавају жене под надзором. Како ауторка наводи, приче тих жена пружају значајне и јаке доказе да надзор условног отпуста није – у важним аспектима – олакшао повратак жена у улоге које би могле да им помогну да се реинтегришу у заједницу. У тој студији се илуструје да условни отпуст уз примену надзора користи материнство као средство за социјалну контролу неких жена, што је значајан извор стреса интервјуисаних жена. Велики проблем су и „посете на терену“, у којима социјални радници контролишу надзиране жене на раду, што јесте добро за разумевање да ли се и на који начин оне сналазе (одређена врста провере) али је проблематично због тога што те посете изазивају поремећаје на радном месту и често изазивају осећај стигме и срамоте.³¹⁶

3.5.2.5. Особености примене надзора над лицима са здравственим сметњама

До сада је више пута указано на одређене проблеме и препреке које стоје на путу ка успешном одустајању условно отпуштених лица, без обзира на модалитет, односно да ли је уз условни отпуст одређена и мера надзора или није. Један од фактора који појачавају стигму је лична карактеристика осуђеника која је повезана са медицинским проблемом, као што је ментална болест или злоупотреба дрога и алкохола. Стигма се јавља када су особе етикетиране као различите, због чега се оне стављају у неповољније околности у односу на друга лица, а крајња последица је дискриминационо поступање.³¹⁷

У литератури се истиче да се ментална болест види као предиктор насилног понашања особа које би могле бити пуштене на условни отпуст, због чега неретко одбори који доносе

³¹⁵ M. Morash (2016) *op. cit.*, 511, 519–520.

³¹⁶ T. Opsal (2015) *op. cit.*, 192, 202–203.

³¹⁷ B. G. Link, J. C. Phelan (2001) Conceptualizing Stigma, *Annual Review of Sociology*, 27: 365, 363–385.

одлуке о условном отпусту одбијају молбе на основу претходних процена менталног здравља.³¹⁸ Ментална болест оставља последице на многе домене друштвеног функционисања, које се разматрају приликом доношења одлуке о условном пуштању на слободу, укључујући социјалне мреже за подршку, запослење, институционалне прекршаје и смештај. Тако, утврђена ментална болест може имати кумулативан негативан утицај на подобност затвореника за условно ослобађање, умањујући му шансе за примену тог института. У посебно тешком положају су особе које имају дијагнозу озбиљних менталних болести у вези са којима су доминантне перцепције непредвидљивости и опасности по друге.³¹⁹

Резултати студије Хаусера, Соума и Хилера (*Houser, Saum, Hiller*) показују утицај менталних болести осуђеника на доношење одлуке о условном отпусту. У том истраживању су, на узорку од 4.381 условно отпуштене особе у Пенсилванији (САД), сагледани предиктори поновног одласка у затвор, а посебна пажња је била усмерена на међусобно искључујуће и исцрпне подгрупе поремећаја (ментална болест, злоупотреба дрога и коегзистентни поремећај).³²⁰

Резултати су показали да су фактори предвиђања поновног одласка у затвор за ново кривично дело били: мушки пол, проблеми са менталним здрављем, коегзистентни поремећај, виши скор на Упитнику за процену ризика и живљење у крају где има више хапшења због дроге. Слично, мушки пол и виши скор на Упитнику били су повезани са поновним одласком у затвор због престапа из нехата, али су се и старост приликом изласка из затвора и индекс насилног престапа показали као значајни предиктори у том моделу. Интересантно је да су једино они који су имали проблема са злоупотребом психоактивних супстанци и они са коегзистентним поремећајем имали мању вероватноћу рецидивизма у чињењу нехатног кривичног дела, док само ментални поремећај није био повезан с тим. Најзад, коегзистентни поремећај је имао позитивну везу с поновним одласком у затвор због новог кривичног дела.³²¹ Ти налази указују на потребу пружања системске подршке особама са менталним болестима приликом отпуштања на слободу. Систем надзора и помоћи мора да уважи специфичност те популације и пружи јој одговарајуће облике социјалне подршке и лечење у заједници.

Као другу студију на ту тему поменућемо ону коју су спровели Матејковски, Каплан и Висел Кулен (*Matejkowski, Caplan, Wiesel Cullen*), који су поредили две групе лица према којима је примењен институт условног отпуста. Прву групу је чинило 200 лица са менталном болешћу, а другу 207 лица без менталних болести. Испитаници су одабрани методом случајног узорка од укупно 11.181 условно отпуштених лица 2007. године у Њу Џерсију (САД).³²²

Резултати тог истраживања показују да има мало разлике у оцењиваним интеграционим факторима између особа подобних за условно ослобађање које имају и које немају озбиљну менталну болест. Једина разлика је била у стопи насилних дисциплинских престапа у затвору, које су чешће чинила лица са менталним болестима. Иако је постојање озбиљне менталне болести само по себи било одговорно за неке разлике између затвореника који их имају и оних који их немају (годишња стопа оптужби за насиље у затвору, скорови процене ризика и полна димензија), ти фактори нису били значајни за предикцију одлука о пуштању на условну слободу. Тај налаз је супротан почетној хипотези да је постојање озбиљне менталне болести

³¹⁸ K. Hannah-Moffat (2004) Losing Ground: Gendered Knowledges, Parole Risk, and Responsibility, *Social Politics*, 11(3): 381, 363–385.

³¹⁹ J. Matejkowski, J. M. Caplan, S. Wiesel Cullen (2010) The Impact of Several Mental Illness on Parole Decisions: Social Integration Within a Prison Setting, *Criminal Justice and Behavior*, 37(9): 1006.

³²⁰ K. A. Houser, C. A. Saum, M. L. Hiller (2019) *op. cit.*, 1241.

³²¹ *Ibid.*, 1250.

³²² J. Matejkowski, J. M. Caplan, S. Wiesel Cullen (2010) *op. cit.*, 1011.

повезано са одлуком о ослобађању и да је тај однос посредован факторима социјалне интеграције у затвору. Резултати указују на то да су одлуке о условном ослобађању у значајној мери повезане с неким факторима идентификованим у претходним истраживањима о одлучивању о условном пуштању на слободу (број ранијих осуда, дисциплински преступи) и да неки други, такође уобичајени фактори немају утицај на примену тог института (ментална болест, старост, пол). На основу испитаних фактора, група затвореника са менталним болестима испољава само благо већи ризик од криминалног понашања.³²³

Из тог истраживања се може закључити да ментална болест не мора нужно да буде повезана са негативним одлукама о условном отпуштању, без обзира на стигму која прати та лица по отпусту из установе. Истичемо као важно да треба уложити додатне напоре и обратити пажњу на начине поступања са таквим особама. Од велике помоћи би било да за ту популацију постоје специјализовани третмански службеници, који би им још током издржавања казне затвора помогли да помоћу одређених програма побољшају своју способност за живот на слободи. То би касније било ојачано одговарајућим надзором на слободи и пружањем потребне помоћи у свим сферама друштвеног интегрисања (од проналаска посла, породичног функционисања, приступа медицинским службама и сл.). Неопходно је оснажити идеју примене надзора над том категоријом осуђеника, што се неретко и чини у развијеним системима. Осим тога, када се ментална болест доводи у везу са условним отпустом уз примену заштитног надзора, последично и са одустајањем, требало би направити диференцијалну разлику између различитих врста менталних обољења да би се утврдило које од њих отежавају дати процес.

3.5.2.6. Критичне тачке и могући правци унапређења

Увођење примене заштитног надзора у праксама развијених земаља даје добре, али још увек не и очекиване резултате. Исправан је Векслеров (*Wexler*) став да се мора направити структура за помоћ лицима после изласка из затвора (укључујући буџет, особље и смернице), која се данас углавном спроводи на бази добре воље и без смерница утемељених на доказима. Регулација условног отпуста би требало да укључи специјализацију заинтересованих актера кроз читав процес одлучивања, како би се промовисале одлуке које се заснивају на техничким критеријумима које уважавају и судије и практичари, вођени текућим доказима истраживања одустајања, као и на етици бриге. Уједно, у пракси се мора развити наратив о условном отпусту којим се постављају јасне смернице, промовише учешће кандидата у свим различитим фазама тог процеса, помаже конвенционална изградња идентитета, подстиче активност и помаже реинтеграција у друштво.³²⁴

У питање се доводи и интензитет надзора и програма. У једном експерименту је показано да висок ниво надзора, тестирања и контакта пробационих, односно социјалних радника са особама на условном отпусту или пробацији, без третмана и услуга, изазива више нових преступа, опозива и поновног затварања. Значајан број истраживања је потврдио ненамерну негативну везу интензитета надзора са опозивима, али и са новим кривичним делима. Рецидивизам је мањи када постоје комбинација интензивног надзора са рехабилитационим

³²³ *Ibid.*, 1020.

³²⁴ Према: C. Villagra, C. Droppelmann (2016) The Law, Practice and Experience of 'Conditional Freedom' in Chile: No Man's Land, in: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 211–212, 191–217.

приступима и пуна подршка и разумевање социјалног радника који врши надзор, а не прекор и неповерење усмерено ка бившем преступнику.³²⁵

Условна слобода, нарочито надзирана, може бити толико интензивна и тешка да поједина лица више желе да издрже казну затвора у целини. Управљачки фокус на контролу криминалитета сакрива људскост лица на условном отпусту и тиме ограничава потенцијал за стварање доброг односа. Круова (*Crewe*) анализа модерних управљачких приступа казненој моћи показује да не постоји добра уклопљеност у односима (енг. *relationally negotiated*) што практично значи да социјални радник нема обавезу да оствари добар однос са надзираним лицем (енг. *relationally bound*). У таквом окружењу, лица на условном отпусту су осећала да на позитивне промене у њиховом животу није утицала примена надзора. Лица којима је опозван условни отпуст имају тзв. екстерну веру, коју карактерише фаталистичко веровање да је условна слобода одговорна за неуспех у одустајању.³²⁶

Напоследку, без обзира на бројне примедбе, неисправан је став да ниједно лице на условном отпусту не успе да научи нешто из својих грешака, а још је мање тачан став да надзор не производи добар ефекат и да социјални радници не могу да помогну на путу ка одустајању. Правац којим се кренуло требало би одржати и подржати развојем нових начина поступања и програма који употпуњују целокупан третман примењен током извршења казне затвора. Најзад, од извршења казне затвора и примене условног отпуста (са заштитним надзором или без њега) не треба очекивати да у свим случајевима допринесу прекиду криминалних каријера, будући да сва (бивша) осуђена лица немају довољно капацитета да донесу одлуку о прекиду криминалног понашања и њихов пут и даље подразумева чињење кривичних дела. Иако постоје бројна истраживања на тему значаја извршења казне затвора и примене надзора на смањење поврата, приклањамо се ставу да се мали број студија директно бавио њиховим доприносом одустајању.

3.5.3. Значај постпеналног прихвата на процес одустајања

Један од најважнијих сегмената сваког казног система је пружање постпеналне помоћи³²⁷ која подразумева скуп мера и поступака који се примењују у циљу укључивања отпуштених осуђених лица за живот на слободи.³²⁸ Крајњи циљ извршења казне затвора, не може се постићи искључиво применом третмана, већ је неопходно деловање и након отпуста из установе, будући да се осуђени сусреће са низом потешкоћа, што материјалне, то и социјалне природе, при чему не треба занемарити и проблеме који постоје на индивидуалном плану, попут одређених психолошких проблема који су последица боравка у затвору. Без обзира на дужину изречене казне затвора, припрема за отпуст отпочиње осуђениковим доласком у завод, односно утврђивањем програма поступања, при чему се прича прихвата интензивира неколико месеци пре истека казне.

Постпенални прихват, зависно од степена развоја целокупног друштвеног, правног и политичког система, економског стандарда, али и културолошких разлика, може бити мање или више организован. Резултати постигнути на том плану битан су показатељ успешности целокупног институционалног третмана, а уколико се тој фази не посвети довољно пажње, доводе се у питање позитивне промене које су остварене третманом. У пенолошкој литератури

³²⁵ M. Morash (2016) *op. cit.*, 511, 509–510.

³²⁶ R. Armstrong (2016) *Living in Faith on Parole in Bible Belt USA*, in: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 109, 134, 105–139.

³²⁷ Ђ. Ignjatović (2016) *op. cit.*, 188.

³²⁸ Ђ. Ignjatović (2013) *op. cit.*, 166.

се најчешће наводе *унутрашња* постпенална помоћ (пружа се осуђеницима који се припремају за отпуст из установе, а подразумева давање савета, подстицаја, охрабрења и усмерења, а са друге стране се огледа у обезбеђењу трошкова превоза до места живљења, прикладне одеће и обуће, лекарског прегледа, а по потреби се обезбеђује и смештај у најближу здравствену установу ради лечења) и *спољашња* постпенална помоћ (пружа се непосредно по отпусту из установе, за њено спровођење су надлежни органи здравствене и социјалне заштите, службе за запошљавање и организације владиног и невладиног сектора).³²⁹

Корени идеје организоване бриге за осуђене током и након боравка у затвору, уочавају се у Енглеској, при чему су у двадесетом веку учињени први важнији кораци ка снажењу оваквих хуманих идеја.³³⁰ Мада се од средине прошлог века и у наше кривично извршно право уводе одређени видови постпеналне подршке и даље се истиче да је то најслабија карика у систему.³³¹ Одговор на питање због чега је важна подршка, наилазимо у ставу који је давних дана изнео Милутиновић, а тиче се тога да уколико не прихватимо бившег осуђеног, ако му не пружимо помоћ, ризикујемо да „поново имамо осуђеника“.³³² Фактички, пружање постпеналне подршке се види и као одређени вид додатног напора да се, не само помогне бившем осуђеном, већ и да се друштво заштити од могућег поновног криминалног деловања тог лица.

У литератури наилазимо на исправан став да правно-техничка решења, колико год била добра, нису довољна за успех на овом пољу. Тако се указује да начела постпеналне праксе не представљају прописе, већ системе знања, вештина и ставова до којих се дошло путем праксе, али и развиконом теорије, при чему се треба ослонити на дисциплине попут специјалне педагогије, андрагогије, психологије, као и на стечена искуства у раду. Као најважнија, наводе се следећа начела: хуманости, добровољности, поверљивости, доступности и приступачности, позитивне усмерености, систематичности и поступности, усклађености и реалности циљева, активног учествовања и професионалности.³³³

Поред горе поменутих видова подршке, указаћемо на релативно новији механизам у постпеналном прихвату, који се обично означава програмом враћања затвореника у друштво (*Prisoner Reentry Programs*). Тај термин концептуално може да се искористи да опише процес премештања (враћања) затвореника у друштво након отпуста из установе за извршење казне затвора. Такви програми, уз све друге напоре који се чине у тој области, суштински представљају подлогу за добар постпенални прихват осуђеника. У извесном смислу, како то примећују Џонсон и Кулен (*Jonson, Cullen*), тај израз је аморфан јер потенцијално обухвата скоро свако искуство које су преступници претрпели током и после боравка у затвору.

³²⁹ Lj. Пижјић, М. Малjkовић (2015) Postinstitucionalni tretman osuđenika, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31(1): 182, 184. Слично, Игњатовић наводи моралну подршку и материјалну помоћ. Вид. Ђ. Игњатовић (2016) *op. cit.*, 188. Иако је неспоран значај постпеналног прихвата и учешћа невладиног сектора, чини се да у Републици Србији још увек нису остварени адекватни помаци на овом пољу. ОЕБС и УИКС подржали су оснивање МОППС-а, 20. марта 2019. године. МОППС сачињава готово двадесетак организација, али свака од њих углавном пружа саветодавну подршку која је, према нашем мишљењу, недовољна за адекватан постпенални прихват. С друге стране, чини се да ни готово три године од оснивања МОППС-а нису направљени суштински помаци, што је вероватно последица више фактора, као што су недовољна средства, учешће државних установа, попут Националне службе за запошљавање итд.

³³⁰ С. Константиновић Вилић, М. Костић (2006) *op. cit.*, 183.

³³¹ Ђ. Игњатовић (2016) *op. cit.*, 188.

³³² М. Милутиновић (1988) *op. cit.*, 93.

³³³ Вид. више: Ј. Срњић, Д. Вулевић (2016) *Moderno društvo i postpenalna praksa*, Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć - NEOSTART, Beograd.

Суштински, пажња се усмерава на природу и ефектност програма који су установљени са циљем да смање рецидивизам.³³⁴

Који ће онда фактори вероватно одржати враћање у друштво, као трајну карактеристику корективног пејзажа? Четири фактора, која сликовито описују поменути аутори, омогућавају да се значај постпеналног приступа јасније сагледа. *Прво*, „дух је изашао из боце“. Кад је ослобађање затвореника социјално конструисано као проблем и кад му је дат назив – враћање у друштво, тешко је замислити како би се могло оправдати игнорисање повратка на стотине хиљада преступника у друштво сваке године. Враћање у друштво може имати „снагу останка јер то заиста има смисла“. *Друго*, враћање у друштво се институционализује као стандардна пракса у савременим системима за извршење казне затвора. *Треће*, позив за покрет који ће се позабавити проблемом враћања у друштво јавио се у погодно време: кад се строга ера масовног затварања приводи крају (све већи значај алтернатива казни лишења слободе). *Четврто*, можда и најважније, јавност увелико фаворизује програме враћања затвореника у друштво. Јасно се истиче да у таквим програмима морају да се уваже постојећа знања о третману, као и да се посвети пажња тзв. *криминологији враћања у друштво* која је у зачетку, како би се остварио детаљан научни увид, неопходан за развој програма постпеналног прихвата.³³⁵

Да би систем подршке давао резултате, како су правилно приметили Сондерсков и Динесен (*Sønderskov, Dinesen*), неопходно је запамтити да нивои поверења у друштву нису статични већ су савитљиви, чему доприноси и повећање квалитета институционалних механизма и легитимности у званичним процесима. Конкретно, то се, у најмању руку, односи на актере кривичног правосуђа и служби које пружају постпеналну подршку бившим преступницима.³³⁶ Као могуће решење на пољу јачања просоцијалног идентитета и промене побољше, поједини аутори истичу да постојање тзв. *социјалних предузећа*, која упошљавају бивше осуђенике, могу допринети одустајању, али само уколико је сарадња заснована на међусобном поверењу послодавца и бившег преступника.³³⁷

Емпиријска истраживања и примери добре праксе би требало да послуже онима који креирају јавне политике, односно начине поступања са лицима после издржане казне затвора, да осмисле адекватне начине помоћи и подршке који би ублажили негативне ефекте извршења кривичне санкције и који би бившим осуђеницима помогли у процесу одустајања. Наравно, не треба испустити из вида да су за такве подухвате неопходна финансијска средства, односно спремност државе да ову категорију лица не занемарује.

3.6. Фактори ризика и заштитни фактори процеса одустајања

Један од циљева концепта одустајања јесте да се пронађу механизми, односно открију фактори који доприносе томе да осуђено лице по истеку казне одустане од даљег чињења кривичних дела. Као полазну претпоставку усвајамо став да је већина заштитних фактора одустајања дијаметрално супротна факторима ризика од поврата, при чему се сам процес одустајања може догодити у било ком тренутку живота. Треба имати у виду да различити фактори немају једнак утицај на прекид, односно наставак криминалне каријере, у различитим

³³⁴ C. L. Jonson, F. T. Cullen (2015) *op. cit.*, 522.

³³⁵ *Ibid.*, 534-535, 564-565.

³³⁶ K. M. Sønderskov, P. T. Dinesen (2014) Danish Exceptionalism: Explaining the Unique Increase in Social Trust Over the Past 30 Years, *European Sociological Review*, 30(6): 785.

³³⁷ L. Hall, D. Best, A. Musgrove (2020) *op. cit.*, 239.

животним добима.³³⁸ Уз то, могуће је и да су у истој старосној доби фактори одустајања различити, у зависности од тога да ли се ради о ранијем или каснијем почетку криминалног деловања.³³⁹ Без обзира на то што се у литератури наводи велики број фактора који су важни за дати процес, указаћемо на неколико кључних, који су засновани на претходним деловима рада.³⁴⁰

3.6.1. Брак и ванбрачна заједница

Животни догађај који се најчешће истражује у проспективним лонгитудиналним студијама јесте брак. Обично се истиче да брак смањује преступништво чак и када је партнер претходно био осуђиван. Те ставове потврђују резултати Кембричке студије о развоју делинквенције (*Cambridge Study in Delinquent Development*). Наиме, Тиобалд и Фарингтон (*Theobald & Farrington*) су установили да се број осуда смањује када мушкарац ступи у брак. Они су поредили ожењене и неожењене мушкарце по броју претходних осуда и по скору склоности за мерење вероватноће да ће се ожени. Међутим, ступање у брак у каснијим годинама нема значајне ефекте на преступништво јер мушкарци који се касније ожене обично имају проблема са злоупотребом дрога и алкохола, задржавају свој агресивни став и настављају да излазе са својим мушким пријатељима, чак и када се ожене.³⁴¹

Истраживачи сматрају да друштвеним односима и неформалним облицима друштвене контроле могу да се објасне путеви који воде ка злочину, али и правци одустајања од криминалног понашања. На значај социјалних варијабли на процес одустајања указују и резултати истраживања, који сугеришу да успостављање јаким друштвених веза и односа попут брака, запошљавања или родитељства промовишу удаљавање од криминалних активности. Тако, стабилни брачни односи могу да допринесу одустајању од вршења кривичних дела, али и смањењу злоупотребе алкохола и дрога.³⁴²

Брак се може сагледати и на основу полне димензије. Кинг (*King*) и сарадници сматрају да брак смањује број кажњивих активности жена које имају умерену жељу да ступе у брак, али не и оних које имају малу или велику жељу за удајом. С друге стране, анализирајући неколико различитих квантитативних студија, Родермонд (*Rodermond*) и сарадници су сагледали разлике међу половима у погледу утицаја склапања брака на одустајање, а анализирани подаци су показали да је вероватније да ће брак повећати шансу за смањењем испољавања криминалног обрасца понашања мушкараца, пре него жена.³⁴³ Потврду тог става налазимо и код Шовера (*Shover*), који сматра да је успешно стварање и одржавање социјалних веза са другима на

³³⁸ R. Loeber, M. Le Blanc (1990) *Toward Developmental Criminology, Crime and Justice*, 12: 422.

³³⁹ Према: Lj. Илић (2019) *op. cit.*, 69.

³⁴⁰ Мада би се могло правдати мишљење да се значај родитељства, односно породице и деце, анализирају у оквиру заштитних и фактора ризика, у циљу лакшег праћења текста, а због нарочито изражене полне димензије, на њих је указано у делу „Пол и одустајање од криминалног понашања“.

³⁴¹ D. P. Farrington (2015) *Prospective Longitudinal Research on the Development of Offending, Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(3): 327.

³⁴² Према: Lj. Илић (2019) *op. cit.*, 69. Међутим, поједини аутори сугеришу да брак смањује шансе за хапшење у случају имовинских кривичних дела, док повећава шансе за хапшењем због преступа повезаних са наркотицима. Вид. E. E. Doherty, M. E. Ensminger (2013) *Marriage and Offending Among a Cohort of Disadvantaged African Americans, Journal of Research in Crime and Delinquency*, 50(1): 106.

³⁴³ E. Rodermond *et al.* (2016) *Female Desistance: A Review of Literature, European Journal of Criminology*, 13(1): 14.

друштвено прихватљив начин, укључујући и склапање брака, један од најважнијих фактора који код мушкараца доводе до промена на индивидуалном нивоу, односно до одустајања.³⁴⁴

У својој теорији одустајања, Сампсон и Лауб (*Sampson, Laub*) приказали су на које би начине брак (и/или запослење) могао да спречи будуће преступништво: (1) одвајањем (удаљавањем) појединца од штетног окружења и саме прошлости³⁴⁵; (2) обезбеђивањем нових прилика за социјалну подршку, (3) повећањем директне и индиректне контроле и надзора, (4) повећањем учешћа у структурисаним активностима и (5) стимулисањем трансформације идентитета.³⁴⁶ Другим речима, аутори истичу значај социјалне подршке.

Из свега тога произлази закључак да се брак мора довести у везу са променом социјалног и економског пејзажа. Друштвене, демографске и економске промене додају будућем слоју компликације за базичну идеју „ефекта доброг брака“ и пословне стабилности као комплетних објашњења одустајања од злочина. Коп (*Copp*) и сарадници истичу да је данас просечна старост уласка у први брак у САД 29,5 година за мушкарце и 27,4 година за жене, у поређењу са историјски ниским просечним старосним добом уласка у први брак *baby boom* генерације педесетих година прошлог века, када је просечна старост за жене износила 20, а за мушкарце 22 године. Та разлика, која сигурно постоји и у другим државама, има импликације и на објашњење фактора повезаних са криминалним понашањем. Вилсон (*Wilson*) тако наводи да, осим промена вероватноће и старости приликом ступања у први брак, промене на тржишту рада, укључујући нестанак индустријских и фабричких послова, мењају професионалне могућности мушкараца и жена са ниским квалификацијама. Ти процеси на макронивоу проширују и платни јаз између оних који имају средњошколско образовање или ниже и оних који су завршили факултет.³⁴⁷ Последице, такве промене немају импликације само на значај брака у процесу одустајања већ и на све друге факторе, без обзира на њихов карактер.

Друга важна напомена односи се на то да је последњих деценија институција брака постала мање превалентна, што доводи до тога да се у истраживачким моделима, осим брака (или ванбрачне заједнице), у обзир морају узимати и везе које су изван тог оквира.³⁴⁸ Симонс и Бар (*Simons, Bar*) закључују да је утицај квалитета везе на смањење злочина делимично посредован когнитивним променама. Завршетак везе с насилним партнером и формирање нове везе, која је описана као подстицајна и боља од претходне, доприноси одустајању. Интересантно је да је, на супрот често навођеној идеји да криминални партнер највероватније утиче на веће преступништво, Леверенц (*Leverentz*) нашла да пар може „да се редифинише, и појединачно и заједно, у особе које поштују закон“, односно да, као такви, једно другом могу пружити подршку у напуштању криминалног понашања.³⁴⁹ Потврду те тврдње налазимо и код Маруне, Ле Бела и Лејнера (*Maruna, LeBel, Lainer*), који сматрају да породични и интимни односи (везе) могу усмерити животни ток у позитивном правцу, налажењем новог смисла живота.³⁵⁰

Поставља се питање какав је ефекат дужине трајања везе и њеног прекида на одустајање. У литератури се истиче да ризик од губитка партнера који није преступник жене чешће него

³⁴⁴ N. Shover (1996) *Great Pretenders*, Oxford University Press, Oxford, према: S. Farrall, B. Bowling (1999) *op. cit.*, 255.

³⁴⁵ Реч је о термину „knifing off“, који у буквалном преводу означава процес „одсецања“ од прошлости.

³⁴⁶ Према: G. D. Walters (2020) *op. cit.*, 2.

³⁴⁷ J. E. Copp *et al.* (2020) Desistance From Crime During the Transition to Adulthood: The Influence of Parents, Peers, and Shifts in Identity, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 57(3): 298–299.

³⁴⁸ J. A. Seltzer (2000) Families Formed Outside of Marriage, *Journal of Marriage and the Family*, 62(4): 1248, 1247–1268.

³⁴⁹ E. Rodermond *et al.* (2016) *op. cit.*, 15.

³⁵⁰ S. Maruna, T. P. LeBel, C. Lanier (2003) Generativity Behind Bars: Some “Redemptive Truth” About Prison Society, in: E. de St. Aubin, D. P. McAdams, T.-C. Kim (eds.) *The Generative Society: Caring for Future Generations*, American Psychological Association, Washington DC, 131–151.

мушкарци сматрају разлогом да прекину с преступништвом.³⁵¹ С друге стране, када је реч о дужини трајања и квалитету везе, сматра се да су дуже везе повезане са падом у броју злочина код оба пола, али да квалитет везе позитивно утиче само на смањење поврата код мушкараца.³⁵²

3.6.2. Рад, образовање, обуке и стручно усавршавање

Запослење у најширем смислу представља јак фактор стабилности са више аспеката. Примарно није усмерен на посебне категорије лица, попут осуђеника, већ је једна од најважнијих социјалних карактеристика сваког појединца, која пружа стабилност и основ за нормално функционисање. Ако посматрамо осуђеничку популацију, није спорно да је рад веома значајан, ако не и најзначајнији, део васпитног третмана који би требало да, путем развијања и успостављања радних навика, допринесе бољој припреми осуђеника за живот на слободи. Теоријски, такве тврдње нису проблематичне, али се практично наилази на бројне проблеме, од којих се први огледа у тржишту рада и стигми коју бивши осуђеник доживљава након издржане казне затвора.

Није непознато да у већини земаља постоје већи или мањи проблеми у вези са стопом незапослености, те не треба да чуди што се потенцијални послодавци радије одлучују да запосле лице које нема историју ранијих осуда. Иако државе неретко дају подстицаје за запошљавање опште популације лица која се налазе на бироима незапослених, Бушвеј и Ејпл (*Bushway, Apel*) намећу питање да ли су државне агенције вољне да потроше неколико хиљада долара по бившем преступнику како би допринеле њиховом одустајању.³⁵³

Данашњи системи извршења казне затвора, осуђенички рад употпуњују образовним програмима, стручним усавршавањима и обукама за дефицитарна занимања на тржишту рада. Тако креиран модел, уз помоћ и подршку по отпусту из установе, требало би да допринесе бољем постпеналном прихвату. Образовни процес има важну улогу у свестраном формирању личности и изградњи навика те се мора посматрати као саставни део укупног система васпитања и образовања друштва, а општи циљ образовног третмана је да осуђеник разуме услове живота, односе у друштву, али и да проблеми с којима се суочава нису само резултат поремећаја односа у друштву већ и део његове личности, схватања, мотива и реалности циљева.³⁵⁴

Образовни третман осуђеника, како наводе Холи, Марфи и Сауто-Отеро (*Hawley, Murphy, Souto-Otero*), у већини земаља подразумева један од три вида образовања. *Onume образовање* (подразумева похађање основне школе) у многим земљама је обавезно за општу популацију, а обухвата развој писмености и наставу предмета као што су математика, историја, географија итд. *Стручно образовање и обуку* чине посебни програми едукације и обука, који имају циљ да осуђеницима пруже знања, вештине и/или компетенције које су неопходне у одређеним занимањима или шире, на тржишту рада. *Неформално учење* је, на пример, стручно усавршавање путем активности које обично не доносе званични сертификат (уметничке и занатске делатности) или програми помоћи затвореницима који су усмерени ка развијању

³⁵¹ E. Rodermond *et al.* (2016) *op. cit.*, 15.

³⁵² V. M. Herrera, J. D. Wiersma, H. H. Cleveland (2010) Romantic Partners' Contribution to the Continuity of Male and Female Delinquent and Violent Behavior, *Journal of Research on Adolescence*, 21(3): 617, 608–618.

³⁵³ D. Bloom (2012) A Signaling Approach to Criminal Desistance through Transitional Job Programs, *Criminology & Public Policy*, 11(1): 97.

³⁵⁴ Z. Stevanović (2014) *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 37.

вештина управљања агресијом и љутњом, програми припреме осуђеника за интегрисање у друштвену заједницу и др.³⁵⁵

Све то је само један од начина остварења концепта ресоцијализације који је усмерен ка активирању и јачању позитивних карактеристика личности са циљем да осуђено лице преузме активну друштвену улогу. Током третмана треба да се јачају позитивни ресурси личности, те да се у великој мери ослањају на укључивање у процес образовања, стицање одређеног образовног нивоа који је пропуштен у ранијем школовању. На тај начин се осуђеницима пружа непроцењиво радно искуство, развијају радне и моралне навике, те подиже ниво самопоштовања, који елиминише и оне факторе који су у претходном искуству довели до криминалног понашања, што последично омогућава успешнију социјалну реинтеграцију.³⁵⁶

Међутим, не би требало идеализовати рад и образоване програме, као нужне елементе процеса одустајања. На пример, поједина истраживања, попут оних која су спровели Ђордано (*Giordano*) и сарадници, нису нашли значајну везу између запослења и криминалног понашања, као ни Симонс (*Simons*) и сарадници, који су испитивали ефекат запослења на смањење броја осуда жена. Иако није утврђен значајан ефекат запошљавања после издржане казне затвора на прекид са чињењем кривичних дела, Кобина (*Cobbina*) и сарадници су дошли до важног података да су нека лица одустала од злочина, иако нису била запослена. Са друге стране, постоје и оне индивидуе код којих формално запослење није дало очекиване резултате.³⁵⁷ Тиме се потврђују ставови да је процес одустајања сложен и да на њега утичу бројни фактори – структурални, социјални и персонални.

Класичне динамичке теорије, које се обично користе за објашњење повезаности између рада и криминалних активности, јесу теорија рационалног избора, теорија о психолошком дистресу (*strain theory*), теорија друштвене контроле и теорија етикетирања. Кључни елементи тих теорија су економска мотивација, перцепција неједнакости, друштвене везе и реципрочни ефекти преступништва. Динамичке теорије имплицирају да постоје структурални односи између злочина, запослења и социјалне помоћи.³⁵⁸

Бушвеј (*Bushway*) наводи неколико разлога због којих је значајна улога затворског рада и обука у реинтеграцији затвореника. *Прво*, он сматра да су многи затвореници били одвојени од легитимног радног света пре затвора. *Друго*, побољшање радних исхода је скупо. *Треће*, постоји консензус да прва фаза удаљавања од кажњивих активности подразумева жељу да се то уради (мотивација као важан фактор). Кад се донесе таква одлука, да би се постигао успех у новој ситуацији, особа мора да стекне знање и развије вештине, на пример, да буде „радник“. То наговештава да програми обуке и рада помажу само затвореницима који су мотивисани да избегну поновно преступништво. *Четврто*, важна је транзиција идентитета. Процес изградње новог живота је тежак: стара познанства се морају прекинути и створити нова. Радни програми пружају корисно знање за почетак новог живота, али се проблем јавља ако се настави дружење са прокриминалним пријатељима након изласка из затвора. *Пето*, ништа није успешно као успех. Најзад, *шесто*, радни програми у затворима су корисни, не толико због рехабилитације

³⁵⁵ Према: В. Кнежић (2017) *Образовање осуђеника: начин да се буде слободан*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 154.

³⁵⁶ Лј. Пилић (2014) *Образовање и професионално осposoblјаванје осуђених лица као важан фактор редукције рецидивизма*, *Ревизја за криминологију и кривично право*, 52(1): 122–123.

³⁵⁷ Према: Е. Rodermond *et al.* (2016) *op. cit.*, 17.

³⁵⁸ G. Mesters, V. Geest, C. Bijleveld (2016) *Crime, Employment and Social Welfare: An Individual-Level Study on Disadvantaged Males*, *Journal of Quantitative Criminology*, 32: 162–163.

коју нуде колико због чињенице да окупирају затворениково време, пружају приход и олакшавају контролу у затвору.³⁵⁹

Програми обуке за посао су осмишљени да ублаже дефиците који проистичу из самог чина издржавања казне затвора, али су они до данас показали само ограничен потенцијал за побољшање шанси за запошљавање и смањење ризика од рецидивизма. Чини се да се позитивни потенцијали радних обука и програма стручног оспособљавања у затвору ограничавају на запошљавање бивших осуђеника након отпуста због неповерења послодаваца према тој популацији. Обезбеђивање адекватне подршке, стимулације и помоћи послодавцима могло би позитивно да утиче на веће укључивање бивших осуђеника у радне процесе на слободи. Завршавање програма стручног усавршавања и препоруке од организације која врши обуку могу да буду поуздан сигнал послодавцима да је појединац (бивши осуђеник) одустао од криминалног обрасца понашања и да је спреман да буде продуктиван радник. Међутим, постоје докази да лица која су завршила програм обуке не рецидивирају ређе и немају бољи исход од запослења него лица која нису похађала те програме (или су у међувремену одустала од њих), чак и у случајевима када се чини да програм „не функционише“ у каузалном смислу.³⁶⁰

Налази студија ипак сугеришу да су програми који се фокусирају на рад важни. Алос (*Alós*) и сарадници су користили квантитативни приступ како би утврдили путању бивших затвореника на основу података Шпанског система социјалне помоћи (*Spanish Social Security System*). У истраживање је било укључено 3.225 лица, а резултати су показали да су програми који се фокусирају на рад важни, нарочито за затворенике који не врше поново преступе. Иако је већина затворског рада веома једноставна, он је користан јер ствара могућност да се особе које никада нису радиле или нису могле да задрже посао, као и оне које немају образовање, знање или радне вештине, укључе у радни и производни процес, односно да буду продуктивни. Тиме се јачају радна дисциплина и самопоштовање, као и веза између рада и зарађивања за живот. Бивши затвореници који нађу посао углавном раде по привременим уговорима уз велику вероватноћу добијања отказа.³⁶¹

Да образовање има позитиван утицај на социјалну реинтеграцију, показују и налази да са растом образовног нивоа, расте и стабилност запослења и на крају се повећавају шансе за успешну транзицију у друштво. На тај начин, образовање и радно ангажовање утичу на редукцију ризика рецидивизма. Пунолетна лица добијају послове који су мало бољи и дуже трају, а један део њих се одлучује за предузетништво. Резултати истраживања потврђују значај комбиновања субјективних и структуралних фактора на одустајање. Наиме, 43,6% бивших затвореника пронађе посао након издржане казне, али је њихова интеграција у тржиште рада обично фрагилна, што потврђује да су веома рањива група. Интересантан је резултат да затворски рад има повољан ефекат на могућност запошљавања, док професионална обука има знатно мањи или никакав ефекат.³⁶²

Предмет појединих истраживања је и утицај професионалних обука на проналажење посла након отпуста из установе. Тако, Кок (*Cook*) и сарадници истичу да, иако је било вероватније да ће се осуђеници који су прошли обуку у оквиру Милвоки иницијативе за безбедне улице за особе које изађу из затвора (*Milwaukee Safe Streets Prisoners Release Initiative*) запослити прве године након издржане казне, нису утврђене статистички значајне разлике

³⁵⁹ Према: R. Alós *et al.* (2015) Effects of Prison Work Programmes on the Employability of Ex-prisoners, *European Journal of Criminology*, 12(1): 37.

³⁶⁰ S.D. Bushway, R. Apel (2012) Overview of: “A Signaling Perspective on Employment-Based Reentry Programming: Training Completion as a Desistance Signal”, *Criminology & Public Policy*, 11(1): 17-18.

³⁶¹ R. Alós *et al.* (2015) *op. cit.*, 45.

³⁶² *Ibid.*, 46–47.

између третираних и контролних група по питању стопе поновног хапшења у датом периоду праћења. Надовезујући се на ту студију, Вебстер (*Webster*) и сарадници су дошли до закључка да је поменути програм највише утицао за особе које су имале проблема да се запосле пре наведене интервенције. Насупрот томе, Фараби, Занг и Рајт (*Farabee, Zhang, Wright*) евалуирали су програм запошљавања по издржаној казни затвора, који је био шире усмерен на бивше преступнике у Јужној Калифорнији који су прошли пословну обуку и на пружање помоћи бившим преступницима у запошљавању и налажењу смештаја. Током две године праћења није било значајних разлика између група у исходу који се односи на запошљавање, смештај и поновно преступништво.³⁶³

Савремени програми стручног образовања и обуке: VET програми (*Vocational Education and Training Programs*) обезбеђују одређени ниво стручне обуке након које се, кад год је то могуће, издаје сертификат о квалификованости за конкретно занимање, које би требало да олакша запошљавање након отпуста из установе. Као крајњи резултат, ти програми доприносе рехабилитационим циљевима постављеним у системима за извршење казне затвора. Они се заснивају на претпоставци да је проналажење посла након пуштања на слободу кључно за живот без даљег преступништва, односно такви програми су брана против криминалног понашања.³⁶⁴

Пројекат који је код нас привукао посебну пажњу научне и стручне јавности јесте *Подришка стручном образовању и обуци у затворским установама у Србији*, што је пример добре праксе после двадесетак година „гашења“ образовања у нашим затворима. Пилот пројекат, који је финансијски подржала ЕУ, спроведен је 2012. и 2013. године у КПЗ у Сремској Митровици, Пожаревцу и Нишу. У пројекту је одабрано пет занимања која су дефицитарна на тржишту рада у Србији: пекарство (три типа обуке), штампање техником сито штампе, заваривање (три типа), столарство и повртарство. Важно је напоменути да су најпре обучени тимови који су вршили обуке, а чинило их је 60 службеника за третман и инструктора за неко од побројаних занимања, а обуку је завршило 500 затвореника.³⁶⁵

У току 2017. године, спроведено је истраживање чији је основни циљ био да се сагледа успешност примене тих обука у смањењу поврата. Узорак је конципиран тако да одговара квазиексперименталном нацрту истраживања, при чему су контролну групу чинила 284 осуђена лица која су прошла кроз неки од програма, док је контролна група конструисана од 284 лица која су извршила исти тип кривичног дела као и лица из критеријумске групе. Сва та лица су отпуштена из завода најкасније до 31. децембра 2016, а провера пенолошког поврата је извршена са пресеком на дан 20. новембар 2017. године. Основни налаз тог истраживања је био тај да се поврат не разликује статистички значајно у групи осуђених лица која су прошла обуке у односу на она која нису имала додатну едукацију. Прецизније, једнак број испитаника је рецидивирао у обе групе, по 18,4%. Међутим, аутори нису заузели став да програми не функционишу већ да су сами по себи недовољни уколико осуђеном није обезбеђен адекватан постпенални прихват.³⁶⁶

Такав резултат истраживања није неочекиван ако се упореди са другим истраживањима о томе како обуке за дефицитарна занимања на тржишту рада утичу на смањење поврата. Тако,

³⁶³ Према: J. Cale *et al.* (2019) Australian Prison Vocational Education and Training and Returns to Custody Among Male and Female Ex-Prisoners: A Cross-Jurisdictional Study, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 52(1): 131–132.

³⁶⁴ T. Skardhamar, K. Telle (2012) Post-Release Employment and Recidivism in Norway, *Journal of Quantitative Criminology*, 28(4): 631, 629–649.

³⁶⁵ Вид. више: В. Кнежић (2017) *op. cit.*, 166–168.

³⁶⁶ I. Stevanović *et al.* (2018) *Експертско истраживање и анализа поврата у Републици Србији*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 8, 13, 34.

Њутн (*Newton*) и сарадници истичу да су донекле ограничени докази да обуке таквог типа имају било какав директан утицај на понављање кривичних дела, што потврђују многобројне студије. Они сматрају да су доступни докази који подржавају ефикасност VET програма, у смислу њиховог утицаја на рецидивизам, слаби и да су неопходне додатне евалуације затворског стручног образовања.³⁶⁷

Кејл (*Cale*) са сарадницима представио је резултате прве аустралијске унакрсне правосудне анализе дугорочнијег утицаја VET програма обуке за затворенике који рецидивирају, у којој је у обзир узета и родна димензија. Налази указују на то да ниво ризика ублажава утицај VET програма на дугорочније одустајање мушкараца од преступништва. Уз то, учешће у едукацији и бихевиоралним програмима такође је имало дугорочнији позитиван утицај (пет година после изласка из затвора) на исход рецидивизма за мушкарце. VET и едукација су имали позитиван утицај на рецидивизам жена две и пет година по изласку из затвора, али ниво ризика није ублажио утицај учешћа VET програма обуке на исход рецидивизма по изласку из затвора. Насупрот томе, налази те студије показују да је VET програм обуке најефектнији за нискоризичне, а не за високоризичне мушке бивше затворенике. Могуће је да је позитиван утицај VET програма на рецидивизам посредован капацитетом бивших осуђеника да се запосле након издржане казне затвора. Они сматрају да ће на проналазак посла вероватно утицати фактори који су повезани са тим програмима (значај програма на стварне изгледе за запослење у заједницама у које се ова лица враћају), али и фактори који нису повезани са њима (економски услови, укључујући стопу незапослености). Према мишљењу аутора, VET програми би можда морали да буду интензивнији и свеобухватнији да би могли да одговоре на веће ризике и потребе осуђеника.³⁶⁸

У студији која се бавила истраживањем утицаја запошљавања на рецидивизам, Скардемер и Тел (*Skardhamar, Telle*) дошли су до неколико занимљивих закључака. Према доступним подацима, већина бивших затвореника је била запослена у неком тренутку, али је приближно трећина њих чекала тридесет месеци на посао. Ризик од рецидивизма је значајно нижи када су бивши затвореници запослени него кад нису, иако видљиве индивидуалне карактеристике могу бити одговорне за велики део те повезаности. Негативна веза између запослења и рецидивизма остаје кад се контролишу други статуси после изласка из затвора. Иако је период запослења после изласка из затвора повезан с нижим ризиком од рецидивизма за све категорије озбиљних преступа, јачина те везе варира. Она је мања за оне који примају социјалну помоћ. Такође, указују да запослење има значаја на смањење поврата оних лица која су чинила кривична дела имовинског карактера, као и дела повезана са злоупотребом дрога. Са друге стране, проналазак посла је мање повезан са нижом стопом рецидивизма саобраћајних преступника.³⁶⁹

Ти аутори су нагласили да је недовољно студија које разматрају ситуацију након изласка из затвора. Као пример наводе да су Вишер (*Visher*) и сарадници узорком обухватили 145 мушкараца који су пуштени из затвора у Илиноису 2002. и 2003. године, а праћени су до шеснаест месеци након отпуста. Они су нашли да је скоро половина лица из узорка била незапослена шеснаест месеци након издржане казне, а они који су радили барем једну недељу имали су значајно мању предвиђену вероватноћу поновног одласка у затвор него они који нису

³⁶⁷ D. Newton *et al.* (2018) The Impact of Vocational Education and Training Programs on Recidivism: A Systematic Review of Current Experimental Evidence, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 62(1): 187–207, 191.

³⁶⁸ J. Cale *et al.* (2019) *op. cit.*, 140–143.

³⁶⁹ T. Skardhamar, K. Telle (2012) Post-Release Employment and Recidivism in Norway, *Journal of Quantitative Criminology*, 28(4): 645–646.

радили. У једној другој студији, ти аутори су интервјуисали 740 испитаника (бивших осуђеника) из три државе, у трајању од две године и осам месеци по издржаној казни. Резултати су показали да је скоро половина њих поново ухапшена у року од годину дана и да је међу њима мање оних који су били запослени.³⁷⁰

Иако су VET пројекти постали свеprisутни у данашњим системима извршења, пенолошка пракса се непрестано развија и покушавају се развити нови механизми који би поспешили успешну реинтеграцију осуђеника у нормалне животне токове. На више места је указано да постоје различити проблеми са којима се осуђеници сусрећу током и након издржане казне затвора, при чему неки потичу од личних карактеристика конкретног лица. Један од савремених модела програма оспособљавања, који би требало да утиче на осуђенике да промене своје антисоцијално понашање и ставове, да напусте криминалне моделе понашања и стекну нова знања и вештине, јесу програми који су базирани на раду са животињама³⁷¹. За разлику од раније поменутих програма, који су усмерени на то да се осуђени оспособи за одређена занимања која су дефицитарна на тржишту рада, а што би олакшало проналазак запослења након отпуста из установе, позитивна страна програма рада са животињама, огледа се у развоју емпатије и промени одређених ставова који могу допринети увећању шанси за адаптацију на живот изван затвора. Заједнички циљ обе врсте програма је смањење рецидива.

Компаративно посматрано, све више се примењују програми који се састоје од више значајних активности које се свode на интеракцију између осуђеника и животиња (*Prison-Based Animal Programs*).³⁷² Идеја таквог приступа, заснованог на начелу хуманог поступања са осуђеницима, требало би да допринесе успеху у третману. Иако се у развој ових програма последњих година улажу посебни напори, корени таквог приступа сежу у прошлост. Стримпл (*Strimple*) наводи да су се те идеје у САД развиле средином седамдесетих година прошлог века, а да је први успешан програм рада са животињама (*у конкретном примеру са птицама*) спроведен у једној психијатријској установи у којој су били смештени осуђеници са одређеним психичким сметњама. Успех се огледао у томе што је готово преполовљена употреба лекова, смањен број самоповређивања и што није било покушаја самоубиства. Почетком деведесетих година, почињу програми рада са животињама, најчешће са псима.³⁷³ Уз то, заступљени су и приступи који су засновани на раду (терапији) уз помоћ коња, мачака и делфина.³⁷⁴

Новаковић наводи да је у Европи један од најуспешнијих програма интеракције осуђених лица са псима програм „Шапе за напредак“ (*Paws for Progress*), који се спроводи у затвору за малолетнике у Полмонту (Шкотска) и обухвата дресуру паса из азила. Сваки осуђеник у пару са једним псом из азила примењује основне технике дресуре пса са циљем да пас унапреди понашање и тиме повећа шансе да буде удомљен. Промене су праћене три године, од јула 2011.

³⁷⁰ Према: *ibid.*, 633.

³⁷¹ М. Novaković (2018) Program rada sa osuđenim licima baziran na njihovoj interakciji sa psima, *Crimen*, 9(3): 322.

³⁷² Постоје различите „интервенције уз помоћ животиња“ (*Animal Assisted Interventions*), које су засноване на везама између људи и животиња. То је скупни појам за неколико различитих интервенција: терапију уз помоћ животиња (*Animal Assisted Therapy*), активности уз помоћ животиња (*Animal Assisted Activities*), образовање уз помоћ животиња (*Animal Assisted Education*) и стручно вођење или саветовање уз помоћ животиња (*Animal Assisted Coaching / Counseling*). Према: А. Batrićević (2021) *Sloboda u krugu*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 50.

³⁷³ Е. О. Strimple (2003) A History of Prison Inmate-Animal Interaction Programs, *American Behavioral Scientist*, 47(1): 71–72, 70–78.

³⁷⁴ Према: А. Batrićević (2019a) *Druga šansa: rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 27. Ауторка на детаљан начин описује које све користи имају људи у чију терапију су укључене животиње, а посебно се фокусира на чињеницу да животиње могу имати значајан утицај на квалитет психичког (нпр. лечење депресије) и физичког здравља (нпр. лечење кардиоваскуларних болести). Детаљније вид. *ibid.*, 27–31.

до јула 2014. године, код седамдесет учесника тог програма, а резултати су били охрабрујући: готово сви учесници примећују позитивне промене, које су резултат учешћа у програму, сви они би пре изабрали програм рада са псима него неки други програм који су претходно похађали, а квантитативна анализа психометријских тестова је показала да су повећани скорови учесника програма на скали интерперсоналних односа итд.³⁷⁵

Поред VET програма који се спроводе (или су се спроводили) у појединим казнено-поправним установама у нашој земљи, средином 2017. године у КПЗ Сремска Митровица је отпочет програм рада који је заснован на интеракцији осуђених лица са псима, у оквиру пројекта „Прихват за нови почетак“. Идеја за примену програма проистекла је из позитивних резултата Шкотске, при чему је предност КПЗ Сремска Митровица у томе што поседује азил за псе па осуђени могу свакодневно да проводе време са животињама.³⁷⁶

У првој фази, у програм је било укључено 14 осуђеника из полуотвореног одељења, који су до краја прошли обуку, од чега је половина била осуђена за кривична дела повезана са злоупотребом дрога. Идеја је била да се спровођењем програма утиче на специфичне криминолошке факторе који се могу мењати интервенцијама и који су повезани са ризиком од поновног чињења кривичних дела. Основни резултати су показали следеће: (1) повећана је мотивација за стицање нових знања и вештина те развијена способност учења и подучавања; (2) осуђени су стекли искуство рада у групи, при чему су радили на остваривању просоцијалних циљева; (3) осуђени су стекли конкретне радне вештине за које сматрају да ће им бити корисне у будућем животу; (4) остварене су промене у психолошком функционисању, што се односи на повећану толеранцију на фрустрације, позитивно расположење, развој осећаја достигнућа и повећану способност емпатије. Као и у Шкотској, осуђеници су позитивно оценили програм.³⁷⁷

Рад са животињама, Батрићевић види као делотворан додатак уобичајеној терапији осуђеника који су зависници од опојних дрога, нарочито оних према којима се примењује мера безбедности обавезног лечења наркомана. Упркос практичним проблемима и изазовима, ауторка сматра да би проширење примене постојећих програма рада осуђеника са псима и коњима и њихово прилагођавање потребама осуђеника који се лече од зависности било изводљиво уколико би за то постојала воља релевантних субјеката, али и знање о добрим праксама из иностранства које у тој области већ постоје.³⁷⁸

Уколико пођемо од става да рад са животињама представља додатак редовном третманском поступању, чиме се може повући паралела са VET пројектима, поставља се питање обима укључености осуђених лица у такве видове обука. У оба случаја, веома мали број лица пролази кроз такав додатни вид третманског поступања, што је нарочито изражено код програма интеракције са псима. Позитивни резултати на које указује Новаковић могу представљати полазну основу да се такав вид поступања оснажи. Оно што је потенцијални проблем, јесте то што су кроз тај вид третманског поступања прошла искључиво лица која су разврстана у полуотворено одељење завода, што је вероватно последица тога да се азил за псе управо налази у том делу завода па самим тим лица процењена високим степеном ризика немају могућност да буду укључена у програм.

Уз то, можда и значајније, не би смела да се занемари чињеница да још увек није протекло довољно времена како бисмо могли да изведемо ваљане закључке о успешности

³⁷⁵ Вид. више: М. Novaković (2018) *op. cit.*, 323–324.

³⁷⁶ А. Batrićević (2019a) *op. cit.*, 121–122.

³⁷⁷ М. Novaković (2018) *op. cit.*, 334–335.

³⁷⁸ А. Batrićević (2019b) *Životinje i tretman prestupnika zavisnih od opojnih droga: domašaj, perspektive i italijansko iskustvo, Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57(2): 70–71.

спроведеног програма у контексту смањења стопе поврата. Теорије о одустајању управо показују да понекад и најбоље осмишљени програми, као што је програм стручног оспособљавања и усавршавања, не дају увек добре резултате у пракси. Свакако, треба бити оптимистичан и подржати такве програме, не само теоријски већ и практично.

На крају, као што смо видели из многобројних примера (не само у овом, већ и у претходним поглављима) готово је немогуће наћи решење у једном фактору. Ђордано (*Giordano*) и сарадници су указали да теорија о промени идентитета, о којој је раније било речи, не подразумева да конвенционалне институције мењају људе већ да је одустајање од вршења кривичних дела смишљен акт самопромене који се тек касније оснажује структуралним адаптирањем. Људи одустају кад су незадовољни собом као преступником, преференцијом која иде уз тај идентитет и активно раде да то промене. Патерностер и Бушвеј (*Paternoster, Bushway*) истичу да када донесе одлуку да се промени, особа смишљено тражи конвенционалне институције као што су законити послови, стабилни бракови и прихватљиве друштвене мреже. Активност игра фундаменталну улогу у теорији идентитета, а криминолози морају директно да се позабаве концептуалним питањима људске активности: шта је тачно активност, које су њене димензије и како се људска активност може операционализовати?³⁷⁹

Да би се поспешило одустајање од криминалног деловања, неопходно је имати у виду да у том процесу једнаку одговорност имају бивши преступници, којима је у интересу да промене сопствени идентитет, третмански службеници у казнено-поправним заводима, лица која врше надзор по отпусту из установе, али и сама друштвена заједница. Промена идентитета не долази сама од себе, на њу утиче више различитих фактора, у чијем садејству долази до одустајања. Због тога пракса поступања са бившим осуђеницима треба да буде мање усмерена ка строгој контроли понашања и мање индивидуалистичка, а више оријентисана ка промовисању промена и улагању у друштвене мреже које су засноване на међусобној подршци и реципроцитету. Можемо закључити да теорија идентитета и теорија социјалне подршке, у највећој мери објашњавају дати процес одустајања.

4. ЗАКОНОДАВНИ ОКВИР

Савремени системи извршења кривичних санкција почивају на начелу хуманог поступања са осуђеним лицима. Правила која су донета на међународном плану, а потом имплементирана у домаће законодавство служе томе да се са лицима осуђеним на казну затвора поступа на најмање деградирајући начин, уз поштовање њихове личности и уз ограничење грађанских права у оној мери која је неопходна за успешно спровођење закона и примену третмана. Таквим поступањем би требало да се створе услови да се осуђени адекватно припреми за живот на слободи, што се у основи своди на основне постулате идеала рехабилитације и реосоцијализације, који отпочиње самим пријемом у установу и спровођењем третмана, а завршава успешним постпеналним прихватом.

Под окриљем Уједињених нација (у наставку: УН) и у оквирима Европске уније (у наставку: ЕУ) донети су бројни међународни прописи и стандарди у области права лица осуђених на казну лишења слободе. Они се обично групишу у примарне и секундарне изворе, при чему потоњи представљају својеврсне опште стандарде на којима се темељи већина међународних докумената, без обзира на област поступања.

³⁷⁹ R. Paternoster, S. Bushway (2009) *op. cit.*, 1154–1155.

Међу документима у вези са извршењем казне затвора која су донета под окриљем УН најзначајнија су *Стандардна минимална правила о поступању са затвореницима* (у наставку: Правила), усвојена на Првом конгресу УН за спречавање криминалитета и поступању са преступницима у Женеви 1955, а потом ревидирана 2015. године, од када се уобичајено називају Мендела правилима.³⁸⁰ Приликом доношења нових Правила, између осталог, пошло се од Универзалне декларације и чињенице да је за готово пола века донето више међународних уговора, које је ратификовала већина земаља, на основу којих су установљени нови стандарди, који нису били садржани у првобитној верзији Правила. Правила су систематизована на следећи начин: Уводне напомене, Општа правила и Правила које се односе на посебне категорије лица.

Иако смо свесни значаја међународних стандарда и прописа, на овом месту ћемо само указати на један од основних принципа на којим почивају Правила, који подржава идеал рехабилитације и своди се на идеју социјалне подршке која је нужна у процесу одустајања од криминалног понашања.³⁸¹

Наиме, према *Правилу 4*, заштита друштва од криминалитета и смањење стопе рецидивизма су сврха затворске казне и сличних мера којима се неко лице лишава слободе. Таква сврха се може остварити једино уколико се време проведено у заводу искористи тако да омогући што успешнију реинтеграцију таквих лица, што подразумева образовање, стручно усавршавање, рад и друге облике помоћи, који су примерени и расположиви, укључујући и оне поправне, моралне, духовне, социјалне, здравствене и спортске природе. Све те активности су планиране за конкретно лице, у складу са његовим индивидуалним потребама и предвиђеним програмом поступања. Другим речима, из тога проистиче да се у Правилима осуђеници и друга лица на која се примењују не посматрају кроз призму процене ризика и управљачког менаџмента већ у светлу класичних идеала који доприносе поправљању и смањењу рецидива.

У наставку ћемо укратко анализирати део законодавног оквира који се односи на оне елементе третмана који су у фокусу емпиријског дела истраживања. Како се, у складу са савременим тенденцијама у истраживању одустајања, значај извршења казне затвора и примене третмана не посматра изоловано од условног отпуста, посебна пажња ће бити посвећена и том институту.

4.1. Третман и позитивноправни прописи у Републици Србији

Основни правни акти којима се регулише материја извршења казне затвора и примене третмана јесу Закон о извршењу кривичних санкција (у наставку: ЗИКС)³⁸² и Правилник о третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица (у наставку: Правилник).³⁸³ Као и у Правилима, полази се од тога да је сврха извршења казне

³⁸⁰ Полазећи од препоруке Експертске групе, та правила су названа *Нелсон Мендела правила*, у част некадашњег председника Јужне Африке, који је провео 27 година у затвору, борећи се за људска права, једнакост, демократију и промовисање културе мира. Вид. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), <https://undocs.org/A/RES/70/175>, 13. јул 2021.

³⁸¹ Детаљније о међународним прописима, стандардима, а посебно Мендела правилима и анализи норми којима је регулисано право извршења кривичних санкција у Републици Србији, вид. у: Ђ. Ignjatović (2018) *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

³⁸² Закон о извршењу кривичних санкција, *Сл. гласник РС*, бр. 55/2014 и 35/2019.

³⁸³ Правилник третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица, *Сл. гласник РС*, бр. 66/2015. Имајући у виду да је предметна анализа пре свега усмерена на третман, ради лакшег праћења законодавног оквира, на одговарајућим местима ће бити указано на одредбе Правилника којима се конкретизују одредбе ЗИКС.

затвора да осуђени током њеног извршења, применом одговарајућих програма поступања, усвоји друштвено прихватљиве вредности са циљем да се лакше укључи у живот после извршења казне како убудуће не би чинио кривична дела.

У ЗИКС-у се третман не дефинише на експлицитан начин, али се из одредбе којом се дефинише *служба за третман* (чл. 20. ст. 1) може закључити да он представља примену метода и поступака који се спроводе са циљем остваривања индивидуалне превенције. Према Правилнику, третман је примена свих предвиђених активности – планираних метода, техника и поступака којима се остварује сврха кажњавања осуђеног, у складу са ЗИКС. Специјална превенција је у првом плану.

(1) Разврставање и индивидуализација. Када буде примљен у завод, осуђени се упућује у *пријемно одељење*, које је значајно због тога што се ту упознаје личност осуђеника и утврђују степен ризика, капацитети за промену и индивидуалне потребе са циљем да се одреди индивидуализовани програм поступања и да се осуђеници разврстају у затворено, полуотворено или отворено одељење. Током извршења казне, зависно од степена његовог остваривања, програм поступања може бити измењен, а осуђени накнадно разврстан у групу са већим или мањим степеном посебних права и погодности.

У пракси, само разврставање и програм поступања утврђују се на основу процене ризика, капацитета и потреба осуђеног, применом два инструмента: Упитника за осуђене према којима се извршава казна затвора до и три године (у наставку: Мали упитник) и Упитника за осуђене према којима се извршава казна затвора преко три године (у наставку: Велики упитник). Предвиђена су три основна степена ризика – низак, средњи и висок (укључујући и изузетно висок – веома висок степен ризика, зависно од врсте примењеног упитника), на основу којих се осуђени разврстава у отворено, полуотворено или затворено одељење завода, где се одређује и одговарајућа третманска група, што је детаљно приказано у табели 2.

Табела 2. Разврставање осуђених лица у одељења и третманске групе, према процењеном степеном ризика

ОДЕЉЕЊЕ	ТРЕТМАНСКА ГРУПА	СТЕПЕН РИЗИКА	БРОЈ ПОЕНА НА УПИТНИКУ
ОТВОРЕНО	A1	Низак	Мали упитник: 0–30
	A2		Велики упитник: 0–39
ПОЛУОТВОРЕНО	B1	Средњи	Мали упитник: 31–53
	B2		Велики упитник: 40–80
ЗАТВОРЕНО	B1	Висок	Мали упитник: 54–85
			Велики упитник: 81–120
	B2	Изузетно висок	Мали упитник: 86–106
Веома висок		Велики упитник: 121–170	

Треба напоменути да приликом примарног разврставања не мора да постоји подударност између процењеног степена ризика и одељења у које је осуђени разврстан (то је нарочито изражено код лица процењених средњим степеном ризика, која се првобитно најчешће разврставају у затворено одељење). Основ за такво одступање је одредба чл. 16. Правилника, којом је прописано да се у разврставању осуђеног води рачуна о: дужини казне, начину доласка на издржавање казне, односу према кривичном делу и казни, врсти и тежини кривичног дела, ранијој осуђиваности, другом кривичном поступку или изреченој казни, психолошким,

педагошким, социјалним особеностима, безбедносним ризицима и потребама осуђеног, понашању током ранијег издржавања кривичне санкције у одговарајућој институцији и другим чињеницама битним за разврставање. Практично, реч је о процени времена и начину кретања кроз третманске групе, који су потребни да би се осуђени прилагодио заводској средини.

(2) Привилегије. Та секција се пре свега односи на коришћење проширених права и погодности³⁸⁴ које се додељују осуђеном који има добро владање и који се залаже и остварује напредак у третману, односно у донетом програму поступања. Разликовање одељења и третманских група, о чему је већ било речи, има највећи значај са аспекта привилегија које се додељују осуђеним лицима. Законодавац је предвидео основно разликовање на погодности заводског и ванзаводског карактера.

Погодности, у смислу врсте и обима коришћења, додељују се према припадности одређеној третманској групи. Заводске погодности су прописане за третманске групе В1 и В2, у затвореном одељењу. Те две групе могу добити све законом предвиђене погодности заводског карактера, а разлика је искључиво у обиму коришћења појединих врста. Тако, на пример, проширено право на пријем посета без надзора у просторијама за посете осуђеник разврстан у групу В1 може да користи једном месечно, док осуђеник коме је одређена група В2 ту погодност може да користи једном у два месеца (детаљнији приказ за сваку од заводских погодности је дат у табели 3).

Табела 3. Обим коришћења заводских погодности, према припадности третманској групи

ЗАВОДСКЕ ПОГОДНОСТИ		
ВРСТА ПОГОДНОСТИ	ГРУПА	ОБИМ
Проширено право на пријем пакета	В1	Једном месечно
	В2	
Проширено право на број посета	В1	Једном месечно
	В2	
Проширено право на круг лица која могу посетити осуђеног	В1	Једном месечно
	В2	
Проширено право на пријем посета без надзора у просторијама за посете	В1	Једном месечно
	В2	Једном у два месеца
Проширено право на пријем посета у посебним просторијама	В1	Једном месечно
	В2	Једном у два месеца
Проширено право на погодности смештај	В1	Није унапред дефинисано, може трајати до истека казне затвора
	В2	
НАПОМЕНА: Те погодности се примењују и на групе А1, А2, Б1 и Б2 (у обиму предвиђеном за В1).		

³⁸⁴ У првом делу VI главе „Положај осуђеног“ (чл. 76–128 ЗИКС) детаљно се регулишу права осуђеног (дакле, та права припадају сваком лицу које се налази на извршењу казне затвора), док се у другом делу користи синтагма „проширена права и погодности“, иако се у чл. 129 регулишу искључиво погодности, које не припадају свим осуђеним лицима већ искључиво онима који су остварили напредак у третману и којима је, на основу одлуке управника, омогућено да користе те привилегије. Другим речима, термилошка одредница није исправна. Иако ова примедба није од суштинског значаја, у наредним изменама ЗИКС требало би изменити назив тог одељка, нпр. у „Погодности осуђеног“.

Проширено право на погоднији смештај једина је погодност чије трајање није прописано, будући да се у пракси додељује или лицима која имају посебне потребе или старијим лицима која нису радно способна. Другим речима, могло би се тумачити да та погодност у пракси представља својеврсно привилеговање одређене групе осуђеника, у смислу позитивне дискриминације која је предвиђена у чл. 2. Правила.

Иако су заводске погодности установљене према третманским групама које припадају затвореном делу завода, оне могу бити додељене и третманским групама А1, А2, Б1 и Б2 (чл. 24–28. Правилника). Правилником није прописан обим коришћења заводских погодности за третманске групе које припадају отвореном и полуотвореном одељењу, што би у пракси требало тумачити на начин да се аналогно примењују правила која су установљена за групу В1.

За разлику од заводских погодности, које могу бити додељене свим третманским групама, ванзаводске су могућност само за лица која су распоређена у отворено одељење (третманске групе А1 и А2) и полуотворено одељење (третманске групе Б1 и Б2). Основна разлика између те четири третманске групе огледа се у обиму коришћења ванзаводских погодности – група А1 има највиши, а група Б2 најнижи степен могућности (детаљнији приказ је дат у табели 4).

Табела 4. Обим коришћења ванзаводских погодности, према припадности третманској групи

ВАНЗАВОДСКЕ ПОГОДНОСТИ		
ВРСТА ПОГОДНОСТИ	ГРУПА	ОБИМ
Проширено право на пријем посета изван завода	А1	8 сати / два пута месечно
	А2	
	Б1	8 сати / једном месечно
	Б2	
Слободан излазак у град	А1	8 сати / једном месечно
	А2	
	Б1	8 сати / једном у два месеца
	Б2	
Посета породици и сродницима о викенду и празницима	А1	До 120 сати / месечно – до 144 сата у месецу у којем је нерадни државни или верски празник
	А2	До 96 сати / месечно – до 120 сати у месецу у којем је нерадни државни или верски празник
	Б1	До 72 сати / месечно – до 96 сати у месецу у којем је нерадни државни или верски празник
	Б2	До 48 сати / месечно – до 72 сата у месецу у којем је нерадни државни или верски празник
Наградно одсуство из завода до седам дана у току године	А1	До 7 дана / сразмерно времену проведеном на издржавању казне
	А2	
	Б1	
	Б2	
Коришћење годишњег одмора изван завода	А1	Цео годишњи одмор
	А2	4/5 утврђеног годишњег одмора
	Б1	3/5 утврђеног годишњег одмора
	Б2	2/5 утврђеног годишњег одмора

(3) Радно ангажовање. Рад и права по основу рада детаљно су регулисани одредбама ЗИКС-а³⁸⁵, у којем се полази од тога да је рад осуђеног саставни део програма поступања, а његова сврха је да осуђени стекне, одржи и повећа своје радне способности, радне навике и стручно знање како би му се омогућили услови за успешну реинтеграцију. Рад мора да буде сврсисходан и не сме да буде понижавајући, а постизање економске користи од рада осуђених не сме да штети остварењу сврхе тог рада. Врста посла се одређује према психичким и физичким способностима, стручним квалификацијама, израженим жељама осуђеног и могућностима завода. Последично, лица која су делимично или потпуно неспособна за рад не могу бити по том основу дискриминисана. Последњим изменама ЗИКС уведена је могућност рада на радном месту изван завода, по одлуци судије за извршење кривичних санкција, што је у складу са савременим тенденцијама.

(4) Образовање и рекреација. Осуђеном је гарантовано право на основно и средње образовање, које се, у складу са прописима којима се уређује образовање, организује у установи за извршење кривичних санкција, при чему завод може да организује и друге видове образовања осуђених. Постоји и могућност ванредног школовања. У исправи о стицању образовања не сме бити видљиво да је оно стечено за време издржавања казне, чиме би требало да се смањи дискриминација или стигма приликом тражења посла након издржане казне затвора.

Осуђеном је гарантовано право да најмање два часа дневно током слободног времена проведе изван затворених просторија, на свежем ваздуху. Осуђени коме године и телесне способности то дозвољавају има право на организовану физичку активност, укључујући и право да заједно са другим осуђеницима користи спортске терене и опрему. Све те активности се спроводе у осуђениково слободно време.

(5) Друштвени контакти и постпенална подршка. Одржавање контакта са породицом, сродницима и пријатељима један је од најважнијих аспеката припреме осуђеног лица за отпуст из установе. Припрема за отпуст, која је саставни део програма поступања, започиње након доласка у завод, најраније једну годину, а најкасније три месеца пре отпуста, зависно од дужине изречене казне. Осуђени се подстиче да активно учествује у њој, посебно да одржава односе са породицом, успоставља и одржава контакте са установама и особама које се баве укључивањем осуђеника за живот на слободи. У остваривању пружања помоћи и прихвата осуђеног завод сарађује са повереничком службом, органом старатељства, полицијом, одговарајућим организацијама или удружењима.

У погледу поступка пружања помоћи и прихвата осуђеног, ЗИКС упућује на посебан закон којим се уређује та материја. Такав пропис (чак ни нацрт) још увек није донет, иако се на нужност усвајања неретко указивало у стручној и научној јавности.³⁸⁶

³⁸⁵ Подзаконски пропис у тој материји је Правилник о раду осуђеног лица, *Сл. гласник РС*, бр. 145/2014. У чл. 9. тог акта регулишу се врста (област) послова на којима осуђени може бити упуштен (производни рад, услуге, физички и остали повременни послови) и коефицијенти сложености рада (чл. 10). У осталим одредбама постоји подударност са правилима која су прописана ЗИКС-ом. Будући да је усвојен 2014. године, а да је изменама ЗИКС-а од 2019. године уведена могућност рада на радном месту ван завода по одлуци судије за извршење, Правилник о раду осуђеног лица је неопходно ускладити са том изменом.

³⁸⁶ Иако *lex specialis* није донет, на иницијативу ОЕБС-а, 19. марта 2019. године, основана је *Мрежа организација за постпеналну подршку Србије* (у наставку: МОППС), коју чини осамнаест чланица, чији је циљ директно пружање постпеналне подршке лицима која су отпуштена са издржавања казне затвора, кроз различите програме и активности. Иако је стварање МОППС-а добар корак ка оснаживању идеје постпеналног прихвата, то је ипак недовољно, будући да су финансијски капацитети тих организација, у односу на број осуђеника, недовољни. С

(6) Дисциплинско кажњавање осуђених лица. Дисциплински преступи представљају повреде правила реда и безбедности и повреде других правила понашања осуђеног, при чему ЗИКС разликује *теже* и *лакше* дисциплинске преступе.

За учињене дисциплинске преступе могуће је изрећи једну од пет различитих врста мера, чије су основне карактеристике (услови за изрицање) наведени у табели 5. Одредбама ЗИКС предвиђена је и могућност условног одлагања извршења дисциплинске мере до три месеца (изузев за меру укора, чије природа и сврха не дозвољавају такву могућност). Слично могућности законске или судске рехабилитације које предвиђа Кривични законик (у наставку: КЗ)³⁸⁷ и ЗИКС-ом су предвиђени услови за брисање дисциплинских мера из одговарајуће евиденције, што има практичан значај у појединим поступцима, као што је поступак за условни отпуст. Наиме, у Извештају о владању и понашању осуђеног лица по молби за условни отпуст (у наставку: Извештај) се неће наводити податак о изреченим дисциплинским мерама, уколико су у међувремену избрисане из евиденције, што надаље значи да суд не би требало да тражи информацију о брисаним мерама, односно да их цени при доношењу одлуке о оправданости условног отпуштања.

Табела 5. Врсте и карактеристике дисциплинских мера

ДИСЦИПЛИНСКЕ МЕРЕ	
ВРСТА МЕРЕ	ОСОБЕНОСТ
Укор	Изриче се кад због природе учињеног дисциплинског преступа осуђеног треба само упозорити.
Ограничење или забрана примања пакета до три месеца	Самостална мера, када се укором не може постићи сврха дисциплинске мере, а нема основа или није оправдано изрећи меру упућивања у самицу; трајање: до три месеца.
Одузимање додељених проширених права и погодности до три месеца	Самостална мера, када се укором не може постићи сврха дисциплинске мере, а нема основа или није оправдано изрећи меру упућивања у самицу; може се изрећи кумулативно са мером упућивања у самицу; трајање: до три месеца.
Ограничење или забрана располагања новцем у заводу до три месеца	Самостална мера, када се укором не може постићи сврха дисциплинске мере, а нема основа или није оправдано изрећи меру упућивања у самицу; изриче се само за теже дисциплинске преступе; трајање: до три месеца.
Упућивање у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи	Изриче се изузетно, само за теже дисциплинске преступе; може се изрећи кумулативно са мером одузимања додељених права и погодности до три месеца; трајање: до петнаест дана / стицај дисциплинских преступа до тридесет дана (у току календарске године – до шест месеци).

друге стране, то важно питање не сме бити препуштено искључиво невладином сектору већ би требало да буде допуна државном апарату у области постпеналног прихвата. УИКС је 14. септембра 2020. године потписао меморандум о сарадњи са МОППС-ом, што представља добро прелазно решење, до доношења прописа.

³⁸⁷ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

(7) Посебне мере. Иако суштински није реч о дисциплинским мерама, ЗИКС-ом је прописано да се према осуђеном за кога постоји опасност од бекства, насилничког понашања, самоповређивања или угрожавања реда и безбедности друге врсте, која се на други начин не може отклонити, изузетно могу наредити *посебне мере*. Оне су значајан индикатор непримереног владања осуђеног, а неке од њих последично могу довести до његовог дисциплинског кажњавања. У посебне мере се убрајају: (1) одузимање и привремено задржавање ствари чије је држање иначе дозвољено; (2) смештај у посебно осигурану просторију без опасних ствари; (3) смештај под појачан надзор; (4) усамљење и (5) тестирање на заразне болести или психоактивне супстанце.

4.2. Институт условног отпуста у Републици Србији

Условни отпуст, иако постоје бројне дилеме о оправданости и сврси његовог постојања, један је од најзначајнијих елемената у процесу извршења казне затвора и успешности у примени третмана, те је у том смислу неспорно његово постојање. У основним начелима поменутих Правила указује се на значај третмана и припреме за отпуст из установе, укључујући условни отпуст и одређивање надзора, а на том становишту је и ЗИКС.³⁸⁸ Теорије о одустајању, како смо видели, казну затвора не посматрају изоловано од условног отпуста и примене заштитног надзора, па је значајно да укратко анализирамо његове основне карактеристике у нашем систему, у делу које ће бити предмет емпиријског дела нашег истраживања.³⁸⁹

4.2.1. Норме кривичног материјалног права

Од доношења КЗ који је ступио на снагу 1. јануара 2006. године, правила за примену условног отпуста су мењана у неколико наврата, при чему су поједини елементи које суд оцењује у тој врсти поступка, због своје непрецизности, остављали довољно простора за различита тумачења. Последично, тај институт није довољно примењиван у пракси.³⁹⁰

Одредбом чл. 46 ст. 1 КЗ (*обавезан условни отпуст*) предвиђено је да ће осуђеног који је издржао две трећине казне затвора суд условно отпустити ако се у току издржавања казне тако поправио да се са основом може очекивати да ће се на слободи добро владати, а нарочито да до истека времена за које је изречена казна неће учинити ново кривично дело. Тај институт се не

³⁸⁸ Иако их нећемо анализирати, сматрамо значајним напоменути да су у оквирима Савета Европе, донета два документа која су од значаја у материји условног отпуштања и то: Препорука Комитета министара СЕ Rec(2006)2 - Европска правила о затварању, усвојена 11. јануара 2006 и Препорука Комитета министара СЕ Rec(2003)22 о условном отпусту, усвојена 24. септембра 2003. године. Уз ова два документа, подједнако је важна (са практичног становишта, засигурно и важнија) пракса Европског суда за људска права (у *наставку*: ЕСЉП). Одлуке донете од ЕСЉП, значајне су утолико што се њима утврђује повреда права која су загарантовано Европском конвенцијом о људским правима, што касније може бити основ за улагање ванредних правних лекова у кривичном поступку, попут захтева за заштиту законитости.

³⁸⁹ Практично, из анализе искључујемо поступак изрицања и опозива условног отпуста који су прописани Закоником о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – одлука УС и 62/2021 – одлука УС. Нећемо се бавити ни детаљном анализом свих спорних тачака и измена које су пратиле услове за примену тог института већ ћемо само указати на тренутно стање у тој области, без детаљног критичког приступа.

³⁹⁰ Примера ради, од укупног броја лица која су 2011. године отпуштена из три највеће казнено-поправе установе у Србији – КПЗ Сремска Митровица, КПЗ Пожаревац и КПЗ Ниш, у свега 4,7% случајева је примењен условни отпуст. Вид. детаљније: N. Vujičić, Z. Stevanović, Lj. Pijić (2017) *Primena instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 13.

може примењивати на осуђеног који је током издржавања казне два пута кажњаван за теже дисциплинске преступе и коме су одузете додељене погодности.

Од околности које суд оцењује у тој врсти поступка, одувек су били неспорни владање за време издржавања казне затвора и извршавање радних обавеза, с обзиром на осуђеникову радну способност. Сви други елементи су мењани у већој или мањој мери. Уз поменута два параметра, данас је предвиђено да суд цени и друге околности које показују да осуђени док траје условни отпуст *неће извршити ново кривично дело*.³⁹¹ Друге околности које суд оцењује махом су засноване на примењеном третману и Извештају који по захтеву суда доставља установа у којој осуђеник издржава казну затвора.

Одредбама КЗ предвиђен је и *факултативни условни отпуст*, који подразумева да суд, уколико осуђени испуни све услове из чл. 46 ст. 1 КЗ, може (*али не мора*) применити тај институт у неколико различитих, таксативно наведених случајева, који су груписани у односу на: казну доживотног затвора (за ту врсту казне је предвиђено да се осуђени може условно отпустити ако је издржао 27 година), одређена кривична дела, стварну надлежност суда (посебна одељења надлежних судова) и ранију осуђиваност.

Последњим изменама КЗ уведена је забрана условног отпуста за најтеже облике појединих кривичних дела. Треба имати у виду да забрана условног отпуста није новина у нашем кривичном законодавству, будући да је 2013. године усвојен Закон о посебним мерама за спречавање вршења кривичних дела против полне слободе према малолетним лицима (*Маријин закон*)³⁹², што је подложно критици.³⁹³

Одредбама КЗ предвиђено је и да суд у одлуци о условном отпусту може одредити да је осуђени дужан да испуни неку од обавеза из чл. 73 КЗ (заштитни надзор), као и неку другу обавезу предвиђену кривичноправним одредбама. Изменама из 2017. године законодавац је делимично прецизирао одредбу о одређивању обавеза, тако што је везује за одредбу чл. 73 КЗ, којом је регулисана садржина заштитног надзора.³⁹⁴

³⁹¹ Такво решење је знатно боље од оног које је важило до измена КЗ које су ступиле на снагу 1. јула 2017. године, до када је било прописано да суд мери околности које показују да је у односу на осуђено лице остварена *сврха кажњавања*. Наиме, сврха кажњавања је спорна јер подразумева оцену да осуђени у будућности више (*никада*) неће чинити кривична дела.

³⁹² Закон о посебним мерама за спречавање вршења кривичних дела против полне слободе према малолетним лицима, *Сл. гласник РС*, бр. 32/2013.

³⁹³ На пример, Ристивојевић наводи да је одредба о забрани условног отпуштања проблематична зато што поништава основну функцију тог института, а то је да укаже на могућност испуњава сврхе кажњавања без потпуног издржавања казне. Ако се неке онемогући да докаже да се у току издржавања казне поправи довољно да може да буде условно отпуштен, са разлогом може да се постави питање сврхе кажњавања због кривичних дела против полних слобода извршених над малолетницима. Шта је сврха кажњавања у тим случајевима? Вид. В. Ristivojević (2012) *Normativna kriminalno-politička kretanja u materijalnom krivičnom zakonodavstvu Srbije od donošenja KZ: temeljno opredeljenje zakonodavca ili incident*, *Crimen*, 3(2): 187, 170–190.

³⁹⁴ Мада се у развијеним земљама уз условни отпуст махом одређује надзор, пракса у Републици Србији у том погледу није задовољавајућа, напротив. Од 2011. до 2015. године, у КПЗ Сремска Митровица, КПЗ Пожаревац и КПЗ Ниш мера заштитног надзора (укључујући и електронски надзор) примењена је у свега пет случајева. Вид. N. Vujičić, Z. Stevanović, Lj. Ilijić (2017) *op. cit.*, 29–30. Слично, Алимпић наводи да је провером у Управи надлежној за третман и алтернативне санкције добијен податак да је до сада само у неколико случајева спроведен електронски надзор над условно отпуштеним лицима, при чему је са таквим лицима практично поступано исто као у ситуацији казне затвора која се издржава у просторијама у којима осуђени станује, уз примену електронског надзора. Вид. М. Alimpić (2016) *Uslovni otpust u praksi sudova sa područja novosadske apelacije*, у: I. Stevanović, A. Batrićević (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 410.

Одредбом чл. 47 КЗ уређен је (*обавезни и могући*) опозив условног отпуста, а ако не дође до опозива, сматра се да је казна затвора издржана у целости (чл. 46 ст. 4 КЗ).

4.2.2. *Норме кривичног извршног права*

ЗИКС, као носећи закон у области права извршења кривичних санкција, материју условног отпуштања регулише у чл. 47, којим је прописано да ће осуђеног за кога се основано може очекивати да убудуће неће вршити кривична дела, суд условно отпустити са издржавања казне затвора, у складу са законом. У поступку одлучивања, завод је дужан да суду у свом Извештају да и мишљење о степену испуњености програма поступања и оправданости примене овог института. У пракси, нагласак у материји извршења је на сачињавању Извештаја, који има суштинску улогу при оцени суда да ли ће осуђеног условно отпустити или не.

Недоследности у састављању, али и тумачењу Извештаја, допринеле су настанку Приручника за попуњавање извештаја за условни отпуст (*у наставку: Приручник*)³⁹⁵, који чине нови формулар и смернице за попуњавање Извештаја. Циљ доношења Приручника, јесте унапређење примене овог института, кроз састављање прецизнијих Извештаја, што би носиоцима правосудних функција, који одлучују по молби за условни отпуст, требало да олакша његово разумевање, пре свега у делу који се односи на степен испуњености планираних индивидуалних циљева и остварени максимални напредак у третману.³⁹⁶

Законом о извршењу ванзаводских санкција и мера (у наставку: ЗИВСМ)³⁹⁷ регулисана је материја надзора над извршењем мера одређених уз условни отпуст. У чл. 44 ст. 1 ЗИВСМ прописано је да надзор над условно отпуштеним лицем обавља Повереничка служба ако је у одлуци суда о условном отпусту одређено да је осуђени дужан да испуни једну од следећих обавеза: (1) јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора, (2) оспособљавање учиниоца за одређено занимање, (3) прихватање запослења које одговара способностима учиниоца, (4) уздржавање од посеђивања одређених места, локала или приредби, ако то може да буде прилика или подстицај за поновно вршење кривичних дела, (5) благовремено обавештавање о промени места боравка, адресе или радног места, (6) уздржавање од употребе дрога или алкохолних пића, (7) посеђивање одређених професионалних и других саветовалишта или установа и поступање по њиховим упутствима, (8) испуњење других обавеза које су предвиђене кривичноправним одредбама. Извршну одлуку о условном отпусту којом је одређено испуњење једне или више обавеза суд без одлагања доставља Повереничкој служби (чл. 44 ст. 2 ЗИВСМ).

Надзор над условно отпуштеним лицем спроводи повереник, који утврђује и прати програм извршења условног отпуста. Одмах по пријему одлуке о условном отпусту уз примену надзора, повереник је дужан да успостави контакт са службом за третман у заводу у којем је осуђени издржавао казну затвора, да предузме све радње за њено извршење и да, по потреби, успостави сарадњу са породицом осуђеног, полицијом, установама здравствене и социјалне

³⁹⁵ Детаљније вид. <https://www.pars.rs/images/biblioteka/krivicno-pravo/Prirucnik-za-popunjavanje-izvestaja-za-uslovni-otrust.pdf>, 18. јануар 2022.

³⁹⁶ Због бројних проблема у пракси, Министарство правде је средином новембра 2018. године формирало Радну групу за израду упутстава и образаца за сачињавање извештаја завода за извршење кривичних санкција у поступку за условни отпуст. Реч је о мешовитој радној групи коју су чинили представници суда, тужилаштва, УИКС и науке. У образложењу решења о формирању Радне групе дата је смерница да би документе требало сачинити на основу анализе судске праксе и дотадашњег начина састављања извештаја. Вид. Решење Министарства правде Републике Србије бр. 119-01-51/2015-5 од 13. новембра 2018.

³⁹⁷ Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера, *Сл. гласник РС*, бр. 55/2014 и 87/2018.

заштите, послодавцем и другим установама, организацијама и удружењима. Својеврсно начело хитног поступања огледа се у томе што је повереник дужан да у року од осам дана од дана пријема решења донесе програм, узимајући у обзир утврђени програм припреме за отпуст завода у коме је осуђени издржавао казну затвора. Повереник упознаје осуђеног са програмом поступања и последицама неизвршења обавеза, а сам програм доставља суду који је донео одлуку о условном отпусту и одговарајућем органу, установи и организацији.

Примена електронског надзора регулисана је у чл. 46 ЗИВСМ, којим је прописано да ако је суд донео одлуку о условном отпусту којом је одредио да је осуђени дужан да испуни обавезе предвиђене кривичноправним одредбама уз примену електронског надзора, електронски надзор не може трајати дуже од једне године ни дуже од трајања условног отпуста. У вези са применом електронског надзора, упућује се на одредбе којима се регулише извршење казне затвора без напуштања просторија у којима осуђени станује са електронским надзором.

Од преосталих одредаба које се односе на различите врсте обавеза, нешто детаљније је регулисано једино уздржавање од употребе дрога и алкохола. На основу чл. 53 ЗИВСМ, осуђени је дужан да се уздржава од употребе дроге, алкохола и других психоактивних супстанци, а ако повереник основано сумња да се осуђени не придржава своје обавезе, овлашћен је да обави одговарајуће тестирање на присуство психоактивних супстанци. Своју сумњу повереник заснива на непосредном увиду или информацијама добијеним од породице или других лица блиских осуђеном. Уколико се на тесту потврди присуство психоактивних супстанци или ако осуђени одбије тестирање, сматраће се да није испунио своју обавезу из одлуке о условном отпусту.

Доношење ЗИВСМ је важан, али недовољан корак у примени заштитног надзора. Надзор уз условни отпуст се изриче веома ретко, готово у безначајном броју случајева, што је поразна слика ако се има у виду да је тај закон донет пре готово девет година. Остаје нада да ће се створити услови за позитиван заокрет.

5. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

5.1. Предмет, циљеви и задаци истраживања

Предмет истраживања је анализа значаја извршења казне затвора на процес одустајања од криминалног понашања, са аспекта примењеног третмана према осуђеним лицима, основу отпуста из установе и поновном вршењу кривичних дела током периода праћења. Полазећи од теоријских разматрања и законодавног оквира који су анализирани у претходним главама, истраживање се састоји из два дела. *Први део* истраживања је спроведен у КПЗ Сремска Митровица, највећој установи за извршење кривичних санкција општег типа у Републици Србији, са затвореним, полуотвореним и отвореним одељењем, те је самим тим било могуће сагледати примену третмана, условног отпуста и поврата осуђених лица у две одвојене студије: квантитативној и квалитативној. *Други део* истраживања спроведен је у просторијама МОПС-а која окупља сва удружења са територије Републике Србије која се у свом раду директно или индиректно баве пружањем постпеналне подршке и/или своје активности спроводе са циљем побољшања положаја лица према којима је извршена кривична санкција, како би се анализирао значај прихвата бивших осуђеника по отпусту са издржавања казне затвора. Прикупљени подаци су приказани са аспекта квантитативне и квалитативне анализе.

Главни циљ истраживања: испитати однос између основних елемената спроведеног третмана, успешност у спроведеном третману са аспекта примене условног отпуста и њихов

значај на смањење поврата. Очекујемо да ћемо на основу спроведеног истраживања доћи до више сазнања о улози третмана у процесу одустајања од вршења кривичних дела, о елементима који су значајни у поступку поводом поднете молбе за условни отпуст и факторима који доприносе смањењу поврата. На тај начин ћемо покушати да сагледамо значај тог института (његову пенолошку компоненту) и оправданост његовог постојања и шире примене у пракси. Следећи циљ истраживања је да се испита значај постпеналне подршке на одустајање од криминалног понашања.

У складу са овако постављеним циљем, *основни задаци* су да се сагледају: (1) општи подаци о учиниоцу (*социодемографске карактеристике*); (2) општи подаци о кривичном делу, кривичној санкцији и ранијим осудама; (3) примењени инструменти за процену ризика, примарно и накнадно разврставање осуђеног; (4) радно ангажовање осуђеног у току извршења казне затвора; (5) стручно усавршавање осуђеног; (6) коришћење проширених права и погодности; (7) дисциплинско кажњавање осуђеног (8) основ отпуста из установе; (9) поступак поводом поднете молбе за условни отпуст; (10) поновно вршење кривичних дела по отпусту из установе; (11) однос између основних елемената третмана и њиховог значаја за примену условног отпуста у пракси, (12) значај примењеног третмана и условног отпуста за предикцију поврата и (13) значај прихвата и постпеналне подршке на одустајање од криминалног понашања.

5.1.1. Теоријско одређење основних појмова

Одустајање од криминалног понашања је процес уздржавања или апстинирања од вршења злочина, односно престанак даљег чињења кривичних дела од раније осуђиваног лица, у трајању од најмање 36 месеци по отпусту из казнено-поправне установе (време провере).

Третман осуђених лица је поступање према осуђеном лицу у току извршења казне затвора, са циљем да по отпусту из установе више не врши кривична дела.

Условни отпуст је кривичноправни институт којим се суспендује извршење дела казне затвора, под законом одређеним условима.

Поврат је поновно вршење кривичних дела и изрицање нове правноснажне пресуде након отпуста из казнено-поправне установе.

Постпенални прихват подразумева све видове помоћи и подршке која се пружа бившем осуђеном лицу након издржане казне затвора.

5.1.2. Радна дефиниција

- **Одустајање од криминалног понашања** подразумева невршење кривичних дела у периоду од отпуста из установе за извршење кривичних санкција до 1. маја 2021. године, при чему се у обзир узимају само они осуђеници који су установу напустили у периоду од 1. јануара 2015. до 31. децембра 2017. године. Другим речима, време проверавања поврата износи најмање три године од тренутка отпуста.
- **Третман осуђених лица** се односи на све активности предвиђене одредбама ЗИКС и Правилника које су значајне у процесу одустајања од вршења кривичних дела:
 - разврставање осуђеног лица и третманске групе: упућивање осуђеног у (а) отворено одељење (третманске групе А1/А2), (б) полуотворено одељење

(третманске групе Б1/Б2) или (3) затворено одељење (третманске групе В1/В2) у складу са одредбом чл. 18 Правилника;

- степен ризика: процена степена ризика од поновног вршења кривичних дела (низак, средњи, висок и веома висок) на основу Малог и Великог упитника, приликом примарног разврставања и у моменту отпуста из установе;
 - ратно ангажовање: било која радна активност коју је осуђено лице обављало током извршења казне затвора, укључујући и повремено радно ангажовање;
 - образовање и стручно усавршавање: уз формално образовање, подразумева похађање додатних обука кроз специјализоване и друге врсте програма током извршења казне затвора;
 - проширена права и погодности: (а) заводског карактера (проширена права предвиђена одредбом чл. 129 ст. 1 ЗИКС) и (б) ванзаводског карактера (погодности предвиђене одредбом чл. 129 ст. 2 ЗИКС);
 - дисциплинско кажњавање: (а) дисциплински преступи: извршење лакших и тежих дисциплинских преступа, у складу са одредбама чл. 157 и 158 ЗИКС; (б) дисциплинске мере: изрицање дисциплинских мера у складу са одредбом чл. 159 ЗИКС. Из анализе су искључене дисциплинске мере које се у складу са одредбом чл. 175 ст. 2 ЗИКС бришу из евиденције дисциплинских мера;
 - посебне мере: мере које су предвиђене одредбом чл. 149 ЗИКС.
- **Условни отпуст** подразумева судска решења о усвајању молбе за условни отпуст, донета на основу одредбе чл. 46 КЗ.
 - **Повратницима** се сматрају они осуђеници који су правноснажно осуђени по отпусту из установе, односно током времена проверавања.
 - **Постпенални прихват осуђених лица** обухвата све поступке и мере које се спроводе са циљем пружања помоћи и подршке бившем осуђенику.

5.2. Хипотезе истраживања

У раду ће бити тестиране хипотезе које су постављене на основу до сада спроведених истраживања о значају извршења казне затвора и примене института условног отпуста на одустајање од даљег вршења кривичних дела. Хипотезе су подељене у три основне категорије: (1) ранија осуђиваност и одустајање од криминалног понашања; (2) условни отпуст и одустајање од криминалног понашања и (3) третман осуђених лица и одустајање од криминалног понашања.

(1) Ранија осуђиваност и одустајање од криминалног понашања

1. Осуђеници који су два и више пута осуђивани на казну затвора (вишеструки повратници) чешиће рецидивирају него неосуђивана лица.

(2) Условни отпуст и одустајање од криминалног понашања

- 2.1. *Осуђеници који нису имали историју ранијих осуда чешиће добијају условни отпуст него раније осуђивана лица.*
- 2.2. *Осуђеници који су били радно ангажовани у току извршења казне затвора чешиће добијају условни отпуст него они који нису били радно ангажовани.*
- 2.3. *Осуђеници који нису дисциплински кажњавани чешиће добијају условни отпуст него они који су кажњавани.*
- 2.4. *Завршена стручна у обука у току извршења казне затвора значајна је за доношење позитивне одлуке суда о условном отпусту.*
- 2.5. *Осуђеници процењени средњим степеном ризика и распоређени у полуотворено одељење завода (третманске групе Б1/Б2) најчешиће напуштају установу по основу условног отпуста.*
- 2.6. *Осуђеници који користе проширена права и погодности ванзаводског карактера чешиће добијају условни отпуст него они осуђеници који не користе такав тип погодности.*
- 2.7. *Осуђеници који су у тренутку отпуста процењени ниским степеном ризика од поновног вршења кривичних дела, на основу Упитника за процену ризика, капацитета и потреба осуђених лица, чешиће добијају условни отпуст него они који су процењени средњим, високим или веома високим степеном ризика.*
- 2.8. *Мишљење завода је у пракси значајније за доношење одлуке суда о условном отпусту него мишљење тужиоца у случајевима када се та два мишљења не подударају.*
- 2.9. *Осуђеници који су отпуштени из установе по основу редовног истека казне склонији су поновном вршењу кривичних дела него осуђеници према којима је примењен институт условног отпуста.*
- 2.10. *Осуђеници који су отпуштени из установе применом института условног отпуста чешиће одустају од даљег вршења кривичних дела него лица која су отпуштена по основу редовног истека казне.*

(3) Третман осуђених лица и одустајање од криминалног понашања

- 3.1. *Осуђеници који су у току извршења казне затвора били радно ангажовани чешиће одустају од даљег вршења кривичних дела него они који нису радили.*
- 3.2. *Осуђеници који су два или више пута дисциплински кажњавани за теже дисциплинске преступе рецидивирају чешиће него они који нису дисциплински кажњавани у току извршења казне затвора.*
- 3.3. *Завршена стручна обука у току извршења казне затвора није значајна за процес одустајања.*
- 3.4. *Осуђеници који су у тренутку отпуста били разврстани у отворено одељење завода (третманска група А1/А2) чешиће одустају од даљег вршења кривичних дела него они који се налазе у затвореном или полуотвореном одељењу.*
- 3.5. *Осуђеници који су у тренутку отпуста процењени ниским степеном ризика од поновног вршења кривичних дела, на основу Упитника за процену ризика, капацитета и потреба осуђених лица, чешиће одустају од даљег вршења кривичних дела него они који су процењени средњим, високим или веома високим степеном ризика.*

3.6. *Осуђеници који су у току извршења казне затвора користили проширена права и погодности ванзаводског карактера чешиће одустају од даљег вршења кривичних дела него они који нису користили проширена права и погодности ванзаводског карактера или су користили само заводске погодности.*

5.3. **Методологија истраживања**

5.3.1. *Метод*

*Емпиријско-квазиексперименталном методом су прикупљени подаци о испитиваној појави, а затим су анализирани и утврђене карактеристике, структуре, законитости и међусобни односи између истраживачких варијабли, са циљем доношења закључака о природи и узроку повезаности. Другим речима, примењена је дескриптивна метода, којом је описана дистрибуција проучаване појаве. У обради података су коришћене и одређене методе *дескриптивне и инференцијалне статистике*, које су пре свега послужиле за проверу постављених хипотеза.*

Осим тога, примењен је и *мултиваријациони модел* предикције условног отпуста, односно предикције рецидива. Реч је о моделу где су сви фактори предвиђања укључени заједно и њихово међусобно коварирање се контролише у анализи. Такав вид анализе је посебно значајан јер не само да омогућава валидирање предвиђања условног отпуста или поврата већ дозвољава могућност да и фактори предвиђања који нису били значајни када се посматра однос само две варијабле између себе могу постати значајни због супресорских ефеката.

Најзад, коришћена је и *квалитативна анализа садржаја* за обраду података добијених фокус групама.

5.3.2. *Избор и начин прикупљања података*

Истраживање значаја извршења казне затвора на одустајање од криминалног понашања сачињено је од три дела.

Први део подразумева прикупљање и анализу *квантитативних података* релевантних за предмет овог истраживања. Они су садржани у досијеима осуђених лица, правноснажним пресудама које су основ извршења казне затвора, извештајима установе о владању и понашању осуђених лица по молби за условни отпуст и правноснажним решењима донетим у тој врсти поступка. Под ту врсту података могу се подвести и подаци о поновном вршењу кривичних дела, који су прикупљени из одговарајућих база података које води Министарство правде – Управа за извршење кривичних санкција. Из тих извора су прикупљене следеће групе података: (1) основни подаци о пресуди која је основ издржавања казне, начину пријема у установу, начину отпуста из установе и други подаци који се бележе у тренутку пријема у установу, (2) основни социодемографски подаци о осуђеном лицу, (3) подаци о извршеном кривичном делу и изреченој кривичној санкцији, (4) подаци о примењеном третману, (5) подаци о примени института условног отпуста и (6) подаци о поврату.

Побројане групе података су прикупљене помоћу *Обрасца за прикупљање података* (Прилог бр. 1) у КПЗ Сремска Митровица и УИКС-у.

Други део истраживања је квалитативна студија спроведена у КПЗ Сремска Митровица, применом метода фокус групе, која подразумева прикупљање квалитативних података, тако што се одређени број испитаника у групи фокусира на једну теми и дискутује о њој.³⁹⁸ Сврха групне дискусије је добијање прегледа и обима различитих мишљења и ставова³⁹⁹, у конкретном случају о значају извршења казне затвора на одустајање од даљег вршења кривичних дела. Сврха примене тог метода пре свега је у томе да се ближе објасне одређене појаве које проистичу из третмана и рада са осуђеним лицима, које иначе остају изван обима класичне статистичке обраде података.⁴⁰⁰ Подаци добијени применом фокус групе требало би да послуже додатном објашњењу резултата добијених у првом делу истраживања. Транскрипт Дискусије са прве фокус групе, налази се у *Прилогу бр. 2*.

Протокол полуструктурисаног типа за спровођење прве фокус групе креиран је након обраде и анализе квантитативних показатеља и обухвата питања из следећих области: пријем у установу и опште карактеристике одељења и третманских група; кривично дело, дужина казне и ранија осуђиваност; злоупотреба дрога или алкохола; процена ризика осуђених лица; радно ангажовање осуђеног, коришћење проширених права и погодности; слободно време, секције и стручно усавршавање; дисциплинско кажњавање и отпуст из установе.

Трећи део истраживања је квалитативна студија која је спроведена у просторијама МОППС-а, применом метода фокус групе. Подаци добијени на тај начин требало би да укажу на основне проблеме и изазове са којима се бивши осуђеници суочавају након отпуста са издржавања казне затвора, али и на проблеме у раду са којима се суочавају МОППС и организације које јој припадају, а који отежавају њихово функционисање.

Протокол полуструктурисаног типа за спровођење друге фокус групе креиран је након обраде и анализе података из квантитативне и квалитативне студије које су спроведене у КПЗ Сремска Митровица, а обухвата питања из следећих области: настанак МОППС-а и начин финансирања организација које јој припадају; сарадња МОППС-а са владиним и невладиним сектором; начини сазнања и први контакт осуђеника са МОППС-ом; помоћ и подршка коју пружа МОППС (потребе и проблеми); значај извршења казне затвора и примењеног третмана и тренутно стање и правци развоја постпеналног прихвата у Србији. Транскрипт Дискусије са друге фокус групе, налази се у *Прилогу бр. 3*.

³⁹⁸ C. O’Heocha, X. Wang, K. Conboy (2012) The use of focus groups in complex and pressurised IS studies and evaluation using Klein & Myers principles for interpretive research, *Information Systems Journal*, 22(3): 235–256.

³⁹⁹ D. Popadić, Z. Pavlović, I. Žeželj (2018) *op.cit.*, 265.

⁴⁰⁰ Браун (*Braun*) и Кларк (*Clarke*) наводе да основу квалитативног истраживања чини неколико важних карактеристика, и то: квалитативна истраживања се баве значењем, а не бројкама; њихова сврха је другачија – не испитују се хипотезе већ се омогућава стварање оквира за даља истраживања; она не обезбеђују један одговор или једно значење, она причају о подацима; субјективна су и пристрасна, али полазе од тога да не постоји само једна истина; она у обзир узимају контекст, односно перспективу; могу бити искуствена (приоритет су интерпретације учесника) или критичка (заузима се критички став према подацима са циљем да се објасни неки други феномен) итд. Према: Т. Karić (2020) *Socijalna konstrukcija pomirenja između Srba i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini - doktorska disertacija*, Univerzitet u Novom Sadu: Filozofski fakultet - odsek za Psihologiju, Novi Sad, 75.

5.3.3. Узорак истраживања

Први део (квантитативна анализа)

Узорак је конципиран тако да одговара квазиексперименталном нацрту истраживања. Критеријумску групу чини 41% (N = 200) досијеа од укупног броја осуђених лица која су од 2015. до 2017. године условно отпуштена из КПЗ у Сремској Митровици. Контролну групу (N = 200) чине досијеи оних лица која су у том периоду отпуштена по основу редовног истека казне.⁴⁰¹ Те две групе су уједначене на основу типа извршеног кривичног дела, што је неопходан услов за њихово поређење. С друге стране, посебан вид уједначавања тиче се датума отпуста из установе. Независно од тога о којој групи је реч, истраживањем су обухваћени само досијеи осуђеника отпуштених из установе најкасније до 31. децембра 2017. године (по 133 лица су отпуштена 2015. и 2017. године, а 2016. године 134). Испитаници су бирани методом случајног узорка, односно поступком рандомизације, применом програма *random.org*. Будући да је провера поврата извршена 1. маја 2021. године, постигнуто је уједначавање минималне дужине трајања времена проверавања – три године. Социодемографске карактеристике узорка описане су у поглављу „Резултати истраживања“.

Други део (квалитативна анализа)

Спроведена је једна фокус група, коју је чинило седам учесника: начелник службе за третман и шест васпитача који су запослени у пријемном, затвореном, полуотвореном и отвореном делу завода.⁴⁰² Сви они су у радном односу дужем од десет година, а структура је таква да је највећи део њих прошао кроз сва одељења установе, а и данас раде у третманској служби. Четворо њих су специјални педагози, двоје психолози и један социјални радник. Дискусија у фокус групи трајала је око 90 минута. На почетку фокус групе, испитаници су обавештени о циљу њеног спровођења, гарантована им је анонимност и могућност прекида учешћа уколико осете потребу. Сви учесници су потписали информисани пристанак на учешће у истраживању. Направљен је аудио-запис дискусије, на основу којег је касније формиран транскрипт, а аудио-снимак је затим уништен. Фокус групу је водио аутор тезе (водител), који је имао неутралну улогу: није изражавао своје мишљење о теми већ је искључиво модерирао разговор, што је подразумевало и постављање додатних питања ради објашњења одговора.

Трећи део (квалитативна анализа)

Спроведена је једна фокус група, коју је чинило осам учесника из различитих организација које пружају постпеналну подршку, које су у саставу МОППС-а и то: три лица из Центра за превенцију криминала и постпеналну помоћ „Неостарт“, једно лице из удружења „Caritas“, једно лице из Удружења за подршку у превенцији и рехабилитацији зависника од опојних дрога „Излазак“, једно лице из удружења „Рестарт“ и једно лице из невладине

⁴⁰¹ Податак о броју условно отпуштених лица у периоду од 2015. до 2017. године добијен је у априлу 2020. године у КПЗ Сремска Митровица.

⁴⁰² Обично се препоручује да број учесника у фокус групи износи од пет до осам, будући да је том величином групе лакше модерирати, при чему се обезбеђује богатија дискусија. Према: R. A. Krueger, M. A. Casey (2009) *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, Sage Publications, Thousand Oaks.

организације „После кише“. Дискусија у фокус групи трајала је око 90 минута. На почетку фокус групе, испитаници су обавештени о циљу њеног спровођења, гарантована им је анонимност и могућност прекида учешћа уколико осете потребу. Сви учесници су потписали информисани пристанак на учешће у истраживању. Направљен је аудио-запис дискусије, на основу којег је касније формиран транскрипт, а аудио-снимак је затим уништен. Фокус групу је водио аутор тезе (водителј), који је имао неутралну улогу: није изражавао своје мишљење о теми већ је искључиво модерирао разговор, што је подразумевало и постављање додатних питања ради објашњења одговора.

5.3.4. Варијабле истраживања

Табела 6. Варијабле истраживања

ВАРИЈАБЛЕ ИСТРАЖИВАЊА		
КАТЕГОРИЧКЕ ВАРИЈАБЛЕ		
БРОЈ	НАЗИВ ВАРИЈАБЛЕ	КОДИРАЊЕ
1	Начин пријема у установу	1 – учинилац се јавио сам 2 – учинилац је приведен са слободе 3 – учинилац је приведен из притворске јединице / Специјалне затворске болнице 4 – учинилац је премештен из другог завода 5 – трансфер / екстрадиција учиниоца
2	Примена мере безбедности	0 – не 1 – да
3	Врста примењене мере безбедности	1 – обавезно лечење наркомана 2 – обавезно лечење алкохоличара 3 – забрана управљања моторним возилом 4 – одузимање предмета 5 – забрана вршења позива, делатности и дужности 6 – забрана приближавања и комуникације са оштећеним
4	Примена притвора према осуђеном	0 – не 1 – да
5	Основ отпуста из установе	0 – редован истек 1 – условни отпуст
6	Врста суда који је изрекао правноснажну осуђујућу пресуду	1 – основни суд 2 – виши суд 3 – Виши суд у Београду – Посебно одељење 4 – апелациони суд 5 – Апелациони суд у Београду – Посебно одељење 6 – Врховни касациони суд
7	Начин окончања судског поступка	0 – редован кривични поступак 1 – споразум о признању кривичног дела
8	Место пребивалишта	0 – село 1 – град
9	Брачни статус учиниоца	1 – није ожењен

		<p>2 – у браку 3 – у ванбрачној заједници 4 – разведен 5 – удовац 6 – непознато</p>
10	Осуђени има децу	<p>0 – не 1 – да</p>
11	Образовање осуђеног	<p>1 – без школе 2 – непотпуна основна школа 3 – основна школа 4 – средња школа 5 – висока школа, факултет 6 – ученик 7 – студент 8 – непознато</p>
12	Радно ангажовање осуђеног пре ступања на извршење казне затвора	<p>1 – запослен 2 – незапослен 3 – повремено радно ангажовање 4 – пензионер 5 – непознато</p>
13	Васпитне мере	<p>0 – не 1 – да</p>
14	Казна малолетничког затвора	<p>0 – не 1 – да</p>
15	Ранија осуђиваност	<p>0 – не 1 – да</p>
16	Раније издржавање казне затвора	<p>0 – не 1 – да</p>
17	Истоврсност ранијег и кривичног дела због којег се учинилац тренутно налази у заводу	<p>1 – истоврсно 2 – различито 3 – мешовито 0 – податак није доступан у пресуди</p>
18	Кривично дело које је основ издржавања казне затвора	<p>113 – убиство 114 – тешко убиство 121 – тешка телесна повреда 122 – лака телесна повреда 134 – отмица 138 – угрожавање сигурности 178 – силовање 184 – посредовање у вршењу проституције 194 – насиље у породици 195 – недавање издржавања 203 – крађа 204 – тешка крађа 206 – разбојништво</p>

		<p>208 – превара</p> <p>212 – уништење и оштећење туђе ствари</p> <p>213 – неовлашћено коришћење туђег возила</p> <p>214 – изнуда</p> <p>225 – пореска утаја</p> <p>227 – злоупотреба положаја одговорног лица</p> <p>232 – проузроковање стечаја</p> <p>234 – недозвољена производња</p> <p>243 – фалсификовање и злоупотреба платних картица</p> <p>246 – неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога</p> <p>246а – неовлашћено држање опојних дрога</p> <p>278 – изазивање опште опасности</p> <p>289 – угрожавање јавног саобраћаја</p> <p>297 – тешка дела против безбедности јавног саобраћаја</p> <p>322 – спречавање службеног лица у вршењу службене радње</p> <p>323 – напад на службено лице у вршењу службене дужности</p> <p>344 – насилничко понашање</p> <p>348 – недозвољена производња, држање, ношење и промет оружја и експлозивних материја</p> <p>350 – недозвољен прелаз државне границе и кријумчарење људи</p> <p>355 – фалсификовање исправе</p> <p>356 – посебни случајеви фалсификовања исправе</p> <p>359 – злоупотреба службеног положаја</p> <p>367 – примање мита</p> <p>388 – трговина људима</p>
19	<p>Група кривичних дела</p> <p><i>Напомена:</i> У узорку нема кривичних дела из групе кривичних дела која су кодирана са: 3, 4, 5, 8, 12, 15, 16, 18 и 23.</p>	<p>1 – КД против живота и тела</p> <p>2 – КД против слобода и права човека и грађанина</p> <p>3 – КД против изборних права</p> <p>4 – КД по основу рада</p> <p>5 – КД против части и угледа</p> <p>6 – КД против полне слободе</p> <p>7 – КД против брака и породице</p> <p>8 – КД против интелектуалне својине</p> <p>9 – КД против имовине</p> <p>10 – КД против привреде</p> <p>11 – КД против здравља људи</p> <p>12 – КД против животне средине</p> <p>13 – КД против опште сигурности људи и имовине</p> <p>14 – КД против безбедности јавног саобраћаја</p> <p>15 – КД против безбедности рачунарских података</p> <p>16 – КД против уставног уређења и безбедности</p>

		Републике Србије 17 – КД против државних органа 18 – КД против правосуђа 19 – КД против јавног реда и мира 20 – КД против правног саобраћаја 21 – КД против службене дужности 22 – КД против човечности и других добара заштићених међународним правом 23 – КД против Војске Србије
20	Тип кривичног дела	0 – ненасилно 1 – насилно
21	Стицај кривичних дела	0 – не 1 – да
22	Саучесништво	0 – не 1 – да
23	Умањење казне затвора	0 – не 1 – да
24	Основ умањења казне	1 – амнестија 2 – помиловање 3 – ванредно ублажавање казне 4 – остало
25	Врста примењеног упитника за процену ризика	1 – Мали упитник 2 – Велики упитник
26	Степен ризика при примарној процени	1 – веома висок степен 2 – висок степен 3 – средњи степен 4 – низак степен
27	Припадност одељењу приликом примарног разврставања	1 – затворено 2 – полуотворено 3 – отворено
28	Припадност третманској групи приликом примарног разврставања	1 – В1 2 – В2 3 – Б1 4 – Б2 5 – А1 6 – А2
29	Степен ризика у тренутку отпуста	1 – веома висок степен 2 – висок степен 3 – средњи степен 4 – низак степен
30	Припадност одељењу у тренутку отпуста	1 – затворено 2 – полуотворено 3 – отворено
31	Припадност третманској групи у тренутку отпуста	1 – В1 2 – В2

		3 – Б1 4 – Б2 5 – А1 6 – А2
32	Статистичка процена рецидивизма у тренутку отпуста (<i>Велики упитник</i>)	1 – висока 2 – средња 3 – ниска
33	Радно ангажовање осуђеног	0 – није радно ангажован 1 – радно ангажован 2 – повремено радно ангажовање
34	Разлог због којег осуђени није радно ангажован	1 – незаинтересованост за рад 2 – неспособност за рад 3 – недовољан број радних места 4 – престанак радног ангажовања због извршеног дисциплинског преступа 5 – није предвиђено програмом поступања
35	Похађање обука	0 – не 1 – да
36	Врста обуке	1 – пекарство 2 – повртарство 3 – столарство 4 – заваривање 5 – ватрогасна служба 6 – штампање техником сито штампе 8 – школа за одрасле
37	Дисциплинска кажњаваност за два и више тежих дисциплинских преступа	0 – не 1 – да
38	Дисциплинска мера укор	0 – не 1 – да
39	Дисциплинска мера ограничење или забрана пријема пакета до три месеца	0 – не 1 – да
40	Дисциплинска мера одузимање додељених проширених права и погодности из чл. 129 ст. 1 и 2 ЗИКС	0 – не 1 – да
41	Дисциплинска мера ограничење или забрана располагања новцем у заводу до три месеца	0 – не 1 – да
42	Дисциплинска мера упућивање у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи	0 – не 1 – да
43	Посебна мера појачан надзор	0 – не 1 – да
44	Посебна мера одузимање и привремено задржавање ствари чије је држање иначе дозвољено	0 – не 1 – да
45	Посебна мера смештај у посебно осигурану просторију без опасних ствари	0 – не 1 – да

46	Посебна мера смештај под појачан надзор	0 – не 1 – да
47	Посебна мера усамљење	0 – не 1 – да
48	Посебна мера тестирање на заразне болести или психоактивне супстанце	0 – не 1 – да
49	Коришћење проширених права и погодности	0 – не 1 – да
50	Коришћење погодности заводског карактера	0 – не 1 – да
51	Проширено право на пријем пакета	0 – не 1 – да
52	Проширено право на број посета	0 – не 1 – да
53	Проширено право на круг лица која могу посетити осуђеног (даљи сродници, пријатељи и други)	0 – не 1 – да
54	Проширено право на пријем посета без надзора у просторијама за посете	0 – не 1 – да
55	Проширено право на пријем посета у посебним просторијама	0 – не 1 – да
56	Проширено право на пријем посета изван завода	0 – не 1 – да
57	Проширено право на погоднији смештај	0 – не 1 – да
58	Коришћење погодности ванзаводског карактера	0 – не 1 – да
59	Слободан излазак у град	0 – не 1 – да
60	Посета породици и сродницима о викенду и празницима	0 – не 1 – да
61	Наградно одсуство из завода до седам дана у току године	0 – не 1 – да
62	Коришћење годишњег одмора изван завода	0 – не 1 – да
63	Ванредни излазак или одсуство из завода до седам дана	0 – не 1 – да
64	Одузимање додељених проширених права и погодности	0 – не 1 – да
65	У случају одузимања додељених проширених права и погодности, да ли је дошло до поновног додељивања?	0 – не 1 – да
66	Подношење молбе за условни отпуст	0 – не 1 – да
67	Доношење решење о условном отпусту	0 – не 1 – да

68	Подносилац молбе за условни отпуст	1 – осуђени 2 – бранилац
69	Врста суда који је донео решење о условном отпусту	1 – основни суд 2 – виши суд 3 – Виши суд у Београду – Посебно одељење 4 – апелациони суд
70	Начин окончања поступка за условни отпуст	1 – првостепени поступка 2 – поновљени поступак, након што је другостепени суд усвојио жалбу осуђеног (тужиоца) и предмет вратио на поновно одлучивање 3 – другостепени поступак
71	Примена заштитног надзора	0 – не 1 – да
72	Јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које тај орган одреди	0 – не 1 – да
73	Оспособљавање учиниоца за одређено занимање	0 – не 1 – да
74	Прихватање запослења које одговара способностима учиниоца	0 – не 1 – да
75	Испуњавање обавеза издржавања породице, чувања и васпитања деце и других породичних обавеза	0 – не 1 – да
76	Уздржавање од посећивања одређених места, локала или приредби, ако то може бити прилика или подстицај за поновно вршење кривичних дела	0 – не 1 – да
77	Благовремено обавештавање о промени места боравка, адресе или радног места	0 – не 1 – да
78	Уздржавање од употребе дроге или алкохолних пића	0 – не 1 – да
79	Лечење у одговарајућој здравственој установи	0 – не 1 – да
80	Посећивање одређених професионалних и других саветовалишта или установа и поступање по њиховим упутствима	0 – не 1 – да
81	Отклањање или ублажавање штете причињене кривичним делом, а нарочито измирење са жртвом учињеног кривичног дела	0 – не 1 – да
82	Примена електронског надзора уз условни отпуст	0 – не 1 – да
83	Разлози позитивног мишљења суда из образложења решења о усвајању молбе за условни отпуст	1 – радно ангажовање 2 – одсуство дисциплинских казни 3 – коришћење проширених права и погодности 4 – завршена стручна обука 5 – обезбеђен постпенални прихват 6 – извештај установе за извршење кривичних

		<p>санкција</p> <p>7 – позитивно мишљење тужиоца</p> <p>8 – сврха кажњавања</p> <p>9 – процењени низак степен ризика осуђеног</p> <p>0 – остало</p>
84	Разлози негативног мишљења суда из образложења решења о одбијању молбе за условни отпуст	<p>1 – није остварен објективни услов, у погледу две трећине казне затвора</p> <p>2 – осуђени није радно ангажован / не испуњава радне задатке на одговарајући начин</p> <p>3 – процес ресоцијализације је у току / „има места напредовању“</p> <p>4 – ранија осуђиваност</p> <p>5 – тежина извршеног кривичног дела</p> <p>6 – природа и друштвена опасност кривичног дела</p> <p>7 – сврха кажњавања</p> <p>8 – дужина изречене казне затвора</p> <p>9 – примена амнестије или другог основа умањења казне</p> <p>10 – дисциплинска кажњаваност</p> <p>11 – извештај установе за извршење кривичних санкција</p> <p>12 – негативно мишљење тужиоца</p> <p>0 – остало</p>
85	Мишљење казнено-поправне установе поводом поднете молбе за условни отпуст	<p>1 – позитивно</p> <p>2 – негативно</p> <p>3 – неодређено</p> <p>0 – податак није доступан</p>
86	Присуство васпитача на рочишту у поступку за условни отпуст	<p>0 – не</p> <p>1 – да</p>
87	Присуство осуђеног на рочишту у поступку за условни отпуст	<p>0 – не</p> <p>1 – да</p>
88	Мишљење тужиоца поводом поднете молбе за условни отпуст	<p>1 – позитивно</p> <p>2 – негативно</p> <p>3 – неодређено</p> <p>4 – остављено суду на оцену</p> <p>0 – податак није доступан</p>
89	Разлози позитивног мишљења тужиоца у поступку за условни отпуст	<p>1 – радно ангажовање</p> <p>2 – одсуство дисциплинских казни</p> <p>3 – коришћење проширених права и погодности</p> <p>4 – завршена стручна обука</p> <p>5 – обезбеђен постпенални прихват</p> <p>6 – извештај установе за извршење кривичних санкција</p> <p>0 – остало</p>
90	Разлози негативног мишљења тужиоца у поступку а условни отпуст	<p>1 – није остварен објективни услов, у погледу две трећине издржане казне затвора</p> <p>2 – процес ресоцијализације је у току / „има места</p>

		напредовању“ 3 – ранија осуђиваност 4 – тежина извршеног кривичног дела 5 – природа и друштвена опасност кривичног дела 6 – сврха кажњавања 7 – дужина изречене казне затвора 8 – примена амнестије или другог основа умањења казне 9 – дисциплинска кажњаваност 10 – извештај установе за извршење кривичних санкција 0 – остало
91	Улагање жалбе тужиоца на решење о усвајању молбе за условни отпуст	1 – да 2 – не 0 – податак није доступан
92	Осуђиваност по истеку казне затвора (поврат)	0 – не 1 – да
93	Врста кривичне санкција која је изречена у новом поступку	1 – безусловна казна затвора 2 – кућни затвор 3 – казна затвора која се извршава у просторијама у којима осуђени станује
94	Ново кривично дело	<i>Кодирано је на исти начин као варијабла „Кривично дело које је основ издржавања казне затвора“ (вид. тачку 18).</i>
95	Истоврсност новог кривичног дела са кривичним делом из раније осуде	1 – истоврсно 2 – различито 3 – мешовито
96	Група кривичних дела којој припада ново кривично дело	<i>Кодирано је на исти начин као варијабла „Група кривичних дела“ (вид. тачку 19).</i>
97	Тип новог кривичног дела	0 – ненасилно 1 – насилно
98	Стицај кривичних дела (дела учињена у поврату)	0 – не 1 – да
КОНТИНУИРАНЕ ВАРИЈАБЛЕ		
99	Дужина трајања притвора	Егзактан податак о дужини трајања притвора, исказан у данима
100	Дужина дела издржане казне затвора (пре ступања на извршење казне затвора у КПЗ Сремска Митровица)	Егзактан податак о дужини трајања издржане казне затвора, исказан у данима
101	Број пресуда које су основ издржавања казне затвора (јединствена пресуда)	Егзактан податак о броју пресуда
102	Година рођења учиниоца	Старост мерена егзактном годином рођења испитаника
103	Број деце које има осуђени	Егзактан податак о броју деце
104	Приход из радног ангажовања	Егзактан податак о висини примања, исказан у динарима
105	Број ранијих осуда	Егзактан податак о броју ранијих осуда

106	Дужина изречене казне затвора	Егзактан податак о дужини трајања казне затвора, исказан у данима
107	Дужина умањене казне затвора (амнестија, помиловање и друго)	Егзактан податак о умањеном делу казне, исказан у данима
108	Време проведено у КПЗ Сремска Митровица (дужина трајања примењеног третмана)	Податак исказан у данима, добијен је тако што су од дужине изречене казне затвора одузети дужина трајања притвора и дужина умањене казне затвора (за условно отпуштена лица је одузета и дужина трајања условног отпуста)
109	Време које је протекло од датума извршења кривичног дела до дана правноснажности пресуде	Податак исказан у данима, добијен тако што је од датума правноснажности пресуде одузет датум извршења кривичног дела
110	Време које протекло од датума правноснажности до дана извршности пресуде	Податак исказан у данима, добијен тако што је од датума извршности пресуде одузет датум правноснажности пресуде
111	Број поена на Упитнику за процену ризика, при примарној класификацији	Егзактан податак о броју поена
112	Број поена на Упитнику за процену ризика, приликом отпуста из установе	Егзактан податак о броју поена
113	Број поена на основу статистичке процене рецидивизма (Велики упитник)	Егзактан податак о броју поена
114	Број изречених дисциплинских мера	Егзактан податак о броју изречених дисциплинских мера
115	Укупан број поднетих молби за условни отпуст	Егзактан податак о броју поднетих молби
116	Дужина трајања поступка поводом поднете молбе за условни отпуст	Податак исказан у данима, добијен тако што је од дана извршности решења о условном отпусту одузет датум подношења молбе за условни отпуст
117	Дужина трајања условног отпуста	Податак исказан у данима, добијен тако што је од датума планираног истека казне одузет датум отпуста из установе
118	Време чекања на примену условног отпуста, у односу на конкретно кривично дело и оствареност објективног услова да су издржане две трећине казне затвора	Податак исказан у данима, добијен тако што је за свако кривично дело израчуната једна трећина изречене казне затвора, а потом је од тог броја дана одузета дужина трајања условног отпуста
119	Дужина изречене казне затвора за кривично дело учињено у поврату	Егзактан податак о дужини трајања нове казне затвора, исказан у данима
120	Година нове пресуде	Егзактан податак о години у којој је донета нова правноснажна осуђујућа пресуда

5.3.5. Обрада података

Први део (квантитативна анализа)

Подаци су анализирани у програму за статистичку обраду података IBM SPSS 23.0. Подаци из упитника су најпре пренети у *Excel* фајл, након чега су израчунате дужине казни, условног отпуста и др. Затим су подаци увезени у SPSS, где су кодирани и урађене су прелиминарне дескриптивне анализе да би се исправиле грешке у уносу података. За анализирање односа између категоријских варијабли (варијабле које садрже само категорије,

нпр. да/не, затворено/полуотворено/отворено одељење) примењен је низ хи-квадрат тестова (χ^2), којима се процењују разлике у уделу категорија једне варијабле у категоријама друге. За поређење скорова на континуираним варијаблама (нпр. број дана, број поена на упитницима за процену ризика) примењен је низ t-тестова, па су разлике анализирани у односу на дихотомне варијабле (варијабле које имају само две категорије, нпр. да/не). Када су анализирани разлике у континуираним варијаблама према варијаблама које садрже више од две категорије (нпр. одељење приликом отпуста), примењена је анализа варијансе (ANOVA, F-test). За истраживање евентуалних разлика између скорова на упитницима за процену ризика на почетку и на крају третмана примењен је t-тест за упарене узорке, односно тест којим се пореде скорови у две временске тачке (пријем и отпуст). Корелационе анализе су примењене да би се испитала повезаност између варијабли, и то Пирсонов коефицијент корелације за две континуиране варијабле и коефицијент поинт-бисеријалне корелације за категоричке дихотомне варијабле. Логистичка регресиона анализа коришћена је за предикцију условног отпуста и рецидивизма. Она се примењује када је зависна варијабла (у овом случају условни отпуст и рецидив) дихотомна (да/не).

Други део (квалитативна анализа)

Након спровођења фокус групе, аудио-запис је транскрибован вербатим (од речи до речи) и припремљен за даљу анализу. Уклоњени су сви лични и подаци који могу да укажу на то ко је учесник фокус групе, односно транскрипти су анонимизовани. У примењеном аналитичком приступу коришћена је и квалитативна анализа садржаја.⁴⁰³ Најпре су идентификовани сегменти транскрипта који одговарају на постављена истраживачка питања дефинисана у протоколу за фокус групу, а затим је анализиран њихов садржај и пронађене су надређене категорије којима се сажима дати садржај. Јединице анализе су речи, синтагме, делови реченица, целе реченице или цели пасуси. Резултати су груписани у теме које одговарају сегментима квантитативне анализе података:

- а) пријем у установу и разврставање осуђеног;
- б) упитник за процену ризика, капацитета и потреба осуђених лица;
- в) радно ангажовање,
- г) образовање и стручно усавршавање;
- д) коришћење проширених права и погодности;
- ђ) злоупотреба дрога и алкохола, психијатријско лечење;
- е) дужина изречене казне затвора и третман;
- ж) условни отпуст;
- з) условни отпуст и поврат;
- и) постпенални прихват.

Томе је додата још једна тема у вези са успешношћу третмана, која није обухваћена квантитативном анализом: потребе запослених.

⁴⁰³ P. Mayring (2014) *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Open Access Repository.

Трећи део (квалитативна анализа)

Након спровођења фокус групе, аудио-запис је транскрибован верbatim (од речи до речи) и припремљен за даљу анализу. Уклоњени су сви лични и подаци који могу да укажу на то ко је учесник фокус групе, односно транскрипти су анонимизовани. У примењеном аналитичком приступу коришћена је и квалитативна анализа садржаја. Најпре су идентификовани сегменти транскрипта који одговарају на постављена истраживачка питања дефинисана у протоколу за фокус групу, а затим је анализиран њихов садржај и пронађене су надређене категорије којима се сажима дати садржај. Јединице анализе су речи, синтагме, делови реченица, целе реченице или цели пасуси. Резултати су груписани на следећи начин:

- а) настанак МОППС-а и начин финансирања организација које јој припадају;
- б) сарадња МОППС-а са владиним и невладиним сектором;
- в) начини сазнања и први контакт осуђеника са МОППС-ом;
- г) помоћ и подршка коју пружа МОППС (потребе и проблеми);
- д) значај извршења казне затвора и примењеног третмана;
- ђ) тренутно стање и правци развоја постпеналног прихвата у Србији.

6. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

6.1. Квантитативна студија

6.1.1. Социодемографски опис узорка

Узорак чини 400 осуђених лица која су отпуштена из КПЗ СМ од 1. јануара 2015. до 31. децембра 2017. године, од чега је 200 отпуштено по основу редовног истека казне, а 200 применом института условног отпуста. Сва лица су мушког пола.

Просечан узраст *при извршењу кривичног дела* је износио 31,62 године ($SD = 9,24$), а распон узраста од 18 до 67 године, *приликом пријема у установу* 35,29 година ($SD = 9,24$), са распоном од 21 до 70 година, док је *у тренутку отпуста* просечан узраст лица износио 37,67 година ($SD = 9,22$) а распон узраста од 22 до 71 године.

Највећи део испитаника – 76,6% имао је пребивалиште у граду, а 23,4% у селу.

У погледу брачног статуса, резултати показују да је 163 (41,8%) испитаника живело само, њих 117 (30%) у браку, у ванбрачној заједници 60 (15,4%), разведених је било 45 (11,3%), а тројица (0,8%) су били удовци. Податак није био доступан за 12 осуђених лица. Ти подаци показују да је око 72% испитаника у моменту пријема у установу живело са партнером (брачним или ванбрачним). Од укупног броја лица, њих 205 (52,6%) није имало децу, 183 (46,9%) јесте, док за два лица није био доступан податак. Број деце се креће од 2 до 10, а највећи број испитаника има једно (44,6%) или двоје деце (38,9%).

Када је реч о образовању, највише осуђених лица је завршило средњу школу (244 / 61,2%), основну школу (100 / 25%), високу школу – факултет (21 / 5,3%), непотпуну основну школу (20 / 5%), док је најмање оних који су без школе (2 / 0,5%). Статус студента је имало 12 (3%) осуђених лица, а податак о образовању није био доступан за једно лице. Како студенти у

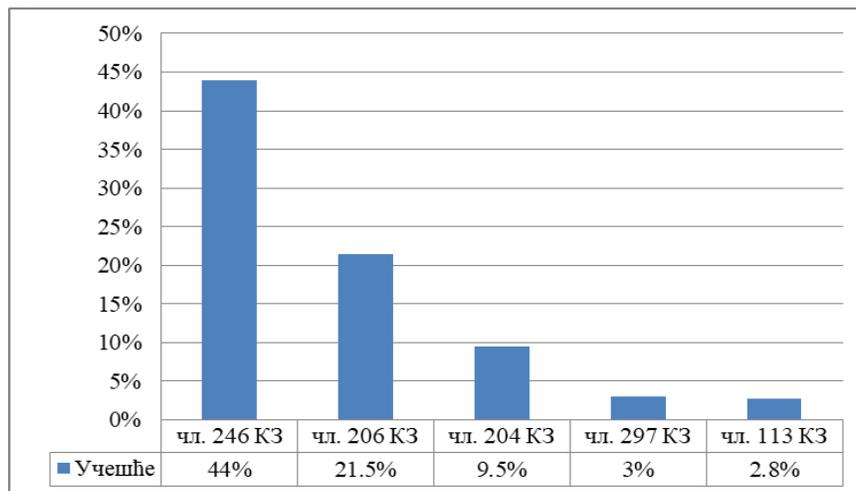
формалном смислу већ имају завршену средњу школу, може се закључити да су око две трећине осуђених лица из узорка имала завршену средњу школу (трећи или четврти степен стручне спреме).

Према подацима доступним из правноснажних осуђујућих пресуда, које су основ издржавања казне затвора, нешто више од половине осуђених лица нису била радно ангажована (203 / 51,8%). У структури лица која остварују новчана примања, највише је радно ангажованих (106 / 27%), потом повремено радно ангажованих (77 / 19,6%), а најмање је пензионера (3 / 0,8%). Податак о висини примања био је доступан за 100 (25%) осуђених лица, при чему је просечно месечно примање (нето износ) 32.945,00 динара (SD = 44.104,44) а распон прихода од 8.500,00 до 400.000,00 динара.

6.1.2. Кривично дело, тип дела, изречена кривична санкција и ранија осуђиваност

Подаци о кривичном делу. Највећи број осуђених лица која су обухваћена узроком издржавала су казну затвора због учињеног кривичног дела неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ (176 / 44%), потом због кривичних дела разбојништво из чл. 206 КЗ (86 / 21,5%), тешка крађа из чл. 204 КЗ (38 / 9,5%), тешка дела против безбедности јавног саобраћаја из чл. 297 КЗ (12 / 3%) и убиство из чл. 113 КЗ (11 / 2,8%), што је приказано на *графикону 1*.⁴⁰⁴

Графикон 1. Структура најзаступљенијих кривичних дела обухваћених истраживањем

Побројана кривична дела чине 80,8% свих извршених дела. Осим њих, у укупној структури дела се налази још 31 кривично дело, при чему процентуално учешће изнад 1% имају следећа кривична дела: злоупотреба службеног положаја из чл. 359 КЗ (1,8%), тешко убиство из чл. 114 КЗ, насиље у породици из чл. 194 КЗ и недозвољен прелаз државне границе и кријумчарење људи из чл. 350 КЗ (по 1,5%), тешка телесна повреда из чл. 121 КЗ, превара из чл. 208 КЗ, фалсификовање исправе из чл. 355 КЗ и примање мита из чл. 367 КЗ (по 1,3%) и

⁴⁰⁴ Напомена: Структура извршених кривичних дела дата је у односу на примарно кривично дело због којег је осуђено лице примљено у КПЗ СМ. Из разлога практичности и начина обраде података, полазећи од тога да је управо то кривично дело било основ упућивања на издржавање казне затвора, у свим даљим анализама оно је узето у обзир, док су накнадна кривична дела обухваћена податком о стицају кривичних дела.

кривично дело силовање из чл. 178 КЗ (1%). Појединачно учешће осталих кривичних дела у укупној структури је испод 1%.

Посматрано по *групама* кривичних дела, највише осуђених лица је извршило неко од кривичних дела против здравља људи (179 / 44,8%) против имовине (133 / 33,3%) и против живота и тела (23 / 5,8%), што је приказано у *табели 7*.

Табела 7. Број и проценат кривичних дела према групи кривичних дела

ГРУПА КРИВИЧНИХ ДЕЛА	БРОЈ ДЕЛА	%
КД против живота и тела	23	5,8
КД против слобода и права човека и грађанина	4	1,0
КД против полне слободе	4	1,0
КД против брака и породице	8	2,0
КД против имовине	133	33,3
КД против привреде	6	1,5
КД против здравља људи	179	44,8
КД против опште сигурности људи и имовине	2	0,5
КД против безбедности јавног саобраћаја	13	3,3
КД против јавног реда и мира	10	2,5
КД против правног саобраћаја	5	1,3
КД против службене дужности	12	3,0
КД против човечности и других добара заштићених међународним правом	1	0,3

Уколико кривична дела групишемо према *типу* извршеног дела, нешто више од две трећине дела је ненасилног карактера (257 / 64,3%), док је насилних дела 143 (35,7%).

У погледу *стицаја* кривичних дела, близу половине осуђених лица (186 / 46,5%) извршило је више од једног кривичних дела, док је приближно исти број (192 / 48,5%) кривично дело извршио у *саучесништву*.

Просечно време које је прошло од дана извршења кривичног дела до почетка издржавања казне затвора износи 1.230,63 дана (SD = 1.052,77), са распоном од 0 до 7.519 дана, а за највећи број осуђеника до 2.000 дана (око 5 година и 7 месеци).

Дужина изречене казне затвора. Просечна дужина изречене казне затвора износи нешто више од *четири године* – 1.476,66 дана (SD = 901,57), а распон се креће од 180 дана (шест месеци) до 7.300 дана (двадесет година, што је општи законски максимум).

Умањење казне затвора. У погледу 59 (14,8%) осуђених лица дошло је до умањења дужине изречене казне затвора, од чега је у односу на 56 лица примењена амнестија, док је помиловање добило троје осуђеника. Казна је у просеку умањена за 398,53 дана (SD = 227,69), односно најмање за 53, а највише за 1.410 дана. *Просечна дужина казне затвора, након умањења*, износи 1.417,88 дана (SD = 842,82), са распоном од 164 до 6.372 дана. Другим речима, ефективна дужина казне затвора у просеку износи око 3 године и 11 месеци, уз минимум од 5 месеци и 15 дана, односно максимум од 17 година и 8 месеци.

Дужина трајања спроведеног третмана. Просечно време од почетка издржавања казне затвора до планираног истека казне⁴⁰⁵ износи 1.102,62 дана (SD = 656,90), а распон од 61 до

⁴⁰⁵ Према евиденцији КПЗ СМ, у лични лист осуђеног лица се уносе све промене које утичу на дужину изречене кривичне санкције, односно планирани истек казне. То даље значи да временски распон између варијабли „почетак

4.856 дана. С друге стране, просечно време од почетка издржавања казне затвора до отпуста из установе износи 985,50 дана (SD = 618,66) а распон од 57 до 4.602 дана. Управо последњи приказани податак представља дужину спроведеног третмана, који је у просеку износио нешто више од 2 године и 8 месеци, уз минимум око 2 месеца и максимум од око 12 година и 9 месеци.

Мере безбедности. Та врста кривичне санкције примењена је према 166 (41,5%) осуђених лица, уз казну затвора, при чему је најчешће изрицана мера одузимање предмета из чл. 87 КЗ. Од медицинских мера безбедности, суд је најчешће изрицао меру обавезно лечење наркомана из чл. 83 КЗ. Обе мере су углавном примењене према оним лицима која су извршила кривично дело неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ. У *табели 8* дат је приказ примењених мера безбедности.

Табела 8. Број лица према којима су примењене различите мере безбедности

МЕРА БЕЗБЕДНОСТИ	БРОЈ ЛИЦА	%
Обавезно лечење наркомана	34	20,5
Обавезно лечење алкохоличара	1	0,6
Забрана вршења позива, делатности и дужности	1	0,6
Забрана управљања моторним возилом	12	7,2
Одузимање предмета	117	70,5
Забрана приближавања и комуникације са оштећеним	1	0,6

Ранија осуђиваност. Историју ранијих осуда је имало 260 (65%) испитаника, од чега су 171 пенолошки повратници (42,8%). Број раније извршених кривичних дела креће се у распону од 1 до 26 (просечно су то три кривична дела), а највећи број осуђеника је претходно имао само једну (31,4%) или две осуде (24,9%). Васпитне мере, као посебна врста кривичних санкција која се изриче малолетним учиниоцима кривичних дела, примењене су према 33 (8,2%) осуђена лица, док је само једно лице у историји ранијих осуда имало казну малолетничког затвора.

У погледу *истоврсности* раније извршених кривичних дела и последњег учињеног кривичног дела, подаци показују да је најчешће реч о истоврсним кривичним делима (107 / 41,2%), потом о различитим делима (72 / 27,7%), а најмање их је у категорији „мешовитих“⁴⁰⁶ (63 / 24,2%). Податак није био доступан у 18 (6,9%) случајева.

6.1.3. Судски поступак

6.1.3.1. Податак о суду који је изрекао казну затвора

Посматрано са аспекта стварне надлежности судова, у укупној структури пресуда највише је било оних које су донели виши (269 / 67,3%) и основни судови (96 / 24%), док су значајније мањи број пресуда донели апелациони судови (18 / 4,5%), што је и очекивано јер је то суд који поступа у другом степену. Учешће судова чија је стварна надлежност установљена на

издржавања казне“ и „планирани истек“ представља ефективну дужину казне, у смислу могућности спровођења третмана. Другим речима, у тај временски распон нису укључени притвор, умањење казне затвора по основу амнестије или помиловања, време које је лице провело на извршењу мере безбедности медицинског карактера и др.

⁴⁰⁶ Вишеструки повратници, који су у више наврата кажњавани за различита кривична дела, а неко од тих дела је истоврсно са последњим учињеним делом.

основу посебних прописа (посебна одељења) у укупној структури је 4%. У једном случају, пресуду је донео Врховни касациони суд, у поступку поводом поднетог захтева за заштиту законитости.

Са аспекта месне надлежности, највећем броју осуђених лица казну затвора су изrekli: Виши суд у Београду (82 / 20,5%), Виши суд у Новом Саду (60 / 15%), Виши суд у Сремској Митровици (37 / 9,3%), Виши суд у Зрењанину (37 / 7,8%), Виши суд у Сомбору и Основни суд у Новом Саду (по 19 / 4,8%).

6.1.3.2. Дужина трајања судског поступка, начин окончања и број осуда

Дужина трајања судског поступка. На основу доступних података није било могуће са сигурношћу утврдити колико дуго је трајао поступак, тако да у овом делу пре свега говоримо о распону од дана извршења кривичног дела до правноснажности пресуде којом је осуђени оглашен кривим.⁴⁰⁷ Са аспекта примене третмана и његове ефикасности, такав проток времена се може сматрати подједнако релевантним.

Просечно време од извршења кривичног дела до доношења правноснажне пресуде износи 1.070,52 дана (SD = 980,42), док се распон креће од два до 7.656 дана. Другим речима, поступак је просечно трајао око три године. Од дана правноснажности до дана извршности пресуде, у просеку је протекло нешто мање од два месеца, са распонем од 0 до 624 дана.⁴⁰⁸

Начин окончања судског поступка. Редовним кривичним поступком окончано је 360 (90%) судских поступака, док је у 40 (10%) случајева поступак окончан на основу пресуде којом се усваја споразум о признању кривичног дела.

Број осуда – јединствена казна затвора. Број пресуда се креће од 1 до 7, при чему је у 273 (68,3%) случаја реч о лицима која имају једну осуду, док је за 127 (31,7%) лица суд изрекао јединствену казну затвора. Јединственом казном затвора су најчешће обухваћене две (81 / 63,8%) и три пресуде (17,3%).

6.1.3.3. Примена притвора у току судског поступка

Значајном броју осуђених лица (315 / 78,8%) у неком моменту је био одређен притвор у току трајања судског поступка, а дужина притвора се кретала од једног до 2.364 дана, са просечном дужином трајања од 298 дана.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Уистину, у већини случајева је тај распон подударан са предузимањем прве процесне радње (одређење притвора), нарочито за кривично дело неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ. Због тога ће у даљим анализама дужина трајања судског поступка језички бити изједначена са временом које је протекло од датума извршења кривичног дела до датума правноснажности пресуде.

⁴⁰⁸ Интересантно је да на 114 (28,5%) пресуда није била стављена клаузула извршности, односно податак о протоку времена од правноснажности до извршности пресуде био је доступан за 286 лица.

⁴⁰⁹ Са мером притвора изједначена је мера забране напуштања стана, као њен супститут, будући да је у узорку било свега неколико осуђених лица према којима је та мера примењена.

6.1.4. Третман осуђених лица

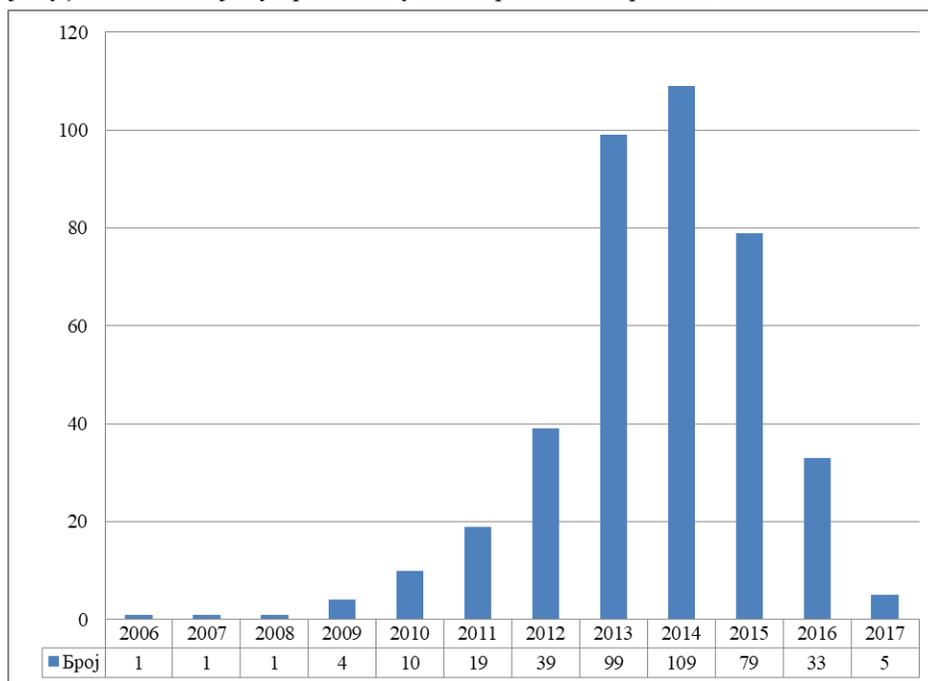
6.1.4.1. Пријем у установу

Начин пријема у установу. На извршење казне затвора 156 (39%) осуђених лица се само јавило, из притворске јединице је приведено 124 (31%) осуђеника, са слободе је приведено 85 (21,3%), из другог завода или Специјалне затворске болнице у Београду премештено је 30 (7,5%), док их је најмање у установу примљено на основу трансфера из друге земље (5 / 1,2%).

Издржана казна. Приликом пријема у КПЗ Сремска Митровица 58 (14,5%) осуђених лица је већ издржало део казне затвора. Просечно трајање издржане казне пре пријема у ту установу износило је 900 дана ($SD = 892,39$), а распон се кретао од 180 до 4.745 дана.

Година пријема. Од укупног броја лица, више од 70% је у установу примљено у 2013. (99 / 24,8%), 2014. (109 / 27,3%) и 2015. години (79 / 19,8%) док их је најмање примљено у периоду од 2006. до 2008. године (по 1 лице), што је детаљније приказано на *графикону 2*.

Графикон 2. Број осуђених лица која су примљена у КПЗ Сремска Митровица, по годинама

6.1.4.2. Примарно разврставање осуђеног

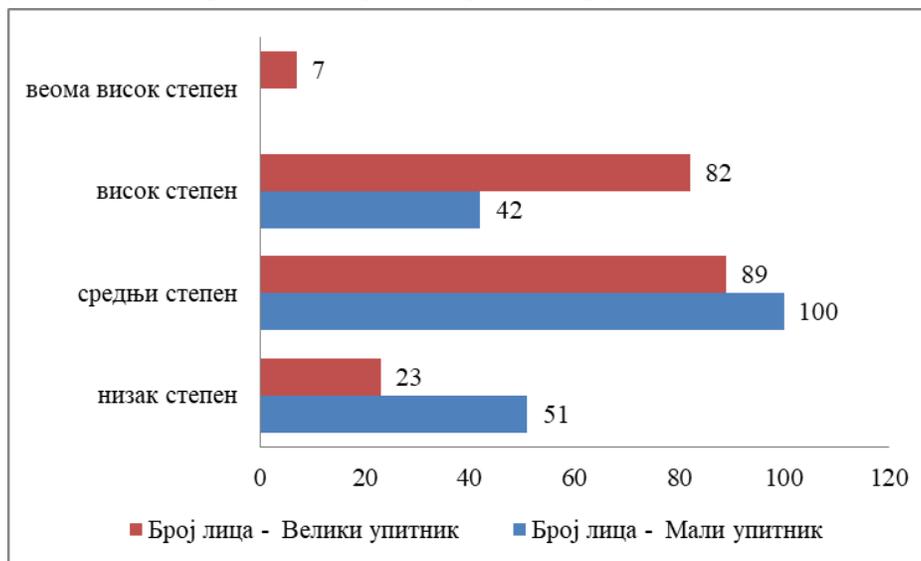
Приликом опсервације осуђеног лица у пријемном одељењу и првобитне процене ризика, примена упитника је била релативно уједначена, тако да је на 196 (49%) осуђеника примењен Мали упитник, а на 204 (51%) Велики упитник.

Просечан број поена на Малом упитнику износио је 39,91 ($SD = 15,63$), са распоном од 13 до 82, а на Великом упитнику 73,45 ($SD = 28,08$), са распоном од 17 до 137 поена.

Као што се може видети на *графикону 3*, у моменту пријема близу половине осуђених лица процењено је средњим степеном ризика, при чему постоји релативна уједначеност према

врсти примењеног упитника. Значајне разлике се примећују код високог и ниског степена ризика: према 69% лица процењених ниским степеном ризика примењен је Мали упитник, док је 67% испитаника процењено високим степеном ризика на основу Великог упитника.

Графикон 3. Број осуђених лица према степену ризика, приликом пријема

Преко половине осуђених лица (229 / 57,3%) примарно је било разврстано у затворено одељење завода, нешто више од трећине (138 / 34,5%) у полуотворено, а најмање (33 / 8,3%) у отворено. За свако одељење је карактеристично да су осуђеници најчешће (у око 72% случајева) разврстани у третманску групу која пружа нижи степен проширених права и погодности, што је нарочито изражено у полуотвореном и отвореном, а нешто мање у затвореном одељењу (вид. табелу 9).

Табела 9. Примарно разврставање осуђених лица у одељења и третманске групе

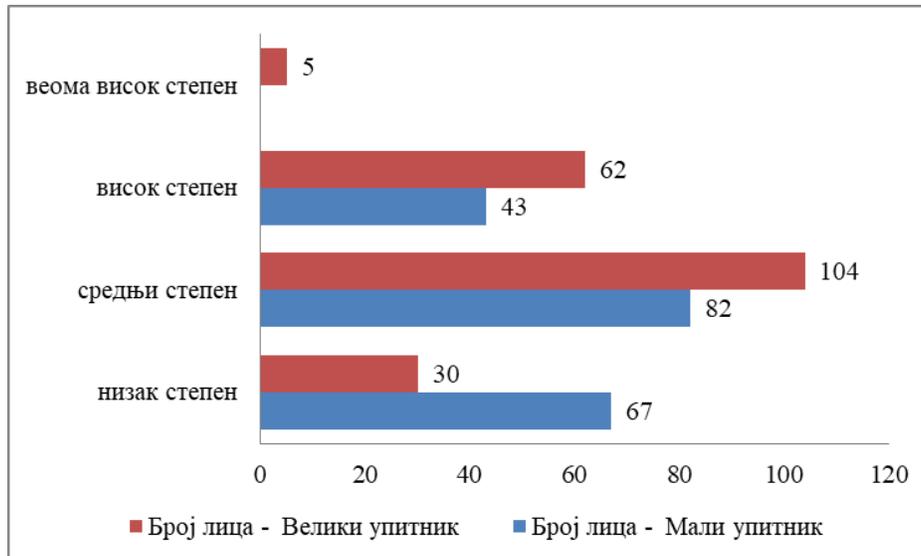
ПРИМАРНО РАЗВРСТАВАЊЕ					
ОДЕЉЕЊЕ	БРОЈ	ПРОЦЕНАТ	ТРЕТМАНСКА ГРУПА	БРОЈ	ПРОЦЕНАТ
Затворено	229	57,3	В1	104	26,0
			В2	124	31,0
Полуотворено	138	34,5	Б1	9	2,3
			Б2	131	32,8
Отворено	33	8,3	А1	1	0,3
			А2	31	7,8

6.1.4.3. Накнадно разврставање осуђеног – тренутак отпуста

Мада је, за неке осуђенике, упитник више пута коригован током извршења казне затвора, што се посебно односи на лица којима су изречене казне затвора у трајању дужем од три године и на она која су чинила дисциплинске преступе, овде су приказани подаци који се односе на последњу извршену процену.

На сва лица је примењена иста врста упитника као и приликом примарног разврставања. Разлика је уочљива у просечном броју поена који је на Малом упитнику износио 40 (SD = 15,66), са распоном од 13 до 82, а на Великом упитнику 71,32 (SD = 27,18), са распоном од 17 до 137 поена.

Графикон 4. Број осуђених лица према степену ризика, приликом отпуста

Као и при примарној процени степена ризика, близу половине осуђеника је према последњој евалуацији било процењено средњим степеном ризика, што је приказано на *графикону 4*. Ипак, број лица процењених ниским степеном ризика је за око 31% већи, док је у случају високог степена ризика тај број мањи за 17% у односу на процену у пријемном одељењу.

Табела 10. Накнадно разврставање осуђених лица у одељења и третманске групе (тренутак отпуста)

НАКНАДНО РАЗВРСТАВАЊЕ					
ОДЕЉЕЊЕ	БРОЈ	ПРОЦЕНАТ	ТРЕТМАНСКА ГРУПА	БРОЈ	ПРОЦЕНАТ
Затворено	165	41,4	В1	103	25,8
			В2	61	15,3
Полуотворено	147	36,8	Б1	101	25,3
			Б2	44	11
Отворено	87	21,8	А1	68	17
			А2	22	5,5

Као што се може видети у *табели 10*, највише осуђених лица (165 / 41,4%) установу је напустило из затвореног одељења, потом из полуотвореног (147 / 36,8%), а најмање из отвореног одељења (87 / 21,8%). За разлику од примарног разврставања, када су осуђеници махом разврставани у третманске групе са мањим степеном проширених права и погодности, око 68% лица је приликом отпуста било у третманским група А1, Б1 или В1, односно повољнијим третманским групама у сваком одељењу.

Статистичка процена рецидивизма у тренутку отпуста била је доступна за 204 лица, односно за оне осуђенике према којима је примењен Велики упитник. Средњим степеном ризика процењено је 100 (49%) осуђеника, високим степеном 67 (32,8%), а најмање – 37 (18,1%) ниским степеном.

6.1.4.4. Радно ангажовање

Од укупног броја лица, у моменту отпуста радно ангажованих је било 238 (71,3%). Разлози изостанка радног ангажовања су: обављање рада није предвиђено програмом поступања (52,2%), осуђени је извршио дисциплински преступ, назадовао је у третману због чега му је престало радно ангажовање (31%), неспособност за рад (12,4%), недовољан број радних места (3,5%) и незаинтересованост за рад (0,9%).

6.1.4.5. Образовање и стручно усавршавање

Стручне обуке у заводу (VET пројекти) завршило је 46 (11,5%) осуђеника. Најчешће су похађали обуке из *столарства* (12), *пекарства*, *повртарства* и *штампања техником сито штампе* (по 9), *заваривања* (4) и *ватрогасну обуку* (1). Два лица су током извршења казне затвора завршила *школу за одрасле*.

6.1.4.6. Коришћење проширених права и погодности

Проширена права и погодности су додељене за 359 (90,4%) осуђених лица, од чега је погодности из чл. 129 ст. 1 ЗИКС користило 341 лице (95%), а погодности из чл. 129 ст. 2 ЗИКС њих 219 (61%). Како је погодност слободан излазак у град из чл. 129 ст. 1 т. 6 ЗИКС ванзаводског карактера, тим начином груписања долази се до податка да је ванзаводске погодности користило 239 (66,6%) осуђених лица, а заводске 339 (94,4%).

Ванредни излазак или одсуство из завода користило је 26 (6,5%) осуђених лица, а разлози због којих је управник одобрио ту могућност јесу смрт блиског лица, лечење осуђеног и полагање испита (за она лица која су имала статус студента).

Табела 11. Коришћење проширених права и погодности из чл. 129 ЗИКС

ПРОШИРЕНА ПРАВА И ПОГОДНОСТИ					
ЗАВОДСКЕ	БРОЈ	%	ВАНЗАВОДСКЕ	БРОЈ	%
Пријем пакета	148	37	Посете изван завода	219	54,8
Број посета	118	29,5	Излазак у град	20	5
Круг лица	139	34,8	Викенд одсуство	212	53
Посете без надзора	35	8,8	Наградно одсуство	87	21,8
Посете у посебној просторији	32	8	Годишњи одмор изван завода	191	47,8
Погоднији смештај	6	1,5	ВАНРЕДНИ ИЗЛАЗАК	22	6,5%

Као што се може видети у *табели 11*, најчешће додељивана заводска погодност је проширено право на пријем пакета, коју је користило 148 (37%) осуђених лица, а најређе проширено право на погоднији смештај 6 (1,5%). Три различите ванзаводске погодности су

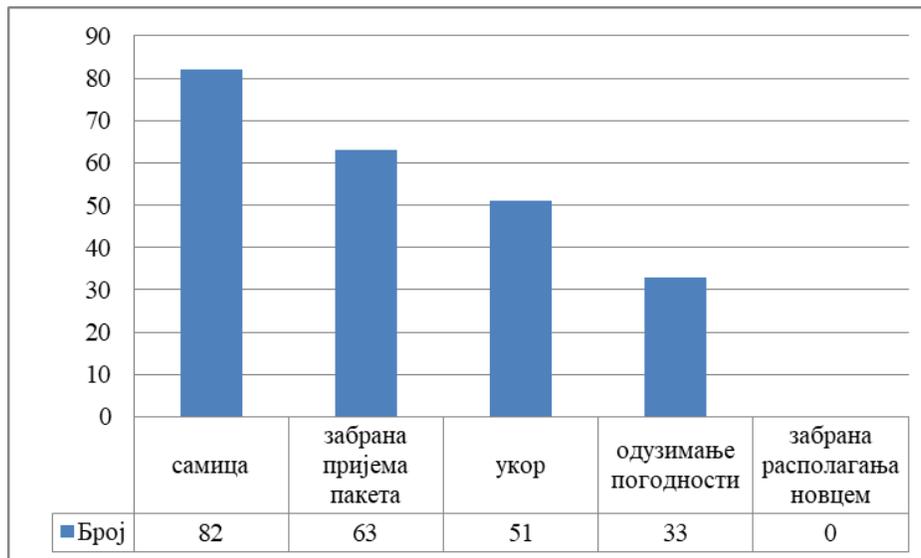
релативно уједначене: проширено право на пријем посета изван завода 219 (54,8%), посета породици и сродницима о викенду и празницима 212 (53%) и коришћење годишњег одмора изван завода 191 (47,8%). Најређе додељивана погодност из те групе је слободан излазак у град 20 (5%).

Одлуку о одузимању проширених права и погодности управник завода је донео у 37 (9,3%) случајева. По одузимању, у четири случаја погодности су накнадно додељиване због поновног напредовања у третману.

6.1.4.7. Дисциплинско кажњавање

Од укупног броја лица, њих 269 (67,9%) није дисциплински кажњавано. Када је реч о осуђеницима којима су изрицане дисциплинске мере, распон се креће од једне до осам мера, а највише је оних који су кажњавани једном (41,7%), два (29,1%) и три пута (14,2%). Тридесет лица (7,5%) дисциплински је кажњавано два и више пута за учињене теже дисциплинске преступе.

Графикон 5. Структура изречених дисциплинских мера

Најчешће изрицана дисциплинска мера је упућивање у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи (82 / 20,5%), а мера ограничење или забрана располагања новцем у заводу до три месеца није изречена ниједном (вид. *графикон 5*).

Посебне мере су примењене према 40 (10%) осуђених лица и то: смештај под појачан надзор 23 (5,8%), усамљење 16 (14%) и одузимање и привремено задржавање ствари чије је држање иначе дозвољено (у једном случају).

6.1.5. *Примена условног отпуста*

6.1.5.1. Подносилац молбе, број усвојених молби и кривично дело

Молбу за условни отпуст поднело је 318 (79,7%) осуђених лица, углавном једном (N = 185, 58,2%), а распон се кретао од једне до осам молби. Подносилац молбе је најчешће био осуђени (289 / 90,9%), док је у осталим случајевима (29 / 7,2%) молбу поднео бранилац. У односу на укупан број лица која су подносила молбе, условни отпуст је примењен према 200 (63,2%) осуђених лица.

Судови су најчешће условно отпуштали осуђена лица која су извршила кривична дела: неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ (87 / 43,5%), потом разбојништво из чл. 206 КЗ (42 / 21%), тешка крађа из чл. 204 КЗ (19 / 9,5%) и тешка дела против безбедности јавног саобраћаја из чл. 297 КЗ (8 / 4%). Кривична дела убиство из чл. 113 КЗ, тешко убиство из чл. 114 КЗ, злоупотреба службеног положаја из чл. 359 КЗ и примање мита из чл. 367 КЗ у укупној структури учествују са по 2% (по четири дела), а насиље у породици из чл. 194 КЗ и недозвољен прелаз државне границе и кријумчарење људи из чл. 350 КЗ са по 1,5% (по три дела). Учешће преосталих кривичних дела је испод 1%.

6.1.5.2. Судски поступак поводом поднете молбе за условни отпуст

6.1.5.2.1. Податак о суду и дужини трајања поступка

Осуђеници су молбе за условни отпуст подносили вишим судовима (233 / 73,5%), основним судовима (68 / 21,5%) и Вишем суду у Београду – Посебно одељење (16 / 5%). Када се погледа структура судова који су *одобрили* молбу за условни отпуст, може се приметити да су највећи број молби одобрили виши судови, пре свега Виши суд у Београду (40 / 20%), што је подударно процентуалном учешћу броја изречених пресуда које су биле основ издржавања казне затвора. Осим тог суда, услове су најчешће одобравали Виши суд у Новом Саду (27 / 13,5%), Виши суд у Зрењанину (18 / 9%), Виши суд у Сремској Митровици (13 / 6,5%) и Виши суд у Сомбору (11 / 5,5%). Занимљив је налаз да је у 14 предмета (7%) молбу за условни отпуст одобрило Посебно одељење Вишег суда у Београду (у свега два случаја је одбио молбу).

Начин окончања судског поступка. У првостепеном поступку окончано је 178 (89%) случајева, у поновљеном поступку 14 случајева (7%) и у другостепеном поступку 8 (4%) случајева.

Дужина трајања поступка. Просечно време које прође од датума подношења молбе до датума правноснажности одлуке (решења) износи 82,02 дана (SD = 57,26) при чему је прошло најмање 22, а највише 528 дана. Другим речима, просечна дужина трајања те врсте поступка је нешто краћа од три месеца.

6.1.5.2.2. Примена заштитног и електронског надзора

Заштитни надзор је одређен једном условно отпуштеном лицу, а њиме су обухваћене две обавезе: јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које одреди тај орган (чл. 73 ст. 1 т. 1 КЗ) и уздржавање од употребе дрога и алкохола (чл. 73 ст. 1 т. 7 КЗ).

Реч је о лицу коме је суд, уз казну затвора због учињеног кривичног дела недозвољена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ, изрекао и меру безбедности обавезног лечења наркомана из чл. 83 КЗ.

Електронски надзор је примењен према два условно отпуштена лица, једном које је извршило кривично дело силовање из чл. 178 КЗ и другом које је извршило кривично дело тешко убиство из чл. 114 КЗ.

6.1.5.2.3. Разлози за и против усвајања молбе за условни отпуст

Из образложења решења о условном отпусту приметно је да је суд у највећем броју случајева у обзир узимао следеће околности: радно ангажовање (194 / 97%), изостанак дисциплинског кажњавања (191 / 95,5%), коришћење проширених права и погодности (183 / 91,5%) и извештај установе (174 / 87%), што је детаљније приказано у *табели 12*.

Табела 12. Разлози усвајања молбе за условни отпуст

РАЗЛОЗИ УСВАЈАЊА МОЛБЕ ЗА УСЛОВНИ ОТПУСТ		
ПАРАМЕТАР	БРОЈ	ПРОЦЕНАТ
Радно ангажовање осуђеног лица	194	97
Одсуство дисциплинског кажњавања	191	95,5
Коришћење проширених права и погодности	183	91,5
Извештај установе	174	87
Оствареност сврхе кажњавања	60	30
Процењен степен ризика	54	27
Обезбеђен постпенални прихват	47	23,5
Мишљење тужиоца	21	10,5
Завршена стручна обука	11	5,5
Ранија неосуђиваност	7	3,5
Остали разлози	21	10,5

Када је реч о молбама које нису усвојене, од укупно 118 решења, у списима је био доступан податак за свега 30 осуђених лица.⁴¹⁰ Приликом одбијања молбе суд се најчешће руководио следећим разлозима: извештај установе (8), могућност остваривања напретка у третману (5) и раније осуде осуђеног лица (4).

6.1.5.2.4. Мишљење установе о поднетој молби за условни отпуст

Мишљење установе о владању и понашању осуђеног лица током извршења казне затвора било је позитивно у 198 (62,3%), негативно у 113 (35,5%) и у пет случајева неодређено (остављено суду на оцену). Међутим, у погледу условно отпуштених лица, завод је најчешће

⁴¹⁰ Основни разлог је тај што се решење о одбијању молбе за условни отпуст углавном доставља само осуђеном лицу, а не и матичном одељењу. Завод је у обавези да у досијеу чува само решења о усвајању молбе. У том смислу, у документацији лица која су отпуштена по редовном истеку казне углавном су биле доступне писане молбе и извештај установе, али не и одговарајуће решење суда.

давао позитивно мишљење (192 / 96%), док је у свега седам (3,5%) оно било негативно и у једном случају неодређено.

Третмански службеници су били присутни на рочишту у 78 случајева (39%), најчешће у поступцима у којима је одобрен условни отпуст (молба је у свега три случаја одбијена у поступцима, односно третмански службеник је потврдио негативно мишљење које је достављено уз молбу). Осуђени је био присутан на рочишту у свега 25 случајева (12,5%).

6.1.5.2.5. Мишљење тужиоца о поднетој молби за условни отпуст

Иако је укупно 318 осуђених лица подносило молбу за условни отпуст, подаци о ставу тужилаштва поводом поднете молбе били су доступни за 211 лица.⁴¹¹ Мишљење тужиоца је било негативно у 95 случајева (45%), позитивно у 74 случаја (35,1%), у 38 решења (18%) суд у образложењу није навео став тужилаштва поводом поднете молбе, у три случаја тужилац је изјавио да суду оставља на оцену оправданост усвајања молбе, док је у једном случају мишљење било неодређено. Када се посматрају само усвојене молбе за условни отпуст у односу на укупан број таквих решења, тужилац је у 84 случаја (42%) дао негативно мишљење.

Жалбу на решење о условном отпусту, тужилац је уложио у 60 случајева (30%), а за 54 случаја (27%) податак није био доступан. Значајан је податак да у највећем броју случајева (86 / 43%) тужилац није уложио жалбу против решења о условном отпусту.

Као што се може видети у *табели 13*, најчешћи разлози због којих је тужилац давао негативно мишљење су: сврха кажњавања, дужина изречене кривичне санкције, тежина извршеног кривичног дела, има места напредовању (процес ресоцијализације је у току) и процењени степен ризика. Позитивно мишљење је најчешће засновано на извештају (мишљењу) установе да би осуђеном требало условити остатак казне, добром владању, коришћењу проширених права и погодности и радном ангажовању. Извештај установе је параметар који је први на листи образложења позитивног мишљења (90,5%), док је последњи на листи при давању негативног мишљења о поднетој молби (3,6%).

Табела 13. Разлози негативног и позитивног мишљења тужиоца код усвојених молби

УСЛОВНО ОТПУШТЕНА ЛИЦА – МИШЉЕЊЕ ТУЖИОЦА					
НЕГАТИВНО (84 / 42%)	Број	%	ПОЗИТИВНО (74 / 37%)	Број	%
Сврха кажњавања	20	23,8	Извештај установе	67	90,5
Дужина изречене казне	18	21,4	Владање осуђеног	10	13,5
Тежина извршеног дела	15	17,9	Коришћење погодности	5	6,8
Има места напредовању	13	15,5	Радно ангажовање	5	6,8
Степен ризика	11	13,1	Обезбеђен прихват	2	2,7
Друштвена опасност дела	11	13,1	Стручна обука	1	1,5
Ранија осуђиваност	8	9,5	Остали разлози	7	9,5
Извештај установе	3	3,6			

⁴¹¹ Основни разлог је тај што се решење о одбијању молбе за условни отпуст углавном доставља само осуђеном лицу, а не и матичном одељењу. Завод је у обавези да у оквиру досијеа чува само решења о усвајању молбе. У том смислу, за лица која су отпуштена по редовном истеку казне, у документацији су углавном биле доступне писане молбе и извештај установе, али не и одговарајуће решење суда.

6.1.5.2.6. Дужина условљеног дела казне и чекање на условни отпуст

Просечно трајање условног отпуста је износило 230,28 дана ($SD = 161,92$), односно 7 месеци и 20 дана, при чему је минимум 3 дана (кривично дело крађа из чл. 203 КЗ) а максимум приближно 2 године и 7 месеци (кривично дело неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ).

Време које је протекло од издржане две трећине казне затвора (могућност подношења молбе) до правноснажности решења о условном отпусту у просеку износи 199,63 дана ($SD = 209,41$), при чему су осуђена лица на условни отпуст чекала најмање 22, а највише 1.365 дана. Медијана износи 119 дана, односно 50% осуђених лица је чекало око 4 месеца на примену условног отпуста, рачунајући од дана остварености објективног услова.

Имајући у виду да се могућност подношења молбе за условни отпуст стиче након две трећине издржане казне затвора, у наставку анализе је сагледано неколико параметара за десет најзаступљенијих кривичних дела у структури свих условно отпуштених лица. То су: просечна изречена казна затвора, трећина изречене казне затвора (представља остатак до редовног истека казне затвора, односно време када је осуђено лице могло најраније да поднесе молбу за условни отпуст), трајање условног отпуста и „кашњење“ условног отпуста (бројке су изражене у данима). „Кашњење“, у смислу предметне анализе, представља разлику између датума остварености услова за подношење молбе за условни отпуст и датума отпуста из установе. На тај начин је добијен податак да ли је *дужина (трајања) условног отпуста* ближа редовном истеку казне или датуму када је остварен објективни услов да су издржане две трећине казне затвора.

Табела 14. Просечна дужина условног отпуста и чекања на примену у односу на објективни услов

Кривично дело	Просечна изречена казна затвора у данима (SD)	Трећина казне	Просечно трајање условног отпуста у данима (SD)	Кашњење (SD)
246	1.247,93 (383,12)	416 (127,70)	251,10 (129,69)	164,89 (132,72)
206	1.293,21 (909,27)	431,10 (303,11)	195,55 (153,73)	241,49 (251,25)
204	1.303,95 (975,22)	434,74 (324,95)	182,42 (172,55)	252,32 (277)
297	956,86 (396,83)	318,75 (131,19)	239,25 (127,96)	79,50 (39,07)
359	1.455 (454,04)	484,75 (151,27)	220,75 (198,33)	264 (183,40)
113	1.536,25 (706,10)	512 (235,16)	290,50 (177,82)	221,5 (191,76)
114	3.729 (850,16)	1.243 (283,34)	639,75 (282,44)	603,25 (539,09)
367	1.231,25 (503,10)	410,25 (167,80)	301,00 (184,80)	109,25 (130,81)
350	778,33 (353,46)	259,67 (117,63)	195,00 (112,90)	64,67 (17,10)
194	1.316,67 (502,60)	438,67 (167,53)	174,67 (186,06)	264 (266,88)

Подаци у *табели 14* односе се на кривична дела за која је *најчешће примењен* условни отпуст. Најдуже просечно трајање условног отпуста забележено је за кривична дела: тешко убиство из чл. 114 КЗ (1 година 9 месеци и 10 дана), насилничко понашање из чл. 344 КЗ (1

година 2 месеца и 13 дана)⁴¹², примање мита из чл. 367 КЗ (10 месеци и 1 дан) убиство из чл. 113 КЗ (9 месеци и 21 дан) и неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ (8 месеци и 11 дана).

6.1.5.3. Фактори који утичу на условни отпуст

Социодемографске карактеристике. Нема значајне разлике у основу отпуста у односу на пребивалиште лица ($\chi^2(1)=1,391$, $p>.05$) ни на то да ли осуђени има децу ($\chi^2(1)=5,228$, $p>.05$). Међутим, разлике су значајне у односу на то да ли су лица у браку ($\chi^2(4)=15,175$, $p<.01$), тако да су лица која су у браку значајно чешће отпуштана условно.

Табела 15. Разлике у броју лица према социодемографским варијаблама, у односу на основ отпуста

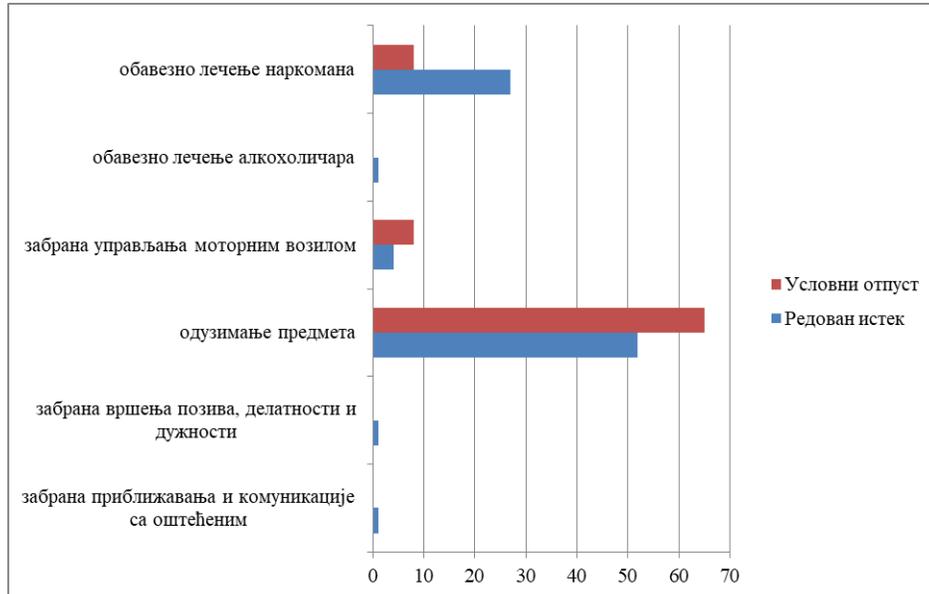
Категорија	Редован истек казне		Условни отпуст	
	Број лица	Процент	Број лица	Процент
Брачни статус				
Сам	87	22,4	76	42
У браку	40	10,3	77	30,2
Ванбрачна заједница	31	8	29	15,5
Разведен	28	7,2	17	11,6
Удовац	2	0,5	1	0,8
Образовање				
Без школе	2	0,5	0	0
Непотпуна основна школа	13	3,3	7	1,8
Основна школа	64	16	36	9
Средња школа	108	27,1	136	34,1
Висока школа / факултет	9	2,3	12	3
Студент	4	1	8	2
Радно ангажовање				
Запослен	29	7,5	77	19,8
Незапослен	114	29,3	89	22,9
Повремено радно ангажовање	47	12,1	30	7,7
Пензионер	0	0	3	0,8

Разлике су такође значајне у односу на образовање лица ($\chi^2(5)=16.613$, $p<.01$) као и на радно ангажовање ($\chi^2(3)=31.3764$, $p<.001$). Лица са нижим степеном образовања (закључно са завршеном основном школом) чешће су у групи која је отпуштена по основу редовног истека, док су лица са вишим образовањем (почев од средње школе) чешће условно отпуштана. Такође, незапослена и лица са повременим радним ангажовањем чешће су установу напуштала по основу редовног истека казне, за разлику од запослених лица, која су чешће добијала условни отпуст (вид. *табелу 15*).

⁴¹² Иако то дело није наведено у *табели 13*, будући да се не налази међу кривичним делима за која је у датом узорку најчешће примењен условни отпуст, појединачно посматрано, оно је друго на листи по дужини трајања условљеног дела казне. Ипак, оно је искључено из даље анализе због малог броја испитаника који су осуђени за то кривично дело.

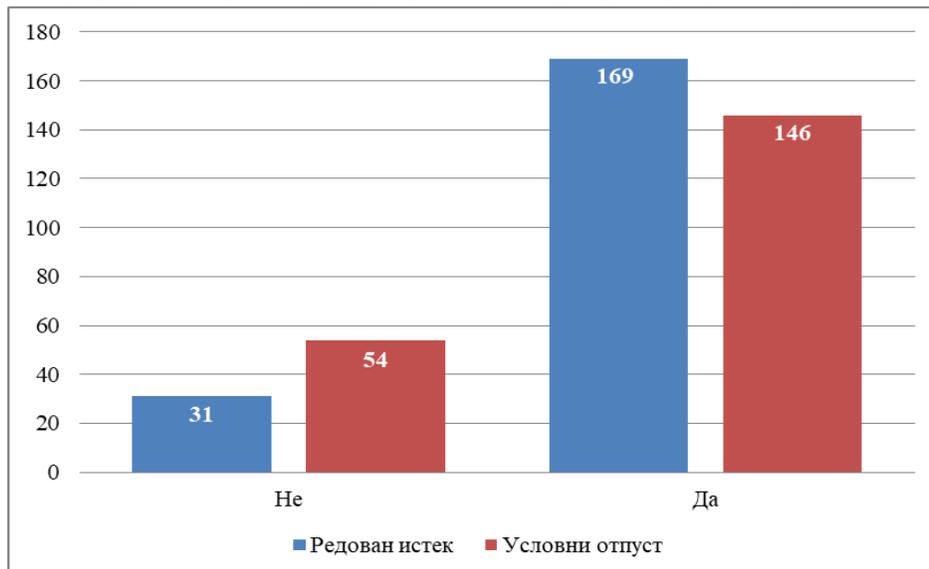
Мере безбедности. Нема статистички значајне разлике у томе да ли је осуђени отпуштен по основу редовног истека казне или условног отпуста у односу на то да ли је лице имало изречену меру безбедности ($\chi^2(1)=.165$, $p>.05$, 42,5% лица која су редовно отпуштена и 40,5% условно отпуштених лица).

Графикон 6. Разлике у броју лица којима су изречене мере безбедности, у односу на основ отпуста

Међутим, када се погледају појединачне мере безбедности, разлике су значајне ($\chi^2(5)=15.957$, $p<.01$) само када су у питању мере безбедности обавезно лечење наркомана из чл. 83 КЗ и одузимање предмета из чл. 87 КЗ (вид. *графикон 6*). Значајно већи удео лица према којима је примењена мера безбедности обавезно лечење наркомана отпуштен је након редовног истека казне, док је већи број осуђеника према којима је примењено одузимање предмета отпуштен условно.

Графикон 7. Разлике у броју лица према којима је примењена мера притвора, у односу на основ отпуста

Притвор. Значајно већи удео осуђеника који су имали изречену меру притвора отпуштен је након редовног истека казне ($\chi^2(1)=7.903$, $p<.01$; *графикон 7*). Трајање притвора се такође значајно разликује у односу на основ отпуста ($t(398)=2.028$, $p<.05$) јер су лица која су отпуштена условно у просеку провела мање времена у притвору ($M = 200,86$, $SD = 310,53$) од лица која су отпуштена по основу редовног истека казне ($M = 269,14$, $SD = 360,68$).

Трајање претходно издржаног дела казне (за лица која су у КПЗ Сремска Митровица премештена из друге установе за извршење кривичних санкција) значајно се разликује ако се упореде два основа отпуста ($t(398)=3.570$, $p<.001$), тако да су условно отпуштена лица у просеку претходно издржала 49 дана ($SD = 267,28$), а лица отпуштена по основу редовног истека 211,94 дана ($SD = 587,43$). Не постоји статистички значајна разлика ($t(398)=-,363$, $p>.05$) у **дужини трајања казне** (време од почетка извршења до планираног истека), па тако за лица отпуштена након редовног истека просечно трајање казне износи 1.090,67 дана ($SD = 634,63$), а за условно отпуштена лица 1.114,57 ($SD = 679,82$). Очекивано, **време од почетка казне до датума отпуста** значајно је краће за лица према којима је примењен условни отпуст ($M = 880,33$, $SD = 588,74$) него за лица отпуштена по редовном истеку казне ($M = 1090,67$, $SD = 631,31$; $t(398)=3.446$, $p<.01$).

Број пресуда. Постоји значајна разлика у броју пресуда због којих се лице налази у систему извршења у односу на основ отпуста ($\chi^2(6)=54.766$, $p<.01$). Лица са само једном пресудом значајно чешће су условно отпуштана, док су лица са више пресуда (примена правила за изрицање јединствене пресуде) чешће отпуштана по редовном истеку казне (вид. *табелу 16*).

Табела 16. Разлике у броју лица према броју пресуда, у односу на основ отпуста

ОСНОВ ОТПУСТА	БРОЈ ПРЕСУДА						
	1	2	3	4	5	6	7
Редован истек (%)	103 (25,8)	60 (15)	16 (4)	9 (2,3)	7 (1,8)	3 (0,8)	2 (0,5)
Условни отпуст (%)	170 (42,5)	21 (5,3)	6 (1,5)	3 (0,8)	0 (0)	0 (0)	0 (0)

Начин окончања судског поступка. Нема значајне разлике у броју предмета који су окончани у редовном поступку и на основу споразума о признању кривичног дела, у односу на основ отпуста ($\chi^2(1)=1,778$, $p>.05$).

Раније осуде. Постоје значајне разлике у основу отпуста у односу на ранију осуђиваност (вид. *табелу 17*). Лица којима су у малолетничком добу изрицане **васпитне мере** значајно чешће су отпуштена након редовног истека казне ($\chi^2(1)=14.565$, $p<.001$) као и лица која су **раније осуђивана**, без обзира на врсту изречене кривичне санкције ($\chi^2(1)=36,310$, $p<.001$), и **пенолошки повратници** ($\chi^2(1)=63,750$, $p<.001$).

Табела 17. Разлике у броју лица према ранијем криминалном понашању, у односу на основ отпуста

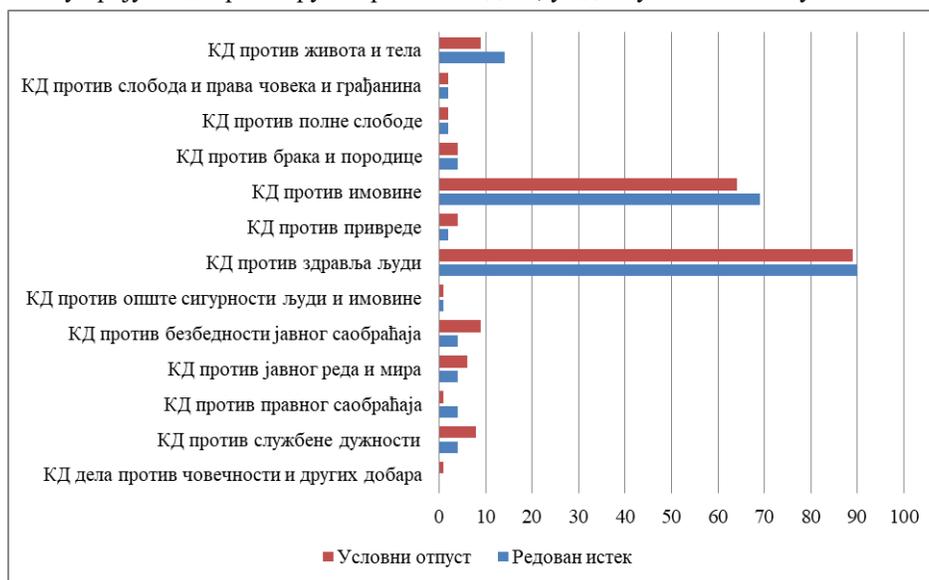
Категорија	Редован поступак		Условни отпуст	
	Број лица	Процент	Број лица	Процент
Васпитне мере				
Не	173	43,3	194	48,5
Да	27	6,8	6	1,5
Криминолошки рецидив				
Не	41	10,3	98	24,6
Да	159	39,8	101	25,3

Пенолошки рецидив				
Не	75	18,8	154	38,5
Да	125	31,3	46	11,5
Истоврсност дела				
Истоврсно	67	27,7	40	16,5
Различно	40	16,5	32	13,2
Мешовито	48	19,8	15	6,2
Нови поступак				
Не	187	46,8	199	49,8
Да	13	3,3	1	0,3

Такође, лица против којих се у време пријема у установу водио **нови кривични поступак** чешће су отпуштана по редовном истеку казне ($\chi^2(1)=10.6595$, $p<.01$). Када је реч о **истоврсности кривичних дела**, без обзира на категорију (истоврсно, различито, мешовито), лица која су раније учинила било које кривично дело чешће су отпуштана након редовног истека ($\chi^2(2)=6.384$, $p<.05$).

Кривично дело. Не постоје значајне разлике у томе којој групи припада учињено кривично дело у односу на основ отпуста ($\chi^2(12)=8.404$, $p>.05$, вид. *графикон 8*).

Графикон 8. Разлике у броју лица према групи кривичних дела, у односу на основ отпуста

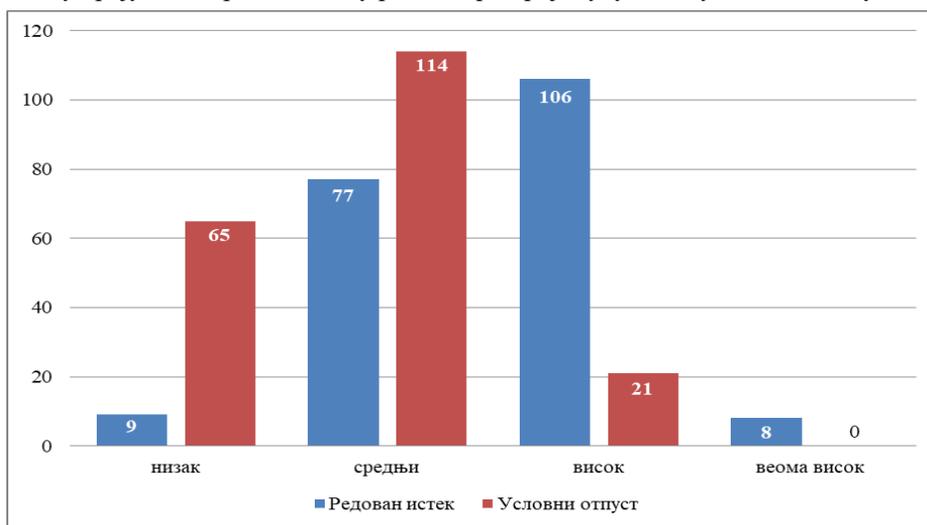

Нема значајне разлике у томе да ли је реч о кривичном делу **са или без елемената насиља** ($\chi^2(1)=.011$, $p>.05$), односно 64,5% кривичних дела у оквиру редовног истека и 64% дела у оквиру условног отпуста су ненасилна кривична дела. Значајних разлика у основу отпуста нема ни у томе да ли је реч о **стицају кривичних дела** ($\chi^2(2)=2.847$, $p>.05$), да ли је дело учињено у **саучесништву** ($\chi^2(1)=1.230$, $p>.05$), да ли је **умањена казна затвора** или није ($\chi^2(1)=3.360$, $p>.05$).

Степен ризика (пријем). Процењени степен ризика у пријемном одељењу значајно се разликује према основу отпуста ($\chi^2(3)=114.436$, $p<.001$) тако да су лица која су условно

отпуштена приликом пријема процењена нижим степеном ризика него лица која су отпуштена по редовном истеку казне (вид. *графикон 9*).

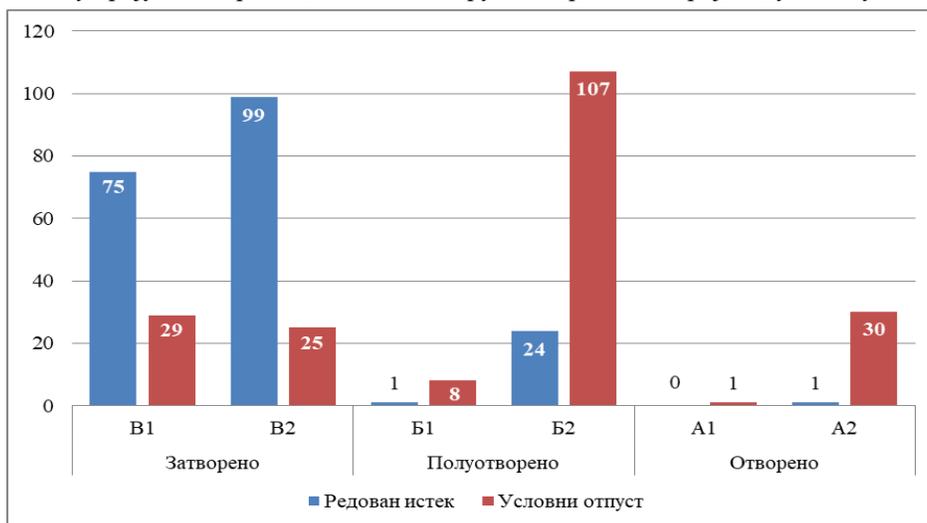
Графикон 9. Разлике у броју лица према степену ризика при пријему, у односу на основ отпуста

Број поена приликом процене ризика **на пријему** такође се значајно разликује (Мали упитник $t(1)=10.652$, $p<.001$; Велики упитник $t(1)=9.350$, $p<.001$), тако да су лица отпуштена након редовног истека имала већи број поена ($M_{\text{Мали упитник}} = 50,54$, $SD = 13,89$; $M_{\text{Велики упитник}} = 87,76$, $SD = 24,01$) од условно отпуштених лица ($M_{\text{Мали упитник}} = 31,39$, $SD = 11,08$; $M_{\text{Велики упитник}} = 56,65$, $SD = 22,77$).

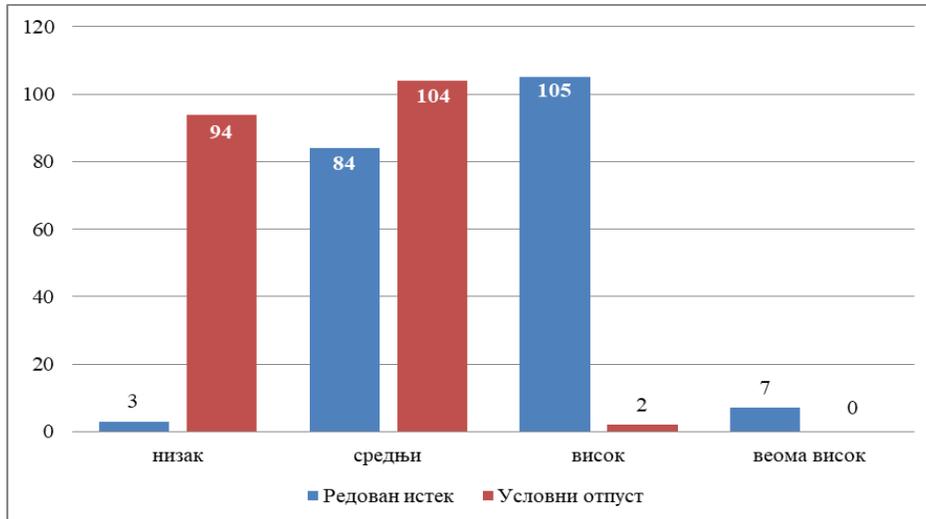
Одељење и третманска група (пријем). Слично процењеном степену ризика, постоје значајне разлике и према одељењу у које је осуђени примарно разврстан ($\chi^2(2)=151.751$, $p<.001$) и третманској групи ($\chi^2(5)=150.669$, $p<.001$). Условно отпуштена лица су у већем броју случајева била распоређена у полуотворено или отворено одељење него лица која су отпуштена након редовног истека (вид. *графикон 10*).

Графикон 10. Разлике у броју лица према одељењима и групама приликом пријема, у односу на основ отпуста

Степен ризика (отпуст). Када је у питању ризик приликом самог отпуста, условно отпуштена лица су процењена значајно нижим степеном ризика него лица која су отпуштена по редовном истеку казне ($\chi^2(3)=193,647$, $p<.001$), што је детаљно приказано на *графикону 11*.

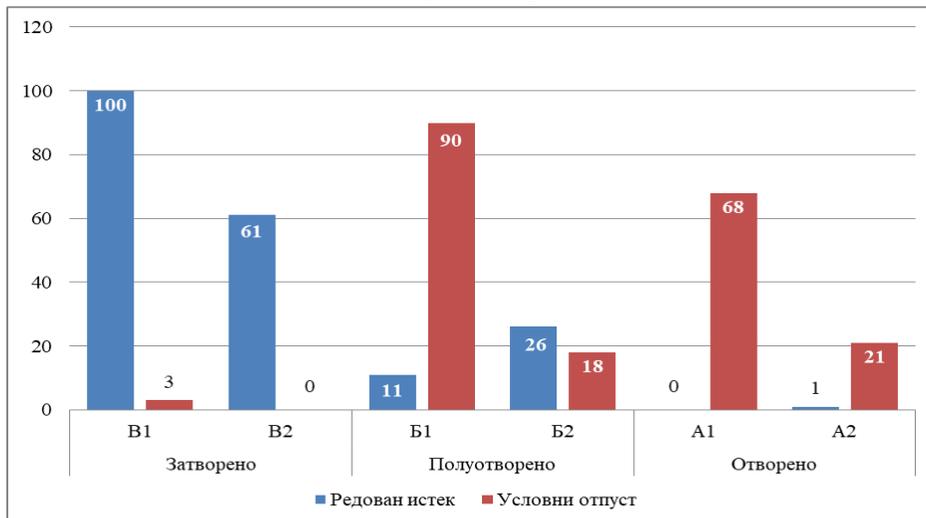
Графикон 11. Разлике у броју лица према степеном ризика при отпусту, у односу на основ отпуста

Постоје значајне разлике и у **броју поена** приликом процене ризика **на отпусту** (Мали упитник $t(1)=13.420$, $p<.001$; Велики упитник $t(1)=11.743$, $p<.001$), тако да су лица отпуштена након редовног истека имала већи број поена ($M_{\text{Мали упитник}} = 52,26$, $SD = 11,99$; $M_{\text{Велики упитник}} = 87,35$, $SD = 22,46$) од лица отпуштених условно ($M_{\text{Мали упитник}} = 30,36$, $SD = 10,65$; $M_{\text{Велики упитник}} = 52,50$, $SD = 18,94$).

Одељење и третманска група (отпуст). Разлике су значајне и према одељењу са којег је лице отпуштено ($\chi^2(2)=257,306$, $p<.001$) и третманској групи у којој је било распоређено у тренутку отпуста из установе ($\chi^2(5)=301.777$, $p<.001$). Условно отпуштена лица су у значајно већој мери установу напуштала из полуотвореног и отвореног одељења (вид. *графикон 12*).

Графикон 12. Разлике у броју лица по одељењима и групама приликом отпуста, у односу на основ отпуста

Напредовање у третману. Када се упореди распоред по одељењима приликом пријема и отпуста, у редовном истеку нема значајних промена између те две временске тачке ($\chi^2(4)=8.692$, $p>.05$), док су у условном отпусту разлике значајне ($\chi^2(4)=73.545$, $p<.001$), тј. условно отпуштена лица су током третмана напредовала ка повољнијим групама.

Као што се може видети у *табели 18*, од укупног броја лица која су отпуштена по редовном истеку казне, њих 174 (87,5%) примарно је било разврстано у затворени део завода, од чега је 144 (72,4%) осуђеника и на пријему и на отпусту било разврстано у затворено одељење, 29 (14,6%) их је из затвореног премештено у полуотворено одељење, док је 1 лице (0,5%) током третмана из затвореног напредовало до отвореног одељења, али и поред тога на њега није примењен институт условног отпуста. С друге стране, у укупној структури условно отпуштених лица, 54 (27%) примарно је било разврстано у затворено одељење, при чему су само 3 осуђеника (1,5%) остала у затвореном одељењу, 48 (24%) их је напредовало до полуотвореног и 3 (1,5%) до отвореног одељења.

Табела 18. Број лица по одељењима, приликом пријема и отпуста, у односу на основ отпуста

	Одељење	Редован истек – отпуст			УК ПР	Условни отпуст – отпуст			УК ПР
		Затворено	Полу.	Отворено		Затворено	Полу.	Отворено	
ПРИЈЕМ	Затворено	144	29	1	174	3	48	3	54
		72,4%	14,6%	0,5%	87,5%	1,5%	24,0%	1,5%	27%
	Полуотворено	14	10	0	24	3	60	51	114
		7,0%	5,0%	0,0%	12%	1,5%	30,0%	25,5%	57%
	Отворено	1	0	0	1	0	0	32	32
		0,5%	0,0%	0,0%	0,5%	0,0%	0,0%	16,0%	16%
УК ОТП		159	39	1	199	6	108	86	200
		79,9%	19,6%	0,5%	100	3%	54%	43%	100

Напомена: УК ПР – укупно на пријему, УК ОТП – укупно при отпусту; за једно лице недостаје податак о одељењу у којем се налазио приликом отпуста

Ако се посматра искључиво напредовање током третмана, од укупног броја осуђених лица која су отпуштена по редовном истеку казне, њих 87,5% је примарно разврстано у затворено, 12% у полуотворено и 0,5% у отворено одељење, док је 79,9% (готово четири петине) отпуштено из затвореног, 19,6% из полуотвореног и 0,5% из отвореног одељења. Од укупног броја условно отпуштених лица (200), њих 27% је примарно разврстано у затворено, 57% у полуотворено и 16% у отворено одељење, док је 3% отпуштено из затвореног, 54% из полуотвореног и 43% из отвореног одељења. Суштински, око 50% условно отпуштених лица је остварило напредак и прешло из једног у друго одељење, при чему је свега 6 (3%) отпуштено из затвореног дела завода. У структури условно отпуштених лица и даље предњаче они који су у тренутку отпуста били разврстани у полуотворено одељење и третманске групе Б1 и Б2 (108 / 54%). Ако посматрамо примарно разврставање, интересантно је да је, од укупног броја лица која су била разврстана у затворени део завода (228 / 57%), само четворо осуђених лица (испод 2%) успело да напредује до отвореног одељења завода.

Како би се проверило да ли су разлике у процењеном степену ризика на пријему и приликом отпуста значајне, примењен је *t-test* за упарене узорке, при чему су упоређени поени у процени ризика на пријему у установу и у тренутку отпуста. Резултати су приказани у *табели 19*. Условно отпуштена лица су процењена значајно нижим бројем поена приликом отпуштања

из установе (последња корекција Упитника) у односу на пријем, док су лица која су отпуштена након редовног истека казне имала значајно већи број поена само када је процена рађена на основу Малог упитника, односно када је казна затвора износила до и три године.

Табела 19. Разлике у броју поена приликом процене ризика (пријем и отпуст), у односу на основ отпуста

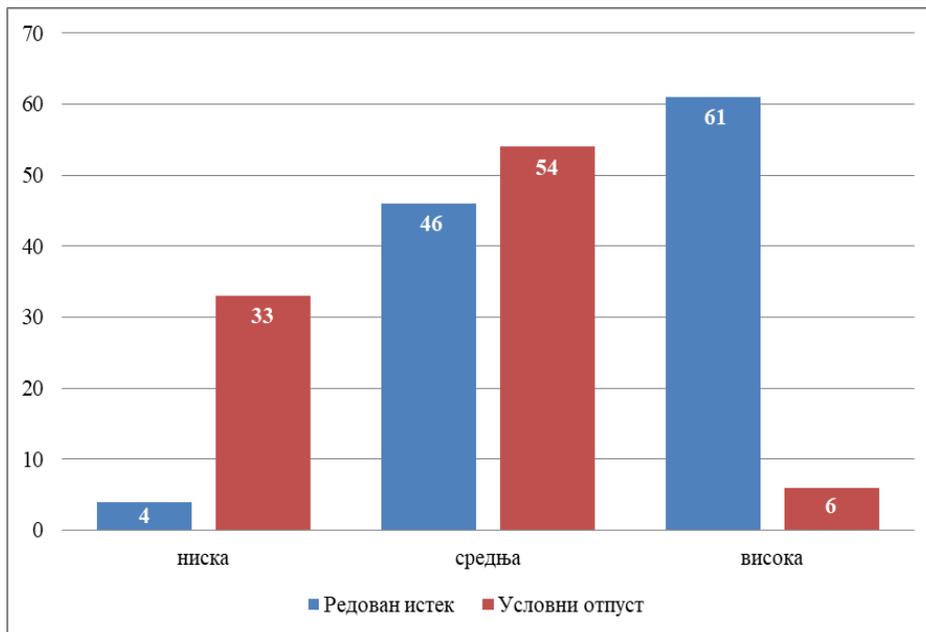
Основ отпуста	Примењени упитник	t (df)	Пријем		Отпуст	
			М	SD	М	SD
Условни отпуст	Мали упитник	4.623*** (106)	31,39	11,08	30,36	10,65
	Велики упитник	4.393*** (91)	56,65	22,77	52,50	18,94
Редован истек	Мали упитник	-3.115** (85)	50,54	13,89	52,26	11,99
	Велики упитник	.469 (107)	87,76	24,01	87,35	22,46

p<.01, *p<.001

Статистичка процена рецидивизма у тренутку отпуста (Велики упитник).

Процењени степен ризика од рецидивизма у тренутку отпуста (процена извршена за 204 лица из узорка) значајно се разликује у односу на основ отпуста ($\chi^2(2)=67.456$, $p<.001$) и то тако да је процењени ризик условно отпуштених лица нижи него лица отпуштених након редовног истека казне, што је представљено на *графикону 13*. Значајна је и разлика у броју поена ($t(201)=10.342$, $p<.001$; $M_{ри}= 15,63$, $SD = 4,58$, $M_{уо} = 9,41$, $SD = 3,87$). Другим речима, према овој скали, условно отпуштена лица су у просеку била процењена средњим степеном ризика од рецидивизма, а лица отпуштена по редовном истеку високим.

Графикон 13. Статистичка процена рецидивизма у тренутку отпуста (број лица), у односу на основ отпуста

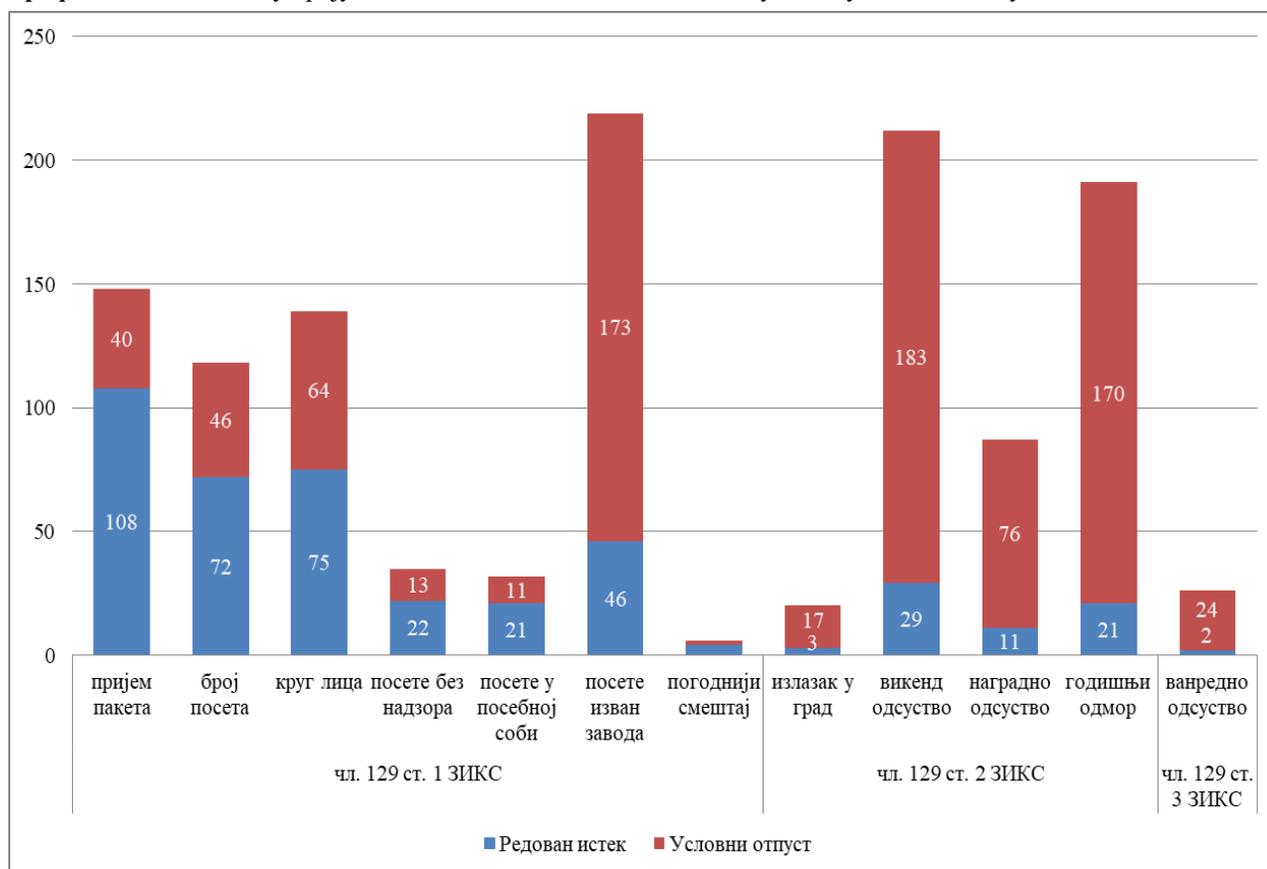

Радно ангажовање. Уочене су значајне разлике и према томе да ли је осуђеник радио током издржавања казне затвора ($\chi^2(1)=120.381$, $p<.001$) и то тако да су скоро сва условно отпуштена лица била радно ангажована ($N = 191$), док је мање од половине осуђеника ($N = 92$) отпуштених по редовном истеку казне било упослено.

Стручно усавршавање. Постоје значајне разлике у проценту лица која су похађала обуке, по основу отпуста ($\chi^2(1)=6.024$, $p<.05$). Тако је обуке похађало 15 лица која су отпуштена по основу редовног истека казне, наспрам 31 лица које је отпуштено по основу условног отпуста.

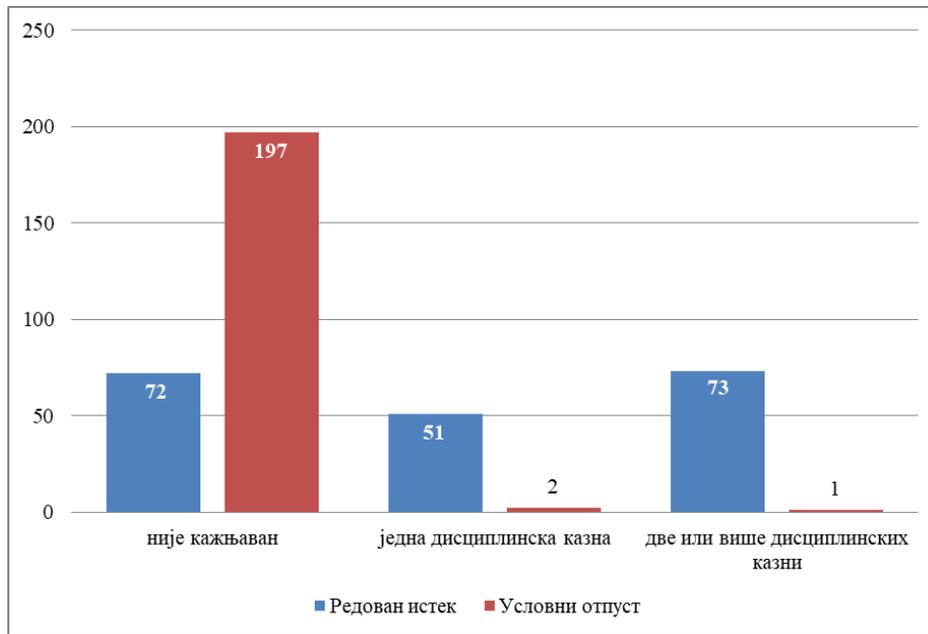
Проширена права и погодности. Сва условно отпуштена лица су користила неку од законом предвиђених погодности, док је то случај са 159 лица која су отпуштена по редовном истеку казне ($\chi^2(1)=45.682$, $p<.001$). *Заводске погодности* су користила 182 условно отпуштена лица и 159 лица отпуштених након редовног истека казне ($\chi^2(1)=10.517$, $p<.01$), а *ванзаводске* 192 условно отпуштена осуђеника и 27 оних који су отпуштени по истеку казне ($\chi^2(1)=274.729$, $p<.001$). Те разлике су значајне, а број лица која су користила сваку од погодности, у односу на основ отпуста, приказана су на *графикону 14*. Као што је поменуто, погодности су одузете за 37 лица и сва та лица су отпуштена по редовном истеку казне, односно условно отпуштеним лицима нису одузимане погодности.

Графикон 14. Разлике у броју лица по додељеним погодностима, у односу на основ отпуста

Дисциплинско кажњавање. Постоје значајне разлике у основу отпуста према томе да ли је лице било дисциплински кажњавано или не ($\chi^2(2)=173.419$, $p<.001$). Примећује се да највећи број условно отпуштених лица ниједном није дисциплински кажњаван ($N = 197$), два лица су добила једну, а једно лице две казне. Лица отпуштена по редовном истеку казне у 62% случајева су дисциплински кажњавана (*графикон 15*).

Графикон 15. Разлике у броју лица према броју дисциплинских казни, у односу на основ отпуста

Посебне мере. Разлике су значајне у *сместају под појачан надзор* ($\chi^2(1)=24.403$, $p<.001$) тако да су сва лица према којима је примењена та мера (њих 23) установу напустила по редовном истеку казне. Сличан податак се добија и за *меру усамљења* ($\chi^2(1)=16.667$, $p<.001$), која је примењена према 16 лица која су отпуштена по истеку казне, а ту меру није имало ниједно условно отпуштено лице.

Извештај установе. Најзад, како у поступцима за условни отпуст своје мишљење дају тужилац и представник установе, сагледали смо да ли су, у случају да су та два актера имала различито мишљење, судови давали предност *извештајима* установе, међутим у том делу нису уочене значајне разлике ($\chi^2(1)=.343$, $p>.05$).

6.1.5.4. Предикција условног отпуста

Да бисмо проверили које варијабле у истраживању значајно предвиђају условни отпуст, спроведена је логистичка регресиона анализа. Та анализа се користи када је критеријумска (зависна) варијабла дихотомна, као што је случај са варијаблом основ отпуста – редован истек (0) или условни отпуст (1). Све варијабле које су се показале значајно повезаним са основом отпуста узете су у разматрање као предиктори. Најпре је спроведена корелациона анализа да би се идентификовала потенцијална мултиколинеарност, односно високе корелације између варијабли. Коефицијенти корелација приказани су у *табели 20*. Најпре, може се приметити да корелација између процењеног ризика на пријему и приликом отпуста износи скоро 1, што значи да су те две процене скоро идентичне. Такође, број поена на процени рецидива, очекивано, високо корелира са обе процене ризика. С обзиром на то, у логистичку регресију ће бити увршћена само једна од три варијабле – процена ризика при отпусту. Корелација између криминолошког и пенолошког тежи ка високој, што је очекивано, па ће у регресију бити узета само варијабла пенолошког рецидива. Даље, основ отпуста корелира значајно са свим варијаблама, осим са мерама безбедности, тако да оне неће бити увршћене као предиктори. Значајан податак је и изузетно висока корелација условног отпуста са коришћењем

ванзаводских погодности, тако да ни та варијабла – коришћење ванзаводских погодности – не може бити увршћена у логистичку регресију. Самим тим, у модел логистичке регресије су као предиктори укључене следеће варијабле: број поена приликом процене ризика на отпусту, притвор (0 – не, 1 – да), издржана казна у данима, број претходних пресуда, васпитне мере (0 – не, 1 – да), ранија осуђиваност (0 – не, 1 – да), изречене дисциплинске мере (0 – не, 1 – једна, 2 – две и више), заводске погодности (0 – не, 1 – да) радни ангажман (0 – не, 1 – да). *Резултати показују да је модел значајан ($\chi^2(9)=329.549$, $p<.001$).*

Значајни предиктори условног отпуста су нижи процењени ризик на отпусту, мањи број ранијих пресуда, да лице није пенолошки повратник, изостанак дисциплинских казни и радна ангажованост у заводу (вид. табелу 21). Тим моделом се правилно класификује 87,8% случајева. Дакле, лица која су приликом отпуста имала нижи процењен ризик, мањи број ранијих осуда, која нису пенолошки повратници и која нису дисциплински кажњавана и лица која су била радно ангажована током извршења казне затвора имају *веће шансе да буду условно отпуштена.*

Табела 20. Коefицијенти Пирсонових и поинт-бисеријалних корелација између варијабли у моделу логистичке регресије за предикцију условног отпуста

Варијабла	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1 Ризик пријем	.967**	.856**	.092	.010	.148**	.191**	.376**	.245**	.407**	.470**	.414**	.043	-.539**	-.283**	-.501**
2 Ризик отпуст	1	.887**	.101*	.004	.167**	.205**	.372**	.224**	.407**	.468**	.481**	.021	-.585**	-.334**	-.575**
3 Рецидив процена		1	.110	-.092	.130	.165*	.321**	.115	.401**	.397**	.526**	-.147*	-.617**	-.399**	-.589**
4 МБ – лечење наркомана			1	-.032	-.096	-.014	.022	-.015	.037	.058	.095	.021	-.055	-.080	-.050
5 МБ – одузимање предмета				1	.119*	.090	-.098	-.053	-.014	-.067	-.045	.066	.088	.064	.071
6 Притвор					1	-.085	.005	.089	-.008	.017	.079	-.009	-.128*	-.039	-.141**
7 Дужина издржане казне						1	.384**	.054	.151**	.230**	.215**	-.020	-.183**	-.165**	-.176**
8 Број пресуда							1	.215**	.243**	.304**	.241**	.020	-.301**	-.166**	-.322**
9 Васпитне мере								1	.162**	.218**	.084	.073	-.166**	-.054	-.191**
10 Криминолошки поврат									1	.630**	.224**	.021	-.318**	-.194**	-.302**
11 Пенолошки поврат										1	.308**	-.040	-.402**	-.270**	-.399**
12 Дисциплинска казна											1	-.262**	-.580**	-.566**	-.624**
13 Заводске погодности												1	.203**	.324**	.162**
14 Ванзаводске погодности													1	.570**	.829**
15 Радно ангажовање														1	.552**
16 Основ отпуста															1

* $p < .05$, ** $p < .01$

Табела 21. Резултати логистичке регресионе анализе за предвиђање условног отпуста

ВАРИЈАБЛА	B	S.E.	Wald	Exp(B)
Дужина издржане казне	,000	,001	,218	1,000
Број пресуда	-,505	,199	6,466*	,604
Васпитне мере	-,828	,645	1,649	,437
Пенолошки поврат	-,798	,382	4,375*	,450
Процена ризика на отпусту	-,042	,009	19,776***	,959
Дисциплинска казна			37,480***	
Једна дисциплина казна	-4,089	,787	27,008***	,017
Две или више дисциплинских казни	-3,931	1,110	12,553***	,020
Заводске погодности	,705	,816	,746	2,023
Радни ангажман	2,876	,530	29,472***	17,751
Константа	1,261	,848	2,207	3,527

Напомена: Референтна категорија је увек прва (0 – не); * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

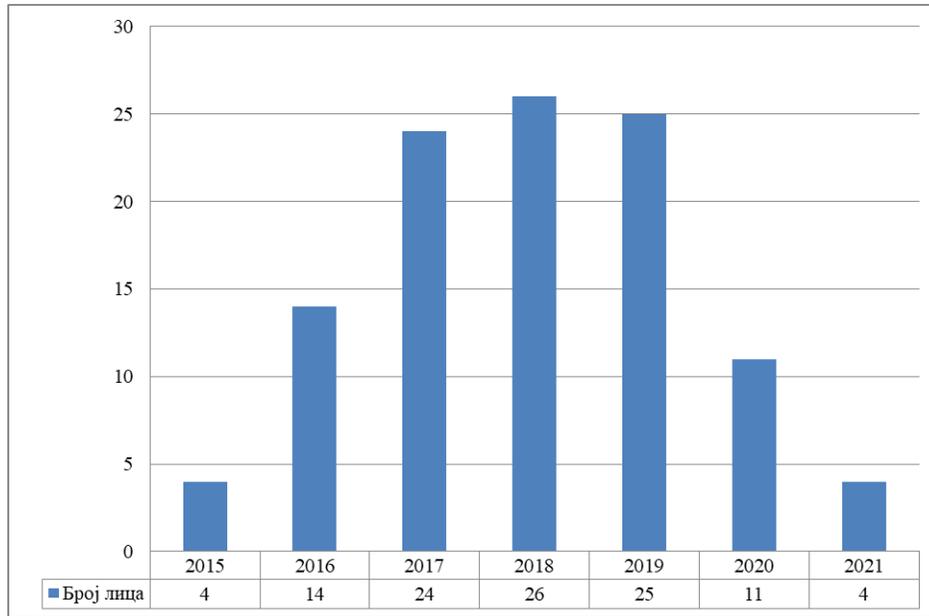
6.1.6. Пенолошки поврат осуђених лица

По отпусту са издржавања казне затвора у КПЗ Сремска Митровица, 108 (27,7%) лица је током времена проверавања учинило ново кривично дело. Као што је већ напоменуто, провера поврата је извршена 1. маја 2021. године, са циљем да се уједначи минимална дужина трајања времена проверавања (три године). Ипак, просечно време од датума отпуста из установе до датума провере поврата износи 1.769,26 дана ($SD = 320,50$), при чему је најмањи број дана 1.219, а највећи 2.744. Другим речима, за просечног испитаника време провере је износило *4 године и 11 месеци*, што је знатно дужи период од првобитно предвиђеног.

На основу добијених података, није било могуће прецизно анализирати време када је повратник учинио ново кривично дело⁴¹³, на који начин би се сагледао временски распон који прође од момента отпуста из установе до момента када је извршено ново кривично дело. Када је реч о **години доношења нове пресуде**, највише их је донето 2018. године (26 / 24,1%), а најмање 2015. и 2021. године (по 4 / 3,7%), што је приказано на *графикону 16*. Независно од чињенице да није могло бити утврђено када је учињено дело у поврату, ако се узме у обзир да је морао бити спроведен кривични поступак те да је највећи део нових пресуда донет од 2017. до 2019. године, могло би се, уз одређену дозу резерве, закључити да су рецидивисти убрзо након отпуста из установе учинили ново кривично дело.

⁴¹³ У базама података које води УИКС доступни су подаци о томе да ли се лице поново налази у систему извршења кривичних санкција и у којој установи, податак о кривичном делу, дужини изречене казне затвора, години доношења нове пресуде. За додатну анализу, податке би требало прикупљати из правноснажних осуђујућих пресуда, које у овом случају нису биле доступне.

Графикон 16. Број лица којима је изречена нова казна затвора, по годинама

Кривично дело.⁴¹⁴ Повратници су најчешће извршили следећа кривична дела: тешка крађа из чл. 204 КЗ и неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ (по 22 / 20,4 %), разбојништво из чл. 206 КЗ (16 / 14,8%), неовлашћено држање опојних дрога из чл. 246а КЗ (10 / 9,3%) и крађа из чл. 203 КЗ (7 / 6,5%). Посматрано по групама кривичних дела, највише их је из групе кривичних дела против имовине (50 / 47,2%) и кривичних дела против здравља људи (31 / 29,2%), што је детаљно приказано у *табели 22*.

Табела 22. Број и проценат поновљених кривичних дела према групи кривичних дела

ГРУПА КРИВИЧНИХ ДЕЛА	БРОЈ ДЕЛА	%
КД против живота и тела	2	1,9
КД против слобода и права човека и грађанина	1	0,9
КД против полне слободе	1	0,9
КД против брака и породице	4	3,8
КД против имовине	50	47,2
КД против привреде	3	2,8
КД против здравља људи	31	29,2
КД против опште сигурности људи и имовине	1	0,9
КД против државних органа	3	2,8
КД против јавног реда и мира	5	4,7
КД против правног саобраћаја	4	3,8
КД против човечности и других добара заштићених међународним правом	1	0,9

⁴¹⁴ Напомена: Структура кривичних дела извршених у поврату дата је у односу на примарно кривично дело због кога се лице поново нашло у систему извршења. У свим даљим анализама оно је узето у обзир, док су накнадна кривична дела обухваћена податком о стицају кривичних дела.

Кривична санкција. Казна затвора је кривична санкција коју је суд изрекао највећем броју рецидивиста (95 / 88%). Преосталом броју (12 / 11,2%) суд је, у складу са одредбом чл. 45 ст. 3 КЗ, изрекао казну затвора до једне године, која ће се издржавати у просторијама у којима осуђени станује („кућни затвор“). Просечна дужина казне затвора за ново дело износи 1.161,98 дана (SD = 961,90) или око 3 године и 3 месеца, при чему најкраћа казна износи 1 месец, а најдужа 4.470 дана (12 година и 5 месеци).

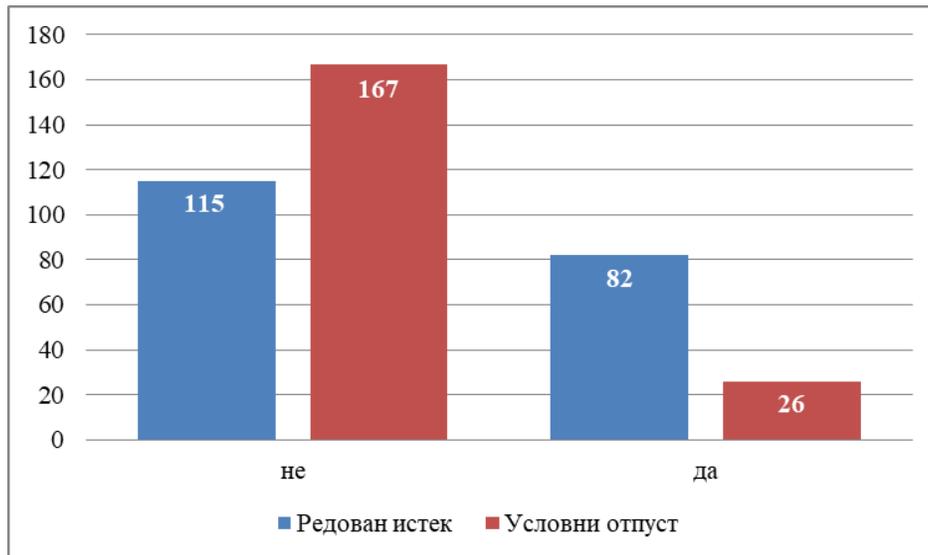
Истоврсност кривичних дела. Око половине кривичних дела су истоврсна са претходно извршеним делима (N = 57 / 52,8%), а у 51 случају (47,2%) дело је различито.

Тип кривичног дела. Од укупног броја дела, 77 (71,3%) је ненасилног карактера.

Стицај кривичних дела. Око три петине лица (N = 62 / 58,5%) учинило је једно кривично дело, док је у 42 случајева (39,6%) реч о стицају кривичних дела.

Основ отпуста. Постоји значајна разлика у уделу лица која су након отпуста из установе извршила ново кривично дело, у односу на основ отпуста ($\chi^2(1)=38.589$, $p<.001$). Међу лицима која су рецидивирала значајно је мањи број оних који су условно отпуштени – 25% од укупног броја рецидивиста, што је приказано на *графикону 17*.

Графикон 17. Разлике у броју лица која су рецидивирала, у односу на основ отпуста

Када се самостално посматрају основи отпуста, од укупног броја лица отпуштених по редовном истеку казне, 41,6% је током времена проверавања учинило ново кривично дело, док је тај удео условно отпуштених лица знатно мањи и износи 13,5%.

6.1.6.1. Фактори који су повезани са повратом

Социодемографске карактеристике. Нису уочене значајне разлике у поврату у односу на брачни статус осуђеника ($\chi^2(4)=6.741$, $p>.05$), ниво образовања ($\chi^2(5)=7.571$, $p>.05$) и радно ангажовање пре ступања на издржавање казне затвора ($\chi^2(3)=1.502$, $p>.05$). Разлике нису значајне ни између оних који имају и који немају децу ($\chi^2(1)=.738$, $p>.05$), као ни у броју деце ($t(177)=-1.017$, $p>.05$), што је приказано у *табели 23*.

Табела 23. Разлике у броју лица према социодемографским варијаблама, у односу на поврат

Категорија	Није рецидивирао		Рецидивирао	
	Број лица	Процент	Број лица	Процент
Брачни статус				
Сам	117	42,2	43	42,6
У браку	74	26,7	38	37,6
Ванбрачна заједница	48	17,3	10	9,9
Разведен	36	13	9	8,9
Удовац	2	0,7	1	1
Образовање				
Без школе	1	0,4	1	0,9
Непотпуна основна школа	12	4,3	7	6,5
Основна школа	68	24,2	32	29,6
Средња школа	171	60,9	65	60,2
Висока школа / факултет	19	6,8	2	1,9
Студент	10	3,6	1	0,9
Радно ангажовање				
Запослен	79	28,5	24	23,5
Незапослен	144	52	55	53,9
Повремено радно ангажовање	53	19,1	22	21,6
Пензионер	1	0,4	1	1

Претходно криминално понашање. Не постоји значајна разлика између лица која су поново учинила кривично дело и оних која нису у *дужини изречене* казне затвора ($t(388)=-.603$, $p>.05$), али се разликују у *дужини издржане* казне ($t(388)=-1.995$, $p<.05$) тако да су рецидивисти имали дужу казну ($M = 195,27$ дана, $SD = 490,21$) од нерацидивиста ($M = 97,56$ дана, $SD = 408,90$). Даље, нема значајне разлике у односу на *примену притвора* ($\chi^2(1)=.301$, $p>.05$), а самим тим ни на *дужину притвора* ($t(388)=.407$, $p>.05$), на *време које је протекло од правноснажности пресуде до упућивања осуђеног на издржавање казне затвора* ($t(275)=1.605$, $p>.05$) у односу на *тип кривичног дела* ($\chi^2(1)=.061$, $p>.05$), да ли је реч о *стицају кривичних дела* ($\chi^2(1)=.774$, $p>.05$) и да ли је дело учињено у *саучесништву* ($\chi^2(1)=.192$, $p>.05$). Нема значајних разлика ни у поврату између лица којима је претходно *умањена казна затвора* (амнестија, помиловање) и оних којима није ($\chi^2(1)=.044$, $p>.05$) ни по томе да ли је уз казну затвора примењена нека од законом предвиђених *мера безбедности* ($\chi^2(1)=.206$, $p>.05$).

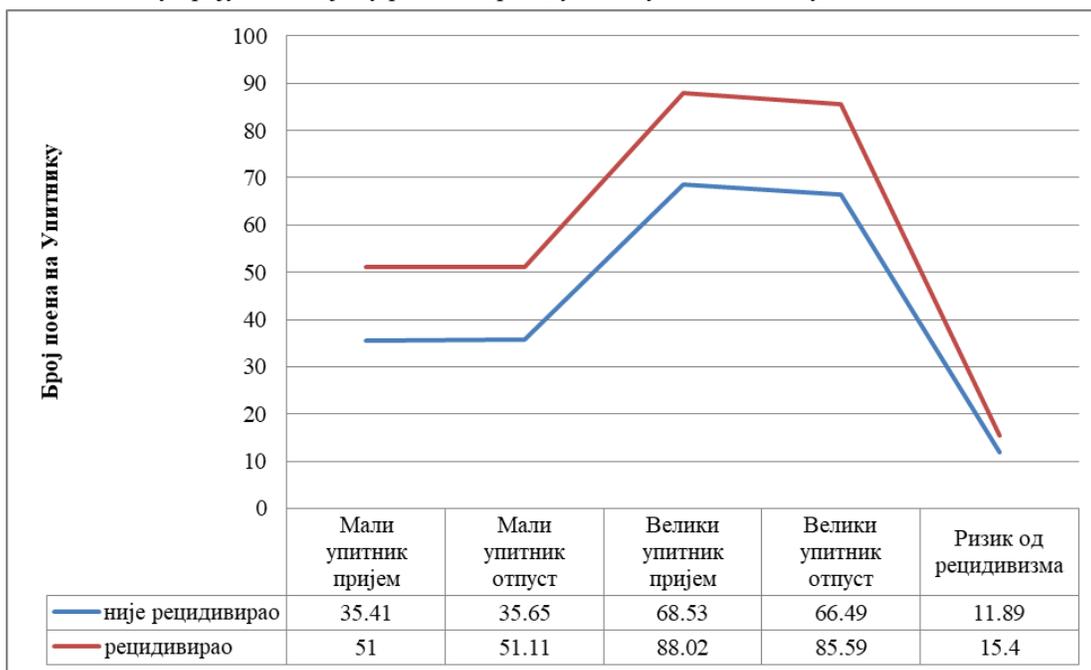
Разлике постоје у погледу *броја ранијих осуда* ($t(388)=-4.140$, $p<.001$), тако да су рецидивисти били више пута осуђивани ($M = 1,89$, $SD = 1,24$) од нерацидивиста ($M = 1,42$, $SD = 0,91$), и *броја извршених кривичних дела* ($t(388)=-2.259$, $p<.05$), будући да су рецидивисти у просеку учинили више дела ($M = 3,73$, $SD = 3,00$) него нерацидивисти ($M=2,83$, $SD=3,08$). У просеку, раније су осуђивани око четири пута, са распоном од једне до 22 осуде. Међу лицима која нису раније осуђивана, око 17% их је рецидивирало.

Удео лица која су учинила ново кривично дело након отпуста значајно се разликује и по броју ранијих осуда, независно од врсте изречене кривичне санкције ($\chi^2(1)=21.260$, $p<.001$), и по томе да ли су *раније издржавала казну затвора* ($\chi^2(1)=39.427$, $p<.001$). Од 255 лица којима су изричане пресуде у прошлости, по издржаној казни затвора њих 35,3% ($N = 90$) поново је учинило кривично дело. Од 168 лица која су раније издржавала казну затвора, 44% ($N = 74$) опет

се нашло у систему извршења. Такође, постоји значајна разлика у уделу лица која су учинила ново кривично дело након отпуста из установе по томе да ли су раније била осуђивана два и више пута или нису имала историју ранијих осуда ($\chi^2(1)=5.587$, $p<.05$). Од укупног броја лица која раније нису осуђивана (135), 13,3% је рецидивирало. Од 134 лица која су имала две или више ранијих осуда, 24,5% је рецидивирало. Код васпитних мера нису уочене значајне разлике ($\chi^2(1)=3.907$, $p>.05$).

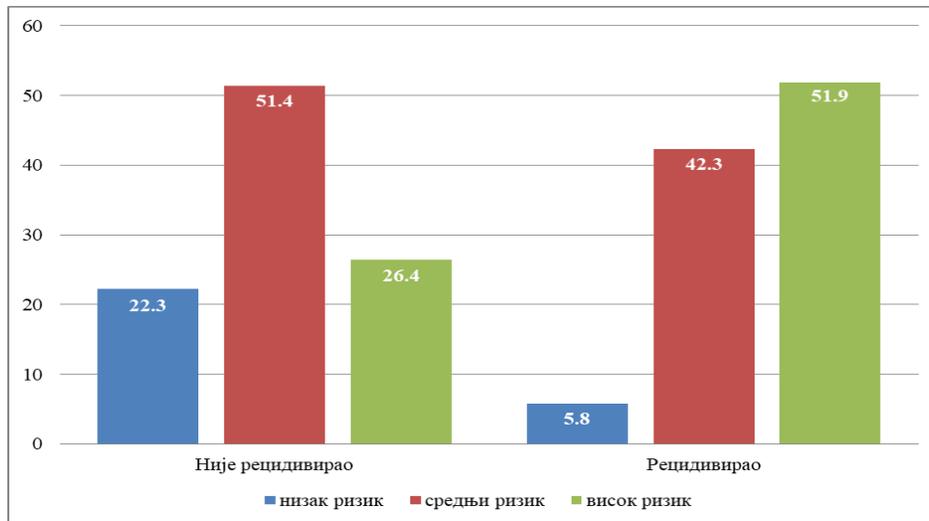
Степен ризика. Постоје значајне разлике у броју поена приликом процене ризика на пријему (Мали упитник: $t(185)=-6.978$, $p<.001$, Велики упитник: $t(195)=-4.515$, $p<.001$) и приликом отпуста (Мали упитник: $t(185)=-6.886$, $p<.001$, Велики упитник: $t(195)=-4.585$, $p<.001$), што је приказано на *графикону 18*. Може се приметити да лица која су рецидивирала имају више скорове на процени ризика од оних која нису.

Графикон 18. Разлике у броју лица која су рецидивирала, у односу на основ отпуста

Када се сагледају категорије у које је лице разврстано, с обзиром на то којом је оценом процењен *ризик од рецидива на отпусту*, постоје значајне разлике у поврату у односу на категорију ($\chi^2(2)=14.107$, $p<.01$). Тако је од укупног броја лица процењених ниским степеном ризика рецидивирало 8,3%, од укупног броја лица процењених средњим степеном ризика 22,4%, а од укупног броја лица процењених високим степеном ризика 40,9%. За лица која нису рецидивирала у највећој мери је процењено да припадају категорији средњег, а лица која јесу рецидивирала категоријама високог и средњег степена ризика (*графикон 19*).

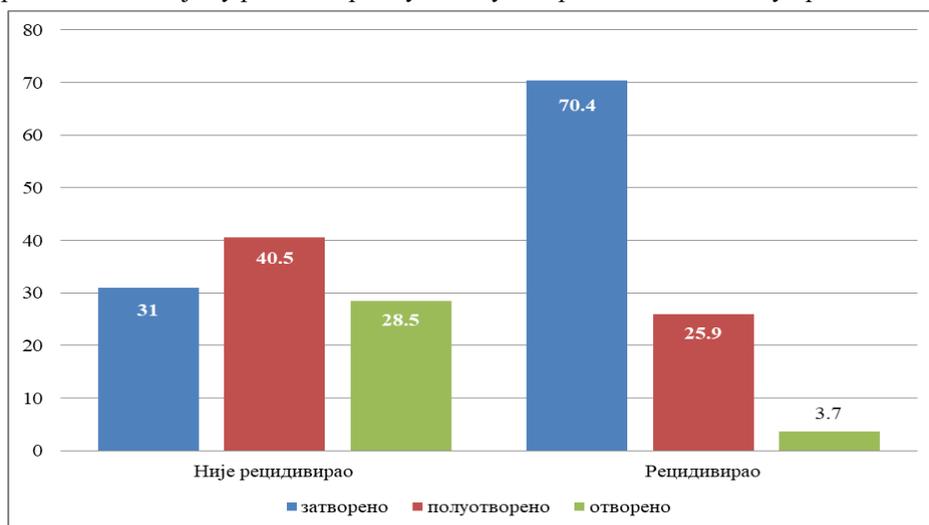
Графикон 19. Процент лица која су рецидивирала у односу на категорију процене ризика приликом отпуста

Очекивано, разлике у броју поена у статистичкој процени рецидивизма (посебна категорија на Великом упитнику) значајно се разликују код лица која јесу и оних која нису извршила кривична дела по отпусту из установе ($t(197)=-4.346$, $p<.001$) тако да су лица која нису рецидивирала имала мањи број поена ($M = 11.89$, $SD = 5.00$) од лица која јесу ($M = 15.40$, $SD = 5.04$).

Одељење у моменту отпуста. Постоје значајне разлике у поврату у односу на то да ли је лице отпуштено из затвореног, полуотвореног или отвореног одељења ($\chi^2(2)=55.659$, $p<.001$), тако да је из затвореног одељења рецидивирало 46,6% ($N = 76$) осуђених лица, према 19,7% ($N = 28$) лица из полуотвореног и 4,8% ($N = 4$) из отвореног одељења.

Графикон 20. Процент лица која су рецидивирала у односу на припадност одељењу приликом отпуста

Као што се може видети на *графикону 20*, од укупног броја лица која нису рецидивирала, највише их је у моменту отпуста било разврстано у полуотворено одељење завода (40,5%), док је у категорији повратника приметно да је процентуално највећи број осуђених лица припадао затвореном одељењу (70,4%). Такође, важан је податак да лица процењена ниским степеном

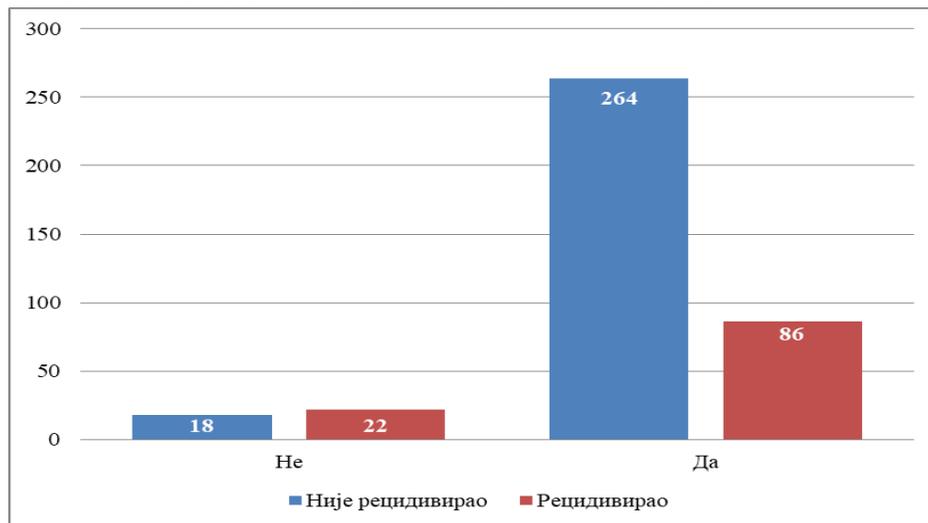
ризика (отворено одељење) у укупној структури повратника имају учешће од 3,7%. Другим речима, од укупно 87 лица која су у моменту отпуста била разврстана у отворено одељење, свега четири су током времена проверавања учинила ново кривично дело.

Радно ангажовање. Разлике су значајне ако се посматра да ли су осуђеници током извршења казне затвора били радно ангажовани или не ($\chi^2(1)=23.939$, $p<.001$). Од укупног броја лица која нису била радно ангажована рецидивирало је 45,5% ($N = 50$), а од укупног броја радно ангажованих 20,7% ($N = 57$).

Стручне обуке. Не постоје значајне разлике између рецидивиста и нерацидивиста према томе да ли су током извршења казне затвора похађали обуке ($\chi^2(1)=2.480$, $p>.05$).

Коришћење проширених права и погодности. Не постоје статистички значајне разлике између две посматране групе у односу на коришћење заводских погодности ($\chi^2(1)=3.567$, $p>.05$). Међутим, значајне разлике постоје у односу на коришћење ванзаводских погодности ($\chi^2(1)=48.670$, $p<.001$) тако да су они којима су додељиване погодности из чл. 129 ст. 2 ЗИКС значајно мање рецидивирали (13,2%, $N = 28$) од оних којима те погодности нису додељиване (86,8%, $N = 184$). Постоје значајне разлике и у односу на погодности уопште, независно од њиховог карактера ($\chi^2(1)=16.599$, $p<.001$), тако да су они који нису имали погодности у већој мери рецидивирали него они који су користили проширена права и погодности. Тако, у групи лица која нису користила погодности, кривично дело је поново учинило њих 55% ($N = 22$), за разлику од групе лица која су користила погодности, у којој је рецидивирало 24,6% ($N = 86$) осуђеника (*графикон 21*).

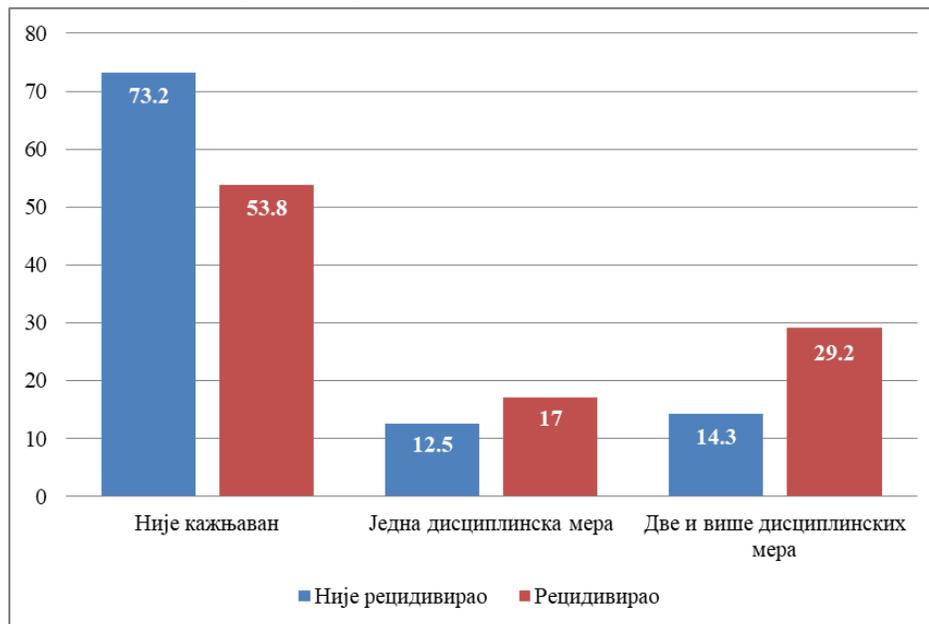
Графикон 21. Број осуђеника који су рецидивирали у односу на то да ли су користила погодности

Дисциплинско кажњавање. Постоје значајне разлике ако посматрамо да ли су осуђеницима изричане дисциплинске мере ($\chi^2(2)=14.761$, $p<.01$). Повратници се од оних који то нису значајно разликују ако су у питању особе које нису кажњаване или ако је реч о лицима која имају две или више дисциплинских казни. Тако, лица која нису дисциплински кажњавана у значајно мањем проценту рецидивирају него дисциплински кажњавани (*графикон 22*). Анализиране су и разлике у рецидиву између лица која јесу и која нису два или више пута кажњавана за теже дисциплинске преступе. Удео тих лица се статистички значајно разликује ($\chi^2(1)=5.489$, $p<.05$) па је тако 60,7% лица која су два и више пута кажњавана за учињене теже

дисциплинске преступе по отпусту из установе поново учинило кривично дело, наспрам 31,5% поново осуђених лица која нису била кажњавана за теже дисциплинске преступе.

Графикон 22. Процент лица која су рецидивирала у односу на дисциплинску кажњаваност

Посебне мере. Разлике у рецидивизму су значајне ако се узме у обзир ова варијабла ($\chi^2(1)=5.019$, $p<.05$) и то тако да су особе према којима нису примењиване посебне мере рецидивирале у 26,1% случајева, за разлику од оних у односу на које су примењене и у којој групи је 44,1% рецидивирало.

6.1.6.2. Предикција рецидивизма

Да би се утврдило помоћу којих фактора може значајно да се предвиди рецидивизам, најпре је спроведена корелациона анализа са свим варијаблама које су се показале значајним за разликовање рецидивиста од нерацидивиста. Резултати су приказани у *табели 24*. Најпре, може се приметити да је корелација између процене ризика и процене ризика од рецидива на отпусту значајна и веома висока, те ће у обзир бити узети само варијабла процена ризика од рецидива. Одељење са којег је лице отпуштено корелира високо са обе процене ризика, па ће и та варијабла бити искључена из регресионе анализе. Пошто коришћење ванзаводских погодности високо корелира са условним отпустом, у анализу ће бити уврштена само варијабла условни отпуст, која је и централна варијабла у овом истраживању. Због умерено високе корелације, у анализу ће бити узета варијабла пенолошког рецидива, док ће криминолошки рецидив бити искључен. Дакле, за предикцију рецидивизма у регресију су укључене варијабле: условни отпуст (0 – не, 1 – да), дужина издржане казне, број пресуда, поени у процени рецидива, пенолошки рецидив (0 – не, 1 – да), дисциплинске казне (0 – ниједна, 1 – једна, 2 – две и више), радно ангажовање у затвору (0 – не, 1 – да) и посебне мере (0 – не, 1 – да). Постављеним моделом се статистички значајно предвиђа рецидивизам ($\chi^2(9)=25.773$, $p<.01$) и правилно класификује 73,6% случајева. Међутим, ниједан предиктор у моделу није статистички значајан, односно не предвиђа значајно рецидив (вид. *табелу 25*).

Табела 24. Коefицијенти Пирсонових и поинт-бисеријалних корелација између варијабли у моделу логистичке регресије за предикцију рецидивизма

Варијабла	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1 Процена ризика на отпусту	,887**	-,683**	,407**	,468**	-,585**	,481**	,205**	,372**	-,575**	-,334**	,293**	,273**
2 Процена рецидива – отпуст	1	-,734**	,401**	,397**	-,617**	,526**	,165*	,321**	-,589**	-,399**	,331**	,296**
3 Одељење на отпусту		1	-,394**	-,471**	,783**	-,581**	-,195**	-,343**	,775**	,534**	-,295**	-,373**
4 Криминолошки поврат			1	,630**	-,318**	,224**	,151**	,243**	-,302**	-,194**	,157**	,233**
5 Пенолошки поврат				1	-,402**	,308**	,230**	,304**	-,399**	-,270**	,187**	,318**
6 Ванзаводске погодности					1	-,580**	-,183**	-,301**	,829**	,570**	-,293**	-,353**
7 Дисциплинске казне						1	,215**	,241**	-,624**	-,566**	,520**	,195**
8 Издржана казна							1	,384**	-,176**	-,165**	,168**	,101*
9 Број пресуда								1	-,322**	-,166**	,167**	,206**
10 Основ отпуста									1	,552**	-,314**	-,315**
11 Радно ангажовање										1	-,289**	-,249**
12 Посебне мере											1	,113*
13 Поврат												1

* $p < .05$, ** $p < .01$

Табела 25. Резултати логистичке регресионе анализе за предвиђање рецидивизма

ВАРИЈАБЛА	B	S.E.	Wald	Exp(B)
Условни отпуст	-,696	,521	1,786	,498
Дужина издржане казне	,000	,000	,387	1,000
Број пресуда	,225	,147	2,352	1,253
Процена ризика од рецидива	,069	,045	2,286	1,071
Пенолошки поврат	,594	,384	2,394	1,811
Дисциплинска казна			1,312	
Једна дисциплинска казна	-,604	,571	1,121	,546
Две и више дисциплинских казни	-,021	,565	,001	,979
Радни ангажман	,199	,469	,180	1,220
Посебне мере	,325	,568	,327	1,384
Константа	-2,497	,846	8,718**	,082

Напомена: Референтна категорија је увек прва (0 – не); ** $p < .01$

6.2. Прва фокус група: извршење казне затвора, значај третмана и изазови у пракси – виђење проблема из угла третманских службеника

На основу спроведене групне дискусије (фокус групе) покушали смо да дођемо до одређених сазнања о кључним елементима третмана који су сагледани у квантитативном делу истраживања, односно да ближе објаснимо осуђеников боравак у КПЗ Сремска Митровица, кретање током третмана, од пријема до тренутка отпуста. Посебна пажња је посвећена примени условног отпуста и његовом значају за одустајање од криминалног понашања. Резултати су приказани по темама.

6.2.1. Пријем у установу и разврставање осуђеног

Пријем у установу се своди на упознавање са личношћу осуђеног лица – и на основу његовог раније криминалног понашања и кривичног дела због кога је упућен на издржавање казне затвора и на основу социопсихолошких карактеристика, као што су породични и друштвени односи, образовање и радно ангажовање. У пријемном одељењу раде психолози, социолози и педагози, што не значи да они заједнички одлучују о сваком осуђеном лицу већ један запослени самостално процењује једно осуђено лице које му је додељено. Упитник је основни инструмент на основу кога осуђени процењује, и то на основу целокупне документације, дописа који заводу упућују друге институције те разговора са самим осуђеним лицем.

Осуђени се примарно разврстава на основу чл. 17. Правилника и процењеног степена ризика на Упитнику. Мада би примарно разврставање по одељењима и третманским групама требало да се поклапа са процењеним степеном ризика, у пракси се некада дешава да лица процењена ниским и средњим степеном ризика буду разврстана у затворени део завода, на шта утичу начин доласка у установу, кривични поступци који су у току и преостали део до истека казне затвора. Последњи елемент је уједно и најважнији јер се целокупан третман организује према времену које је преостало до истека казне, односно одређују се индивидуални циљеви које би осуђени требало да испуни. У том делу се посебно указује на то да припрема за отпуст

почиње у пријемном одељењу, а да би осуђени постављене индивидуалне циљеве требало да оствари закључно са моментом издржане две трећине казне затвора, када се стиче могућност подношења молбе за условни отпуст.

Осуђени се у пријемном одељењу упознаје са одредбама ЗИКС, Правилника, као и свим другим релевантним документима који су значајни за његов боравак у заводу током издржавања казне затвора.

6.2.2. Упитник за процену ризика, капацитета и потреба осуђеног лица

Постоје вишеструки проблеми у вези са проценом ризика на основу Великог и Малог упитника, у чему су сагласни сви учесници фокус групе.

Прво, указује се на то да је OASys систем процене преузет из Велике Британије и да није прилагођен условима живота у Републици Србији, односно упитници нису нормирани за затворску популацију Србије. Посебно је наглашена неусклађеност са социјалним и културним карактеристикама земље у којој се примењује. Као класичан пример се наводи радно ангажовање, јер се у упитницима као запослење признаје само стални радни однос, а не и повремено радно ангажовање или рад на црно, што је уобичајена појава код нас.

Друго, систем процене је заснован на статичким и динамичким факторима, од којих се многи односе на прошлост те нису променљиви, на пример, број ранијих осуда, степен образовања, запослење и сл. Сматра се да статички фактори, којих је више, онемогућавају да неко буде категоризован у групу средњег или нижег степена ризика. Даље, постоји сагласност у томе да су одређени фактори, иако наизглед динамички, великим делом статички. Као пример се наводе питања о злоупотреби дрога и алкохола јер се половина њиховог опсега односи на прошлост, па су непроменљива, или питање животног стила и ставова осуђеног лица, које је у једном делу могуће кориговати у смислу смањења броја поена, али не у целини.

Треће, процена ризика на основу тих упитника није валидна за младе и за старе особе, зато што степен ризика првих може да потцени, а других да прецени. Слично је и са проценом ризика лица која су учинила одређена ретка кривична дела, попут ратних злочина.

Четврто, фактори који се односе на прошлост доводе до тога да лица која су извршила лакша кривична дела буду оцењена вишим степеном ризика него учиниоци тешких кривичних дела, што их доводи у неравноправан положај. Као пример се наводи то да ће учинилац кривичног дела тешка крађа, ако је одрастао без родитеља, није имао стално запослење, није образован, бити процењен високим степеном ризика, док ће лице које је извршило кривично дело које се подводи под дела организованог криминалитета бити процењено средњим или чак ниским степеном ризика, ако је имало добар животни стил и ако му је то прва осуда.

Пето, да би се отклонио поменути недостатак, УИКС је издала упутство да се кривична дела која су означена као нарочито друштвено опасна имају бодовати са додатних десет поена. Реч је о статичкој категорији, односно броју поена који се не могу кориговати током извршења казне затвора. Суштински, упитници никада нису евалуирани ни усклађени, али је, независно од тога, додата наведена категорија, која је довољна да уруши концепцију инструмента за процену ризика јер се он у једном свом делу своди на регресиону анализу, у којој су унапред одређени сви елементи. У кривична дела нарочите друштвене опасности УИКС убраја сва кривична дела против живота и тела, кривична дела повезана са злоупотребом дрога, дела организованог криминалитета, тероризам, геноцид, ратне злочине итд. Један део учесника фокус групе сматра да није суштина у тежини дела јер је, на пример, кривично дело разбојништво тешко и насилно дело а није означено као дело нарочите друштвене опасности, већ у томе да се „велики, жешићи

криминалци“ не привилегују приликом процене ризика. Остаје проблем граничних случајева, будући да ће због додавања десет поена на укупан скор поједина лица остати „заробљена“ у затвореном одељењу, без могућности довољног умањења броја поена који би довели до корекције упитника. На тај начин се долази у ситуацију да се тежина извршеног кривичног дела најпре вреднује приликом одмеравања казне, потом приликом процене ризика на упитнику и на крају се томе додаје десет поена на основу одлуке УИКС.

Шесто, јасно је да је упитник инструмент који се користи за разврставање осуђеног у одељења и третманске групе, али је његова даља улога остала недовољно дефинисана. Питање је да ли је и у којој мери процењени степен ризика променљив, а то има посебну тежину, нарочито у извештају за условни отпуст, на чему инсистира суд. Према мишљењу учесника фокус групе, требало би да постоји приручник којим би се регулисао начин измене упитника, као што већ постоји Приручник за његово попуњавање приликом доласка осуђеног на издржавање казне затвора. У овом тренутку, третманским службеницима је остављено на процену шта се сме, а шта не сме кориговати, будући да није прецизно дефинисано шта су статички, а шта динамички фактори. Као последица, неједнако се поступа према одређеним лицима и постоји могућност да буду дискриминисана. Нејасноће постоје и приликом накнадног разврставања осуђеног – да ли постоји могућност и на који начин да се особи која испуњава индивидуалне циљеве, која се добро влада, ублажи степен ризика да би могла да пређе из затвореног у полуотворено одељење.

Седмо, запослени у третману су сагласни да је неопходно извршити анализу подобности упитника и прилагодити их систему извршења казне затвора у Републици Србији. Независно од упитника који су сада у примени, постоји потреба за употребом других инструмената, који би били прилагођени третману у односу на посебне категорије лица и у односу на врсту извршеног кривичног дела.

6.2.3. Радно ангажовање

Запослени у третману сматрају да је радно ангажовање једна од најважнијих карика у систему извршења, на чему се инсистира нарочито у случају оних лица која су разврстана у затворено и полуотворено одељење завода, јер се полази од тога да третман у тим одељењима мора бити интензивнији. Према њиховом мишљењу, на том пољу се мора интензивније деловати, али је проблем у томе што не постоји могућност да се појединачно ради са сваким осуђеним, већ се то чини у групи. Развијање и одржавање радних навика је кључно да би се осуђени што боље припремио за живот на слободи. Један од проблема који се уочава јесте да осуђени доживљава рад као средство свог напретка у третману, у смислу додељивања проширених права и погодности, али не схвата шта стварање радних навика значи за његову будућност. И радне навике лица која су била радно ангажована пре издржавања казне затвора треба одржавати и надограђивати. Они у заводу обављају различите врсте послова. Последњих година, КПЗ Сремска Митровица закључује уговор са одређеним привредним друштвима, на основу кога се један део осуђених лица упућује на рад изван установе, за који добијају плату у одређеном процентуалном износу. Учесници у фокус групи наглашавају да је то добра пракса, да се понекад дешава да привредно друштво жели да запосли осуђеног по отпусту из установе, али да се у том делу јављају проблеми када неко лице има пребивалиште у другом крају земље и тада постоји објективна немогућност да се то и оствари. Питање радног ангажовања повезује се и са немогућношћу запослења по отпусту из установе јер су затвореници махом дискриминисани због свог боравка у затвору. Због свега тога постепени прихват је неопходна спона за реинтеграцију у друштво.

6.2.4. Образовање и стручно usavršavaње

Могућност образовања и стручног usavršavaња је најшире доступна лицима која се налазе у затвореном делу завода. Основна школа, иако обавезна, омогућена је само осуђеницима разврстаним у затворено одељење, док је лицима разврстаним у полуотворено одељење омогућена искључиво надградња знања, у смислу похађања средње школе. Независно од тога, сви осуђеници који су у статусу студента имају право да полагају испите, а то им се обично одобрава на основу одлуке управника, који може дозволити ванредно одсуство из завода до седам дана.

У затвореном одељењу се последњих неколико година организују специјализовани програми, који се баве специфичним проблемима и потребама осуђених лица. Они се баве ризицима који постоје код одређене категорије осуђеника, а као примери су наведени: програм контроле беса, контрола зависности од злоупотребе дрога и алкохола, програми повезани са проблемима који доводе до насиља у породици. Неретке су ситуације да се у односу на осуђено лице спроводи како радни третман, тако и одређени специјализовани програм. У полуотвореном одељењу нема превише специјализованих програма (примат је на обукама у затвореном одељењу). Запослени наводе програме рада са псима или коњима, који развијају емпатију затвореника у интеракцији са животињама. Иако подржавају такве програме које је развила УИКС, запослени истичу да постоји двоструки проблем: прво, специјализовани програми имају мали обухват, односно похађа их 80 од близу 2.000 осуђених лица, колико их има у КПЗ Сремска Митровица и, друго, да би се програми прилагодили и малим и великим заводима, направљен је компромис да трају шест месеци, што, према мишљењу третманских службеника, није довољно дуго време да би се остварио суштински помак.

Стручно usavršavaње се спроводи кроз VET пројекте, у затвореном и полуотвореном одељењу. То су обуке за одређења занимања, попут пекарства, ратарства, гајења биљака у заштићеном простору, штампања техником сито штампе. Ти програми су имали више ефеката у затвореном делу завода.

6.2.5. Коришћење проширених права и погодности

Напредовање у третману најчешће се везује за додељивање и коришћење проширених права и погодности, пре свега ванзаводског карактера, које представљају својеврсну припрему за постпенални прихват осуђеног лица. У припремама се најпре полази од честих посета у заводу, а касније, преласком у полуотворено одељење, интензивирају се посете изван завода. Пријем посета изван завода остварује се тако што породица проводи до осам сати са осуђеним изван завода, у Сремској Митровици. За разлику од те погодности, за слободан излазак у град није потребно присуство било ког лица, већ осуђеник сам борави у граду, уз обавезу да се на време врати у установу. Као најважније погодности, запослени истичу посету породици и сродницима о викендима и празницима и коришћење годишњег одмора изван завода. Све погодности, без обзира на њихов карактер, додељују се на основу доброг владања, понашања, радног ангажовања, односа према службеним лицима, осуђеницима.

Док један део запослених сматра да коришћење проширених права и погодности представља јак мотивациони фактор за промену понашања и његовог усклађивања са друштвено прихватљивим, други део сматра да они нису мотивисани да суштински промене понашање. Свој став образлажу мишљењем да су осуђеници врло манипулативни и током извршења казне затвора, када знају да ће нешто добити, врло функционални, те се због тога понашају на начин

који се од њих очекује. Мали је број оних који суштински промене понашање и зато један део васпитача сматра да су осуђеници више мотивисани да буду функционални у заводу него да заиста промене понашање.

6.2.6. Злоупотреба дрога и алкохола, психијатријско лечење

Тај проблем најчешће имају индивидуе које су разврстане у затворени део завода, где се ради на томе да они који злоупотребљавају дроге или алкохол буду стабилни како би, уз све друге неопходне елементе, могли даље да остварују напредак у третману и накнадно се разврстају у полуотворено одељење. Најважније је да зависник буде стабилан, при чему није важно коју врсту терапије користи. Након што се осуђенику доделе проширена права и погодности ванзаводског карактера, води се рачуна о томе да не дође до злоупотребе током одсуства из установе, па се дешава да се по повратку у завод тестирају на присуство психоактивних супстанци у крви. Због злоупотреба се губе стечена проширена права и погодности, што води накнадном разврставању у затворени део завода.

У Специјалну затворску болницу у Београду (у наставку: СЗБ) упућују се само они осуђеници који већ издржавају казну затвора и којима је на основу нове правноснажне пресуде суд уз казну затвора изрекао неку од мера безбедности медицинског карактера. Реч је о лицима којима је обично потребно психијатријско лечење. Као пример, наведен је осуђеник који је на издржавању казне затвора од 2013. године и који периодично одлази у СЗБ, како би му била успостављена адекватна терапија, где тим лекара и психијатара интензивније ради са њим. Након тога, он је у заводу под сталним лекарским надзором. Учесници фокус групе указују на проблем недостатка заводских психијатара, који би били стално ангажовани у КПЗ Сремска Митровица, будући да постоје лица којима је таква врста лекарске помоћи неопходна. У овом моменту, у завод долази само један психијатар који је запослен у Општој болници у Сремској Митровици.

6.2.7. Дужина изречене казне затвора и третман

Део учесника фокус групе сматра да се изричу благе казне, али да о томе не смеју да се изводе неки општи закључци јер све зависи од конкретног осуђеника. На једној страни, постоје осуђеници који у кратком периоду прихвате правила третмана, ускладе своје понашање и брзо постигну резултате, док су на другој страни они којима је потребно дуже време или просто казна затвора нема било какав позитиван ефекат, без обзира на њено временско трајање. Указује се на то да постоје и учиниоци са којима није потребно радити већ се налазе у заводу јер су извршили кривична дела ситуационог карактера, а као пример наводе кривична дела против безбедности јавног саобраћаја.

Дужина трајања притвора, према њиховом мишљењу, нема утицај на квалитет третмана и онога што се жели постићи са осуђеним. Сматрају да су ретке ситуације да је притвор трајао толико дуго да је то за последицу имало да казна затвора и сам третман буду обесмишљени. Напросто, третманске активности, индивидуални циљеви и програм рада са осуђеним усклађују се са свим параметрима, укључујући и временски период који је преостао до истека казне затвора.

6.2.8. Услови отпуст

По подношењу молбе за условни отпуст, третмански службеник који непосредно ради са осуђеним саставља Извештај о владању и понашању осуђеног, узимајући у обзир целокупну документацију која је саставни део досијеа. Предлог за условно отпуштање осуђеног доносе представници службе третмана, обезбеђења, правних – општих послова, здравствене службе и службе за обуку и упошљавање. Посебно се води рачуна о томе да ли је остварен максималан напредак у третману конкретног осуђеника. Управник завода доноси коначну одлуку, односно даје сагласност на достављени предлог, након чега се Извештај о владању и понашању осуђеног лица доставља суду. Комисије које доносе одлуку о предлагању осуђеног за условни отпуст састају се два пута недељно. Извештаји се доносе најкасније у року од седам дана, након чега се шаљу суду.

Осуђеници се обично консултују са васпитачем о томе да ли је оправдано да напишу молбу за условни отпуст, у датом тренутку, осим у ситуацијама када бранилац директно пошаље молбу суду. Таква пракса се уочава у полуотвореном одељењу, док су они који су процењени високим степеном ризика, који су у затвореном одељењу завода, свесни да неће добити позитивно мишљење. Неки осуђеници, независно од тога што су у затвореном одељењу, подносе молбу зато што их интересују став суда и начин на који ће образложити одбијање молбе. Иако је пракса да се осуђеници разврстани у затворено одељење не предлажу за условни отпуст, постоје и изузеци. Наиме, постоје лица која су процењена средњим или ниским степеном ризика, али су из одређених разлога разврстана у затворени део завода, попут страних држављана, у ком случају се даје позитивно мишљење. Таквих осуђеника је врло мало. Уколико неко лице има изречену нову казну затвора, у трајању дужем од шест месеци, која би требало да се извршава по отпусту из установе, не даје се позитивно мишљење, независно од процењеног степена ризика.

Позитивно мишљење најчешће добијају лица разврстана у полуотворено или отворено одељење, при чему се од лица процењених средњим степеном ризика за услов предлажу они који су разврстани у третманску групу Б1, док се лица процењена ниским степеном предлажу искључиво ако су разврстани у групу А1. Другим речима, по правилу се дешава да осуђеник разврстан у третманску групу А2 не буде предложен за условни отпуст јер се полази од тога да он може даље напредовати у третману. Учесници фокус групе истичу да су такве ситуације готово немогуће у пракси јер је третман организован тако да се максималан напредак у раду са осуђеним лицем оствари док не буде испуњен објективни услов за примену института условног отпуста. То значи да ће осуђени процењен средњим степеном ризика у том моменту већ бити у третманској групи Б1, а осуђени са ниским степеном ризика у групи А1. Дужина трајања притвора некада може да одложи позитивно мишљење, када због кратког боравка у третману осуђеника није могуће накнадно разврстати за кратко време, што се веома ретко догађа у пракси.

Став запослених о дисциплинским мерама јесте да би у извештајима о владању и понашању осуђеног лица требало да се наводе све мере које су изрицане, без обзира на то да ли су у међувремену брисане из евиденције. Такође сматрају да не би требало да постоји могућност брисања изречених дисциплинских мера из евиденције, будући да су оне јасан показатељ осцилација у понашању током извршења казне затвора. Истичу и да је неопходно да се оне укратко образложе у извештају који се шаље суду како би се створила једна јаснија слика због чега су неком одузете додељене погодности, односно зашто је неко назадовао или пак није могао да оствари напредак у третману. Надовезујући се на проблем дисциплинског кажњавања, део учесника фокус групе је нагласио да постоје апсурдне ситуације да се, на пример, неком ко

је спавао за време бројања изриче дисциплинска мера због учињеног дисциплинског преступа – недисциплиновано, непристојно и агресивно понашање које ремети живот и рад у заводу. Када је реч о суду, у пракси се дешава да их судије питају да ли су осуђеном током издржавања казне затвора изрицане још неке дисциплинске мере, које нису наведене у извештају јер су избрисане из евиденције дисциплинских мера. Према њиховом мишљењу, судије не би смеле да их питају за такав податак. Најзад, сагласни су да би дисциплинско кажњавање, независно од тога да ли је реч о лакшим или тежим дисциплинским преступима, требало да има утицај на условно отпуштање јер ако неко није функционалан у пеналним условима, не може се очекивати да ће бити функционалан на слободи.

Досадашња пракса КПЗ Сремска Митровица је да се, у мишљењу о оправданости условног отпуста, не предлаже да суд одреди неку од обавеза из чл. 73 КЗ или електронски надзор, а у пракси су имали свега два осуђена лица којима је суд уз условни отпуст одредио примену електронског надзора.

У примени тог института се јављају велики проблеми, који суштински почивају на тумачењу упитника, процени ризика и успешности у примени третмана. Као што не постоје уједначени критеријуми за начин корекције упитника, тако ни казнено-поправне установе немају једнаке критеријуме за предлагање осуђених лица за условни отпуст, судови немају једнаку праксу поступања, а тужилаштва се понајвише противе примени тог института, позивајући се на концепт ресоцијализације. Један од учесника фокус групе је дао пример из праксе, када је поступајући судија тражио од њега да присуствује рочишту на коме се одлучује о примени условног отпуста за лице које издржава казну затвора у неком другом заводу. Тада се испоставило да та друга установа има строже критеријуме за давање позитивног мишљења, из чега је закључено да неуједначени ставови на нивоу завода нужно воде неуједначеном поступању судија или их, штавише, збуњују.

Мада ни прописима ни упитницима није предвиђено да осуђена лица морају да прођу кроз сва одељења и третманске групе, односно да у неком моменту морају бити одређена у групу А1 у отвореном одељењу, суд и тужилаштво инсистирају на томе. Суду треба објаснити која је конкретна промена настала због које је коригован број поена на упитнику и разлоге због којих неко просто не може да буде разврстан у отворено одељење завода. Проблем је продубљен новом праксом појединих судова који сматрају да заводи, на основу одредбе чл. 34. Правилника, а независно од процењеног степена ризика на упитнику, имају право да осуђеног који остварује програм поступања или постављене индивидуалне циљеве накнадно разврстају у групу са већим степеном проширених права и погодности. Управо та одредба кочи цео процес условног отпуста, због чега запослени сматрају да је неопходно дати њено аутентично тумачење, како би се јасно знало да ли је могуће накнадно разврставање независно од процењеног степена ризика. Испуњавање индивидуалних циљева не сме да се посматра одвојено од степена ризика јер није довољно да неко само испуњава индивидуалне циљеве. Поставља се питање на основу чега би они могли високоризичног осуђеника да разврстају у полуотворено одељење и доделе му неку од погодности изван завода или да га предложе за условни отпуст.

Изражен је јасан став да суд суштински произвољно доноси одлуке и да је одредба о процењеном степеном ризика подобна за манипулисање. Као први пример наводи се поступак пред Посебним одељењем Вишег суда у Београду, где је одбијена молба за условни отпуст лицу које се налазило у отвореном одељењу и третманској групи А1 и које је имало позитиван извештај установе. У другом примеру, исти суд је донео решење о условном отпусту осуђеног лица које је било разврстано у полуотворено одељење и чији је процењени степен ризика био на граници са високим степеном, при чему суд није тражио било каква објашњења достављеног извештаја. Постоје и примери у којима је једно лице више пута слало молбу за условни отпуст,

сваки пут је послат исти извештај, на исти начин је образлагано мишљење пред судом, а суд је тек девети пут донео решење о условном отпусту. Учесници фокус групе сматрају да судови у обзир узимају и оне параметре који нису прописани законом, попут висине изречене казне и преосталог дела казне, а то потврђује и податак о томе колико је времена протекло од дана подношења молбе до дана заказивања рочишта.

Васпитачи примећују да, иако је њихова пракса неуједначена, постоје судови који условно отпуштају осуђенике који имају позитивно мишљење установе, попут Вишег суда у Београду, док Виши суд у Зрењанину или Виши суд у Новом Саду најчешће одбијају молбе за условни отпуст, без обзира на садржину извештаја. Проблем се даље продубљује у Апелационом суду у Новом Саду, у коме постоје два већа која одлучују о жалбама у поступцима за условни отпуст и која су на дијаметрално супротним становиштима о оправданости примене условног отпуста.

Тужилаштва углавном дају негативно мишљење у поступцима за условни отпуст, при чему се позивају на дужину изречене казне затвора, тежину извршеног кривичног дела, начин извршења, број жртава, преостали део до истека казне затвора и број ранијих осуда, што су све параметри који нису од утицаја на примену тог института.

Већи део учесника фокус групе сматра да би требало задржати решење да суд одлучује о примени условног отпуста, будући да је суд изрицао казну затвора, а не орган управе, који искључиво може да одлучује о превременом отпусту. Превремени отпуст, као могућност која је предвиђена ЗИКС-ом, о коме одлучује директор УИКС, на предлог управника завода, примењује се у пракси КПЗ Сремска Митровица. На другој страни су они који сматрају да је боље решење које је било на снази до 2000. године, када је одлуку у тој врсти поступка доносила комисија за условни отпуст.

Један од учесника фокус групе је изнео став да би суд приликом изрицања казне затвора требало да утврди када осуђени, по аутоматизму, може да добије условни отпуст и пропише услове које мора да испуни или да га осуди без права на условни отпуст. Изјашњавајући се о томе на који начин би суд проверио да ли је осуђени током издржавања казне испунио све услове који су одређене пресудом, одговорио је да би суд то могао да сазна из извештаја који би му доставила казнено-поправна установа у којој се извршава казна затвора. Таквом праксом би се спречило да судови и тужилаштва у обзир узимају дужину изречене казне затвора када доносе одлуку о условном отпусту.

6.2.9. Условни отпуст и поврат

Учесницима фокус групе је приказан резултат емпиријског дела истраживања (квантитативна анализа) да је, током времена проверавања, око 28% особа рецидивирало по отпусту из установе, при чему је четвртина рецидивиста установу напустила по основу условног отпуста, а три четвртине по основу редовног истека казне. Иако је третманске службенике занимао тај податак, будући да мисле да су осуђеници искључиво мотивисани да буду функционални у заводу, дискусија о тумачењу тих података није вођена.

Осим тога, занимало их је да ли је лицима која су рецидивирала и која су отпуштена по основу условног отпуста суд опозвао условни отпуст, али тај податак није био доступан приликом прикупљања података за ово истраживање. Сматрају да је тај податак веома значајан јер постоје осуђеници који су се поново нашли у систему, по основу нове правноснажне пресуде, којима суд није опозвао условни отпуст, без обзира на то што је дело учињено током времена проверавања.

6.2.10. Постпенални прихват

Васпитачи сматрају да није довољно спровести третман у затвору већ је неопходно обезбедити добар постпенални прихват, који је уједно најслабија карика у систему. То што је неко био радно ангажован у заводу није довољно уколико се осуђеном не обезбеди запослење по отпусту из установе. Генерално, проблем запослења је огроман јер су осуђеници стигматизовани по изласку из установе, али васпитачи наводе да постоје и она осуђена лица која просто не желе да се запосле. Такође, поставља се питање и у какву се породицу и какво окружење неко враћа.

Лица која су била на издржавању дугорочних казни затвора по изласку из затвора наилазе на проблем регулисања личних докумената, без којих не могу да се пријаве у центре за социјални рад или у Националну службу за запошљавање. Сарадња завода са службама социјалне заштите је врло слаба јер се оне баве искључиво осуђеним лицима која по истеку казне немају обезбеђен смештај. Постоје установе социјалне заштите које чак и не одговарају на дописе завода а камоли да нешто предузимају у вези са прихватом.

Приликом отпуста са издржавања казне затвора, састављају се извештај и препоруке осуђеном за прве кораке на слободи. То су суштински само опште препоруке, а завод нема никаквих даљих контаката са бившим осуђеником, у смислу обезбеђења прихвата. По закону, таква овлашћења има Повереничка служба, али то у пракси не функционише, због начина на који је тренутно организована. Наиме, превелик је обим посла и требало би ангажовати лица која би се искључиво бавила питањем прихвата.

6.2.11. Потребне запослених

Да би се обезбедио квалитетнији рад са осуђеним лицима, неопходно је да се третмански службеници најпре ослободе административног дела посла, који је знатно увећан јер су у обавези да целокупну документацију за осуђена лица најпре скенирају, а потом убацују у јединствени програм, при чему то раде и ретроактивно. Учесници у фокус групи се питају да ли су они пре стручна или административна служба. Сматрају да рад са осуђеним лицима трпи на уштрб административног дела посла, поготово имајући у виду да третмански службеник може бити дисциплински кажњен ако не обавља административни део посла, а неће бити кажњен ако не одржи групу са осуђеницима. Из тог разлога, постоји потреба за упошљавањем административних радника.

Постоје два супротстављена становишта о броју лица која би требало да буду запослена у третманској служби. Наиме, део васпитача сматра да би требало да буде запослено више третманских службеника, што би допринело да групе осуђеника са којима се ради буду мање а третман квалитетнији и ефикаснији. На другој страни су они који истичу да је број третманских службеника већи него раније и да су се самим тим групе смањиле са 120 на 80 осуђених лица, што знатно олакшава посао. Проблем су осуђеници са којима је потребно интензивније радити, али је њих врло мало. Они који дуже раде у КПЗ Сремска Митровица наглашавају да су навикли да раде са много људи и да им је необично када им се групе смање. Иако су сви сагласни да би третман био квалитетнији да су групе мање, потенцијално увећање броја запослених у третману требало би да прате и квалитетнији услови рада и обезбеђење додатних просторија за рад јер су садашње просторије попуњене, а у њима се обављају сви послови и разговори у вези са осуђеним лицима.

6.3. Друга фокус група: казна затвора и постпенални прихват – виђење проблема из угла МОППС-а

Теорије о одустајању, у делу који се тиче социјалне подршке, подразумевају да се осуђеном лицу по издржаној казни затвора пружају различити видови помоћи како би се лакше суочило са изазовима са којима се сусреће на слободи и прилагодило животу изван затворског круга, у складу са друштвено прихватљивим нормама. Наше истраживање је примарно било усмерено на сагледавање значаја третмана на одустајање, при чему је квантитативна статистичка анализа података допуњена фокус групом у којој су учествовали третмански службеници. Значај таквог приступа представља полазну базу за давање одговора на многобројна проблемска питања која се уочавају у пракси, али јој недостаје један важан елемент, а то је да се сагледају искуства затварања из угла самих бивших осуђеника који су (или нису) одустали од даљег криминалног понашања. Иако није било могуће обавити разговоре са бившим осуђеницима, отишли смо корак даље у односу на примарно одређени циљ истраживања и проблеме са којима се суочавају (бивши) осуђеници сагледали на индиректан начин, спровођењем фокус групе са једним делом организација за постпеналну подршку које су у саставу МОППС-а, односно са њиховим члановима. На тај начин смо желели да мало ближе сагледамо значај прихвата и социјалне подршке у процесу одустајања, али и да укажемо на препреке са којима се суочавају не само бивши осуђеници већ и организације које им пружају помоћ и подршку. Резултати су приказани по темама.

6.3.1. *Настанак МОППС-а и начин финансирања организација које јој припадају*

На значај постпеналног прихвата бивших осуђеника често се указивало (и указује) у научном и стручном дискурсу, али је до пре неколико година постојало неколико организација које се на директан начин баве овим проблемом. Мада је ЗИВСМ донет пре скоро десет година, његов практични значај за ресоцијализацију и реинтеграцију лица која су издржала казну затвора или којима је уз условни отпуст изречена мера надзора још увек је, најблаже речено, недовољан.

Идеја настанка МОППС-а проистекла је из пројекта који је подржала Амбасада Холандије, а потом и ОЕБС-а, чији је циљ био да се у осамнаест градова наше земље оснују мале, локалне мреже које би помагале повереницима у пружању подршке. Неке од тих мањих мрежа, односно организација, кроз одређене начине финансирања почеле су да спроводе обуке за рад за бивше осуђенике, што је оснажило идеју настанка МОППС-а, која је пре свега подржана од ОЕБС-а, који у саставу има неколико организација које се баве пружањем различитих видова подршке бившим осуђеницима. Интересантно је да је МОППС организован тако да његови органи имају скупштину, управни одбор и секретаријат.

Пројектно финансирање је основни начин прибављања средстава за рад МОППС-а и организација које су у њеном саставу, а у том делу подршку највише дају ОЕБС и Савет Европе. Некада се дешава да се део средстава из пројекта који нису у директној вези са постпеналном подршком усмерава и на МОППС, углавном од оних организација које се не баве искључиво тим питањима. Начин финансирања је највећи проблем јер завршетак пројектног циклуса повлачи онемогућавање даљег функционисања рада, све док се не прибаве нова средства. Систем у једном делу помаже, али и даље недовољно. Као пример се наводи да је држава 2021. године четири организације у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу (подручја апелационих судова) опремила канцеларијским намештајем и одређеним техничким средствима. У Београду

постоји и едукативни центар, који служи размени идеја између организација, са циљем да се између постојећих (али и оснивања нових) организација размењују искуства и стичу нова знања. Ипак, још увек нема финансијске подршке државе у смислу одвајања средстава која ће се искључиво користити за бивша осуђена лица и програме подршке.

6.3.2. Сарадња МОППС-а са владиним и невладиним сектором

Сарадња са институцијама је увек постојала, што учесници фокус групе сматрају значајним. Посебно истичу да је потписан Меморандум о сарадњи са УИКС-ом, тако да су сада прецизније дефинисане области у којима постоји међусобна сарадња, што је важно јер се постпенални прихват, сходно законским прописима, пре свега повезује са повереничким канцеларијама. Значајно је што је на тај начин направљена спона између владиног и невладиног сектора, али како и сами наглашавају, сарадња је била одлична и пре потписивања Меморандума. Осим сарадње са повереницима, установљена је сарадња и са појединим казнено-поправним установама у Србији, попут КПЗ у Сремској Митровици, КПЗ у Пожаревцу, КПЗ за жене у Пожаревцу, КПЗ Падинска Сकेла, СЗБ итд. Степен интензивности подразумева њихово поверење да могу да се обрате организацијама које пружају постпеналну подршку да би евентуално решили проблем прихвата бившег осуђеника.

Када је реч о другим институцијама, сарадња се остварује са Националном службом за запошљавање, Министарством унутрашњих послова, центрима за социјални рад и др. Проблем неуједначеног поступања између различитих полицијских управа у пракси је лако решен јер је издато упутство да сви сада уједначено поступају у захтевима који се односе на бивше осуђеника. С друге стране, тај проблем и даље није решен у центрима за социјални рад, који нису уједначени у свом раду, чак ни на нивоу града Београда а камоли на територији целе земље. Осим тога, дешава се да у једном центру за социјални рад два социјална радника имају другачију праксу поступања, што додатно отежава проблеме који постоје у пракси.

Један од учесника фокус групе, који је радио двадесет година у једном центру за социјални рад, сматра да то делимично има везе са тим што је, у односу на обим посла центара за социјални рад, број запослених недовољан, а категорија осуђених лица је на дну лествице, у односу на приоритетне групе лица, попут жртава различитих облика насиља. Осим тога, ни у једној категоризацији центра за социјални рад бивши осуђеници нису означени као осетљива група. Постоје и светли примери у пракси, али су то ретки изузеци.

Брзина поступања центара за социјални рад је диктирана бирократским правилима, односно неопходном документацијом коју треба прикупити, што знатно успорава процедуру остваривања појединих права бившег осуђеника, што се пре свега односи на помоћ, издавање докумената итд. Мада у томе не постоје разлике између различитих центара, учесници фокус групе чије организације делују на подручју Крагујевца и Новог Сада истичу да они имају добру сарадњу са центрима за социјални рад, мада је то више засновано на међусобним познанствима, а не на некој званичној сарадњи, тако да би промена кадра, вероватно водила и промени у начину поступања. Проблем је и недостатак системске сарадње између полиције и центара за социјални рад, на шта организације за постпеналну подршку не могу да утичу.

Сарадња са невладиним сектором постоји и она је једним делом и кључна јер се, како смо раније навели, организације које пружају постпеналну подршку махом пројектно финансирају. Као пример, наводи се сарадња са Саветом Европе и ОЕБС-ом.

6.3.3. Начини сазнања и први контакт осуђеника са МОППС-ом

Бивши осуђеник је раније могао да сазна за постојање организација које пружају постпеналну подршку личном иницијативом, углавном тако што је „од некога чуо за организацију у којој може потражити помоћ“. У тој раној фази, организације Неостарт и Излазак биле су прихваћене као најзначајније у тој области. Настанак МОППС-а последично је водио и ближе упознавању осуђеника да по отпусту из установе могу да затраже помоћ, што је на добровољној бази.

Најчешћи начини сазнања углавном су путем штампаних материјала које осуђеници добијају током издржавања казне затвора, а по отпусту се на различитим интернет страницама лако долази до информације које организације делују на ком подручју и коју врсту помоћи и подршке пружају.

Почела је и пракса обилазака установа за извршење казне затвора и повереничких канцеларија, где организације информишу васпитаче и поверенике о томе да они могу пружати додатни вид помоћи и подршке бившим осуђеницима. Тако се дешава да сада установе директно контактирају са МОППС-ом и најављују да ће им се неки осуђеник јавити по издржаној казни затвора. Неретко се дешава да се и сами повереници обраћају тим организацијама за помоћ јер се у пракси показало да оне могу лакше и брже обезбедити одређени вид помоћи.

Специфична је ситуација наших држављана који су издржали казну затвора у иностранству јер заводи који се налазе у другим земљама директно контактирају са неком од организација у Србији. У тим ситуацијама се први контакт са осуђеником остварује путем различитих интернет платформи за пренос слике и звука, што олакшава ситуацију након што по издржаној казни будући корисник буде депортован у Србију. Донекле, тим лицима је олакшано пружање подршке будући да се у казним евиденцијама у Србији не бележи податак о осудама и издржаним казнама у другим земљама.

6.3.4. Помоћ и подршка коју пружа МОППС (потребе и проблеми)

Организације се не баве постпеналним прихватом на једнак начин, односно свака од њих је уско специјализована за одређени вид пружања помоћи и подршке. Заједничку нит чине хуманост и *давање појединих савета општег карактера*. Решавање проблема бивших осуђеника ограничено је финансијским средствима којима располаже конкретна организација. Указано је на неколико карактеристичних видова помоћи и подршке.

Највећи број корисника (бивших осуђеника) по изласку из установе има проблем са *личним документима и здравственом заштитом*, због чега се првенствено обраћају тим организацијама. Проблем настаје када лица немају пријављено пребивалишта, па се ступа у контакт са центром за социјални рад и на тој адреси се врши пријава. У пракси се уочавају и непримерено дуги рокови чекања на основна документа, некада и по неколико месеци.

Особама које немају основне услове за живот, односно кров над главом, једна од организација у свом *дневном клубу*, два пута недељно, пружа могућност да добију чисту гардеробу, да се нахране и окупају. Та категорија лица је нарочито осетљива јер немају стални смештај из различитих разлога, што је често последица изгубљеног контакта са породицом.

Посебан вид подршке пружа се лицима која су имала (или и даље имају) *проблем са болестима зависности*, пре свега са коришћењем психоактивних супстанци. Такав вид подршке

више је усмерен на јачање мотивације да се приступи програмима лечења у установама које се баве том врстом проблема.

Део учесника фокус групе је као проблем уочио то што не постоји добра веза између организација које пружају постпеналну подршку и *породице бившег осуђеника*. Штавише, они сматрају да је породица база и да она мора бити укључена у тај процес, те у том смислу наводе да се у томе очекује напредак, будући да ће наредни програми подразумевати и посредовање у контакту између породице и бившег осуђеника, са циљем јачања капацитета да се то лице лакше интегрише у заједницу.

Те особе су вишеструко дискриминисане и не сматрају се категоријом којој су потребне помоћ и подршка. По отпусту из установе, она имају право на *једнократну новчану помоћ* у висини од три до пет хиљада динара (односи се на град Београд), што је безначајно, а на добијање средстава у просеку се чека до месец дана. Суштинске помоћи нема, а основни проблем им је да пронађу посао, у чему је највише изражен њихов маргинализован статус.

Кључна помоћ која је потребна бившем осуђенику јесте помоћ да пронађе посао, односно да се *запусти*. Једна од организација има своје *социјално предузеће*, у којем формално запошљава бивше осуђенике ако у пробном периоду од месец дана покажу озбиљност на радном месту. Међутим, таква могућност је пружена малом броју људи, максимално до тринаест, јер организација нема средстава. У погледу врсте посла, махом су то физички послови, за које је законом прописана минимална зарада. Учесници фокус групе сматрају да би проналазак посла на слободном тржишту рада био олакшан када би се уложили напори и оснивала социјална предузећа у којима би бившим осуђеницима било омогућено да раде одређени период, након чега би сваком ко се добро покаже на раду била издата препорука, што би им даље олакшало да пронађу посао.

На нивоу градова, а као пример се наводи Крагујевац, одобрена су тзв. *добровољна радна ангажовања*, која су везана за организацију која пружа помоћ и подршку, па се из средстава центра за социјални рад и градске управе бившим осуђеним лицима која су ангажована додељује осам хиљада динара за сто радних сати месечно, што је изузетно ниско примање. За формално запослење постоји сарадња са градском општином, посредством које су нуђени послови у јавним комуналним предузећима, али таква врста посла није интересантна бившим осуђеницима.

Дискриминаторско поступање постоји и приликом проналаска посла јер се, и за одређена занимања за која то законом није прописано, од лица захтева да уз биографију достави и потврду о ранијој неосуђиваности.

Мада су заиста ретки примери да осуђеног по отпусту из установе чека обезбеђено радно место, интересантно је да се у последње време поједина већа привредна друштва информичу о тој категорији лица, што је, према мишљењу учесника фокус групе, вероватно последица недостатка радне снаге на тржишту рада. Најчешће, потенцијални послодавци директно контактирају са МОППС-ом. Углавном им се нуде физички послови, послови магационера, достављача хране, рад у индустријским периферијама итд. То се види као позитиван помак у односу на неке раније периоде.

У вези са претходним наводима, независно од питања могућности запошљавања, постоје проблеми и у захтевима и очекивањима бивших осуђеника. Наиме, многи од њих понуђена занимања често виде као недовољна за задовољење сопствених потреба, и у финансијском погледу и због врсте посла. Друкчије, некада имају нереална очекивања.

6.3.5. Значај извршења казне затвора и примењеног третмана

У погледу значаја извршења казне затвора, учесници фокус групе су махом давали своје мишљење о квалитету појединих делова третмана који имају (ин)директан утицај на добар прихват осуђених лица, пре свега се фокусирајући на оне елементе који су спорни и који стоје као својеврсна препрека одустајању.

Један део учесника фокус групе истиче да иако су осуђеници свесни због чега су издржавали казну затвора, једним делом не могу да прихвате да су морали да се нађу у систему. Наводи се да ретко ко од бивших осуђеника прихвата своју кривицу и да себе виде као „жртве система“. Другачија је прича са осуђеницима према којима су примењене мере безбедности медицинског карактера у СЗБ. Наиме, према наводима учесника фокус групе, они сматрају да им је искуство лечења помогло да промене нека своја размишљања, будући да им је уз медицинску помоћ пружена и психосоцијална подршка.

Мада третман и рад са осуђеним почиње по пријему у установу, први проблем на који се наилази у пракси огледа се у томе што један васпитач ради са преко сто осуђених, што се по аутоматизму одражава на квалитет.

Уочено је да је један од главних проблема недовољно одржавање контакта са породицом јер је оно запостављено. За организације је непознаница да ли је и у којој мери породица давала подршку током издржавања казне затвора јер у затворима не постоје формални подаци о квалитету контакта између осуђеника и његове породице, односно да ли је у томе постојала било каква интервенција васпитача. Сматра се да је породица базична основа, будући да мотивисаност породице да се укључи у целу причу оснажује капацитете осуђеног за промену, знатно више него неке друге интервенције које потичу од самог система. Осуђеном је потребно да не буде одбачен од породице, која има кључни значај током, али и после издржане казне затвора.

Говорећи о третману, постоје мишљења да условни отпуст представља прилику да се организације више укључе у причу о постпеналном прихвату. На основу састанка са представницима Централног затвора, учесници фокус групе су дошли до закључка да се тај институт недовољно примењује у пракси, а сматрају да би могао да буде искоришћен за бољу мотивацију осуђених лица за третман, а потом и за приступање програмима по отпусту из установе. Истичу да систем сада препознаје чланове МОППС-а као структуру која може имати значаја у процесу одустајања од даљег криминалног деловања.

„Живот на слободи“, односно препоруке које се дају приликом отпуста из установе, не садрже савете о томе које видове помоћи и подршке би осуђено лице могло да оствари, чак ни лица која су имала проблем са злоупотребом дрога. Међутим, како је раније наведено, позитивну страну и помак виде у томе што се у последње време дешава да третмански службеници директно усмере поједина лица на неку од организација која пружа помоћ и подршку или најаве организацији да ће им се по отпусту из установе обратити бивши осуђеник, како би му била пружена помоћ.

На основу досадашњег искуства, они сматрају да осуђеници више верују службама за постпенални прихват које делују у оквиру МОППС-а него запосленима у заводу или повереницима. Један од учесника фокус групе сматра да би организације које се баве постпеналним прихватом требало да буду потпуно аутономне, односно изоловане од система, како би тај степен поверења био додатно ојачан.

6.3.6. Тренутно стање и правци развоја постпеналног прихвата у Србији

Иако се чини да је постпенална подршка од система схваћена као значајна карика на путу успешне реинтеграције бивших осуђеника у друштвену заједницу, она и даље не функционише на адекватан начин, што је пре свега последица тога што држава у буџету не предвиђа финансијска средства која би била намењена искључиво у сврху постпеналног прихвата. Законски оквир у први план ставља повереничке канцеларије, али се систем и даље ослања на помоћ невладиног сектора. Базична основа постоји, воља је исказана, али се стигло до оне тачке када је нужно да се укључи држава. Учесници фокус групе сматрају да би први корак могла да учини Дирекција за управљање одузетом имовином, која би могла да обезбеди простор за рад организацијама, што би једним делом штедело средства која се из пројеката одвајају за закуп простора.

Да наш систем поприлично заостаје за развијеним европским земљама, показују и примери корисника услуга који су издржали казну затвора у иностранству. Наиме, један од учесника фокус групе, чија се организација бави пружањем услуга тој групи бивших осуђеника, наводи да већина тих особа истиче да су боље услове живота имали у затвору у Немачкој него што им се пружа подршка на слободи, у Србији.

Постоји сагласност да недостаје активно учешће осуђеника у припремама за отпуст, при чему се не препознају њихове потребе, али ни слабости, на које би требало обратити пажњу у том процесу. Сматрају и то да би прича постпеналног прихвата морала да се отпочне током издржавања казне затвора, а не када се особа већ нађе изван система. Проблем се посебно јавља код индивидуа које су издржале вишегодишње казне затвора и које се, по свој прилици, нису снашле и нису способне за живот на слободи, уколико немају адекватну подршку система и породице.

Осим потребе за финансијским средствима, која знатно јачају концепт пружања помоћи и подршке, учесници фокус групе су више пута указивали да породица мора бити укључена у тај процес, од самог почетка издржавања казне затвора па до програма који се спроводе на слободи. Надаље, треба оснивати социјална предузећа како би се делимично премостио проблем запошљавања бивших осуђеника. На крају, брзину деловања посебно ограничавају бирократске процедуре, које би у будућности требало да буду олакшане, са циљем хуманијег поступања према тим лицима.

7. ДИСКУСИЈА

Имајући у виду обим истраживања и број прикупљених података, одлучили смо да дискусију групишемо у две велике целине (условни отпуст и рецидивизам) да бисмо олакшали праћење података. У оба дела, централна категорија је примењени третман, тако да можемо говорити о његовом својеврсном *двоструком значају*. *Први* се огледа у томе што се идентификује веза између појединих елемената третмана и доношења одлуке суда о условном отпусту, који посматрамо кроз његову пенолошку компоненту, односно као највећу награду за успех у примени третмана. *Други* се огледа у томе што смо примењени третман, али и условни отпуст ставили у контекст одустајања, односно њиховог доприноса на смањење поврата. Иако је дискусија пре свега усмерена на давање одговора на питање да ли су одговарајуће хипотезе потврђене, анализираћемо и део добијених података који су у директној вези са постављеним истраживачким питањима и темом којом се бавимо, како бисмо добили ширу слику о процесу одустајања, при чему смо свесни чињенице да обим прикупљених података отвара нова истраживачка питања и оставља значајан простор за дубљу анализу, која је изван оквира докторске дисертације. У делу који није обухваћен егзактним хипотезама, реч је о експлоративној анализи.

Пре него што приступимо дискусији на описани начин, део добијених података из дескриптивне статистике, који се односе на процену ризика, примарно и накнадно разврставање и припадност третманској групи, захтева додатно тумачење, будући да они директно утичу на све аспекте третмана. То се пре свега односи на напредовање у смислу додељивања проширених права и погодности ванзаводског карактера, који су под законом предвиђеним условима омогућени искључиво осуђеницима разврстаним у полуотворено или отворено одељење завода, о чему је детаљно излагано у законодавном оквиру.

Уколико упоредимо врсту примењеног упитника на првобитној и накнадној процени, видимо да је постојала релативна уједначеност између Малог упитника (49%) и Великог упитника (51%). Готово половина осуђеника је, како на пријему, тако и у моменту отпуста, процењена средњим степеном ризика. Напредак у односу на примарну процену је највише видљив код лица процењених високим и ниским степеном ризика и то тако што је у првој групи приметан пад за око 17%, а у другој повећање за 31% у односу на процену која је установљена по пријему у установу. Међутим, и поред напретка, примећујемо да је свега четвртина лица од укупног узорка у моменту отпуста била процењена ниским степеном ризика, што је податак који није охрабрујући. Тај резултат се може тумачити тако да упитници за процену ризика садрже знатно већи број статичких него динамичких фактора, због чега је немогуће остварити напредак до ниског степена ризика, што се посебно одржава на она лица која су процењена средњим степеном ризика. Последице, напредак у третману, у смислу смањења степена ризика, реално је очекивати само у граничним случајевима средњег, односно високог степена ризика.

Већина осуђених лица је у моменту пријема у установу разврстана у затворени део завода, док их је најмање у отвореном одељењу, при чему се већини осуђеника (72%) додељује третманска група која пружа мањи степен проширених права и погодности. Уколико се сагледа тренутак отпуста, сасвим очекивано, значајан број осуђених је остварио напредак у третману, било преласком у други део завода, било додељивањем повољније третманске групе (68%). Међутим, иако је према последњој процени за највећи број испитаника утврђен средњи степен ризика, таква промена није у свим случајевима праћена накнадним разврставањем из затвореног у полуотворено одељење, односно око 20% је остало у затвореном делу завода иако је остварило тај услов. Слична је ситуација и са осуђеним лицима процењеним ниским степеном ризика – око 10% њих је и даље остало у полуотвореном одељењу. Такав, донекле неочекиван податак можда

се може довести у везу са преиспитивањем програма поступања и неиздржаним делом казне затвора. Наиме, у ситуацијама када је до истека казне преостало кратко време, поставља се питање оправданости измене програма поступања, односно целисходности. Нашу тврдњу би требало додатно проверити.

Да бисмо добили ширу слику напретка у третману, упоредили смо распоред осуђених лица по одељењима на пријему и по отпусту из установе према основу отпуста. Дошли смо до резултата да су разлике значајне у категорији условно отпуштених лица, која су у највећем броју случајева (око 50%) остварила напредак и прешла из једног у друго одељење. Очекивано, у категорији лица која су отпуштена по редовном истеку казне нису уочене значајне разлике.

Опште карактеристике примене условног отпуста

Од укупног броја испитаника, око 80% је подносило молбу за условни отпуст, што практично значи да отприлике петина лица није покушала да искористи ту могућност. Интересантан је податак да молбу за условни отпуст у свега 7% случајева подносе браниоци, што показује да се тај институт практично и даље посматра као фаза у извршењу казне затвора, иако је реч о праву (могућности) о чијој примени одлуку доноси суд, у одговарајућој врсти поступка. Иако је у чл. 563 ст. 1 Законика о кривичном поступку (у наставку: ЗКП)⁴¹⁵ предвиђено да осуђени сам или посредством браниоца подноси молбу (дакле, не важе општа правила која се односе на обавезну одбрану из чл. 74 ЗКП), сматрамо да би требало афирмисати улогу браниоца и у тој врсти поступка, нарочито ако се има у виду да постоје многобројни проблеми у практичној примени условног отпуста, који проистичу из неразумевања самог третмана, али и тога да се један део тужилаца и даље противи примени тог института, без обзира на испуњеност законом предвиђених услова.

У нашем истраживању је у чак 42% случајева условно отпуштених лица мишљење тужиоца било негативно, при чему су разлози у најмању руку спорни са становишта сврхе тог института, али и прописа. Најчешћи негативан разлог је „сврха кажњавања“, што је последица неуједначености норми кривичног материјалног и процесног права. У одредби чл. 566 ст. 3 ЗКП суд се и даље упућује да, између осталог, оцени и друге околности које би показивале да је постигнута сврха кажњавања, што више није услов који је прописан одредбама КЗ. Фактички, због те неусклађености тужиоци и даље своје ставове образлажу чињеницом да се из извештаја установе у којој осуђени издржава казну затвора не може закључити да осуђени у будућности више неће чинити кривична дела. Будућим изменама ЗКП би морао да се усклади са КЗ, што је пропуштено 2019. године. Уз сврху кажњавања, као посебно критичне разлоге негативног мишљења наводимо дужину изречене казне затвора и тежину извршеног дела, што су околности које се оцењују у фази изрицања кривичне санкције, али не и у поступцима за условни отпуст.

Афирмисање адвокатске струке у тим поступцима може имати и једну додатну сврху, а то је да се у одређеним „ризичним ситуацијама“, које се углавном односе на лица која су имала (или имају и даље) проблем са злоупотребом дрога или алкохола, предложи примена одговарајућег заштитног надзора из чл. 73 КЗ. На тај начин би била пружена додатна подршка осуђеном, што је и једна од основних идеја одустајања, на које указују одређени аспекти теорије социјалне подршке.

⁴¹⁵ Законик о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - одлука УС и 62/2021 - Одлука УС.

Условни отпуст је најчешће примењен у односу на лица која су извршила кривична дела: неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога из чл. 246 КЗ, разбојништво из чл. 206 КЗ и тешка крађа из чл. 204 КЗ. То је очекивано ако се у обзир узму званичне статистике за период од 2015. до 2017. године, које показују да је укупној структури свих лица *осуђених на казну затвора* највише оних који су извршили неко од поменутих три кривична дела.⁴¹⁶

Наша студија је показала да у судској пракси постоје одређени помаци набоље уколико се добијени резултати упореде са резултатима истраживања из 2016. године, којим је обухваћен период од 2011. до 2015. године. Тако, приметно је да се приближно 90% поступака окончава у првом степену, да је просечно трајање поступка краће од три месеца, да тужиоци у 43% случајева не улажу жалбе на решења о условном отпусту, што је побољшање за око 10% у односу на раније периоде. С друге стране, уочено је и да судови знатно већи значај дају извештајима установе, у којима посебно цене радно ангажовање, изостанак дисциплинских казни (добро владање) и коришћење проширених права и погодности, односно све оне елементе који се традиционално сматрају значајним у спровођењу корективног третмана. Уз то, дужина трајања условљеног дела казне у просеку износи приближно осам месеци, што је увећање за око 63%.⁴¹⁷

Истражујући дужину трајања условног отпуста, учинили смо корак даље у односу на студије које су се код нас бавиле том темом и установили „кашњење“ условног отпуста које представља разлику између датума остварености молбе за условни отпуст и датума отпуста из установе.⁴¹⁸ Најпре, резултати указују на то да по остварености објективног услова две трећине издржане казне затвора и датума условног отпуста, просечан испитаник чека 6 месеци и 20 дана, од чега половина буде отпуштена након четири месеца.

Ако се резултати сагледају у светлу „кашњења“, долази се до закључка да учиниоци кривичног дела недозвољен прелаз државне границе и кријумчарење људи из чл. 350 КЗ најраније добијају условни отпуст, будући да од момента протекла две трећине казне затвора до тренутка отпуста из установе прође нешто више од два месеца. У категорији осуђеника који релативно кратко чекају на условни отпуст јесу и они који су осуђени за кривично дело тешка дела против безбедности јавног саобраћаја из чл. 297 КЗ (2 месеца и 20 дана). Како је поступак за условни отпуст у просеку трајао око три месеца⁴¹⁹, можемо се сложити да је у односу на лица која су издржавала казну затвора за та кривична дела примењен обавезни условни отпуст онако како је предвиђен у чл. 46 ст. 1 КЗ. С друге стране, најдужи проток времена (кашњење) забележен је за кривично дело тешко убиство из чл. 114 КЗ и он износи 1 годину 8 месеци и 3 дана, што релативизује општи податак да лица која су издржавала казну затвора за то кривично

⁴¹⁶ Вид. Републички завод за статистику (2018) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2017: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија – Републички завод за статистику, Београд; Републички завод за статистику (2017) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2016: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија – Републички завод за статистику, Београд; Републички завод за статистику (2016) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2015: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија – Републички завод за статистику, Београд.

⁴¹⁷ Упоредити са: N. Vujičić, Z. Stevanović, Lj. Pijić (2017) *op. cit.*, 17, 27–28, 31–32.

⁴¹⁸ У савременим (развијеним) системима извршења, у којима су условни отпуст и примена заштитног надзора правило, такве анализе и немају посебну сврху. Међутим, код нас је нужно испитати и тај фактор, нарочито ако желимо да афирмишемо идеју да се промена идентитета започиње током извршења казне затвора и да се даље подржава применом условног отпуста, заштитног надзора и добрим постпеналним прихватом.

⁴¹⁹ Када се овај резултат упореди са налазима студије из 2016. године, није могуће прецизно утврдити да ли постоји помак у дужини трајања поступка, будући да су у тадашњој студији подаци били груписани по категоријама. Чињеница је да је у периоду од 2011. до 2015. године, на нивоу три највеће казнено-поправне установе у Републици Србији, у око 80% случајева, поступак за условни отпуст трајао до три месеца, што може представљати један од индикатора да у том делу не постоје значајнија одступања. Вид. N. Vujičić, Z. Stevanović, Lj. Pijić (2017) *op. cit.*, 32.

дело у просеку добијају најдуже условљени део казне у трајању од 1 године 9 месеци и 10 дана. Тај налаз је значајан јер спречава стварање искривљене слике да је та категорија учинилаца у повољнијем положају од учинилаца неких других, лакших кривичних дела. Уз то, сматрамо да не треба да постоје сметње (изузев када је то предвиђено законом) да се условни отпуст примени за све категорије учинилаца кривичних дела, без обзира на дужину казне и њен преостали део, али уз услов да су испуњени сви други предуслови који се тичу третманског поступања и постављених индивидуалних циљева.

Иако постоје одређени напреси, на основу анализираних података и даље се уочавају два битна недостатка самог поступка за условни отпуст. Први недостатак је физичка (не)присутност васпитача и осуђеног на рочиштима за условни отпуст – васпитачи су били присутни у 39%, а осуђеници у свега 12,5% случајева. Иако суд, сходно чл. 565 ст. 2 ЗКП, процењује да ли осуђеник треба да присуствује у тој врсти поступка, пракса је очигледно показала да је таква процена углавном негативна. Да се још увек не дешавају суштинске промене у пракси, показује и скорашњи податак да је у првој половини 2021. године Виши суд у Новом Саду у само једном случају позвао осуђеног да присуствује рочишту на коме се одлучивало о његовој молби.⁴²⁰ Таква пракса се једним делом може сматрати погрешном јер би се потпунија слика о осуђеном могла створити тек када би суд непосредно комуницирао са њим, поставио нека питања и евентуално тражио додатна разјашњења. С друге стране, иако се, према том члану, представник завода у којем осуђени издржава казну затвора позива на рочишта, наши резултати показују да се они у готово 60% случајева нису појављивали на рочиштима. То можда проистиче из проблема који имају и други заводи у Републици Србији, а то је да један васпитач води васпитне групе које броје и више од сто осуђеника па тако из оправданих разлога не могу да присуствују рочиштима.⁴²¹

Као могуће решење за присуство представника завода и осуђеног лица у тој врсти поступака видимо употребу видео-линка и других савремених техничких средстава у кривичном поступку. Иако још увек не постоје евалуације о успешности таквог начина рада у Републици Србији, важно је поменути да је КПЗ Сремска Митровица прва установа у Србији која је у септембру 2018. године увела видео-саслушање осуђеног на рочиштима за условни отпуст. Тај пионирски подухват код нас започет је са Основним судом у Сремској Митровици, а Виши суд у Новом Саду је средином новембра 2021. године први пут путем видео-линка одржао рочиште у поступку за условни отпуст.⁴²²

Други, уједно и један од кључних недостатака у пракси условног отпуштања јесте недовољна примена надзора. Према подацима који су послужили за креирање нацрта наше студије, у периоду од почетка 2015. до краја 2017. године, од укупно 590 условно отпуштених лица, у свега три случаја је примењена мера надзора (сва три предмета нашла су се у нашем узорку). Од та три предмета, само су у једном случају примењене праве мере заштитног надзора (у преостала два је примењен електронски надзор), које су одређене уз условни отпуст осуђенику који је издржавао казну затвора због учињеног кривичног дела неовлашћена производња и стављање у промет опојних (уз казну затвора, изречена је и мера безбедности

⁴²⁰ М. Alimpić (2021) *Upotreba tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka u postupku odlučivanja o puštanju osuđenog na uslovni otpust (opravdanost ili ne?)*, u: S. Bejatović (ed.) *Videolink i druga tehnička sredstva kao načini preduzimanja procesnih radnji u kaznenom postupku (norma, praksa i poželjni slučajevi širenja mogućnosti primene)*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 265.

⁴²¹ N. Krstić, B. Janković, M. Krstić (2016) *O uslovnom otpustu iz ugla službenika tretmana*, u: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 465–473.

⁴²² <https://www.mpravde.gov.rs/sr/vest/34874/kpz-u-sremskoj-mitrovici-uveo-video-link-za-rocista-za-uslovni-otpust-i-savisim-sudom-u-novom-sadu.php>, 17. јануар 2022.

обавезног лечења наркомана). У конкретном примеру, осуђенику су наложене две обавезе: јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које тај орган одреди (чл. 73 ст. 1 т. 1 КЗ) и уздржавање од употребе дроге и алкохола (чл. 73 ст. 1 т. 7 КЗ). Тај изоловани пример није подобан за било какву додатну анализу.

Резултати примене заштитног и електронског надзора су такође били очекивани јер је у домаћој литератури више пута истакнуто да такви видови условног отпуштања код нас још увек „не живе“ у пракси.⁴²³ Разлози недовољне примене нису довољно анализирани у досадашњим истраживањима, а чини се да се на основу неколико примера из судске праксе и не могу извести адекватни закључци. Пре би требало спровести другачији тип истраживања, анкетирањем и спровођењем фокус група са носиоцима правосудних функција, како би се сазнало због чега постоји отпор коришћењу могућности која је предвиђена КЗ-ом. То нарочито имајући и виду, како смо видели у теоријском делу, да је пракса савремених земаља окренута управо примени заштитног надзора. Разлоге недовољне примене можда не би требало тражити само у судовима већ би се морао сагледати шири контекст, који се односи на капацитете и спремност државе да уложи средства у такав вид „наставка рада са осуђеницима“ након отпуста из установе.

Опште карактеристике поврата

У нашој студији смо, као временску одредницу праћења одустајања од вршења кривичних дела, узели период од три године, што је у складу са неким најзначајнијим истраживањима у овој области, о којима је било речи у теоријском делу. Иако је истек казне био један од параметара у конципирању узорка, односно елемент уједначавања између критеријумске и контролне групе, добијени подаци о поврату су једним делом значајнији јер је просечно време провере (без месец дана) износило готово пет година.

Од око 28% испитаника која су учинила кривично дело у поврату највећи број је правноснажно осуђен у периоду од 2017. до 2019. године, што сугерише да рецидивисти релативно брзо по отпусту из установе учине ново кривично дело. Такав закључак је донекле непрецизан и захтева додатне анализе, будући да на основу прибављених података од УИКС-а није било могуће утврдити тачан датум извршења новог кривичног дела већ само датум правноснажности пресуде за ново кривично дело.

Пажњу завређује и структура кривичних дела. Иако је очекивано да су у поврату најчешће извршена дела тешка крађа, неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога и разбојништво (што се надовезује на општу структуру кривичних дела приказаних у опису узорка), у тој структури се, са 9,3%, налази и кривично дело неовлашћено држање опојних дрога из чл. 246а КЗ, што треба додатно образложити јер је удео тог дела у укупном анализираном узорку чинило свега 0,5%.

Наиме, увођење тог кривичног дела у наше кривично законодавство допринело је да се умањи примена чл. 246 ст. 1 КЗ, чији се основни облик примењивао и у ситуацијама које су сада описане у бићу кривичног дела из чл. 246а КЗ. Такав закључак проистиче и из доступних статистичких података: у периоду од 2017. до 2021. године забележен је нагли пораст (око 65%) броја осуда за неовлашћено држање опојних дрога, који је уједно праћен наглим падом (око 15%) броја осуда за неовлашћену производњу и стављање у промет опојних дрога.⁴²⁴ Ипак, код

⁴²³ Вид. раније излагање о законодавном оквиру за примену условног отпуста у Републици Србији (норме кривичног материјалног права).

⁴²⁴ Републички завод за статистику (2018) Саопштење бр. 193: Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2017, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20181193.pdf>, 10. фебруар 2023; Републички завод за статистику (2022)

кривичног дела из чл. 246а КЗ, судови су у свега 13,7% случајева изрицали казну затвора, односно чешће су изрицане алтернативне кривичне санкције, што је и била интенција законодавца.

Према последњим доступним подацима, 2021. године је приближно једнак број лица за оба кривична дела био осуђен на казну затвора (од укупно 1.209 изречених казни затвора, 48% је због учињеног кривичног дела неовлашћено држање опојних дрога из чл. 246а КЗ).⁴²⁵ Остаје непознат број лица којима је уз казну затвора изречена мера безбедности обавезног лечења наркомана (упарени подаци нису доступни у званичним статистикама). Независно од тога, верујемо да ће се промене у структури та два дела одразити и на сам третман. Уколико су то заиста лица која злоупотребљавају опојне дроге, она би у најмању руку требало да буду укључена у одређене специјализоване програме за одвикавање од болести зависности, који се иначе примењују у нашим заводима.

Сасвим очекивано, суд је у највећем броју случајева за ново дело изрекао казну затвора, а у просеку су то биле средњорочне казне, у трајању од преко три године. И даље изненађује то што, према достављеним подацима, суд ни у једном случају није изрекао меру безбедности обавезног лечења наркомана, а како смо видели, један део осуђених је извршио кривично дело из чл. 246а КЗ, које је пре свега усмерено на она лица која неовлашћено држе у мањој количини за сопствену употребу супстанце или препарате који су проглашени за опојне дроге. У погледу типа кривичног дела, очекивано је највише оних који су ненасилног карактера.

Уколико говоримо о одустајању, резултати показују да је 40% повратника учинило два или више кривичних дела током времена проверавања, при чему је у више од 50% случајева реч о специјалном поврату. То показује да је сигурно реч о лицима која граде криминалне каријере. Практично, то значи да третман није дао добре резултате и да бивши осуђени није успешно ресоцијализован ни реинтегрисан у друштвену заједницу. С друге стране, то су лица која су била процењена високим степеном ризика, па се може констатовати да је друштво успешно идентификовало ризик и да се њиме може дугорочно управљати, што је полазна основа нове пенеологије. Наше је мишљење да би према тим групама лица требало применити интензивнији вид третманских интервенција, ради јачања капацитета за променом, како би се евентуално постигао одређени успех. Оптимистичан приступ је заснован на теорији идентитета и теорији социјалне подршке, који подразумевају да сам процес промене отпочиње у затворским оквирима, али се на том месту не завршава већ се даље оснажује идејом примене надзора и пружања помоћи и подршке по издржаној казни, у чему, осим система, велику улогу има и породица.

У целом раду ослањали смо се на став да лица која успешно прођу кроз третман и која остваре право на условни отпуст значајно мање чине кривична дела у поврату од оних осуђеника који су издржали казну у целини, што је једним делом базична идеја одустајања, да свака интервенција, напредак и награђивање доприносе јачању капацитета за промену идентитета.

Истина, озбиљан недостатак нашег система, који се огледа у томе да се уз условни отпуст не изриче и одређена мера надзора, онемогућио нас је да у тој фази испитујемо значај примене надзора на одустајање, што је иначе правило у развијеним системима извршења кривичних санкција и пружања постпеналне подршке. Она је иначе постављена једним делом и на бази

Саопштење бр. 189: Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2018, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20221189.pdf>, 10. фебруар 2023.

⁴²⁵ Републички завод за статистику (2022), Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2021: пријаве, оптужења и осуде, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20225689.pdf>, 10. фебруар 2023.

добровољности за она лица којима није изречена мера заштитног надзора, али која желе да приступе одговарајућим програмима помоћи и подршке.

Независно од тога, резултати до којих смо дошли јасно показују да условни отпуст има своју сврху и оправданост примене у пракси, будући да лица према којима је примењен значајније мање рецидивирају од лица која су отпуштена по редовном истеку казне. Наиме, када се самостално посматрају основи отпуста, од укупног броја лица која су отпуштена по основу редовног истека казне, 41,6% је током времена проверавања учинило ново кривично дело, док је у категорији условно отпуштених лица тај удео знатно мањи и износи 13,5%, чиме су потврђене **хипотеза 2.9.** и **хипотеза 2.10.** Резултати указују на то да условни отпуст доводи до смањења поврата, чиме се оправдава идеја примене третмана и прихватања програма поступања од осуђеног лица, на путу ка (привременом или трајном) одустајању од чињења кривичних дела.

Фактори који утичу на условни отпуст и поврат

У многобројним истраживањима је уочено да су живот у заједници, породица и деца кључни фактори у процесу одустајања јер пружају подршку осуђеном лицу, најпре током издржавања казне затвора, а потом и по отпусту из установе, што је важан сегмент доброг постпеналног прихвата. У вези са животом у заједници, резултати наше студије су показали да су само лица која су била у браку значајније чешће добијала условни отпуст, у поређењу са осталим категоријама. Међутим, интересантан је податак да се родитељство није показало као значајан фактор, што се у ширем контексту може довести у везу са општим теоријским ставовима да у процесу промене идентитета деца имају важнију улогу за мајке него за очеве, односно како је раније указано, по Грејему и Баулингу (*Graham, Bowling*) родитељство није значајан фактор у престанку вршења кривичних дела мушкараца.

Уз брачно стање, образовање и радно ангажовање су се показали као значајни елементи који доприносе условном отпусту. Наиме, приметно је да су лица са ниским степеном образовања значајније чешће установу напуштала по редовном истеку казне, можда због тога што образовање утиче да осуђена лица додатно схвате значај третмана и користи које могу имати уколико буду испуњавали утврђени програм поступања. Тај податак наводи на закључак да би третман лица са ниским степеном образовања требало да буде додатно усмерен на евентуално стручно оспособљавање, стварање и јачање радних навика. Исто важи и за лица која су пре пријема у завод била незапослена или привремено радно ангажована, која такође ређе добијају условни отпуст него лица која су била запослена. Из доступних података из пресуда које су биле основ издржавања казне затвора (али и досијеа осуђеника) није могла да се утврди висина зараде (или накнаде за рад лицима ангажованим на привременим и повременим пословима) за сва лица која су била запослена пре извршеног кривичног дела. Од укупно 183 лица која испуњавају постављени критеријум, податак је био доступан за њих 100, односно 55%. Просечно примање је износило нето 32.945,00 динара, али са великим распоном од 8.500,00 до 400.000,00 динара. Нажалост, добијени податак није подобан за било какво прецизно поређење јер није познато у ком периоду је осуђени остваривао такав приход, што би, да смо имали тај податак, омогућило упоређивање са висином минималне и просечне зараде у Републици Србији, што је отворено поље за наредна истраживања.

Мада се показало да су поједине социодемографске карактеристике значајне за условни отпуст, ниједна од њих нема статистички значај у анализи поврата. То може да буде због тога што је само истраживање конципирано према основу отпуста. С друге стране, чини се да се на питање о значају деце и породице у процесу одустајања, адекватни одговори добијају

спровођењем квалитативних истраживања, што је показано у неким од студија које смо анализирали у теоријском делу.

Ранија осуђиваност се, сасвим очекивано, одражава и на основ отпуста. Лица којима су у периоду малолетства изрицане васпитне мере, као и раније осуђивана лица, без обзира на врсту изречене кривичне санкције, установу напуштају по истеку казне чешће него лица која раније нису осуђивана, чиме је потврђена **хипотеза 2.1**. Из угла третмана, раније осуде имају велики значај у процени ризика (категорија која, ако се упореди са осталим процењиваним елементима, носи знатно виши појединачни скор од максималних 30 поена), а потом и у разврставању, одређивању третманских група и могућем напретку у третману. Како је то статичка категорија, у пракси се неретко дешава да лица која имају велики број ранијих осуда целу казну издрже у затвореном делу завода, што аутоматски води томе да установе дају негативно мишљење на поднету молбу за условни отпуст.

Постоји значајна веза између ранијег криминалног понашања и поврата, без обзира на врсту раније изрицане кривичне санкције (алтернативе затварању или безусловна казна затвора), али те разлике највише долазе до изражаја код пенолошких повратника. Очекивано, већи број претходних осуда повећава шансе да се настави грађење криминалне каријере, па су тако рецидивисти у просеку имали око четири раније осуде. Уочавају се и разлике између рецидивиста који су раније осуђивани два и више пута на казну затвора и лица која раније нису осуђивана а која су током времена проверавања учинила ново кривично дело. Наше истраживање је показало да је у значајној мери више рецидивирала прва група осуђеника, чиме је потврђена **хипотеза 1.1**.

Ти резултати потврђују налазе већине истраживања приказаних у теоријском делу, по којима је ранија осуђиваност један од најважнијих фактора будућег преступничког (криминалног) понашања. То не би требало да изненађује јер је, према подацима УИКС који се односе на све заводе у Републици Србији, од укупног броја лица која су примљена на издржавање казне затвора у периоду од 2015. до 2017. године, у просеку 60% њих раније осуђивано, међу којима је око 36% пенолошких повратника.⁴²⁶

Последично, отвара се питање оправданости условног отпуста за лица која су раније два и више пута осуђивана на казну затвора јер се, према садашњем законодавном решењу, на њих примењује *обавезан* условни отпуст. Сматрамо да би исправније решење било да се у односу на ова лица примењује *факултативни* условни отпуст, који би требало да буде подржан одговарајућом мером заштитног надзора.

Иако нису уочене значајне разлике између васпитних мера и поврата, није могуће изводити валидне закључке јер је у узорку било свега 8% испитаника којима су оне изрицане. Прецизније, да би се сагледао значај примене васпитних мера на одустајање од будућег криминалног понашања, узорак не треба да буде конципиран према основу отпуста, што је био случај са нашим истраживањем, већ према примењеним васпитним мерама, што је простор за наредна истраживања.

Притвор је веома честа мера која се, у складу са правилима прописаним у ЗКП, одређује током трајања кривичног поступка. У студији смо дошли до важног податка да су лица којима је изречена та мера значајније чешће установу напустила по основу редовног истека. Како је већина испитаника пре упућивања на издржавање казне затвора боравила у притвору, подједнако је важан податак да је дуже трајање притвора значајније утицало на отпуст по редовном истеку казне. Једно од објашњења може бити да се у притвору не спроводи корективни третман, односно да су у повољнијем положају осуђена лица која издржавају казну

⁴²⁶ Допис УИКС бр. 07-00-00283/2020-02 од 30. јула 2020.

затвора. Иако се трајање притвора урачунава у издржану казну, то не утиче на чињеницу да је степен призонизације израженији у притворској јединици него по ступању на издржавање казне затвора, где се спроводи третман у пуном смислу те речи, на основу установљеног плана и програма поступања, у којем су јасно наведене све погодности које осуђени може остварити уколико буде поштовао правила. Друго објашњење је да што је дужи притвор, краће је време да се испуне циљеви третмана по пријему на издржавање казне затвора, те самим тим осуђени не може да оствари напредак који би водио његовом условном отпуштању.

Супротно, није утврђена веза између притвора и дужине његовог трајања на смањење поврата, што делимично оповргава претходне тврдње. Независно од тог налаза, сматрамо да се основна негативна страна дужег боравка у притвору огледа у томе што се умањује временски период у коме се може радити са осуђеником, у правцу његове ресоцијализације и припреме за отпуст. Искуства притварања још увек нису завредила довољну пажњу науке и струке, изузев као критика у контексту дужине трајања кривичног поступка и задирања у осуђениково право на правично суђење, што отвара широко поље за наредна истраживања.

У нашем истраживању смо дошли до податка да, насупротив дужини *изречене* казне затвора која се није показала значајном у било којој анализи, дужина *издржане* казне има двоструки значај. Прво, код условно отпуштених лица, значајно је краће време од почетка издржавања казне до датума отпуста, у просеку за око седам месеци, што је сасвим очекиван резултат. Друго, када се сагледају сва лица која су током времена проверавања учинила ново кривично дело, дужина издржаног дела казне је значајно дужа међу рецидивистима. Тај резултат можемо сматрати значајним јер говори у прилог томе да дуже трајање третмана не значи *a priori* да ће бити постигнут успех у смислу смањења будућег преступничког понашања. То подржава идеју да интервенције у третману морају бити циљане и прилагођене конкретном осуђеном лицу, односно да се у датом временском периоду поставе циљеви чије је испуњење реално очекивати.

Интересантно је приметити да ниједан од следећих елемената нема значаја ни у поступцима за условни отпуст ни у објашњењу поврата: припадност групи кривичних дела, тип дела, стицај, саучесништво, умањење казне по основу амнестије или неког другог законом предвиђеног основа, начин окончања судског поступка.

Међутим, запажамо да је трајање претходно издржаног дела казне значајно за условљавање дела казне. Што је дуже времена проведено у неком другом заводу, већа је вероватноћа да ће осуђени установу напустити по редовном истеку казне. То је донекле очекивано јер спровођење третмана подразумева континуитет па је тако, ако се највећи део казне изврши у једној установи, вероватније да ће се осуђени лакше прилагодити осуђеничкој заједници, окружењу и васпитачима који непосредно раде са њим и брже напредовати него када након одређеног, релативно дужег периода буде премештен у други завод. Приликом пријема (премештаја) у другу установу, без обзира на то што је раније вршена процена, осуђени се опет задржава у пријемном одељењу, где се утврђује нови програм поступања. И поред оваквог следа у пракси, сматрамо да се у разматрању улоге (последича) премештаја у датом процесу, морају сагледати и неки други елементи, попут преосталог дела казне и времена које ће осуђени провести у новом заводу.

Наше истраживање је показало да осуђена лица према којима је примењена мера безбедности обавезног лечења наркомана установу значајније чешће напуштају по редовном истеку казне, али није уочена било каква повезаност са повратом. Ако се у обзир узме да је у посматраном периоду уз условни отпуст само једном примењена мера заштитног надзора *издржавање од употребе дроге и алкохолних пића*, сматрамо да остаје отворено поље за афирмацију шире примене могућности одређивања надзора, што би ојачало капацитете за

промену те групе учинилаца. То практично значи да лица која су имала (или и даље имају) одређене проблеме са злоупотребом дрога или алкохола не треба да буду дискриминисана у погледу примене тог института у пракси. Штавише, сврха надзирања се не види у широј примени условног отпуста већ у одустајању.

Процена ризика, одељење и третманска група

Податке о степену ризика, одељењу и третманској групи у моменту отпуста довели смо у везу са основом отпуста. Тако, условно отпуштена лица су процењена значајно нижим степеном ризика него лица отпуштена по редовном истеку казне, па су, самим тим, уочене и разлике у укупном скору на упитницима за процену ризика – условно отпуштена лица су имала знатно нижи скор него лица отпуштена по редовном истеку казне. У односу на врсту упитника, условно отпуштена лица према којима је примењен Мали упитник кретала су се у границама ниског степена ризика, док су она за која је коришћен Велики упитник имала средњи степен ризика, са просечним бројем поена који је знатно ближи нижем него вишем степену ризика. Анализирали смо и посебну скалу која садржи искључиво Велики упитник, а тиче се статистичке процене рецидивизма. Значајне разлике у основу отпуста постоје и по овом параметру – условно отпуштена лица процењена су нижим ризиком у односу на лица која су установу напустила по редовном истеку казне. Конкретно, условно отпуштена лица су у највећој мери била процењена средњим степеном ризика, што је очекивано имајући у виду резултате опште процене ризика на основу Великог упитника.

Осуђеници разврстани у отворено или полуотворено одељење завода чешће добијају условни отпуст него лица која су разврстана у затворени део завода. Самостално посматрано, лица процењена ниским степеном ризика и разврстана у отворено одељење значајније чешће добијају условни отпуст него све остале категорије, чиме је потврђена **хипотеза 2.7**. Ако се у контекст посматрања ставе сва лица која су у моменту отпуста, без обзира на основ, била процењена средњим степеном ризика и разврстана у полуотворено одељење завода, добијени резултати сугеришу да они најчешће, у око 75% случајева, установу напуштају по основу условног отпуста, чиме је потврђена **хипотеза 2.5**.

Најзад, када говоримо о праћењу понашања након отпуста из установе, резултати су показали да утврђени степен ризика према последњој евалуацији и тип одељења у коме се осуђени налазио имају значаја у објашњењу поврата. Када говоримо о степену ризика, наша студија је показала да су лица која нису рецидивирала у највећој мери процењена средњим степеном ризика. С друге стране, у категорији рецидивиста највише је оних који су процењени средњим и високим степеном ризика, око 94%. Очекиван је резултат да је у укупној структури рецидивиста најмање оних који су процењени ниским степеном ризика, око 6%. Уколико изоловано посматрамо само лица процењена ниским степеном ризика, долази се до податка да готово 92% њих није учинило кривично дело током времена проверавања. Тиме је потврђена **хипотеза 3.5**.

Припадност одељењу је такође повезана са повратом. Када сагледамо само особе које нису рецидивирале, највише њих, око 40%, установу је напустило из полуотвореног одељења. С друге стране, сасвим очекивано, међу рецидивистима је око 70% лица која су у моменту отпуста била разврстана у затворени део завода. Међутим, добијени подаци за целокупан узорак и одељење у којем је осуђени разврстан у моменту отпуста показују да је током времена проверавања рецидивирало: 46,6% лица из затвореног, 19,7% лица из полуотвореног и свега 4,8% лица из отвореног одељења. То значи да је готово 95% лица из отвореног одељења

(привремено) одустало од даљег чињења кривичних дела, што је знатно више него у преостале две групе, чиме је потврђена **хипотеза 3.4.**

Сматрали смо да треба да се осврнемо на просечне вредности на упитницима за процену ризика у моменту отпуста, где су уочене значајне разлике у односу на врсту примењеног упитника. У случају редовног истека казне, просечан скор на Малом упитнику је био у категорији средњег степена ризика, али ближе граничној вредности са високим степеном, док је просечна вредност на Великом упитнику била у категорији високог степена ризика. Другачије је са условно отпуштеним лицима јер је њихова просечна вредност на Малом упитнику била на граници између ниског и средњег степена ризика, а на Великом упитнику у категорији средњег степена ризика, са просечним вредностима које су ближе категорији нижег него високог степена ризика. Разлике су се очекивано показале у статистичкој процени рецидивизма на основу Великог упитника – условно отпуштена лица су била у категорији средњег, а лица отпуштена по редовном истеку казне у категорији високог степена ризика.

Категорија процене ризика, у погледу укупног скорa, значајна је и у анализи поврата, будући да су рецидивисти имали значајније већи просечан број поена на упитницима него лица која нису учинила кривично дело у поврату (по идентичном принципу, као и за условни отпуст, с тим што су нерацидивисти ипак имали нешто виши просечни скор на Малом упитнику јер је рецидивирао и део лица са ниским или средњим степеном ризика).

Мада постоје три основне категорије ризика (ниски, средњи, високи) резултати показују да се диференцијација може вршити и у односу на бројчани распон у свакој засебној групи, будући да висок степен ризика и виши скор код средњег степена, који је ближи граничној вредности са високим степеном, значајно предвиђају редовни истек казне и поврат. На основу тога закључујемо да би требало бити обазрив у примени условног отпуста у тој групи осуђених лица, односно да би у случају примене тог института требало искористити могућност заштитног надзора.⁴²⁷

Квалитативна анализа је показала да су проблеми у вези са применом упитника многобројни, а један од њих је да није културолошки адаптиран. Осим тога, забрињава чињеница да се неки елементи (скеале) произвољно мењају. Тако Х5 наводи:

„Онда је наше Министарство, тј. Управа, у неком тренутку одлучила да су нека кривична дела посебне друштвене опасности и просто им додала десет бодова.“

Први проблем таквог поступања проистиче из чињенице да су алатке за процену ризика засноване на статистичким проценама, а унапред утврђени параметри и скеале не дозвољавају произвољна мењања будући да се тако урушава валидност процене. Други проблем је да је у саму процену убачен статички елемент, који није могуће мењати током третмана, због чега део осуђених лица не може да оствари напредак, односно разврставање у повољнија одељења и третманске групе, што се посебно одржава на она лица која се налазе у затвореном делу завода. Иако се можемо сложити са тврдњом да је неопходно проверити валидност упитника који се код нас примењују, сматрамо да треба критиковати праксу произвољног мењања садашњих инструмената за процену ризика јер такве промене нису засноване на емпирији.

⁴²⁷ У том правцу се креће и најновија пракса сачињавања извештаја за условни отпуст. Вид. детаљније: <https://www.pars.rs/images/biblioteka/krivicno-pravo/Prirucnik-za-popunjavanje-izvestaja-za-uslovni-otpust.pdf>, 18. јануар 2022.

Да то није једини значајан проблем упитника, говори и чињеница да не постоје јединствена правила за накнадну процену, што, сасвим очекивано, доводи до неуједначене праксе поступања, будући да васпитач сам процењује да ли је одређени фактор статичког или динамичког карактера. Занимљиво запажање даје Х4:

„Имамо Приручник за попуњавање, зашто неко не би урадио неко упутство за измену? Шта то ми можемо, смемо мењати у Упитнику, а шта не смемо, да то не буде препуштено појединачно сваком од нас, који имамо Упитник пред собом и на тај начин фактички стављамо сваког осуђеног у неравноправни положај.“

Тај исправан став учесника фокус групе добија посебан значај због нове праксе судова у поступцима за условни отпуст, по којој судови одбијају молбе осуђеницима процењеним средњим степеном ризика. У тој одлуци се позивају на одредбу чл. 34. Правилника, којом је прописано да стручни тим завода може предложити управнику завода да се осуђени, који остварује програм поступања и индивидуалне циљеве или када му је накнадно утврђен мањи степен ризика, накнадно разврста у групу са већим степеном проширених права и погодности. Из образложења одлуке:

„[...] из цитираног члана јасно произлази да су предметни услови постављени алтернативно, а не кумулативно, односно да накнадно разврставање [...] није нужно условљено смањењем степена ризика код осуђеног, већ да се то може извршити и на основу остваривања програма поступања и индивидуалних циљева. [...] Веће је ценило и коначно мишљење Завода [...] али ово мишљење није прихватило [...] јер оно није од одлучног утицаја на одлуку суда о условном отпусту.“⁴²⁸

Заиста, услови за напредовање у третману су алтернативно постављени. Међутим, тенденција да поједини судови (укључујући и другостепене) одбијају молбе за условни отпуст лицима процењеним средњим степеном ризика може да утиче на поновно смањење примене тог института у пракси, што је погрешно. Када се сагледају резултати који се тичу односа процењеног степена ризика и поврата, јасно је да не постоје разлози да се примена условног отпуста ограничи само на осуђенике процењене ниским степеном ризика, разврстане у отворено одељење завода и третманске групе А1 и А2. Пракса би требало да цени мишљење установе јер се сагледавањем свих елемената третмана, а не само процењеног степена ризика, може створити потпуна слика о успешности програма поступања и оправданости примене тог института у пракси. Независно од тога, сагласни смо да је неопходно аутентично тумачење спорног члана.

Иако се инструменти за процену ризика који се употребљавају у Србији критикују из више разлога, пре свега због великог броја статичких елемената и ограничених могућности за напредак у третману, добијени резултати ипак показују да су они валидни у процени ризика од поновног чињења кривичног дела. Пре свега мислимо на категорије ниског и високог степена ризика, што не би требало да буде занемарено, без обзира на чињеницу да у систем треба да се уведу и неке друге врсте упитника, које би биле прилагођене третману. Последишно, ти резултати указују на то да, у случају условног отпуштања, категорију средњег степена ризика

⁴²⁸ Решење Вишег суда у Сремској Митровици, Посл. бр. 1 КУО 133/18 од 25. октобра 2018. (необјављено). На сличном становишту је и новија пракса Апелационог суд у Новом Саду. Из образложења: „[...] Ово из разлога што је осуђеном утврђен средњи степен ризика од понављања кривичног дела [...] и који није препрека за даље напредовање у третману, имајући у виду чл. 34 Правилника...“. Решење Апелационог суда у Новом Саду, Посл. бр. КЖ-УО 135/21 од 6. маја 2021. (необјављено).

треба видети као ону која би подразумевала одређивање заштитног надзора, уз сагледавање свих осталих елемената примењеног третмана и карактеристика конкретног осуђеног лица. То потврђују и два резултата: у укупној структури свих условно отпуштених лица они који су процењени средњим степеном ризика чине преко 50% случајева и њихов удео међу свим повратницима износи око 43%. Та дилема, за сада, не постоји за лица која су процењена високим степеном ризика јер она у пракси најчешће не добијају условни отпуст.

Радно ангажовање

Компаративно посматрано, радно ангажовање и одржавање радних навика током извршења казне затвора једна је од најважнијих карика третмана које доприносе бољем положају осуђеника током његовог боравка у затвору. Сасвим оправдано, њиме се баве и теорије о одустајању. Иако се сматра да је то неизоставан елемент, у моменту отпуста приближно 30% осуђеника није било радно ангажовано, најчешће због тога што обављање рада није било предвиђено програмом поступања или због повреде радне обавезе, која је водила изрицању дисциплинске мере.

Као што је и очекивано, условно отпуштена лица су у значајнијој мери била радно ангажована у заводу (96%) него лица отпуштена по редовном истеку (46%), чиме је потврђена **хипотеза 2.2**. Важно је указати на то да је међу лицима којима је условљен део казне било осморо који нису били упослени због неспособности за рад, што говори у прилог томе да нису дискриминисани по том основу, односно судови су оцењивали друге делове третмана који су показивали да су испуњени услови за примену тог института. Таква пракса се може сматрати добром будући да и сам законодавац предвиђа да се извршавање радних обавеза оцењује с обзиром на радну способност осуђеника.

Да је радни ангажман важан део процеса одустајања, показује податак да су особе које су уредно извршавале своје радне обавезе значајније мање рецидивирале него они осуђеници који нису били радно ангажовани, чиме је потврђена **хипотеза 3.1**.

Запослени у установи се слажу са ставом да је радно ангажовање значајно, нарочито у затвореном и полуотвореном одељењу. Према њиховом мишљењу, осуђеник види рад искључиво као средство напретка у третману, што је према мишљењу Х4 недовољно:

„[...] ја морам лично да причам са њим који је његов бенефит од тога што он овде ради и што одржава радне навике или развија радне навике [...] и шта то значи за њега у блиској будућности, када се нађе на слободи и кад трећи дан не буде знао шта ће са собом.“

То мишљење третманског службеника је сасвим оправдано јер рад у заводу као део програма поступања није усмерен искључиво на добијање привилегија већ и на одржавање радних навика које ће бити од значаја након отпуста. Алос (*Alós*) и сарадници, како смо раније видели, у својој студији потврђују такав став. Осуђеници су посебно мотивисани када се рад организује изван завода, што је пракса која је пре неколико година уведена у КПЗ Сремска Митровица. Према речима Х4, она донекле може да допринесе добром постпеналном прихвату ако осуђени покаже добру радну дисциплину:

„Рецимо, предузећа са којима сарађујемо буду задовољна осуђениковим радом и вољни су да му пруже запослење, чак и предложе то. [...] Међутим, ту се ствара други проблем, пошто је неко

осуђено лице из потпуно другог краја земље [...] и објективно у тој ситуацији није могуће упослити то лице.“

Иако је то светао пример могућности запослења, он уједно оставља отворено питање начина поступања са лицима која из објективних разлога не могу да прихвате конкретан посао, односно адекватног постпеналног прихвата, што је према мишљењу учесника обе фокус групе највећа препрека у одустајању од даљег чињења кривичних дела. Дискриминација је свеprisутна, а васпитачи мисле да се она одражава и на радну дисциплину будући да се (бивши) осуђеници осећају одбаченим од система, али и друштва. О запослењу васпитач ХБ каже:

„И јако је, заиста, велики проблем са осуђеним лицима која изађу са издржавања казне затвора, јер им је тешко да се запосле. Мислим, чак и крену да негде буду радно ангажовани и кад се дође до информације да су били на извршењу казне затвора, просто их отпусте.“

Тај став је у сагласју са теоријским тврдњама, о којима је раније било речи, да затвореници углавном раде на привременим уговорима, уз велику вероватноћу да добију отказ. Мада примере добре праксе већина учесника фокус група посматра као „светле и усамљене“, постоје одређени индикатори да се на пољу запошљавања уочавају промене набоље. Наиме, у последње време се дешава да велика привредна друштва контактирају са организацијама које су у саставу МОППС-а, о чему, на пример, говори Y1:

„Нас су скоро контактирали, чак из једне велике компаније [...] и онда су са мојим колегом разговарали о томе да ли имамо некога ко би хтео да се запосли на пословима магационера [...] и онда смо сазнали да људима из тих компанија људи одлазе или не желе да раде.“

Овај и неки други примери које су наводили учесници фокус групе сугеришу да послодавци најчешће нуде послове који захтевају физичку спремност, за које бивши осуђеници обично нису заинтересовани. Уколико се у обзир узме да је у узорку 30% лица са основном или непотпуном основном школом, питање је колико су они способни, а у крајњој линији и стручно квалификовани да се запосле на неким другим радним местима, односно другачијим позицијама.

Систем постпеналне помоћи и подршке не подразумева да су владин и невладин сектор обавезни да обезбеде идеалан посао. Међутим, бившем осуђенику треба пружити шансу, а на њему је да процени да ли ће је искористити. Можемо се сложити да „идеално“ није исто што и „разноврсно“, што значи да би пракса морала да се развија и у правцу недискриминисања те категорије лица да се запосле на било ком радном месту, изузев за она занимања и позиције за које је прописима установљено да их не могу обављати осуђивана лица.

Како смо видели у првом делу нашег истраживања, радно ангажовање је двоструко значајно, и у поступцима за условни отпуст и у поврату. Због тога стечене и одржане радне навике током извршења казне затвора морају имати сврху и на слободи, што значи да се процес промене не завршава у затвору већ тамо отпочиње. Учвршћивање воље за одустајањем, између осталог, постиже се и пружањем запослења бившем осуђенику, тако да се можемо сложити са ставовима изнетим на фокус групама, да би систем у том делу требало да уложи веће напоре.

Обуке и стручно усавршавање

Последњих година се нуди све више специјализованих програма и стручних обука за дефицитарна занимања на тржишту рада, са циљем да осуђени током издржавања казне стекне одређене вештине и способности које би требало да му олакшају да пронађе посао по отпусту из установе. Нешто више од десетине испитаника из нашег узорка похађало је неку од обука у оквиру VET пројекта, о коме је детаљно излагано у делу о *факторима ризика и заштитним факторима процеса одустајања*.

Показало се да је похађање обука важно у поступцима за условни отпуст јер су условно отпуштена лица значајније чешће завршила неки вид обуке (готово дупло више) него лица која су издржала целу затворску казну, чиме је потврђена **хипотеза 2.4**. То се може образложити чињеницом да судови, али и заводи приликом сачињавања извештаја поводом молбе за условни отпуст, похађање обука оцењују као одређени вид напретка у третману, који се надовезује на радни ангажман, па ту праксу треба подржати.

Међутим, када су стручне обуке сагледане у светлу поврата, нису уочене разлике између рецидивиста и нерацидивиста, чиме је потврђена **хипотеза 3.3**. Слични су и резултати истраживања које је спровела Стевановић са групом аутора, у којем је показано да не постоје разлике у поврату између лица која су прошла VET обуке и оних која нису. Корак даље, како смо видели у теоријском делу, иду Бушвеј и Ејпл (*Bushway, Apel*), који тврде да те обуке не утичу на смањење стопе поврата нити имају било какав позитиван ефекат на проналажење посла након издржане казне.

Мада смо очекивали да ћемо применом фокус групе добити нешто опширније информације о тим програмима, дошли смо једино до података да се он спроводио у затвореном и полуотвореном делу завода и да велики део тих обука више није актуелан, односно да „то није заживело дуго“ и да данас трају само „обуке за вариоце“.

Данашњи специјализовани програми у заводима подразумевају и циљани рад са осуђеницима који се налазе у затвореном делу завода, али је њихов циљ уклањање ризика од испољавања будућег криминалног понашања, који проистиче из злоупотребе дроге или алкохола, криминалног животног стила, чињенице да је реч о лицу које је извршило кривично дело насиље у породици, потом програми контроле емоција и слични, што, сматра Маркес (*Marques*), може да доведе до смањења рецидивизма, чак и тежих категорија осуђених, попут учинилаца дела која се подводе по сексуално насиље. Тако, X5 наводи:

„Логика третмана јесте да што је већи ризик, третман треба да буде интензивнији. Тако да осуђеници у затвореном делу завода често могу имати и радни третман и специјализовани програм. [...] мислим да у полуотвореном одељењу, самим тим што су мањи ризици, мања је потреба за специјализованим програмима.“

Посебан проблем је то што врло мали број осуђеника, у односу на целокупну затворску популацију, пролази кроз специјализоване програме који кратко трају, до шест месеци, што је, како каже X5, *„последица тога да се они прилагоде и великим и малим заводима“*. Мада се такво поступање може правдати разлозима економичности, сматрамо да ипак треба имати у виду да постоје многе разлике између „великих“ и „малих“ завода у томе која се врста осуђеника упућује на издржавања казне затвора, за која кривична дела и за коју дужину изречене казне затвора. Због тога би морала да постоји суштинска диференцијација у погледу дужине трајања специјализованих обука, која би пре свега била дефинисана на основу трајања казне.

Иако је највећи број обука обично усмерен на затворено одељење, у полуотвореном делу завода се спроводи програм рада са коњима и псима. Како Хб наводи, циљ је да се „развије та емпатија“. Идеја примене тог програма, пре свега рада са псима, како је раније навела Батрићевић, утемељена је на позитивним резултатима који су постигнути у Шкотској, али треба имати у виду да је и кроз овај програм прошао мали број осуђеника.

Можемо закључити да су то циљане интервенције, односно пружање додатне подршке која је усмерена на најризичније категорије осуђеника, што, у случају да програм буде успешан, може допринети отпочињању промене идентитета осуђеног лица. Не желећи да умањимо значај тог типа програма, са правом можемо поставити питање из којих разлога су напуштени програми стручног усавршавања. Мада се сугерише да не постоје јасни докази који подржавају ефикасност VET програма, сматрамо да они не могу самостално да допринесу одустајању ако друштво није спремно да осуђеном пружи подршку у запошљавању након издржање казне, чиме се опет враћамо на проблем постпеналног прихвата.

Такву негативну слику донекле ублажава то што делује да су обуке *изван заводских установа* једним делом финансијски подржане од ОЕБС-а или појединих амбасада, те су се тако неке од организација које се баве постпеналним прихватом, према речима учесника друге фокус групе Y2, „*насле активирале, добиле неке обуке за рад за бивша осуђена лица*“. Иако подржавамо и обуке изван завода, наше је становиште да оне морају да постоје и у заводским установама, као незаобилазан део третмана. То је нарочито важно за лица ниског степена образовања, којима је то шанса да евентуално стекну нове вештине које би, уз добар прихват, могле да имају позитиван ефекат на смањење поврата.

Коришћење проширених права и погодности

Додељивање проширених права и погодности, уз условни отпуст, један је од најснажнијих мотивационих фактора у прихватању третмана и програма поступања. Од укупног броја осуђених лица, 90% је користило неку од законом предвиђених погодности. Преосталих 10% случајева чине лица која су имала проблем са адаптацијом на затворске услове живота и све време су била разврстана у затворени део завода и најнеповољнију третманску групу B2.

Иако одредбама ЗИКС нису предвиђена ограничења у смислу да осуђеном коме су одузете додељене погодности (што је последица учињеног дисциплинског преступа) оне буду поново додељене, у нашој студији се показало да се то најчешће не дешава, на шта вероватно утиче више фактора, пре свега врста и тежина учињеног дисциплинског преступа, али и време које је преостало до истека казне. Четири лица којима су накнадно поново додељене погодности установу су напустила по редовном истеку казне.

Проширена права и погодности су чешће користили условно отпуштени осуђеници. Разлика је нарочито значајна у ванзаводским погодностима, што је и очекивано, јер су оне пре свега додељиване особама разврстаним у отворено и полуотворено одељење завода, чиме је потврђена **хипотеза 2.6**.

Примећујемо и то да се погодности које су искључиво заводског карактера ипак чешће додељиване испитаницима који су установу напустили по редовном истеку казне. То, с једне стране, може да буде утемељено на припадности третманској групи и степену ризика, али с друге стране отвара питање ограничавања условно отпуштених лица у додељивању заводских погодности, првенствено проширеног права на број посета, које је користило 23%, и проширеног права на круг лица која могу посетити осуђеног, које је користило 32% од укупног броја условно отпуштених испитаника.

Полазећи од теорије социјалне подршке, сматрамо да је учешће породице нужно у процесу одустајања од момента пријема осуђеног на издржавање казне затвора, а потом у прихвату и подршци која се пружа по отпусту. Нажалост, у нашем истраживању није било могуће утврдити колики је број посета остварио осуђени, без обзира на то да ли је реч о гарантованом праву на пријем посета или додељеној погодности, што донекле сужава слику о том питању. Мада нисмо водили разговоре са бившим осуђеницима, о овом питању је индикативан став учесника друге фокус групе Y1:

„Ви немате генерално неких значајних, формалних података, осим неформално вођених рецкица стручних служби затвора, да ли појединац има децу, колико су чести ти контакти, како изгледају ти контакти, да ли га породица редовно посећује, да ли постоји неки минимум интервенција да би се мотивисала породица, у крајњем случају, да направи тај квалитетнији прихват, при чему да би имао прихват, ти мораш да имаш бар очуване контакте са својом породицом и са својом децом. [...] Мислим да ми само треба човека некако да вратимо у породични систем, а да онда то заједништво и та очуваност може да интервенише и у односу на шири систем у коме живи.“

Како видимо, укључивање породице је у другој фокус групи виђено као основни елемент постпеналног прихвата осуђених лица и нешто неизбежно, уколико је наш циљ смањење стопе поврата.

Запослени у заводу истичу да се значај примене проширених права и погодности огледа управо у припреми за постпенални прихват, али се чини да они предност дају погодностима ванзаводског карактера. Тако, X1 наводи:

„Па ми их у полуотвореном одељењу негде спремамо за постпенални прихват. [...] Полако, постепено, они користе ванзаводске погодности, од посета изван завода, у ствари од честих прво посета у заводу, у односу на затворени део завода, а потом и посете изван завода. [...] После тога добијају погодност посете породици и сродницима о викенду и празницима...“

Посредно, из тога закључујемо да и запослени у заводу сматрају да су важни број посета и интензиван рад на одржавању контакта. Други закључак је да се осуђени постепено уводи у причу прихвата у заједници, што је сасвим оправдан начин поступања, јер су погодности награда за осуђеног који се добро влада и испуњава радне и друге обавезе у третману. Постепеност се у пракси пре свега односи на две крајње тачке ванзаводских погодности – проширено право на пријем посета изван завода и коришћење годишњег одмора изван завода.

Наша студија је показала да су осуђеници који су користили проширена права и погодности у мањој мери рецидивирали него они који нису. Међутим, када се одвојено посматрају две основне групе погодности, разлике у поврату се уочавају само код осуђеника који су користили ванзаводске погодности и који су значајније мање чинили кривична дела у поврату, у односу на она лица којима те погодности нису додељиване, чиме је потврђена **хипотеза 3.6**. Такав резултат суштински оправдава идеју постепеног повратка у заједницу, путем додељивања и коришћења погодности ванзаводског карактера. Може се рећи да се у том делу социјална подршка одражава на два начина, најпре системски, награђивањем осуђеног, а потом и подршком актера који нису део система, пре свега породице код које осуђени обично борави током коришћења погодности ванзаводског карактера, што у оба случаја може да их подстиче да мењају идентитет од криминалног ка просоцијалном.

Дисциплинско кажњавање и посебне мере

Добро владање и понашање осуђеног императив је у затворском систему, од момента пријема у установу до истека казне, а оцењује се према поштовању кућног реда, односу према запосленима у заводу, али и односу према другим осуђеницима. Зато се као примарни циљ индивидуалног поступања обично одређује адаптација на услове живота у затвору. Може се рећи да је то једини сегмент који нужно прати осуђеног током целог извршења казне затвора и један је од основних параметара који се оцењују у напредовању кроз третман, закључно са давањем мишљења завода о предлогу за условни отпуст.

Очекивано, наша студија је показала да условно отпуштена лица карактерише добро владање, односно да се њима значајније мање изричу дисциплинске мере него лицима која су отпуштена по редовном истеку, чиме је потврђена **хипотеза 2.3**. Мада наша полазна хипотеза није укључивала посебне мере, анализирани подаци показују да су мера смештај под појачан надзор и мера усамљења значајније чешће изрицане лицима отпуштеним по редовном истеку казне, односно да ниједна од тих мера није примењена према условно отпуштеним лицима. Како се посебне мере наређују према осуђеном за кога постоји опасност од бекства, насилничког понашања, самоповређивања или угрожавања реда и безбедности друге врсте, која се на други начин не може отклонити, а то су све елементи који указују на непримерено владање, може се рећи да и тај резултат у ширем контексту потврђује претходну хипотезу.

Осуђеници којима су изрицане дисциплинске мере чешће су рецидивирали него лица која нису кажњавана током извршења казне затвора. Чини се да је посебно важно да лица која су два или више пута кажњавана за учињене теже дисциплинске преступе значајно чешће чине дела у поврату од оних којима нису изрицане дисциплинске мере, чиме је потврђена **хипотеза 3.2**. Сматрамо да тај резултат оправдава законско ограничење које се тиче забране условног отпуста лицу које је током издржавања казне два пута кажњено за теже дисциплинске преступе. Слично као и у случају условног отпуста, ниједна хипотеза није креирана да испита значај посебних мера на одустајање од криминалног понашања. Међутим, ако их ставимо у оквир непримереног владања, може се закључити да резултат да значајно мање рецидивирају осуђеници према којима нису примењиване посебне мере потврђује став да се лоше владање директно одражава на будуће преступничко понашање.

Када је реч о прописима који регулишу дисциплинско кажњавање, третмански службеници уочавају да је нелогично да се одређена понашања подводе под теже дисциплинске преступе. Тако Х5 наводи:

„На пример, спавао је за време бројања, значи заспао је у кревету, а то је дисциплински преступ недисциплиновано, агресивно и насилно понашање, које ремети рад, безбедност, живот и рад у заводу. Човек је спавао у кревету.“

И заиста, та апсурдна ситуација за последицу има корекцију упитника, назадовање у третману, одузимање додељених проширених права и погодности и слично, због чега, у крајњој линији, макар према добијеним подацима у квантитативној студији, условни отпуст постаје недостижан циљ. Самим тим се губи и мотивисаност осуђеног да у преосталом делу казне улаже додатне напоре да испуни циљеве који су предвиђени програмом поступања.

Донекле забрињава уочени отпор васпитача према законском решењу које предвиђа могућност брисања дисциплинских мера из евиденције. Наиме, Х6 истиче:

„Али би било боље да не постоји могућност да се бришу, него просто да буду исказани, да се види просто понашање осуђеног током извршења казна затвора, са свим његовим осцилацијама.“

Можемо се сложити да то јесу одређене осцилације, али ако неко у одређеном периоду не учини нови преступ (у року од једне или три године, зависно од тежине преступа), то показује да је осуђени накнадно ускладио своје понашање са предвиђеним правилима. Ми говоримо о корективном третману, дакле о популацији са којом треба радити да би се у пракси остварили резултати. Став васпитача, у овом делу, више је окренут менаџерском управљању и постулатима нове пенологије. На то се надовезује и питање брисања дисциплинских мера, које је поставио учесник фокус групе Х5, а у вези је са сачињавањем извештаја за условни отпуст:

„А је л' смемо ми то да напишемо па да напишемо да је брисано па нек суд то игнорише?“

Сматрамо да би одговор требало да буде негативан, што јасно проистиче из решења које је утемељено на прописима. Уколико се повуче паралела са рехабилитацијом, која подразумева да брисањем осуде престају све њене правне последице а да се осуђени не сматра осуђиваним, сасвим је логично да и за дисциплинске мере (које, дакле, нису изречена кривична санкција у кривичном поступку) важи правило да суд ту околност не би смео да оцењује на негативан начин. Иако је законодавно решење јасно, Х1 наводи:

„Али они нас свакако питају, разумеш? Мене је судија питала па је л' било још неких дисциплинских, осим ове, а да су брисане. Па мислим, шта ме питаш? Она то не би смела да пита.“

Можемо се сложити са ставом да пракса не би требало да иде у том смеру. Међутим, основни налаз нашег истраживања да дисциплински кажњавани осуђеници (односи се на оне мере које нису брисане из евиденције), без обзира на број и тежину изречених дисциплинских мера, чешће рецидивирају него осуђеници који су се током целог боравка у затвору примерено владали, оставља простор да судови ту околност оцењују као негативну. У садејству са неким другим деловима третмана, она може (али не мора) водити одбијању молбе. Навешћемо пример једне такве одлуке. Реч је била о лицу процењеном средњим степеном ризика, разврстаном у Б1 групу, које је једном дисциплински кажњено.

„[...] осуђени добро извршава радне обавезе, али не поштује ауторитет и непримерено се понаша према особљу у КПЗ, доста је асоцијалан и због тог неприлагођеног понашања у самим пеналним условима дато је и негативно мишљење у вези његове молбе. [...] пред осуђеног су постављени нови индивидуални циљеви.“⁴²⁹

Као што видимо, у доношењу одлуке кључни фактор није била једна дисциплинска мера већ генерално испољено непримерено понашање. У таквим и сличним примерима, када суд суштински вага да ли ће применити тај институт или не, можда би као један од индикатора значаја конкретног преступа на доношење одлуке могао бити и кратак опис *понашања* због којег је осуђеник кажњен јер није исто да ли је неко „спавао“ или „учествовао у тучи“. С друге стране, не сме се, по цену шире примене неког института у пракси, занемарити чињеница да неко у

⁴²⁹ Решење Вишег суда у Сремској Митровици, Посл. бр. КУО 98/15 од 13. јануара 2016. (необјављено).

строго контролисаним, пеналним условима живота ипак не усклађује своје понашање са правилима.

Извештај установе у поступцима за условни отпуст

Једна од хипотеза у нашем истраживању тиче се искључиво за извештаја установе у поступцима за условни отпуст јер он садржи мишљење о свим елементима спроведеног третмана и као такав се доставља суду уз осуђеникову молбу. Иако смо пошли од тврдње да у случају када постоје различити ставови о оправданости примене тог института, судови дају предност мишљењу завода, а не тужиоца, резултати су показали да не постоје значајне разлике, па **хипотеза 2.8. није** потврђена.

Ту хипотезу је било тешко проверити због тога што у великом броју случајева на основу решења којим се усваја или одбија молба за условни отпуст није било могуће утврдити став тужиоца, што је *проблем образложења решења* које се доноси у тој врсти поступка. С друге стране, иако та хипотеза није потврђена, треба имати у виду да је у 87% случајева одлуку о усвајању молбе суд, између осталог, засновао на мишљењу завода о томе да ли је оправдано применити условни отпуст, које је исказана у извештају.

Модели предикције условног отпуста и поврата

У нашем истраживању креирали смо модел предикције условног отпуста и модел предикције рецидивизма да бисмо применом логистичке регресионе анализе утврдили који то фактори значајно објашњавају (предвиђају) испитивану појаву.

Показало се да је *модел предвиђања условног отпуста* у нашој студији био значајан и на основу њега је правилно класификовано око 88% случајева, што говори у прилог томе да је модел креиран на добар начин. Резултат да лица која су приликом отпуста имала нижи процењен ризик, мањи број ранијих осуда, која нису пенолошки повратници, која нису дисциплински кажњавана и лица која су била радно ангажована током извршења казне затвора имају *веће шансе да буду условно отпуштена* додатно подржавају, односно потврђује **хипотезу 2.1, хипотезу 2.2, хипотезу 2.3. и хипотезу 2.7.** То би требало тумачити тако да те индикаторе (факторе) посебно треба узимати у обзир најпре приликом сачињавања извештаја по молби за условни отпуст, потом и у судском поступку.

Као значајан се показао и модел предвиђања поврата и на основу њега је правилно класификовано око 74% случајева, што показује да је и тај модел креиран на одговарајући начин. За разлику од условног отпуста, *ниједан предиктор у том моделу није се показао као статистички значајан.* Тај налаз је вероватно последица неуједначеног узорка, односно малог броја лица која су рецидивирала. Претпостављамо да би, када би узорак рецидивиста био већи, неки од предиктора сигурно постао статистички значајан. С обзиром на то да се показало да су разлике према тим варијаблама значајне у биваријатним анализама (што није занемарљиво), интерпретацију тих налаза треба узети у обзир. Сматрали смо да је поштено да прикажемо и ту анализу, иако нисмо добили очекиване резултате.

ЗАКЉУЧАК

Одустајање од криминалног понашања као концепт и релативно новији правац у криминолошким студијама непрестано се развија, што за последицу има низ различитих теоријских приступа у објашњењу тог феномена, при чему свака „прецизна“ дефиниција, има своју „непрецизну“ или „непотпуну“ нит. Уколико пођемо од становишта да је реч о процесу, онда сигурно можемо заузети став да одговоре на питање шта је одустајање, односно шта доприноси том процесу, можемо тражити у теорији идентитета и теорији социјалне (друштвене) подршке. Другим речима, једна мешовита теорија или мешовити приступ може дати потпунију и прецизнију слику одустајања као процеса.

До сада су спроведене многобројне студије одустајања, али се правилно уочава да је недовољно испитан значај извршења казне затвора у том процесу, због тога што се истраживачи углавном усмеравају на испитивање заштитних и фактора ризика, који се уобичајено изучавају у теоријама животног циклуса. Иако не споримо значај ниједног фактора који објашњава ту појаву, сматрамо да је то недовољно уколико се не сагледа значај примењеног третмана на прекид криминалног обрасца понашања лица према којима се извршава казна затвора. Истина, увек треба имати у виду да је одустајање вишеслојан процес, који „негде отпочиње, а негде се, можда, завршава“, при чему почетак промене макар оних лица која су осуђена на казну затвора, у највећем броју случајева почиње приликом ступања на извршење казне затвора, што додатно подржава идеју детаљније анализе корективног третмана.

Позитивна страна тог концепта огледа се у оснаживању идеје ресоцијализације и реинтеграције осуђених лица у друштво, што једним делом слаби крути идеал менаџерског приступа на коме се заснива нова пенеолошка мисао. То даље значи да се успех у третману не мери на основу успешно идентификованог ризика којим се може дугорочно управљати већ успехом у смањењу стопе поврата. У данашњем дискурсу можда је постао непрецизан термин „нова пенеологија“ јер третмански поступци и мере све више садрже одређене елементе који су засновани на идеји „поправљања“. На тај начин настаје у одређеној мери „хибридни“ модел поступања који значи да је фокус на ризику компатибилан са рехабилитационим ставкама.

Сматрамо да се извршење казне затвора може и треба сагледати у светлу теорије идентитета и теорије друштвене подршке, при чему је изостанак или смањење стопе поврата основна мера одустајања. Практично, да би дошло до одустајања, промене морају да се догоде на индивидуалном нивоу, односно сам осуђени мора да створи јасну перцепцију себе као другачије особе. Да би били оснажени капацитети за промену идентитета набоље, сматрамо да је лицу које се налази на том путу неопходно пружити помоћ и подршку кроз различите програме, за време извршења казне затвора, применом условног отпуста и надзирања и напослетку добрим прихватом. У сваком моменту одустајање треба посматрати као одржавање континуитета у друштвено прихватљивом понашању, односно не сме се тврдити да неко „трајно одустаје“.

Један од најважнијих резултата до кога се дошло у нашој студији јесте да третман и условни отпуст доприносе одустајању, чиме су потврђене полазне основе нашег рада, што даље оснажује идеју да примена третманских поступака и мера и индивидуални програми поступања, који су засновани на процењеном степену ризика, али и потребама самог осуђеног лица, треба да буду додатно оснажени у пракси. Показало се да прихватање третмана у свим својим битним елементима најпре доводи до условног отпуста, који је уједно и значајан подстицај за промену, а потом и до редукције рецидивизма. Чињеница да постоје статистички значајне разлике у поврату између условно отпуштених и лица отпуштених по редовном истеку казну говори у прилог афирмацији примене тог института у пракси. Резултати сугеришу да би условни отпуст

тревало применити у односу на оне осуђенике које, у оквиру од сваке испитиване категорије, карактерише следеће:

- *процењени ризик*: категорије ниског и средњег степена ризика;
- *одељење и третманске групе*: отворено и полуотворено одељење, третманске групе које у тим одељењима пружају најшири степен погодности (А1/ Б1);
- *радно ангажовање*: рад и уредно извршавање радних обавеза, изузев у ситуацијама када осуђени није радно способан, у чему се огледа позитивна дискриминација;
- *образовање и стручно усавршавање*: није неопходан услов, али је то још једна околност коју суд треба позитивно да оцењује;
- *проширена права и погодности*: погодности су генерално јасан индикатор напретка, али предност треба дати коришћењу ванзаводских погодности;
- *дисциплинско кажњавање*: сваку дисциплинску меру треба негативно оценити, али да би се правилно донела одлука, морају се имати у виду не само број већ и тежина учињених дисциплинских престапа. Суду би морао бити предочен опис ситуације из које је проистекло кажњавање, имајући у виду одређене нелогичности на које су указали третмански службеници. Без обзира на то што законодавац успоставља забрану условног отпуста за лица која су два пута кажњавана за теже дисциплинске престапе, резултати сугеришу да, независно од тежине престапа, они који су два и више пута кажњавани чешће рецидивирају него они који нису кажњавани или имају изречену само једну меру, што би се морало узети у разматрање;
- *остало*: иако није у директној вези са третманом, позитивно треба оценити и то да ли осуђени има обезбеђен постпенални прихват.

Мада је показано да третман и условни отпуст доприносе одустајању, то ипак не значи да не постоје значајни проблеми у пракси, који се уочавају у свим централним категоријама у студијама одустајања: третман, условни отпуст, надзор и постпенална помоћ и подршка. Указаћемо на основне проблеме који су уочени у нашој студији и могуће начине за одређена побољшања у пракси.

У погледу *третмана*, кључни проблем који се одражава на све аспекте осуђениковог живота у заводу проистиче из процене ризика. Иако смо у нашој студији показали да инструменти за процену ризика углавном правилно процењују ризик од рецидива, уочени су проблеми: (а) недовољан број динамичких фактора на упитницима, (б) произвољно мењање скале, додавањем десет поена за поједина кривична дела, што се одражава на укупну процену и има вишеструко негативан ефекат: *прво*, кривично дело се два пута вреднује на истом инструменту за процену ризика, *друго*, реч је о статичком елементу који није подложен промени, *треће*, последица таквог поступања доводи у питање сам модел процене који је заснован на регресији, и *четврто*, у неповољан положај се стављају осуђеници који су у граничним категоријама ризика, па може да се догоди да неко због додавања десет (непроменљивих) поена не може напредовати до полуотвореног одељења, (в) не постоје јасна правила на који начин се мења упитник за процену ризика већ сваки васпитач самостално процењује код којих фактора је могуће извршити одређене корекције.

Као могућа решења видимо: (а) укидање произвољно додате скале којом се одређена кривична дела бодују са додатних десет поена, (б) издавање једнообразног упутства које регулише начин измене упитника, што би допринело уједначеном поступању свих завода, (в)

спровођење свеобухватног истраживања о валидности упитника и њихово културолошко прилагођавање нашем систему и (г) увођење нових врста инструмената за процену ризика, који би били искључиво третманског карактера.

У погледу радног ангажовања, сматрамо да треба одржати праксу да осуђеници могу бити упуслени и изван установе, што подразумева јачање сарадње завода са приватним сектором, али и одређеним јавним предузећима. Надовезујући се на рад, сматрамо да би требало подржати идеју спровођења програма обука и образовања у установама за извршење кривичних санкција, али да би они морали да обухвате знатно већи број осуђеника него што је то била досадашња пракса.

Најзад, на квалитет третмана утичу и следећа два фактора: прво, да би третман био ефикасан, васпитне групе би морале да буду мање, што у садашњим условима није случај, будући да један васпитач некада ради и са групом која броји преко сто осуђених лица и, друго, већи део радног времена, третмански службеници проводе обављајући послове администрације, што по аутоматизму смањује време у коме се они посвећују осуђеницима. Да би се овај проблем делимично премостио, држава би требало да обезбеди ресурсе који би били усмерени на запошљавање већег броја третманских службеника, потенцијално и одређеног броја административних радника.

Два су кључна проблема у вези са *условним отпустом*. Први проблем се уочава у делу новије праксе, по којој се сматра да сва лица током извршења казне затвора могу да напредују до отвореног одељења и третманске групе А1, независно од процењеног степена ризика. Да би се избегао даљи потенцијални пад у примени тог института, неопходно је дати аутентично тумачење чл. 34. Правилника. Уколико се држимо става да је упитник средство за напредак у третману, онда би тумачење требало да иде у правцу по коме је напредовање нужно диктирано процењеним степеном ризика. Друго решење тог проблема, које би у овом тренутку било сврсисходније, јесте да се тај члан измени, тако да се везник „или“ замени везником „и“, што би аутоматски значило да није реч о алтернативним већ о кумулативним условима који морају бити испуњени да би дошло до напретка у третману. Како тај пропис доноси министар правде, самим тим је олакшана процедура измене.

Други проблем и озбиљна мана нашег система јесте недовољна примена заштитног надзора, што треба мењати у пракси, нарочито у ситуацијама у којима постоји одређена сумња у оправданост примене условног отпуста. Почетни правац мењања праксе могло би да буде изрицање мере уздржавања од употребе дроге или алкохолних пића, будући да се у систему све више налазе лица која су осуђена за кривично дело неовлашћено држање опојних дрога из чл. 246а КЗ. Сматрамо да би иницијатива могла да потекне и из казнено-поправне установе јер васпитачи имају јасну слику о осуђенику и јасно виде његове слабости и потребе. Такође, биле би значајне и обуке носилаца правосудних функција.

Надовезујући се на то, долазимо до најзначајнијег проблема у пракси, а то је *поштенални прихват и подршка*. Мада нисмо дошли до непосредних сазнања, у разговору са представницима МОППС-а уочили смо основне проблеме са којима се осуђеници суочавају, а то су: недовољно учешће породице у прихвату, необезбеђено радно место и суштинска дискриминација која их прати на сваком кораку. Проблеми су, између осталог, и последица недовољне сарадње између различитих институција, пре свега између завода и центара за социјални рад. Осим тога, административне процедуре спречавају или отежавају остваривање појединих права осуђеника.

Постоје помаци набоље, а најзначајнија је сарадња између УИКС-а и МОППС-а. Тренутни начин финансирања организација није довољан да би се пружила адекватна подршка, а основна средства се прибављају из невладиног сектора. Не сме се заборавити да, према слову

закона, подршку пре свега треба да пруже повереници, у оквиру повереничких канцеларија, а организације пружају додатну подршку. Као основни модел промена видимо шире учешће државе финансијским улагањима, односно предвиђањем средстава у буџету, која би директно била усмерена за помоћ и подршку бившим осуђеницима. Будући да је запослење један од кључних фактора који могу да потпомогну одустајање, треба успоставити сарадњу са приватним сектором, уз одређена подстицајна средства државе, што би могло допринети лакшем запошљавању, а последично и учвршћивању одлуке бившег осуђеника да одустане.

Независно од свих мана нашег система, можемо закључити да успех у примени третмана током извршења казне затвора и примена условног отпуста имају несумњив значај у процесу одустајања јер значајно утичу на смањење поврата. Како је у наше истраживање било укључено око 40% лица која су у периоду од 2015. до 2017. године условно отпуштена из КПЗ Сремска Митровица, што је репрезентативан узорак, а време провере износило приближно пет година (минимално око три године и пет месеци), додатно је потврђен значај добијених резултата који би могао да се рефлектује и на остале казнено-поправне установе у земљи. Креирани модели предикције, који у случају условног отпуста правилно класификују 88%, односно у случају поврата 74% случајева, могу да послуже за нека даља, опсежнија истраживања у казнено-поправним заводима општег типа у Србији. Наглашавамо да је у свакој од три студије прикупљен велики број података који су изван истраживачких питања нашег рада, што је отворило врата за даља испитивања на тему одустајања.

Као и сваком истраживању, и нашем се могу упутити одређене критике, међу којима су најзначајније следеће.

Прво, иако значајни, резултати дају јасну слику примене третмана у КПЗ Сремска Митровица, али не и у другим установама у земљи. Будући да се затворске средине могу разликовати од установе до установе, не можемо изводити закључке за цео систем извршења казне затвора у Србији. Уз то, добијени резултати не осликавају стање у окружним затворима, који су по много чему специфични, што важи за краткотрајне казне лишења слободе и захтева додатна истраживања.

Друго, како је одустајање вишеслојан процес на који утичу бројни системски и друштвени фактори, за његово боље разумевање нужно је сагледати и ставове бивших осуђеника, како би се добила потпуна слика о њиховом виђењу третмана, значају подршке и генерално стилу живота који воде изван затворских ћелија. По природи ствари, у нашем истраживању нисмо могли да интервјуишемо та лица, али је остављен простор да се одређене квалитативне студије спроведу са оним лицима која су се поново нашла у систему, како би се утврдило који су фактори ризика допринели да она наставе грађење криминалних каријера и шта би могло да поспеши њихово одустајање.

Треће, услед пандемије која је изазвана заразном болешћу COVID-19, није било могуће спровести фокус групу ни са лицима која су тренутно на издржавању казне затвора, што би нам дало значајно ширу слику о виђењу третмана, условног отпуста и одустајања из угла осуђеника који се тренутно налазе у систему.

Четврто, спроведене квалитативне студије су дале многе значајне одговоре на све оно чиме смо се бавили, али треба имати у виду да смо на тај начин добили искључиво посредна сазнања о проблемима са којима се (бивши) осуђеници сусрећу по отпусту.

Пето, повезано са најновијим правцима у пенолошким истраживањима, нисмо испитивали квалитет живота у затворима, који, према многобројним сазнањима, има велики значај у процесу одустајања.

На крају, свесни смо да је третман само један од многобројних чинилаца који се налазе на путу ка одустајању, али је то први, а можда и најважнији корак ка остварењу тог циља, макар када говоримо о лицима осуђеним на казну затвора. Истраживање које смо спровели дало је значајне одговоре на нека од питања која се тичу тог процеса, при чему је то само делић велике слагалице којој нема краја. У овом тренутку се може бранити став да су током (најмање) трогодишњег периода праћења она лица која су имала успех у третману и која су условно отпуштена у значајном броју *привремено* одустала од даљег криминалног понашања, тј. *одржала континуитет* у друштвено прихватљивом понашању. Време ће показати колико је њих трајно одустало, што као отворено питање остављамо за нека наредна истраживања. Ослањајући се на полазне делове нашег рада и бројне дилеме које прате третман и пенолошку теорију и праксу, оптимистично ћемо закључити да нешто ипак делује – *Something works!*

ЛИТЕРАТУРА

1. Ackerman, A. R., Sacks, M., Furman, R. (2014) The New Penology Revisited: The Criminalization of Immigration as a Pacification Strategy, *Justice Policy Journal*, 11(1): 1-20.
2. Alimpić, M. (2021) Upotreba tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka u postupku odlučivanja o puštanju osuđenog na uslovni otpust (opravdanost ili ne?), In: S. Bejatović (ed.) *Videolink i druga tehnička sredstva kao načini preduzimanja procesnih radnji u kaznenom postupku (norma, praksa i poželjni slučajevi širenja mogućnosti primene)*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 259-270.
3. Alimpić, M. (2016) Uslovni otpust u praksi sudova sa područja novosadske apelacije, In: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 407-425.
4. Alós, R. et al. (2015) Effects of Prison Work Programmes on the Employability of Ex-prisoners, *European Journal of Criminology*, 12(1): 35-50.
5. Ambrož, M., Šugman Stubbs, K. (2011) Conditional Release (Parole) in Slovenia: Problems and Possible Solutions, *The Prison Journal*, 91(4): 467-488.
6. Andenaes, J. (1966) The General Preventive Effects of Punishment, *University of Pennsylvania Law Review*, 114 (7): 949-983.
7. Andersen, L. H., Wildeman, C. (2015) Measuring the Effect of Probation and Parole Officers on Labor Market Outcomes and Recidivism, *Journal of Quantitative Criminology*, 31(6): 629-652.
8. Armstrong, R. (2016) Living in Faith on Parole in Bible Belt USA, In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 105-139.
9. Armstrong, D. (2004) A Risky Business? Research, Policy, Governmentality and Youth offending, *Youth Justice*, 4: 100-116.
10. Arrigo, B. A., Milovanovic, D. (2009) *Revolution in Penology: Rethinking the Society of Captives*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham.
11. Atanacković, D. (1988) *Penologija*, Naučna knjiga, Beograd.
12. Ayers, C. D. et al. (1999) Assessing Correlates of Onset, Escalation, De-escalation, and Desistance of Delinquent Behavior, *Journal of Quantitative Criminology*, 15: 277-306.
13. Barry, M. (2019) 'Walking on Ice': The Future of Parole in a Risk-Obsessed Society, *Theoretical Criminology*, 25(2): 1-18.
14. Barry, M. (2016) On the Cusp of Recognition: Using Critical Theory to Promote Desistance Among Young Offenders, *Theoretical Criminology*, 20(1): 91-106.
15. Baskin, D. R., Somers, B. I. (1998) *Casualties of Community Disorder: Women's Careers in Violent Crime*, CO: Westview Press, Boulder.
16. Batrićević, A. (2021) *Sloboda u krugu*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
17. Batrićević, A. (2019a) *Druga šansa: rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
18. Batrićević, A. (2019b) Životinje i tretman prestupnika zavisnih od opojnih droga: domašaj, perspektive i italijansko iskustvo, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57(2): 59-75.

19. Beckmann, M. M. (2016) Walk the Line: Assessing Prison Conduct for Parole in the Netherlands. In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 77-104.
20. Best, D. *et al.* (2017) Mapping Social Identity Change in Online Networks of Addiction Recovery, *Addiction Research & Theory*, 26(3): 163-173.
21. Bloom, D. (2012) A Signaling Approach to Criminal Desistance through Transitional Job Programs, *Criminology & Public Policy*, 11(1): 99-99.
22. Blumstein, A., Cohen, J. (2009) Karakteristike kriminalnih karijera, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 460-468.
23. Bonta, J. *et al.* (2008) Exploring the Black Box of Community Supervision, *Journal of Offender Rehabilitation*, 47(3): 248–270.
24. Bottoms, A., Shapland, J. (2020) Introducing ‘desistance’ into criminal justice supervision policies and practices: possibilities and challenges, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 249-277.
25. Bottoms, A. (2002) Morality, crime, compliance and public policy, In: A. Bottoms, M. Tonry (eds.) *Ideology, Crime and Criminal Justice: A Symposium in Honour of Sir Leon Radzinowicz*, Willan Publishing, Cullompton, 20-51.
26. Brame, R. *et al.* (2018) Recidivism in a Sample of Serious Adolescent Offenders, *Journal of Quantitative Criminology*, 34: 167-187.
27. Brown, M., Ross, S. (2010) Mentoring, Social Capital and Desistance: A Study of Women Released from Prison, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 43(1): 31-50.
28. Bushway, S. D. *et al.* (2001) An Empirical Framework for Studying Desistance as a Process, *Criminology*, 39(2): 491-515.
29. Bushway, S. D., Apel, R. (2012) Overview of: “A Signaling Perspective on Employment-Based Reentry Programming: Training Completion as a Desistance Signal”, *Criminology & Public Policy*, 11(1): 17-20.
30. Bushway, S. D., Thornberry, T. P., Krohn, M. D. (2003). Desistance as a Developmental Process: A Comparison of Static and Dynamic Approaches, *Journal of Quantitative Criminology*, 19(2): 129-153.
31. Cale, J. *et al.* (2019) Australian Prison Vocational Education and Training and Returns to Custody Among Male and Female Ex-Prisoners: A Cross-Jurisdictional Study, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 52(1): 129-147.
32. Calverley, A. (2020) Exploring Processes of Desistance by Ethnic Status: The Confluence of Community, Familial and Individual Processes, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 75.
33. Calverley, A. (2013) *Culture of Desistance: Rehabilitation, Reintegration and Ethnic Minorities*, Routledge, Abingdon.
34. Carson, E. A. (2018) *Prisoners in 2016*, Washington DC: Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice.
35. Casey-Acevedo, K., Bakken, T., Karle, A. (2004) Children Visiting Mothers in Prison: The Effects on Mother’s Behaviour and Disciplinary Adjustment, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 37(3): 418-430.
36. Champion, D. J. (2008) *Probation, Parole, and Community Corrections*, Pearson Prentice Hall, New Jersey.

37. Chouhy, C., Cullen, F. T., Lee, H. (2020) A Social Support Theory of Desistance, *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 6(2): 204-223.
38. Clarke, R. V. (2010) Crime Science, In: E. McLaughlin, T. Newburn (eds.) *The Sage Handbook of Criminological Theory*, Sage, London, 271-283.
39. Clemmer, D. (2009) Prizonizacija, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 516-519.
40. Cobbina, J. E. (2010) Reintegration Success and Failure: Factors Impacting Reintegration Among Incarcerated and Formerly Incarcerated Women, *Journal of Offender Rehabilitation*, 49(3):210-232.
41. Cochran, J. C. (2014) Breaches in the Wall: Imprisonment, Social Support, and Recidivism, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 51, 200-229.
42. Cohen, S. (2009) Ljudska prava i zločini države: kultura poricanja, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 493-508.
43. Copp, J. E. et al. (2020) Desistance From Crime During the Transition to Adulthood: The Influence of Parents, Peers, and Shifts in Identity, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 57(3): 294-332.
44. Coyle, A. (2008) The treatment of prisoners: International standards and case law, *Legal and Criminological Psychology*, 13: 219-230.
45. Cullen, F. T. (2013) Rehabilitation: Beyond Nothing Works, *Crime and Justice*, 42(1): 299-376
46. Cullen, F. T. (2005) The Twelve People who Served Rehabilitation: How the Science of Criminology Made a Difference, *Criminology*, 43(1): 1-42.
47. Daly, K. (2017) Sexual violence and victims' justice interests, In: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*, Routledge, Abingdon, 108-139.
48. Deirdre, H. (2020) Structuring Desistance: Exploring Socio-Cultural Pathways to Change in Ireland, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 181-202.
49. Dillien, T. et al. (2020) The neuropsychology of child sexual offending: A systematic review, *Aggression and Violent Behavior*, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101406>.
50. Dimovski, D., Popović, I. (2017) Uslovni otpust - normativni i praktični aspekt, *NBP - Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 2: 47-59.
51. Doherty, E. E., Ensminger, M. E. (2013) Marriage and Offending Among a Cohort of Disadvantaged African Americans, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 50(1): 104-131.
52. Durose, M. R., Cooper, D. A., Snyder, H. N. (2015) *Recidivism of Prisoners Released in 30 States in 2005: Patterns from 2005 to 2010*, U.S. Department of Justice: Office of Justice Programs: Bureau of Justice Statistics, Washington.
53. Ellis, T., Marshall, P. (2000) Does Parole Work? A Post-Release Comparison of Reconviction Rates for Paroled and Non-Paroled Prisoners, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 33(3): 300-317.
54. Escarela, G., Francis, B., Soothill, K. (2000) Competing Risks, Persistence, and Desistance in Analyzing Recidivism, *Journal of Quantitative Criminology*, 4: 385-414.
55. Eysenck, H. (2009) Teorija ličnosti i problem kriminaliteta, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 208-220.

56. Ezzel, M. E. (2007) The Effect of Criminal History Variables on the Process of Desistance in Adulthood Among Serious Youthful Offenders, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 31, 28-49.
57. Fagan, A. A., Western, J. (2005) Escalation and Deceleration of Offending Behaviours From Adolescence to Early Adulthood, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 38(1): 59-76.
58. Farmer, M, Beech, A. R., Ward, T. (2011) Assessing Desistance in Child Molesters: A Qualitative Analysis, *Journal of Interpersonal Violence*, 27(5): 930-950.
59. Farrall, S. (2020) The Architecture of Desistance: Exploring the Structural Sources of Desistance and Rehabilitation, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 3-27.
60. Farrall, S., Maruna, S. (2004) Desistance-focused criminal justice policy research: Introduction to a special issue on desistance from crime and public policy, *The Howard Journal of Criminal Justice*, 43(4): 358-367.
61. Farrall, S., Bowling, B. (1999) Structuration, Human Development and Desistance from Crime, *The British Journal of Criminology*, 39(2): 253-268.
62. Farrall, S. (1995) 'Why the people stop offending?', *Scottish Journal of Criminal Justice Studies*, 1: 51-59.
63. Farrington, D. P., Hawkins, J. D. (1991) Predicting Participation, Early Onset, and Later Persistence in Officially Recorded Offending, *Criminal Behaviour and Mental Health*, 1, 1-33.
64. Farrington, D. P. (2015) Prospective Longitudinal Research on the Development of Offending, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(3): 314-335.
65. Farrington, D. P. (2013) Longitudinal and Experimental Research in Criminology, *Crime and Justice*, 42(1): 453-527.
66. Farrington, D. P. (2005) The Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP) Theory. In: D. P. Farrington (ed.) *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending*, NJ: Transaction, New Brunswick, 73-92.
67. Farrington, D. P. (2002) Multiple risk factors for multiple problem violent boys. In: R. R. Corrado *et al.* (eds.) *Multi-problem violent youth: A foundation for comparative research on needs, interventions and outcomes*, IOS Press, Amsterdam, 23-34.
68. Farrington, D. P. (1994) Childhood, Adolescent, and Adult Features of Violent Males, In: L. R. Huesmann (ed.) *Aggressive behaviour: Current perspective*, Springer, Boston, 215-240.
69. Farrington, D. P. (1986) Age and crime. In: M. Tonry, M. Morris (eds.) *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, University of Chicago Press, Chicago, (7) 189-250.
70. Feeley, M. M., Simon, J. (1992) The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications, *Criminology*, 30(4): 449-474.
71. Fingerman, K. L. *et al.* (2012) Relationships between Young Adults and Their Parents, In: A. Booth *et al.* (eds.) *Early Adulthood in Family Context*, Springer, New York, 133-164.
72. Fitzpatrick, C. (2011) What is Difference between 'Desistance' and 'Resilience'? Exploring the Relationship between Two Key Concepts, *Youth Justice*, 11(3): 221-234.
73. Flynn, N. (2011) *Criminal Behaviour in Context: Space, Place and Desistance from Crime*, Routledge, New York, 210-212.

74. Fortin-Dufour, I., Brassard, R. (2014) The convert, the remorseful and the rescued: Three different processes of desistance from crime, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 47(3): 313-335.
75. Fox, K. J. (2016) Civic Commitment: Promoting Desistance Through Community Integration, *Punishment & Society*, 18(1): 69-94.
76. Fox, K. J. (2015) Theorising Community Integration as Desistance-Promotion, *Criminal Justice and Behaviour*, 42(1): 82-94.
77. Fox, B. H., Farrington, D. P. (2016) Is the Development of Offenders Related to Crime Scene Behaviors for Burglary? Including Situational Influences in Developmental and Life-Course Theories of Crime, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(16): 1897-1927.
78. Fox, B. H., Jennings, W., Piquero, A. R. (2014) Serious, Chronic, and Violent Offenders, In: W. Church, D. Springer (eds.), *Juvenile Justice Sourcebook: Past, Present and Future*, NY: Oxford University Press, New York, 554-579.
79. Gadd, D., Farral, S. (2004) Criminal Careers, Desistance and Subjectivity: Interpreting men's narratives of change, *Theoretical Criminology*, 8(2): 123-156.
80. Gålnander, R. (2019) Desistance from Crime - to What? Exploring Future Aspirations and Their Implications for Processes of Desistance, *Feminist Criminology*, 15(3): 1-23.
81. Gordon, D. R. (1990) *The Justice Juggernaut: Fighting Street Crime, Controlling Citizens*, Rutgers University Press, New Brunswick.
82. Gottfredson, M. R., Hirschi, T. (1990) *A General Theory of Crime*, CA: Stanford University Press, Stanford.
83. Gray, P., Simmonds, L., Annison, J. (2016) *The resettlement of women offenders: learning the lessons*, Plymouth University: Criminology and Criminal Justice, Plymouth.
84. Göbbels, S., Ward, T., Willis, G. M. (2012) An Integrative Theory of Desistance from Sex Offending, *Aggression and Violent Behavior*, 17: 453-462.
85. Hall, L., Best, D., Musgrove, A. (2020) Recovery and Communities: The Role of Structure in Stable Addiction Recovery and Desistance, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 227-245.
86. Hallet, M., McCoy, J. S. (2015) Religiously Motivated Desistance: An Explanatory Study, *International Journal of Offender Comparative Criminology*, 59(8): 855-872.
87. Halsey, M., Armstrong, R., Wright, S. (2017) F*ck It: Matza and the Mood of Fatalism in the Desistance Process, *British Journal of Criminology*, 57(5): 1041-1060.
88. Halsey, M. (2016) Prisoner (Dis)Integration in Australia: Three Stories of Parole and Community Supervision, In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 171-190.
89. Hampson, K. S. (2018) Desistance Approaches in Youth Justice - The Next Passing Fad or a Sea-Change for the Positive?, *Theoretical Criminology*, 18(1): 18-33.
90. Hannah-Moffat, K. (2004) Losing Ground: Gendered Knowledges, Parole Risk, and Responsibility, *Social Politics*, 11(3): 363-385.
91. Hannah-Moffat, K., Yule, C. (2011) Gaining Insight, Changing Attitudes and Managing 'Risk': Parole Release Decisions for Women Convicted of Violent Crime, *Punishment & Society*, 13(2): 149-175.

92. Hannem, S. (2013) Experiences in Reconciling Risk Management and Restorative Justice: How Circles of Support and Accountability Work Restoratively in the Risk Society, *Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 57: 269-288.
93. Hanrahan, K., Gibbs, J. J., Zimmerman, S. E. (2005) Parole and Revocation: Perspectives of Young Adult Offenders, *The Prison Journal*, 85(3): 251-269.
94. Hanson, R. K. (2018) Long Term Recidivism Studies Show That Desistance is the Norm, *Criminal Justice and Behavior*, 45(9): 1340-1346.
95. Harris, D. A. (2017) Desistance From Sexual Offending: Behavioral Change Without Cognitive Transformation, *Journal of Interpersonal Violence*, 32(20): 3049-3070.
96. Huard, Dž. (2015) *Stanje u zatvorima* (prevod knjige *The State of Prisons*), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
97. Herrera, V. M., Wiersma, J. D., Cleveland, H. H. (2010) Romantic Partners' Contribution to the Continuity of Male and Female Delinquent and Violent Behavior, *Journal of Research on Adolescence*, 21(3): 608-618.
98. Hirshi, T. (2009) Kontrolna teorija delinkvencije, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 303-311.
99. Hoffman, P. B., Beck, J. L. (1984) Burnout: Age at Release from Prison and Recidivism, *Journal of Criminal Justice*, 12(6): 617-623.
100. Höing, M., Bogaerts, S., Vogelvang, B. (2016) Helping Sex Offenders to Desist Offending: The Gains and Drains for CoSa Volunteers - A Review of the Literature, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 28(5): 364-402.
101. Houser, K. A., Saum, C. A., Hiller, M. L. (2019) Mental Health, Substance Abuse, Co-Occurring Disorders, And 3-Year Recidivism of Felony Parolees, *Criminal Justice and Behavior*, 46(9): 1237-1254.
102. Houston, S. (2010) Building resilience in a children's home: Results from an action research project. *Child and Family Social Work*, 15(3): 357-368.
103. Howard, P. D., Barnett, G. D., Wakeling, H. C. (2015) Predicting Nonsexual Violent Reoffending by Sexual Offenders: A Comparison of Four Actuarial Tools, *Legal and Criminological Psychology*, 20: 267-287.
104. Ignjatović, Đ. (2022) *Metodologija istraživanja kriminaliteta sa metodikom izrade naučnog rada*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
105. Ignjatović, Đ. (2018) *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
106. Ignjatović, Đ. (2016) *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
107. Игњатовић, Ђ. (2016) Условни отпуст - правна и пенилошка анализа, *Анали Правног факултета у Београду*, 64(1): 31-66.
108. Ignjatović, Đ. (2015) Kriminalitet maloletnika: stara tema i nove dileme, In: I. Stevanović (ed.) *Maloletnici kao učinioci i kao žrtve krivičnih dela i prekršaja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 19-38.
109. Ignjatović, Đ. (2013) Normativno uređenje izvršenja vanzavodskih krivičnih sankcija u Srbiji, *Crimen*, 4(2): 144-175.
110. Ilijić, Lj. (2022) *Образовање осуђеника: од ресоцијализације до трансформације*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

111. Ilijić, Lj. (2021) Zatvorska socijalna klima: pojam, faktori i značaj zatvorske socijalne klime, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 40(2-3): 59-76.
112. Ijijić, Lj., Milićević, M., Vujičić, N. (2020) Characteristics of the Population of Persons With Compulsory Drug Addiction Treatment as a Security Measure in Serbia, In: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 405-426.
113. Ilijić, Lj. (2019) Odustajanje od kriminala - pojam, faktori i teorijske osnove, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(1): 65-81.
114. Илијић, Љ. (2016) *Утицај образовања и професионалног оспособљавања на редукацију рецидивизма код осуђених лица - докторска дисертација*, Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд.
115. Ilijić, Lj. (2014) Obrazovanje i profesionalno osposobljavanje osuđenih lica kao važan faktor redukcije recidivizma, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 52(1): 121-131.
116. Ilijić, Lj., Maljković, M. (2015) Postinstitucionalni tretman osuđenika, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31(1): 181-191.
117. Irwin, J., Owen, B. (2011) Harms and the Contemporary Prison, In: A. Liebling, S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*, Routledge, New York, 94-117.
118. Jones, N. J., Brown, S. L., Zamble, E. (2010) Predicting Criminal Recidivism in Adult Male Offenders, *Criminal Justice and Behavior*, 37(8): 860-882.
119. Jonson, C. L., Cullen, F. T. (2015) Prisoner Reentry Programs, *Crime and Justice*, 44(1): 517-575.
120. Jordan, C. E., Campbell, R., Follingstad, D. (2010) Violence and women's health: The Impact of Physical, Sexual, and Psychological Aggression, *Annual Review of Clinical Psychology*, 6: 607-628.
121. Јованић, Г. (2012) *Стандардизација поступка условног отпуста као мера заштите од рецидива - докторска дисертација*, Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд.
122. Jovanović, S., Vujičić, N. (2022) Requirements of the Istanbul Convention in Domestic Criminal Law and Court Practice, In: D.V. Popović, I. Kunda, Z. Meškić, Omerović, E. (eds) *Balkan Yearbook of European and International Law 2021*, Springer, Cham, 213-238.
123. Jovašević, D. (2020) Neovlašćena proizvodnja i promet opojnih droga u savremenom krivičnom pravu (Nemačka, Švajcarska, Francuska i Rusija), In: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 203-220.
124. Jovašević, D., Stevanović, Z. (2012) *Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
125. Jülich, S., Landon, F. (2017) Achieving justice outcomes: Participants of Project Restore's restorative processes, In: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*, Routledge, Abingdon, 192-211.
126. Karić, T. (2020) *Socijalna konstrukcija pomirenja između Srba i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini - doktorska disertacija*, Univerzitet u Novom Sadu: Filozofski fakultet - odsek za Psihologiju, Novi Sad.
127. Karić, T., Međedović, J., Petrović, B. (2019) Neujednačen tretman lica prema kojima se primenjuju medicinske mere bezbednosti? Karakteristike lica i primene mera, In: I. Stevanović,

- N. Vujičić (eds.) *Kazneno pravo i medicina*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 181-194.
128. Kazemian, L. (2007) Desistance From Crime: Theoretical, Empirical, Methodological and Policy Considerations, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 5-27.
 129. King, S. (2013) Early Desistance Narratives: A Qualitative Analysis of Probationers' Transitions Towards Desistance. *Punishment and Society*, 15(2), 147–165.
 130. Kirkwood, S. (2016) Desistance in Action: An Interactional Approach to Criminal Justice Practice and Desistance from Offending, *Theoretical Criminology*, 20(2): 220-237.
 131. Knežić, B. (2017) *Образovanje osuđenika: način da se bude slobodan*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
 132. Кнежић, Б. (2011) Затворска казна: репресија и/или ресоцијализација, У: Л. Крон, Б. Кнежић (ур.) *Криминал и државна реакција: феноменологија, могућности, перспективе*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 327-339.
 133. Krstić, N., Janković, B., Krstić, M. (2016) О условном отпусту из угла службеника третмана, In: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 465-475.
 134. Krueger, R. A., Casey, M. A. (2009) *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, Sage Publications, Thousand Oaks.
 135. Kurlychek, M. C., Brame, R., Bushway, S. D. (2006) Scarlet Letters and Recidivism: Does an Old Criminal Record Predict Future Offending, *Criminology & Public Policy*, 5(3): 483-504.
 136. Константиновић Вилић, С., Костић, М. (2006) *Пенологија*, СВЕН, Ниш.
 137. Кузмановић, М. (2018) *Утицај специјализованог пеналног третмана на редуkcију ризика рецидивизма код сексуалних делинквената*, докторска дисертација одбрађена на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Београд.
 138. Laub, J. H. & Sampson, R. J. (2001) Understanding Desistance from Crime, *Crime and Justice*, 28, 1-69.
 139. Liebling, A. (2011) Moral Performance, Inhuman and Degrading Treatment and Prison Pain, *Punishment & Society*, 13, 530-550.
 140. Liebling, A., Maruna, S. (2011) Introduction: The Effects of Imprisonment Revisited, In: A. Liebling, S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*, Routledge, New York, 1-29.
 141. Liebling, A., Price, D., Shefer, G. (2010) *The Prison Officer*, Willan Publishing, Abingdon.
 142. Link, B. G., Phelan, J. C. (2001) Conceptualizing Stigma, *Annual Review of Sociology*, 27: 363-385.
 143. Loeber, R. et al. (1991) Initiation, Escalation, and Desistance in Juvenile Offending and Their Correlates, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82, 36-82.
 144. Loeber, R., Le Blanc, M. (1990) Toward Developmental Criminology, *Crime and Justice*, 12: 375-473.
 145. Lukić, N. (2018) Третман осуђеника зависних од психоактивних супстанци - теоријска разматрања, In: Ђ. Ignjatović (ed.) *Дрога и наркоманија: правни, криминолошки, социолошки и медицински проблеми*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 292-306.

146. Lussier, P., Cale, J. (2013) Beyond Sexual Recidivism: A Review of the Sexual Criminal Career Parameters of Adult Sex Offenders, *Aggression and Violent Behavior*, 18: 445-457.
147. Ljubičić, M. (2020) How the Citizens of Serbia Fight Drugs? An Analysis of the Online Discourse of the Civic Association St. Sava from Lazarevac, In: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 311-326.
148. Ljubičić, M., Ignjatović, Đ. (2019) Sociološka analiza terapijskih praksi u psihijatrijskim ustanovama za izvršenje mera bezbednosti, In: I. Stevanović, N. Vujičić (eds.) *Kazneno pravo i medicina*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 91-104.
149. Mair, G., Burke, L. & Taylor, S. (2006) 'The Worst tax form you've ever seen'? Probation officers' views about OASys. *Probation Journal*, 53(1): 7-23.
150. Maruna, S. (2004) Desistance From Crime and Explanatory Style, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 20(2): 184-200.
151. Maruna, S., LeBel, T. P., Lanier, C. (2003) Generativity behind Bars: Some "Redemptive Truth" About Prison Society, In: E. de St. Aubin, D. P. McAdams, T.-C. Kim (eds.) *The Generative Society: Caring for Future Generations*, American Psychological Association, Washington DC, 131-151.
152. Maruna, S. (2001) Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives, American Psychological Association, Washington, DC.
153. Martinson, R. (1979) New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform, *Hofstra Law Review*, 7: 243-258.
154. Matejkowski, J., Caplan, J.M., Wiesel Cullen, S. (2010) The Impact of Several Mental Illness on Parole Decisions: Social Integration Within a Prison Setting, *Criminal Justice and Behavior*, 37(9): 1005-1029.
155. Mayring, P. (2014) *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Open Access Repository.
156. McAlinden, A-M. (2011) The Reintegration of Sexual Offenders: From a 'Risks-' to a 'Strengths-Based' Model of Offender Resettlement, In: S. Farrall, M. Hough & S. Maruna (eds.) *Escape Routes: Contemporary Perspectives on Life after Punishment*, Routledge, London, 158-181.
157. McAra, I., McVie, S. (2007) Youth Justice? The Impact of System Contact on Patterns of Desistance From Offending, *European Journal of Criminology*, 4(3): 81-106.
158. McGrath, R. J., Lasher, M. P., Cumming, G. F. (2012) The Sex Offender Treatment Intervention and Progress Scale (SOTIPS): Psychometric properties and incremental predictive validity with Static-99R, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 24: 431-458.
159. McMahon, G., Jump, D. (2018) Starting to Stop: Young Offenders' Desistance from Crime, *Theoretical Criminology*, 18(1): 3-17.
160. McNeill, F. (2012) Four forms of 'offender' rehabilitation: Towards an interdisciplinary perspective, *Legal and Criminological Psychology*, 17(1): 18-36.
161. Mears, D. P. *et al.* (2016) Recidivism and Time Served in Prison, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 106(1): 83-124.

162. Međedović, J., Vujičić, N. (2022) How dark is the personality of murderers? Psychopathy, Machiavellianism, and sadism in homicide offender, *Personality and Individual Differences*, 197(7): doi.org/10.1016/j.paid.2022.111772.
163. Međedović, J., Petrović, B., Vujičić, N. (2019) *Analiza primene mera bezbednosti medicinskog karaktera u krivičnompravnom sistemu Republike Srbije*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
164. Mesters, G., Geest, V., Bijleveld, C. (2016) Crime, Employment and Social Welfare: An Individual-Level Study on Disadvantaged Males, *Journal of Quantitative Criminology*, 32: 159-190.
165. Miller, M. K., Lindsey, S. C., Kaufman, J. A. (2014) The Religious Conversion and Race of a Prisoner: Mock Parole Board Members' Decisions, Perceptions, and Emotions, *Legal and Criminological Psychology*, 19: 104-130.
166. Milutinović, M. (1988) *Penologija*, Savremena administracija, Beograd.
167. Милутиновић, М. (1978) Проблеми и тенденције у савременој пенеолошкој теорији и пракси, *Отисак из Гласа СССР VII Српске академије наука и уметности, одељење друштвених наука*, књ. 20, 238.
168. Миљуш, И. (2022) *Начело једнакости „оружја“ у кривичном поступку*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.
169. Morash, M. (2016) The Connection of Probation / Parole Officer Actions to Women Offenders' Recidivism, *Criminal Justice and Behavior*, 43(4): 506-524.
170. Morizot, J., Le Blanc, M. (2007) Behavioral, Self, and Social Control Predictors of Desistance From Crime, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 50-71.
171. Murray, C. (2010) Conceptualising young people's strategies of resistance to offending's as 'active resilience', *British Journal of Social Work*, 40(1): 115-132.
172. Murray, J., Farrington, D. P., Eisner, M. P. (2009) Drawing Conclusions about Causes from Systematic Reviews of Risk Factors: The Cambridge Quality Checklists, *Journal of Experimental Criminology*, 5: 1-23.
173. Myers, W. C. et al. (2010) Sexual sadism, psychopathy, and recidivism in juvenile sexual murderers, *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 7(1): 4-58.
174. Nagin, D. S. (2005) *Group-based modeling of development over the life course*, MA: Harvard University Press, Cambridge.
175. Nedeljković, D. (2020) Primena psihosocijalnog tretmana zavisnika u Kaznenopopravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, In: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 439-456.
176. Newton, D. et al. (2018) The Impact of Vocational Education and Training Programs on Recidivism: A Systematic Review of Current Experimental Evidence, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 62(1): 187-207.
177. Novaković, M. (2018) Program rada sa osuđenim licima baziran na njihovoj interakciji sa psijima, *Crimen*, 9(3): 321-336.
178. Nugent, B., Schinkel, M. (2016) The Pains of Desistance, *Criminology & Criminal Justice*, 16(5): 568-584.
179. Nurco, D. N. (1998) A Long-term Program of Research on Drug Use and Crime, *Substance Use & Misuse*, 33(9): 1817-1837.

180. O'hEocha, C., Wang, X., Conboy, K. (2012) The use of focus groups in complex and pressurised IS studies and evaluation using Klein & Myers principles for interpretive research, *Information Systems Journal*, 22(3): 235-256.
181. Olesen, A., Strogaard, A. (2016) Released from Prison in Denmark: Experiences vs. Ambitions, In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 49-76.
182. Opsal, T. (2015) "It's Their World, so You've Just Got to Get Through": Women's Experiences of Parole Governance, *Feminist Criminology*, 10(2): 188-207.
183. Ostermann, M. (2013) Active Supervision and Its Impact Upon Parolee Recidivism Rates, *Crime & Delinquency*, 59(4): 487-509.
184. Österman, L. (2020) Structural 'ladders' and the female path to desistance: comparative lessons from Sweden and England, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 55-74.
185. Paternoster, R., Bushway, S. (2009) Desistance and the "Feared Self": Toward an Identity Theory of Criminal Desistance, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 99(4): 1103-1156.
186. Pavićević, O., Bulatović, A., Ilijić, Lj. (2019) *Otpornost: asimetrija makro-diskursa i mikro procesa*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
187. Peters, D. J. *et al.* (2015) Parole Recidivism and Successful Treatment Completion: Comparing Hazard Models Across Propensity Methods, *Journal of Quantitative Criminology*, 31: 149-181.
188. Petrich, D. (2016). Theorizing Desistance-Promotion in Circle Processes: The Role of Community in Identity Transformation, *Restorative Justice: An International Journal*, 4(3): 388-409.
189. Piquero, A. R. (2015) What we know and what we need to know about developmental and life-course theories, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(3): 336-344.
190. Piquero, A. R. (2012) Obeying Signals and Predicting Future Offending, *Criminology & Public Policy*, 11(1): 51-59.
191. Piquero, A. R. (2008) Taking Stock on Developmental Trajectories of Criminal Activity over the Life Course, In: A. M. Liberman (ed.) *The Long View of Crime: A Synthesis of Longitudinal Research*, Springer, New York, 23-78.
192. Piquero, A. R., Farrington, D. P., Blumstein, A. (2003) The Criminal Career Paradigm, *Crime and Justice*, 30, 359-506.
193. Popadić, D., Pavlović, Z., Žeželj, I. (2018) *Alatke istraživača*, CLIO & Institut za psihologiju, Beograd.
194. Porter, S., Brinke, L., Wilson, K. (2009) Crime Profiles and Conditional Release Performance of Psychopathic and Non-Psychopathic Sexual Offenders, *Legal and Criminological Psychology*, 14: 109-118.
195. Rettinger, L. J., Andrews, D. A. (2010) General Risk and Need, Gender Specificity, and the Recidivism of Female Offenders, *Criminal Justice and Behavior*, 37(1): 29-46.
196. Ristivojević, B. (2012) Normativna kriminalno-politička kretanja u materijalnom krivičnom zakonodavstvu Srbije od donošenja KZ: temeljno opredeljenje zakonodavca ili incident, *Crimen*, 3(2): 187, 170-190.

197. Robertson, L. *et al.* (2006) Promoting desistance and resilience in young people who offend, *The Scottish Journal of Crime and Justice Studies*, 12: 56-73.
198. Rodermond, E. *et al.* (2016) Female Desistance: A Review of Literature, *European Journal of Criminology*, 13(1): 3-28.
199. Roeyen Van, S. *et al.* (2017) Desistance in Drug-Using Offenders: A Narrative Review, *European Journal of Criminology*, 14(5): 606-625.
200. Sampson, R., Laub, J. (2009) Zločin i devijantnost na životnom putu: značaj socijalnih veza u odraslom dobu. U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 453-459.
201. Sampson, R. J., Laub, J. H. (2005) A Life-Course View of the Development of Crime, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 602(1): 12-45.
202. Sandøy, T. A. (2019) Beyond personal reform: Adolescent drug-law offenders and the desistance process, *Punishment & Society*, 21(5): 578-595.
203. Scanlan, J. M. *et al.* (2020) Predicting Women's Recidivism Using the Dynamic Risk Assessment for Offender Re-Entry: Preliminary Evidence of Predictive Validity With Community-Sentenced Women Using a "Gender Neutral" Risk Measure, *Criminal Justice and Behavior*, 47(3): 251-270.
204. Schinkel, M. (2016) Experiences of Parole in Scotland: Stalled Lives. In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 219-242.
205. Schlager, M. D., Robbins, K. (2008) Does Parole Work? - Revisited: Reframing the Discussion of the Impact of Postprison Supervision on Offender Outcome, *The Prison Journal*, 88(2): 246-247.
206. Seltzer, J. A. (2000) Families Formed Outside of Marriage, *Journal of Marriage and the Family*, 62(4): 1247-1268.
207. Shapland, J., Bottoms, A. (2020) Offending, Victimization and Desistance: The Lives of Adult Young men from the Sheffield Desistance Study, In: S. Farrall (ed.) *The Architecture of Desistance*, Routledge, New York, 203-226.
208. Shapland, J., Bottoms, A. (2011) Reflections on social values, offending and desistance among young adult recidivists, *Punishment & Society*, 13(3): 256-282.
209. Sherman, L. W. *et al.* (1997) *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, and What's Promising*, National Institute of Justice, Washington.
210. Short, J. F. *et al.* (2000) Experimental Research in Criminal Justice Settings: Is There a Role for Scholarly Societies? *Crime and Delinquency*, 46: 295-298.
211. Shover, N., Thompson, C. (1992) Age, Differential Expectations And Crime Desistance, *Criminology*, 30(1): 89-104.
212. Skardhamar, T., Telle, K. (2012) Post-Release Employment and Recidivism in Norway, *Journal of Quantitative Criminology*, 28(4): 629-649.
213. Skeem, J. L. *et al.* (2014) Offenders with mental illness have criminogenic needs too: Toward recidivism reduction, *Law and Human Behavior*, 38(3): 214-224.
214. Soković, S. (2016) Uslovni otpust - penološki aspekt, In: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 387-400.

215. Soković, S. (2014) Uslovni otpust - sporna pitanja i savremena normativna rešenja, *Crimen*, 5(1): 35-49.
216. Soković, S. (2011a) Nova penologija - karakteristike i perspektive, *Pravni život*, 60(9): 823-836.
217. Soković, S. (2011b) Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta, *Crimen*, 2(2): 212-226.
218. Soyer, M. (2014) The Imagination of Desistance: A Juxtaposition of the Construction of Incarceration as a Turning Point and the Reality of Recidivism, *British Journal of Criminology*, 54: 91-108.
219. Sønderskov, K. M., Dinesen, P. T. (2014) Danish Exceptionalism: Explaining the Unique Increase in Social Trust Over the Past 30 Years, *European Sociological Review*, 30(6): 782-795.
220. Srnić, J., Vulević, D. (2016) *Moderno društvo i postpenalna praksa*, Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć - NEOSTART, Beograd.
221. Stanford, J. S., Arrigo, B. A. (2005) Lifting the Cover on Drug Courts: Evaluation Findings and Policy Concerns, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 49(3): 239-259.
222. Steffensmeier, D., Allan, E. (1996) Gender and Crime: Toward a Gendered Theory of Female Offending, *Annual Review of Sociology*, 22: 459-487.
223. Stevanović, I. (2020) *Izazovi u postpenalnom prihvatu maloletnih učinilaca krivičnih dela u Srbiji (norme, praksa i mere unapređenja)*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
224. Stevanović, I. et al. (2018) *Ekspertsko istraživanje i analiza povrata u Republici Srbiji*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
225. Stevanović, Z. (2014) *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
226. Стевановић, З. (2006). Могућности и ограничења изградње савременог затворског система, У: Д. Радовановић (ур.) *Ново кривично законодавство: дилеме и проблеми у теорији и пракси*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Виша школа унутрашњих послова, Београд, 581-589.
227. Stojanović, Z. (2015) *Krivično pravo - opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 335-336.
228. Stone, R. et al. (2018) Women on Parole, Identity Processes, and Primary Desistance, *Feminist Criminology*, 13(4): 382-403.
229. Strimple, E. O. (2003) A History of Prison Inmate-Animal Interaction Programs, *American Behavioral Scientist*, 47(1): 70-78.
230. Sykes, G. (2009) Muke zatvorenika, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 520-527.
231. Sykes, G., Matza, D. (2009) Tehnike neutralizacije, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 294-299.
232. Škulić, M. (2020) Osnovne krivičnopravne konsekvence upotrebe zabranjenih psihoaktivnih supstanci, In: M. Milićević, I. Stevanović (eds.) *Droga i narkomanija: pravni, kriminološki, sociološki i medicinski problemi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 33-56.

233. Škulić, M. (2016) Uslovni otpust sa stanovišta krivičnog materijalnog i krivičnog procesnog prava, In: I. Stevanović, A. Batrićević (eds.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 363-385.
234. Taylor, C. (2006) *Young people in Care and Criminal Behaviour*, Jessica Kingsley, London.
235. Theobald, D., Farrington, D. P., Piquero, A. R. (2015) Does a Birth of a First Child Reduce the Father's Offending?, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(1): 3-23.
236. Thomas, K. J., Vogel, M. (2019) Testing a Rational Choice Model of "Desistance:" Decomposing Changing Expectations and Changing Utilities, *Criminology*, 57(4): 687-714
237. Thornton, D. *et al.* (2019) Estimating Lifetime and Residual Risk for Individuals Who Remain Sexual Offense Free in the Community: Practical Applications, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 1-31.
238. Tracy, P. E., Kempf-Leonard, K. (1996) *Continuity and Discontinuity in Criminal Careers*, Plenum, New York.
239. Travis III, L. F., Stacey, J. (2010) A Half Century of Parole Rules: Conditions of Parole in the United States, 2008, *Journal of Criminal Justice*, 38(4): 604-608.
240. Trotter, C., Evans, P. (2012) An Analysis of Supervision Skills in Youth Probation, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 45(2): 255-273.
241. Turanovic, J. J., M. Tasca (2022) Conditions of Contact: Reexamining the Relationship between Prison Visitation and Recidivism, *Justice Quarterly*, 39(5): 923-952.
242. Uggen, C., Kruttschnitt, C. (1998) Crime in the Breaking: Gender Differences in Desistance, *Law & Society Review*, 32(2): 339-366.
243. Ungar, M. *et al.* (2008) The study of youth resilience across cultures: Lessons from a pilot study of measurement development, *Research in Human Development*, 5(3): 166-180.
244. Van Voorhis, P. *et al.* (2010) Women's Risk Factors and Their Contributions to Existing Risk/Needs Assessment: The Current Status of a Gender-Responsive Supplement, *Criminal Justice and Behavior*, 37(3): 261-288.
245. Vaughan, B. (2007) The internal narrative of desistance, *British Journal of Criminology*, 47(3): 390-404.
246. Vidal, S., Ouellet, F., Dubois, M-E. (2020) Walking Into the Sunset: How Criminal Achievement Shapes the Desistance Process: Criminal Achievement and the Desistance Process, *Criminal Justice and Behavior*, 22(10): 1-18.
247. Vîlcică, E. R. (2015) The Influence of Inmate Visitation on the Decision to Grant Parole: An Exploratory Study, *Journal of Criminal Justice*, 43(6): 498-509.
248. Villagra, C., Droppelmann, C. (2016) The Law, Practice and Experience of 'Conditional Freedom' in Chile: No Man's Land, In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 191-217.
249. Visher, C. A. (2017) Social Networks and Desistance, *Criminology & Public Policy*, 16(3): 749-752.
250. Visher, C. A. (2016) Unintended Consequences: Policy Implications of the NAS Report on Criminal Careers and Career Criminals, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 53(3): 306-320.

251. Vujičić, N., Stevanović, Z., Ilijić, Lj (2017) *Primena instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
252. Вујичић, Н., Карић, Т. (2020) Процена ризика и напредовање у третману у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, *Анали Правног факултета у Београду*, 68(1): 170-193.
253. Vujičić, N., Drndarević, N. (2022) Offenders and their Families in a Digital Environment: A Case study of PCI Sremska Mitrovica, In: I. Stevanović, M. Kolaković-Bojović (eds.) *Children and the Challenges of the Digital Environment*, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, 239-254.
254. Вујичић, Н. (2017) Разбојништво: криминолошки аспекти, у: Н. Кршљанин (ур.) *Идентитетски преображај Србије: прилози пројекту 2016 - колективна монографија*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 319-332.
255. Vujičić, N. (2015) Viktimogene predispozicije i faktori viktimizacije žrtava seksualnog nasilja, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(2): 199-231.
256. Вуковић, И. (2021) *Кривично право - општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.
257. Walker, K., Bowen, E., Brown, S. (2013) Desistance from Intimate Partner Violence: A Critical Review, *Aggression and Violent Behavior*, 18: 271-280.
258. Walters, G. D. (2020) Desistance and Identity: Do Reflected Appraisals as a Delinquent Impede the Crime-Reducing Effects of the Adolescent-to-Adult Transition?, *Criminal Justice Review*, 1-16.
259. Wan, W-Y., Poynton, S., Weatherburn, D. (2016) Does Parole Supervision Reduce the Risk of Re-Offending?, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 49(4): 497-511.
260. Ward, T. (2017) Restorative justice and the dual role problem confronting practitioners, In: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*, Routledge, Abingdon, 92-107.
261. Weaver, B., Barry, M. (2014) Risky Business? Supporting Desistance from Sexual Offending, In: K. McCartan (ed.) *Responding to Sexual Offending. Palgrave Studies in Risk, Crime and Society*, Palgrave Macmillan, London, 153-170.
262. Weaver, B. (2012) The Relational Context of Desistance: Some Implications and Opportunities for Social Policy, *Social Policy & Administration*, 46(4): 395-412.
263. Werb, D. et al. (2016) The Effectiveness of Compulsory Drug Treatment: A Systematic Review, *International Journal of Drug Policy*, 28: 1-9.
264. Werth, R. (2016) Breaking the Rules the Right Way: Resisting Parole Logics and Asserting Autonomy in the USA, In: R. Armstrong, I. Durnescu (eds.) *Parole and Beyond: International Experiences of Life After Prison*, Palgrave Macmillan, London, 141-169.
265. Whitaker, D., Le, B., Niolon, P.H. (2010) Persistence and Desistance of the Perpetration of Physical Aggression Across Relationships, *Journal of Interpersonal Violence*, 25(4): 591-609.
266. Wilson, J., Herrnstein, R. (2009) Teorija ličnosti i problem kriminaliteta, U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 388-396.

267. Wong, Y. L. I., Solomon, P. L. (2002) Community Integration of Persons With Psychiatric Disabilities in Supportive Independent Housing: A Conceptual Model and Methodological Considerations, *Mental Health Services Research*, 4: 13-28.
268. World Health Organization (2014) *Violence against women: intimate partner and sexual violence against women*, World Health Organization, Geneva.

ПРАВНИ ПРОПИСИ

1. Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера, *Сл. гласник РС*, бр. 55/2014 и 87/2018.
2. Закон о извршењу кривичних санкција, *Сл. гласник РС*, бр. 55/2014 и 35/2019.
3. Закон о посебним мерама за спречавање вршења кривичних дела против полне слободе према малолетним лицима, *Сл. гласник РС*, бр. 32/2013.
4. Законик о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - одлука УС и 62/2021 - Одлука УС
5. Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 5/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.
6. Правилник о раду осуђеног лица, *Сл. гласник РС*, бр. 145/2014.
7. Правилник третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица, *Сл. гласник РС*, бр. 66/2015.

СУДСКА ПРАКСА:

1. Решење Апелационог суда у Новом Саду, Посл. бр. КЖ-УО 135/21 од 6. маја 2021. (необјављено).
2. Решење Вишег суда у Сремској Митровици, Посл. бр. 1 КУО 133/18 од 25. октобра 2018. (необјављено).
3. Решење Вишег суда у Сремској Митровици, Посл. бр. КУО 98/15 од 13. јануара 2016. (необјављено).

ИЗВОРИ СА ИНТЕРНЕТА:

1. <http://www.lifehistorystudies.pitt.edu/pittsburgh-youth-study>, 28. децембар 2021.
2. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20171194.pdf>, 1. фебруар 2022.
3. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20211195.pdf>, 1. фебруар 2022.
4. <https://undocs.org/A/RES/70/175>, 13. јул 2021.
5. <https://www.mpravde.gov.rs/sr/vest/34874/kpz-u-sremskoj-mitrovici-uveo-video-link-za-rocista-za-uslovni-otpust-i-sa-visim-sudom-u-novom-sadu.php>, 17. јануар 2022.
6. <https://www.pars.rs/images/biblioteka/krivicno-pravo/Prirucnik-za-popunjavanje-izvestaja-za-uslovni-otpust.pdf>, 18. јануар 2022.

ОСТАЛО

1. Републички завод за статистику (2022) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2021: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија - Републички завод за статистику, Београд.
2. Републички завод за статистику (2022) *Саопштење бр. 189: Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2018*, Република Србија - Републички завод за статистику, Београд.
3. Републички завод за статистику (2018) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2017: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија - Републички завод за статистику, Београд.
4. Републички завод за статистику (2017) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2016: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија - Републички завод за статистику, Београд.
5. Републички завод за статистику (2016) *Билтен: Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2015: пријаве, оптужења и осуде*, Република Србија - Републички завод за статистику, Београд.
6. Републички завод за статистику (2018) *Саопштење бр. 193: Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2017*, Република Србија - Републички завод за статистику, Београд.

ПРИЛОГ 1: ОБРАЗАЦ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Узорак број: _____ Датум узорковања: _____

Установа: КПЗ у Сремској Митровици Датум пријема: _____

Начин пријема у установу: учинилац се сам јавио приведен премештај из притворске јединице / СЗБ премештај из другог завода трансфер / екстрадициони притвор

Према осуђеном је примењена мера безбедности: ДА НЕ
Уколико је одговор потврдан, примењена је мера: _____

Према осуђеном је примењена мера притвора: ДА НЕ
Уколико је одговор потврдан, дужина трајања: _____ година _____ месеци _____ дана

Дужина дела издржане казне затвора, за осуђена лица која су део казне затвора издржала у неком другом заводу: _____ година _____ месеци _____ дана

Почетак издржавања казне затвора: _____ Планирани истек: _____

Датум отпуста: _____ Основ отпуста: редован истек казне условни отпуст

Подаци о пресуди која је основ издржавања казне затвора:

Назив суда: _____ Посл. број: _____

Пресуда је правноснажна на дан _____, а извршна на дан _____.

Уколико је реч о лицу које има више правноснажних пресуда, због којих се тренутно налази у систему, јединственом пресудом је обухваћено укупно _____ пресуда.

Начин окончања судског поступка: редован поступак СПК

Подаци о учиниоцу кривичног дела:

Пол: мушки женски Држављанство: Србије страни држављанин

Датум рођења: _____ Место пребивалишта: село град

Брачни статус: сам у браку ванбрачна заједница разведен удовац непознато

Осуђени има децу: ДА, број деце: _____ НЕ

Образовање: без школе непотпуна основна школа основна школа средња школа висока школа / факултет ученик студент непознато

Радно ангажовање: запослен незапослен повремено радно ангажовање пензионер
 непознато

Висина прихода на месечном нивоу у динарима (*нпр. зараде, пензије итд.*) пре ступања на издржавање казне затвора: _____

Осуђеном су изрицане васпитне мере: ДА НЕ и малолетнички затвор: ДА НЕ

Ранија осуђиваност: ДА НЕ Ако је одговор ДА, навести број ранијих осуда _____

Осуђени је раније извршавао казну затвора: ДА НЕ

Природа дела учињеног у поврату: истоврсно (*специјални поврат*)
 различито (*генерални поврат*)

Подаци о кривичном делу:

Осуђени је извршио следећа кривична дела (*навести пун назив, према одредбама КЗ*):

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

Група кривичних дела, према КЗ: _____

Тип кривичног дела: ненасилно насилно

Датум извршења кривичног дела: _____ Стицај кривичних дела: ДА НЕ

Саучесништво: ДА НЕ Дужина казне: _____ година _____ месеци _____ дана.

Осуђеном је умањена казна затвора: ДА НЕ

Уколико је одговор потврдан, казна је умањења за _____ година _____ месеци _____ дана, по основу: амнестије помиловања ванредног ублажавања казне остало.

Подаци о третману у току извршења казне затвора:

Према осуђеном је примењен Упитник за процену ризика, за лица осуђена на:

до и три године затворе (*Мали упитник*) преко три године затвора (*Велики упитник*)

У тренутку пријема у установу, осуђени је процењен следећом врстом степена ризика:

веома висок степен висок степен средњи степен низак степен, при чему је распоређен у затворено полуотворено отворено одељење и третманску групу:

В1 В2 Б1 Б2 А1 А2.

Укупан број поена при примарној процени: _____

Према последњој евалуацији, која је претходила отпусту из установе, осуђени је процењен следећим степеном ризика: веома висок степен висок степен средњи степен низак степен, док је установу напустио из затвореног полуотвореног отвореног одељења и третманске групе В1 В2 Б1 Б2 А1 А2.

Укупан број поена при последњој процени: _____

Статистичка процена рецидивизма у тренутку отпуста (*за осуђена лица према којима је примењен Велики упитник*): висока средња ниска

Укупан број поена на основу статистичке процене рецидивизма: _____

Осуђени је у току извршења казне затвора био радно ангажован: ДА НЕ

- Уколико је одговор негативан, разлог је: незаинтересованост
 неспособност за рад
 недовољан број радних места у установи
 престанак радног ангажовања, услед учињеног дисциплинског преступа
 није предвиђено програмом поступања

Осуђени је у току извршења казне затвора похађао додатне видове обука / стручног усавршавања: ДА и то: _____ НЕ

Осуђени је дисциплински кажњаван: ДА, укупно _____ пута НЕ

Осуђени је кажњаван два и више пута за теже дисциплинске преступе: ДА НЕ

Ако је осуђени дисциплински кажњаван, које дисциплинске мере су му изречене:

- укор
- ограничење или забрана пријема пакета до три месеца
- одузимање додељених проширених права и погодности из чл. 129 ст. 1 и 2 ЗИКС до три месеца
- ограничење или забрана располагања новцем у заводу до три месеца
- упућивање у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи

Осуђени је користио погодности предвиђене одредбама ЗИКС: ДА НЕ

Осуђени је користио следеће погодности из чл. 129 ст. 1 ЗИКС:

- проширено право на пријем пакета
- проширено право на број посета
- проширено право на круг лица која могу посетити осуђеног (даљи сродници, пријатељи и други)
- проширено право на пријем посета без надзора у просторијама за посете
- проширено право на пријем посета у посебним просторијама
- проширено право на пријем посета изван завода
- проширено право на погоднији смештај

Осуђени је, по одлуци управника завода, користио следеће погодности из чл. 129 ст. 2 ЗИКС (проширена права и погодности):

- слободан излазак у град
- посета породици и сродницима о викенду и празницима
- наградно одсуство из завода до седам дана у току године
- коришћење годишњег одмора изван завода

Осуђеном је одобрен ванредни излазак / одсуство из завода до седам дана: ДА НЕ

Осуђеном су одузете додељене погодности: ДА НЕ

У случају одузимања погодности, да ли су исте поново додељиване: ДА НЕ

Подаци о поднетим молбама за условни отпуст

Осуђени је подносио молбу за условни отпуст: ДА, укупно _____ пута НЕ

Суд је донео решење о условном отпуштању осуђеног лица: ДА НЕ

Назив суда: _____ Посл. бр. _____ Датум: _____

Подносилац молбе за условни отпуст: осуђени бранилац

Датум подношења молбе: _____ Датум правноснажности решења: _____

Поступак поводом поднете молбе за условни отпуст окончан је:

у првостепеном поступку у поновљеном поступку, након што је другостепени суд усвојио жалбу осуђеног и предмет вратио на поновну одлуку у другостепеном поступку

Да ли је суд у одлуци о условном отпусту одредио да је осуђени дужан да испуни неку од обавеза из чл. 73 КЗ (садржина заштитног надзора)? ДА НЕ

Уколико је одговор потврдан, коју од наведених обавеза је суд одредио:

- јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које тај орган одреди;
- оспособљавање учиниоца за одређено занимање;
- прихватање запослења које одговара способностима учиниоца;
- испуњавање обавеза издржавања породице, чувања и васпитања деце и других породичних обавеза;
- уздржавање од посећивања одређених места, локала или приредби, ако то може бити прилика или подстицај за поновно вршење кривичних дела;
- благовремено обавештавање о промени места боравка, адресе или радног места;
- уздржавање од употребе дроге или алкохолних пића;
- лечење у одговарајућој здравственој установи;
- посећивање одређених професионалних и других саветовалишта или установа и поступање по њиховим упутствима;
- отклањање или ублажавање штете причињене кривичним делом, а нарочито измирење са жртвом учињеног кривичног дела.

Да ли је суд одредио примену електронског надзора, уз условни отпуст? ДА НЕ

Уколико је суд донео решење о усвајању молбе за условни отпуст, означити разлоге позитивног мишљења, описаних у образложењу решења:

- радно ангажовање
- одсуство дисциплинских казни
- коришћење права и погодности
- завршена стручна обука у установи
- обезбеђен постпенални прихват
- извештај установе
- позитивно мишљење тужиоца
- сврха кажњавања
- низак степен ризика
- остало

Уколико је суд донео решење о одбијању молбе за условни отпуст, означити разлоге негативног мишљења, описаних у образложењу решења:

- није остварен објективни услов, у погледу 2/3 издржане казне затвора
- осуђени није радно ангажован / не испуњава радне задатке на одговарајући начин
- процес ресоцијализације је у току / „има места напредовању“
- ранија осуђиваност
- тежина извршеног кривичног дела
- природа и друштвена опасност кривичног дела
- сврха кажњавања
- дужина изречене казне затвора
- примена амнестије или другог основа умањења казне
- дисциплинска кажњаваност
- извештај установе
- негативно мишљење тужиоца
- остало

Мишљење завода поводом поднете молбе је:

- позитивно негативно неодређено
- остављено суду на оцену податак није доступан

Осуђени и представник казнено-поправног завода (*васпитач*) су присуствовали рочишту на коме се одлучивало о поднетој молби за условни отпуст: ДА НЕ

Мишљење тужиоца поводом поднете молбе је :

- позитивно негативно неодређено
- остављено суду на оцену податак није доступан

Уколико је позитивно, означити разлоге позитивног мишљења:

- радно ангажовање
- одсуство дисциплинских казни
- коришћење права и погодности
- завршена стручна обука у установи
- обезбеђен постпенални прихват
- извештај установе
- остало

Уколико је негативно, означити разлоге негативног мишљења:

- није остварен објективни услов, у погледу 2/3 издржане казне затвора
- процес ресоцијализације је у току / „има места напредовању“
- ранија осуђиваност
- тежина извршеног кривичног дела
- природа и друштвена опасност кривичног дела
- сврха кажњавања
- дужина изречене казне затвора
- примена амнестије или другог основа умањења казне
- дисциплинска кажњаваност
- извештај установе
- остало

Тужилац је уложио жалбу на одлуку суда: ДА НЕ податак није доступан

**Подаци о извршеним кривичним делима, након пуштања из установе
(време провере, најмање три године)**

Осуђено лице се поново нашло у систему, након отпуста: ДА НЕ

Година правноснажности и извршности нове пресуде: _____

Уколико је одговор потврдан, осуђеном је изречена: безусловна казна затвора
 казна затвора која се издржава у просторијама у којима осуђени станује
 алтернативна кривична санкција

Осуђени је извршио следећа кривична дела (*навести пун назив, према одредбама КЗ*):

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

Група кривичних дела, према КЗ: _____

Стицај кривичних дела: ДА НЕ Тип кривичног дела: ненасилно насилно

Природа дела учињеног у поврату: истоврсно (*специјални поврат*)
 различито (*генерално поврат*)

Дужина изречене нове казне износи: _____ година _____ месеци _____ дана

Остали подаци од значаја (*дескриптивна форма*):

ПРИЛОГ 2: ТРАНСКРИПТ ДИСКУСИЈЕ СА ПРВЕ ФОКУС ГРУПЕ

Н: Добар дан, моје име је Никола Вујичић, докторанд сам на Правном факултету Универзитета у Београду и истраживач сарадник у Институту за криминолошка и социолошка истраживања. Истраживање у коме сте данас узели учешће, бави се испитивањем фактора који имају значај на смањење стопе поврата са аспекта извршења казне затвора и примене института условног отпуста у пракси. Током истраживања биће Вам постављена питања која служе томе да боље схватимо значај третмана осуђених лица на процес одустајања од даљег чињења кривичних дела, као и да ближе сагледамо одређене појаве које су изван сфере статистике, односно квантитативних података.

Н: Да ли можете да нам опишете на који начин се врши опсервација личности осуђеног лица у пријемном одељењу, односно примарно разврставање?

Х2: Осуђена лица долазе у пријемно одељење и заправо први сусрет са службеницима третмана је тај неки групни пријем осуђених лица, где ми њих упознајемо са неким основним правилима понашања у заводу, упознајемо их са ЗИКС и са свим позитивним прописима који су на снази, који овде важе и то је, заправо, наш први сусрет са њима и први сусрет где ми можемо неки основни, онако утисак, о њима да створимо. Након тога, иде тај неки дијагностички део. У пријемном одељењу ради више људи, специјални педагози, социолози, психолози и свако од нас обрађује по један предмет, односно по једног осуђеника за дијагностику. Иде упознавање са документацијом целокупном, након тога се обавља разговор и на основу те документације и разговора и наравно оних дописа који нама стижу са стране, утврђује се тај степен ризика и на основу утврђеног степена ризика и тих неких основних параметара, они се разврставају на даље извршење казне у затворени део завода, полуотворено или отворено одељење. Углавном, пракса је таква да осуђена лица са ниским степеном ризика могу да наставе извршење казне у отвореном одељењу, лица са средњим степеном ризика настављају извршење казне у полуотвореном одељењу, лица са утврђеним високим степеном ризика извршавају казну у оквиру затвореног дела завода, што наравно значи да и од тога има одступања. Постоје ситуације када ми можемо и лица са средњим и са ниским степеном ризика разврстати у затворени део завода. На то утиче начин доласка на извршење казне, евентуални кривични поступци у току, преостали део до истека казне и то је нешто што је ту негде најбитније. На основу утврђеног степена ризика и Упитника за процену ризика, одређују се индивидуални циљеви, која осуђена лица треба да остваре током извршења казне, да би даље напредовали у третману, али сад је то већ део који се односи на третман. То је тај неки наш први сусрет са њима, даље је третман. Да ли је овом делу све јасно?

Н: Да ли постоје још неки прописи мимо ЗИКС и Правилника о третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица, на основу којих радите са осуђеницима?

Х2: Примењује се и Директива, али се ми негде највише ослањамо на ЗИКС и Правилник. Реч је о Директиви коју је донела Управа.

Х5: То је Директива о раду службеника третмана, али мислим да она нема критеријуме за разврставање, већ само процедуре.

Х2: Да, да. Само је реч о процедурама, не о критеријумима.

Х7: Разврставамо осуђено лице, да се умешам и ја, на основу чл. 17 Правилника о третману, у односу на утврђени степен ризика на Упитнику. Значи, из пријемног одељења. Кад се уради Упитник за процену ризика, онда се на основу тог Правилника лица разврставају. Нека од њих

можемо разврстати, иако имају средњи степен, у затворени део завода, сразмерно висини изречене казне, начину доласка.

X2: Да, утичу и кривични поступци, казне.

Н: Да ли можете укратко да нам опишете које су основне карактеристике третмана, у односу на конкретна осуђена лица, у смислу припадности затвореном, полуотвореном или отвореном одељењу. Које су основне разлике у раду са различитом групом осуђеника?

X5: Мислите у чему се разликује наш рад, односно третман осуђених у затвореном делу и полуотвореном? Добро, оно што је заједничко за затворени део завода и за полуотворено одељење је радно ангажовање осуђених. Ту некако дилеме нема и с обзиром да је ово друштво организовано тако да морамо да добијамо плату, мислим да је рад најважнији део третмана, зато што ће се они вратити у друштво у ком треба да раде и важно је да стекну радне вештине и радне навике, а они уз тај рад просто могу да науче и о себи много ствари, у смислу да су способни да устају, да трпе фрустрацију посла и сл. Радни третман је заједнички. Е, сад, у затвореном делу завода су, што се тиче самог третмана, у последњих неколико година, сигурно пет, шест, организовани тзв. специјализовани програми. То су програми који имају за циљ да се баве неком специфичном проблематиком, која сачињава ризик за неког осуђеника, на пример зависност од дроге, зависност од алкохола, криминални животни стил, насиље у породици, импулсивност, односно слаба контрола емоције, беса и то су програми које смо, ја мислим, имали. Логика третмана јесте да што је већи ризик, третман треба да буде интензивнији. Тако да, осуђеници у затвореном делу завода, често могу имати и радни третман и специјализовани програм. И, што се тиче затвореног дела завода, мислим да у полуотвореном одељењу, самим тим што су мањи ризици, мања је потреба за специјализованим програмима. У затвореном делу завода се појављују још бројни проблеми, с обзиром да се ту задржавају осуђеници који имају пореметаје личности, који имају озбиљне социјалне проблеме који их ремете у функционисању, тако да се појављују разни психотични осуђеници, јављају се разни проблеми, на које се мора интервенисати, који можда нису, у смислу третмана, да смањују криминални ризик, али смањују можда њихово ризично понашање у установи. Мислим да је тога мање и да тога нема.

X6: Нема толико специјализованих програма, колико се води у затвореном делу завода, у полуотвореном одељењу био је, до сада, један специјализован програм. Програм рада, базиран на интеракцији са псима, где се развија та емпатија.

Н: Дакле, сви ВЕТ пројекти се највише спроводе у затвореном делу завода?

X6: Да

X7: Да, поред програма са псима, постоји и програм са коњима.

X6: Да, то је за полуотворено одељење.

X5: ВЕТ пројекти су нешто друго. То је пројекат стручног усавршавања, оспособљавања осуђеника и он се радио и у полуотвореном и у затвореном делу завода. У полуотвореном је било обучавање за пекарски занат и рецимо, неке биљке.

X3: Ратарство, ја мислим.

X4: Гајење биљака у заштићеном простору.

X1: Али то није заживело дуго,

X5: У затвореном делу завода јесте, било је за сито штампу, било је за плочасте материјале, вариоце.

X3: Клима уређаји, столарија.

X5: Вариоци и даље трају. Значи, то су програми стручног усавршавања, за које сам заборавио и који постоје и полуотвореном и у затвореном делу.

X3: Не знам да ли осуђена лица из полуотворених одељења могу да похађају школу.

X4: Не, не може.

X3: Затворени део завода има и основну и средњу школу. Значи, могу да током извршења казне похађају основну па ако су заинтересован и средњу школу. Значи, могу да се стручно оспособе. А мислим да та могућност није доступна осуђеницима у полуотвореном одељењу.

X4: Није.

Н: Дакле, осуђеници у полуотвореном одељењу, ако сам добро разумео, не могу да похађају школу?

X6: Могу да се усавршавају даље, факултете ако су уписали.

Н: Да ли то значи да неко ко нема основу школу, а разврстан је у полуотворено одељење, не може да је похађа?

X4: Не, не постоји та могућност

X6: Не може, јер није организовано у полуотвореном одељењу, већ само у затвореном делу завода, а у полуотвореном само постоји могућност надоградње.

X1: Најинтензивније третманске активности су у затвореном делу завода.

X6: Да, да.

X2: Али то је логично, зато што је депривација најизраженија у затвореном делу завода.

X3: И најризицијна је структура, у крајњем случају.

Н: Које су онда опште карактеристике за отворено одељење?

X1: Па ми их у полуотвореном одељењу негде спремамо за постпенални прихват, односно за неки вид слободе. Полако, постепено, они користе ванзаводске погодности, од посета изван завода, у ствари од честих прво посета у заводу, у односу на затворени део завода, а потом и посете изван завода, када породице их изводе у град Сремска Митровица и тамо бораве осам сати.

X4: После тога иду викенди.

X1: После тога добијају погодност посете породици и сродницима о викенду и празницима, када они у зависности од групе Б2 или Б1, добијају два или три дана. После имамо годишњи одмор изван завода, погодност годишњег одмора изван завода, слободан излазак у град, када осуђеници сами једном у два месеца излазе у град и могу да бораве сами у граду, без потребе да их неко изводи, буде са њима и тако.

Н: Да ли мислите да те погодности ванзаводског карактера имају значаја за осуђенике? Да ли то даље има утицаја на третман и њихово понашање у заводу? Да ли су више мотивисани?

X1: То су погодности које они стичу као и у затвореном делу завода, на основу доброг владања, понашања, радног ангажовања, односа према службеним лицима, осуђеницима, у односу на коришћење проширених права и погодности. То су неки бенефити које они, у складу са позитивним нормама, добијају у полуотвореном одељењу.

Н: Да ли је то јак мотивациони фактор за промену понашања?

X1: Апсолутно.

X2: Мој став је да то њих не мотивише да суштински промене понашање. Они су врло манипулативни и током извршења казне су врло функционални, када знају да ће нешто добити. И нормално је да ће бити функционални у заводу, да ће поштовати позитивне прописе, да ће се понашати у складу са оним што ми од њих очекујемо. Мали је број оних који суштински

промене понашање. Мотивисани јесу да буду функционални у заводу. Значи, ја не причам о рецидивизму, зато Вас сада питам који је проценат рецидивизма.

X3: Е па зато чекамо ваше податке о рецидивизму, јако нас то занима.

Н: Што се тиче узорка који је обухваћен истраживањем, са временом проверавања од минимум три године по отпусту из установе (неки су имали и дуже време проверавања, до пет година, што зависи од момента отпуста из установе) око 27% је рецидивирало. Уколико посматрамо само рецидивисте, $\frac{1}{4}$ њих је установу напустила по основу условног отпуста, а $\frac{3}{4}$ по основу редовног истека казне.

X2: А да ли можда имате податак о томе колико је било рецидивиста током трајања условног отпуста и да ли је опозван условни отпуст?

Н: У погледу опозива немамо, будући да смо од Управе добили податке о томе када је неко поново ушао у систем извршења. Такав податак је једино могуће добити из образложења правноснажних осуђујућих пресуда, а оне као такве нам нису биле доступне.

X6: У пракси се дешава да суд уопште не опозове услов, него се само изрекне нова казна затвора и то је то.

X2: Да, а да осуђено лице изврши ново кривично дело током трајања условног отпуста.

Н: И тада не дође до опозива условног отпуста?

X5: Не.

X6: Не.

X2: Не. Ми имамо такав случај у Павиљону, зато сам питала.

Н: То је значајна информација.

Н: Да ли сматрате да је дужина изречене казне затвора довољна да се на адекватан начин спроведе третман, нарочито ако се има у виду да добар део осуђених лица претходно буде у притвору, који се урачунава у казну, а у оквиру ког се не спроводи третман? Да ли постоје одређени проблеми у том погледу, у односу на неко одређено кривично дело? Да ли је дужина спроведеног третмана довољна да се постигне ресоцијализација?

X2: Ја баш и нисам добра за коментарисање, јер ја генерално мислим да се благе казне изричу, али то не можемо баш тако некако да уопштимо, мислим да је то оно индивидуално, то зависи од осуђеника до осуђеника и да се неким можеш нешто да постигнеш уколико је он заинтересован и за шест месеци, а некеме треба просто више времена, код неких су кривична дела ситуационог карактера, тако да стварно мислим да ту баш не можемо да генерализујемо и не можемо да уопштавамо.

X3: И ми се прилагођавамо томе негде, управо дужини казне и води се рачуна о те $\frac{2}{3}$, када ће он стећи $\frac{2}{3}$ казне и некако наш третман спрам тога организујемо, тако да се узима у обзир, без обзира која је дужина казне и шта он за то време колико је овде може да уради и шта ми са њим за то време можемо да урадимо.

X6: Да се за то време извуче максимум од осуђеног лица, значи све што може да се уради.

X5: Ређе су ситуације да је притвор толико трајао па да је извршење казне обесмишљено. Мислим, мада траје дуго, али с обзиром на целу казну, није предуг. Јер, ако је казна затвора осам година, четири године притвора звучи пуно, али ипак четири године остаје.

X2: Да, да, да... Остаје један део казне.

Н: У спроведеној анализи, притвор се није нашао као значајан елемент у погледу успеха у спроведеном третману.

Н: Када говоримо о условном отпусту, да ли раније осуде имају утицај на писање извештаја о владању и понашању осуђеног лица, односно коначно мишљење поводом поднете молбе за условни отпуст?

Х3: Па конкретно, у затвореном делу завода не предлажемо људе за условни отпуст, зато што су високо ризични и самим тим не добијају позитиван предлог установе. Изузетак су лица са, евентуално, средњим и ниским степеном, који су из неких разлога у затвореном делу завода, а не могу у полуотворено одељење. На пример, страни држављани могу добити позитиван предлог из затвореног дела завода, али њих је јако мало. Значи, више колеге из полуотворених одељења имају позитивних предлога за условни отпуст, него у затвореном одељењу завода.

Н: Да ли постоје проблеми у раду са вишеструким повратницима? Да ли прихватају третман?

Х2: Прихватају када знају да ће имати неки интерес.

Х6: Они су већ припремљени за третман, у том смислу како се понашати да би добили оно што им је потребно, односно да би задовољили неке своје потребе.

Н: Да ли постоји нешто карактеристично у раду са лицима која злоупотребљавају дроге или алкохол, са аспекта третмана, рецидива или примене условног отпуста?

Х2: Тога има више у затвореном одељењу.

Х1: Не, само пратимо да ли има злоупотреба, кад користе ванзаводске погодности.

Х5: Важно је да је он стабилан, да ли је он стабилан на метадону, на блокатору или ни на чему или на психијатријским лековима, није битно, то су све избори третмана зависника.

Х1: Али, нама у полуотворено одељење већ долазе стабилни људи.

Х6: У апстиненцијама.

Х1: Зато кажем, само пратимо.

Х3: Да, да не дође до злоупотреба.

Н: Да ли постоје ситуације да неко из КПЗ СМ буде пребачен у Специјалну затворску болницу?

Х4: Па има на меру извршења, ако има по новој казни па се премешта у Специјалну затворску болницу.

Х2: Једино то. Или ако је за лечење.

Х1: Буде психијатријско лечење.

Х5: Па буде када су психотичне епизоде.

Х3: Па добро, ја имам мог осуђеника, дуго је овде, од 2013. године, он периодично одлази у Специјалну затворску болницу. Он је под константним лекарским надзором и просто не може да функционише без терапије. Просто, у неком моменту, барем једном годишње, пошаљу га тамо, где цео тим лекара, психијатара, мало интензивније ради са њим, мало му коригују терапију, онда га опет врате овде и тако.

Х5: А он има психотичне епизоде или?

Х3: Па да, има он те своје фазе кад функционише потпуно мимо реалитета. Мислим, апсолутно је немогуће онда радити са њим.

Х2: Ја мислим да је проблем што ми немамо заводског психијатра, који бу ти био, мислим више заводских психијатара, који бу ту били њима доступни 24 сата. Ми имамо једног психијатра, који долази из болнице, из града, из градске болнице.

Н: Да ли је то проблем недостатка радне снаге у КПЗ СМ?

Х2: Па, мислим да би требало. Психијатар сигурно треба за затворени део завода. Мислим, бар два психијатра, да стално неко буде ту.

X6: Мислим да је много већа потреба.

Н: А да ли имате потребу за већим бројем третманских службеника, будући да су заводи пренасељени?

X3: Па тренутно нас има и превише, ако мене питате. Мислим да је капацитет тренутно виши од оног што је потребно.

X5: То се види по томе што немамо где да седнемо.

X4: Да, по томе се види.

X3: Говорим бројчано. Ако упоређујем број људи који ради у третману, сада је тренутно већи, односно бројнији смо него икада. Ево, ја причам од када сам ја овде.

X6: Ја се извињавам што прекидам, ја управо мислим супротно, да би било боље да има више људи који раде и да васпитне групе буду мање.

X1: И да радимо са мањим групама.

X6: Јер знају васпитне групе у полуотвореним одељењима, не знам сад тренутно каква је ситуација иначе у затвореном делу завода, да буду преко 100 осуђених лица.

X2: Па исто тако. Поента је у томе што смо ми навикли да радимо са много осуђених лица и ти ту не можеш себи да дозволиш да радиш са њима суштински. У полуотвореном одељењу постоје, наравно, осуђена лица код којих постоји потреба за интензивнијим саветодавним радом, али то је мали број осуђених лица са којима можеш тако да радиш. Мислим, могу, имала сам ја пар осуђеника са којима треба радити, али на 120 људи, колико смо ми некада имали, ја никада у животу нисам имала 80 осуђеника као сад, ево сад први пут у животу, а радим од 2008. године овде, а мислим да је иста ситуација са свим колегама које су овде присутне, јер мислим да смо сви имали увек преко 100 осуђеника. Када гледамо окружне затворе, они могу да се играју са својих десет осуђеника у васпитној групи. Мислим, ми имамо на месечном нивоу по тридесет преиспитивања програма поступања, радимо дозволе за, не знам, 50 дозвола урадиш на недељном нивоу некад и проблем је у томе што смо ми навикли да радимо са много људи и нама је ово чудно кад је мање.

X1: Било би нам досадно да је мање.

Н: Да ли мислите да би третман био квалитетнији када би било више запослених у третману, што би довело до тога да третманске групе буду мање?

X2: Апсолутно, али би онда и остали услови морали да се испуне.

X5: Столице и столови.

X3: Не само просторно, него генерално.

Н: Који су то услови?

X2: Па прво то што је колега рекао X5: „Столови и столице“. Значи, прво место да имаш. Нас две делимо канцеларију и нама то апсолутно никакав проблем није. Али, када би у нашем Павиљону, где тренутно има 160 осуђеника, радило три васпитача или четири васпитача, ми не би могли да радимо сви у истој канцеларији, јер све куцамо у тој канцеларији, обављамо разговоре у тој канцеларији. Све радимо у једној канцеларији.

X5: Постоји проблем концепције службе за третман. Да ли смо ми стручна служба или смо административна служба?

X2: Да.

X4: Да.

X5: Ми смо тренутно, и једно и друго, а то заиста превазилази наше капацитете. Зашто кажем са скенер. Сад најновија одлука Министарства, односно наше Управе, јесте да све одлуке плус

предлози, не знам да ли још нешто иде, да се све то скенира и онда се то убацује у програм. И сад, мислим, то је огроман посао. Значи, они то од нас хоће.

X3: Поготово што треба ретроактивно урадити за лица која су у заводу, можда чак и десет година.

X2: Поготово што нас две тај програм и немамо.

X3: Замислите колико ту папирологије за једно лице има. Мислим, то су неки додатни послови, који вас ремете у редовном раду. И иначе имамо пуно папира.

X5: Али је суштина, да ако ја не одржим групу, на пример - водим групу и не дођем на групу, ником ништа. Али, ако не скенирам, добићу дисциплинску. И онда ћу ја, наравно, пре да будем административни радник, јер сам битнији себи, него да ми је битније да одржим групу.

X2: Па да.

X5: Значи, концепт службе за третман. Шта они од нас хоће? Хоће ли да попуњавамо оно што нико не ради или хоће да будемо стручна служба? И једно и друго, мени је лично пуно.

X2: Стручни рад трпи на уштрб административног рада. Ми смо се претворили у административне раднике и то је то. И, нажалост, то је тако.

X5: Већи нам је проблем концепције, него броја запослених. Мени је то већи проблем. У реду је, неку администрацију морамо да урадимо.

Н: Да ли постоји неопходност запослења административног радника?

X3: Свакако.

X2: Да.

X6: Да, да скенира.

X5: Скенирање је само мали део посла.

X2: Да, то је колега X5 само навео као пример.

X1: А где је после уношење?

Н: Да ли имате архиватора?

X3: То никада није био саставни део наше службе.

X2: Ми смо наши архиватори. Ми улажемо папире разне, у разне предмете, лични листови и остало. То нам, такође, одузима време.

X3: То нико не ради, уместо нас.

Н: Упитник за процену ризика: основни проблеми који онемогућавају, односно ограничавају напредовање осуђеног лица кроз третманске групе, на начин који прописи предвиђају од затворено, преко полуотвореног, до отвореног одељења?

X5: Само да, некако, пре тога, разјаснимо - никако закон не предвиђа да сви осуђеници морају проћи све.

X2: Да.

Н: То да.

X3: Суд инсистира на томе, јер оно што они сматрају комплетном ресоцијализацијом, јесте управо то да је он дошао у ту категорију да даље од тога нема, односно да је степен ризика низак.

X2: Да је низак и да је А група.

X3: За неке људе је то немогуће. Апсолутно немогуће.

X2: Да, за неке је немогуће.

X3: И тај Упитник, немогуће је да одређени људи, из категорије високог, дођу у категорију ниског. Мислим, то је једна драстична разлика.

Н: Који су то елементи Упитника због којих не може да пређе у бољу групу?

X3: Упитником је обухваћен не само овај сегмент његовог боравка у Заводу, него целокупна његова животна историја. Тако да, на одређене ствари из његове прошлости нити може да утиче он, нити можемо ми. Тако да, овде просто постоје ставке у самом Упитнику које су непроменљиве, од чињенице да је неко раније осуђиван десет пута, то је једна од области која носи и тек како пуно бодова. Нити он може неким својим добрим владањем и понашањем тај део да мења. ОК, може да се ради на ставовима, на понашању према другима, школа уколико је овде заврши, стручне обуке, специјализовани програми. То су ставке које се можда могу провући, могу се провући кроз неке остале делове Упитника, али кривично дело, ранија осуђиваност, то су врло...

X2: Да. Чак код злоупотребе дроге и алкохола, ти ту немаш могућност да нешто значајно коригујеш.

X4: Да.

X2: Ја сад размишљам, та питања везана за злоупотребу дроге и алкохола се стварно односе на прошлост, једно питање се односи на садашњост и то је то. И ја стварно мислим да је то по мени велика замерка Упитнику, а мислим не тиче се овог о чему ми сад причамо. То смо причали раније, да та област злоупотребе алкохола, по мени, мислим значајније утиче на вршење кривичних дела, него што је то представљено Упитником.

X5: Значи, постоје ти статички и динамички фактори. Проблем је што они фактори који су наводно динамички, суштински су, кад их погледаш, у половини свог опсега, такође статички. Ставови, животни стил... Значи, његов животни стил. Ја могу да направим неку менталну гимнастику и да процењујем његов животни стил, на основу оног како он живи овде у затвору. Али, чињеница је да је све то питање прошлости. Чак и област ставови. Цела област ставова, није цела динамичка. Значајан део је ту статички.

Н: Да ли упитник представља праву слику о осуђеном лицу?

X5: Не представља. Постоји још један проблем. Ми смо преузели тај OASys цео систем, да ли из Велике Британије или одакле, не знам. Између осталог смо преузели тај Упитник, без прилагођавања на Србију.

X2: Нашим условима.

X4: Условима код нас.

X5: То нисмо урадили, зато што је то скупо. Мислим, немамо ми пара, а нешто нас баш и не интересује. Мислим, битно је да ту имају неки бодови. Онда је наше Министарство, тј. Управа, у неком тренутку одлучила да су нека кривична дела посебне друштвене опасности и просто им додала десет бодова. Ја не спорим да су то дела посебне друштвене опасности, али то руши целу концепцију тог Упитника, као једног истраживачког инструмента.

Н: Која су то дела која су окарактерисана као кривична дела посебне друштвене опасности?

X5: На пример, дрога.

X3: Сва кривична дела против живота и тела.

X2: Дела организованог криминалитета.

X3: Тероризам, геноцид, ратни злочини.

X5: Тешка кривична дела.

X3: Да, она са највишим степеном друштвене опасности.

X5: На самој обуци за Упитник, лепо је речено да Упитник, прво није валидан за нека ретка кривична дела, као што су ратни злочини, значи није исправан на њима. За младе и за старе. За младе, зато што потцени њихов ризик, а за старе зато што може да прецени ризик, будући да им је прошлост бурна, а они могу да се смире у старости. Суштина јесте да је пракса других држава да постоји више инструмената за различите ствари. Значи, не можемо да процењујемо насиље у породици, неког ко се стално туче, ко продаје дрогу и који је починио саобраћај, истим инструментом. Не знам да ли сам можда одвукао причу.

Н: Дакле, ви сте принуђени да своје одлуке базирате на Упитнику, за који сте у пракси утврдили да има одређених недостатака?

X3: Има доста недостатака, чињеница.

X5: Да, има пуно недостатака.

X4: Оно што је још негде нелогично, ми имамо, односно већина је прошла обуку за попуњавање Упитника. Постоји Приручник како тај Упитник да се попуни и ОК, он се тако ради у пријемном одељењу. Јасно је речено да је то инструмент који се користи за разврставање осуђеног у групе, на основу степена ризика. Међутим, даља његова улога је крајње недефинисана, да ли се стриктно држимо степена ризика који процењује Упитник, да ли је он и у којој мери променљив, што се стално инсистира на томе да се он коригује. При томе, ми смо тражили да нам се тачно каже шта је то статично, шта је променљиво и на који начин променљиво, како. Имамо Приручник за попуњавање, зашто неко не би урадио неко упутство за измену. Шта то ми можемо, смемо мењати у Упитнику, а шта не смемо, да то не буде препуштено појединачно сваком од нас, који имамо Упитник пред собом и на тај начин фактички стављамо сваког осуђеног у неравноправни положај. Оно што ја мислим, не морате ви мислити да је променљиво, ако немамо јасно упутство да ли уопште може и у којим деловима је то могуће и шта утиче. Врло често, ја сам имала прилику на суду да ме судија пита каква је конкретна промена настала код осуђеног, на основу које сте ви кориговали Упитник? Верујте да, прво, нисам га ја кориговала, а дошла сам да га браним. Била сам стављена у једну пат позицију, где ја нисам могла да кажем јасно настала је та и та промена, знате. Јер то, управо што кажем да није прецизно речено може да се мења у тим и тим деловима, аутоматски нама даје слободу, да тако кажем, да различито тумачимо то. И кажем, ми стављамо осуђенике у неравноправан положај. Даље, шта није јасно. Није јасно у којој је мери сад, у току процеса накнадног разврставања осуђеног, битан тај степен ризика процењен у пријемном одељењу. ОК, ако смо ми њега проценили као висок степен ризика у пријемном одељењу и он је разврстан у В1 групу, на пример. Ево, ја имам једну сад такву ситуацију. Конкретно, сад код тих додавања десет бодова. Осуђеник који је био на претходној казни, он је исто, отприлике имао сличан степен ризика, ради се о два различита Упитника, тада је био Мали, сада је Велики, али је дат потпуно исти, негде гранични број бодова. И он је прошли пут могао да напредује, у смислу тога да је негде могло то да се повуче за два, три бода у средњи степен ризика. Сад, у овом случају, са додавањем тих десет бодова, он је отишао и он сада не разуме шта се ту десило, зашто ту сада нема промене. Ни ту није разјашњено, са тим чл. 34 Правилника, на коме инсистира апелација, да ли ми ту имамо простора и како, на који начин, сад то може да се посматра из оног угла, значи да видимо да ли је он реализовао индивидуалне циљеве, да ли он учествује у третману, да ли је његово владање и понашање коректно. Да ли ту постоји могућност и на који начин, јасно и гласно, да ми знамо да тај степен ризика може да се ублажи, новим инструментом, који ће измерити нешто друго, боравак у затвору. Ту сад ми имамо неких доста недоумица. Овамо морамо да ценимо, ОК је он, коректан у третману, прихвата мере третмана, реализује све индивидуалне циљеве, све оно што је прописао законодавац што се тиче

његовог напретка. Али, шта ћемо са тим степеном ризика, поготово ако је негде граничан и поготово сада са тих десет бодова, који га је још дотукао.

X2: Зацементирао га је.

X4: Он је за то кривично дело већ осуђен и добио је одређену казну, Упитник је проценио степен ризика, а онда смо га још досудили, да тако кажем, са тих десет бодова на све то, као шлаг на торту. И онда је дошло до тога, да немамо уопште јасне смернице везане за напредак осуђеног у третману, у односу на процењен степен ризика, на реализацију индивидуалних циљева и његово понашање и владање.

X7: Зашто су додали десет поена на кривично дело, шта мислите колегинице X4?

X4: Па то смо сада причали, зато што неко процењује да су то друштвено опасна дела.

X7: Не, зато што су сви велики криминалци, мало жешћи, имали низак или средњи степен ризика, онда смо појачали на кривична дела. Зашто нисмо ставили десет бодова на разбојништво? Пазите, разбојништво је да ја неком могу да чупам прсте, није нимало лако кривично дело и ту се не додаје десет бодова, колико ја могу да се сетим.

X2: Не, не додаје се.

X3: А требало би.

X2: Ту би требало.

X7: А сурово је дело, ја могу вама да чупам прсте док не кажете где је новац, да сецкам један по један, води се као разбојништво. А неко је продавао дрогу и сад је он добио десет бодова. Не оправдам ја продавање дроге, да се разумемо. Међутим, то су нарко дилери и сад он има породицу, ситуиран, има жену, има посао, има све. И кад се његов Упитник сабере, буде ту негде кривично дело, буде начин размишљања и негде има тридесет, четрдесет бодова. Значи, или је низак или је средњи степен ризика, причамо о Великом упитнику, они обично немају Мали, иду на три године и шест месеци и више. Тако да је то поента. Требало би направити нови Упитник. Тих десет бодова се не скида на кривично дело, нема шансе. Ово што се скида, јесте начин размишљања, однос према раду, запошљавању и то су све нијансе.

X3: Управо ово што је колега X5 рекао, колико је Упитник уопште прилагођен држави у којој живимо. Социолошки аспект је јако проблематичан. Дакле, ми имамо рецимо Роме или генерално људе који су са тих маргиналних, да кажемо, маргиналне групе, који просто, управо зато што су незапослени, сиромашни, необразовани, додатно испадају ризичнији од, рецимо, стварно озбиљних извршилаца кривичних дела.

X4: Тако је.

Н: Не узимају се у обзир културне разлике?

X3: Управо то.

X5: Ми не узимамо уопште, ми не знамо... Значи, тај Упитник, ако се ја добро сећам, је заправо статистички његов део обична регресиона анализа. Обична под знацима навода. Али ми уопште не знамо како се Упитник понаша код нас. Ми немамо појма о томе. И кажем, питање да ли један. Тако да, да ли треба десет поена на дрогу или не, ми то не знамо, нама се свиђа да ставимо. Колико је ово ризик за социјалне факторе, ми то исто не знамо.

X3: Све то стоји, али овде имамо другу проблематику. Ми, приликом процењивања. Ти имаш овде људе који на таквим ставкама добијају јако пуно бодова, које не можеш променити одавде. Није он крив што је одрастао без родитеља, што је одрастао по установама социјалне заштите, што није имао стално запослење и тако даље, док неко ко има сређене те прилике, а реално, кажем ето, организовани криминал је у питању, он ће испасти да је у категорији средњег степена ризика.

X2: Или ниског.

X3: Да. Испашће мање ризичан од овог који је извршио кривично дело тешке крађе.

X2: Који ровари по контејнерима.

X4: Ево, на пример, само ћу рећи сад, пошто ми је пало на памет, један шлагворт. Код једног младог човека на Великом упитнику, код опције запошљавања. Мислим, данас не постоји стално запослење, разумете? То је рађено за неке идеалне услове. Ко данас има стално запослење? И раде на црно.

X5: А то се оцењује - званично запослење.

X4: Нема везе са данашњим начином функционисања младог човека, који просто није у криминалној средини, а не неког ко долази из тог миљеа. Е, то је пример колико је Упитник, како да кажем, уопште неприлагођен. У другу руку, то је инструмент ког се суд све више и више држи. Ево, ми који смо у полуотвореним одељењима дуго година, знамо на почетку, пре пет, шест година, ми нисмо ни стављали број бодова, ставимо средњи степен ризика итд. Онда је почео суд све више да инсистира па да нас на рочиштима испитује, а да видимо колики је тај распон, а где је он у том распону, а не знам да ли то може да се коригује, а зашто не може да се коригује и суд све више и више даје значаја управо том несретном, да тако кажем, Упитнику. Оно што још мислим да је јако... Да кажем, да оправдамо суд. Ми имамо на нивоу Завода и затвора неуједначен критеријум код предлагања за условне отпусте и онда је суду нејасно. Знате, ја сам баш била на једном таквом рочишту и то на специјали, жао ми је само оно кад се трудите да нешто упамтите, онда баш то не можете. Ситуација је била да сам имала рочиште, следеће рочиште је имао други завод па онда поново ја. Судија је рекао немојте напуштати судницу, седите и слушајте. Мени је то било јако интересантно, значи први пут сам била у ситуацији да видим како то други, шта представник другог завода каже. И онда сам сконтала, у ствари, да је суд збуњен. Знате, дођем ја из Митровице па кажем ми њега који је средњи степен ризика итд. предлажемо, онда дође други каже исто, слично тако или још боље па каже ми овог не предлажемо. Сад суд више не зна, сви радимо по тим неким Упитницима, а сви имамо различите критеријуме за тај условни отпуст. Нормално је да ће веће да буде збуњено, не знају више ту ко је у праву, јесмо ли ми или неки други завод. И то је исто један од проблема који се јавља. Кажем, та неуједначеност критеријума, у смислу тога шта ми сматрамо да је довољно да би неко био предложен за условни отпуст. Питања која они нама постављају су да ли је завршен програм поступања, они то не разумеју. Ми кажемо није. Па зашто није? И онда напишу програм поступања није завршен.

X6: Процес ресоцијализације није окончан.

X4: Прво програм поступања. Онда ми кажемо он траје док је осуђени на издржавању казне, да би се он окончао мора да постоји одлука, одлуком је утврђен, њиме је предвиђено да се прекида програм поступања... Аха, значи ви морате и даље да радите са њим, то значи да... Шта ћете ви сад с њим да радите даље, ако он не добије условни отпуст? Ви нисте завршили програм поступања, није окончано, како мислите да он може да буде уопште условно отпуштен, ако нисте завршили са њим започети посао? Онда, следећа ствар. Да ли је ресоцијализација успешна? Ми онда опет кажемо, па не можемо, немамо како да проценимо да ли је ресоцијализација успешна, јер ми, шта више, у полуотвореном и отвореном одељењу, имамо за циљ да он неко одређено време проведе ван завода, у циљу те ресоцијализације, у ствари реинтеграције, да се полако враћа у породицу, да се полако враћа у друштво. А исто тако, ми немамо механизам праћења његовог понашања па молимо Бога да он само не направи нешто док је на одсуству.

X2: За почетак да се врати на време.

X4: И да не направи нешто. Да не направи кривично дело, да не направи насиље у породици. Просто, то су неки ризици. Ми немамо повратну информацију како се он понаша када оде и буде десет дана код куће на годишњем одмору. Да ли је он урадио нешто поводом тога да припрема терен да се упусти, да живи негде.

X2: Наравно да није, ишао је по кафићима и уживао. Мислим, полиција некад изађе на терен и просто пошаљу они нама тај неки извештај, ако их не нађу ту.

Н: Да ли је у заводу отпочето попуњавање Извештаја о владању и понашању осуђеног лица поводом поднете молбе за условни отпуст, на основу Приручника које је донела Управа?

Б. Није.

X6: Није, не.

X7: Није нигде.

Н: Да се вратимо на раније поменути чл. 34 Правилника, у коме је наведено да стручни тим може предложити управнику завода да се осуђени накнадно разврста у групу са већим степеном проширених права и погодности, када осуђени остварује програм поступања, остварује индивидуалне циљеве или када му је накнадно утврђен мањи степен ризика. Суд, у најновијој пракси, ову одредбу тумачи тако да напредовање није условљено Упитником. Какво је ваше мишљење поводом овакве праксе?

X5: Ако могу ја први да прокоментаришем законску одредбу?

Н: Можете, наравно.

X5: Ја не знам ко је ставио и који су мотиви били неког да стави ту одредбу. Али не, нама треба аутентично тумачење те одредбе.

X3: Тумачење шта је мањи степен ризика.

X5: Потпуно је бесмислено. Значи, постоје људи свуда на свету, ја верујем, који ће бити дуго ризични, у најсавршенијим друштвима и законским системима, који треба да буду затворени док им је суд то одредио и сво то време ће бити ризични и након тога. Просто, то су људи за које не можемо да успемо да извршимо третман. Значи, постоје такви људи. Ја не видим, уопште, како би ми оправдали да осуђеника за кога процењујемо да је висока вероватноћа да ће починити кривично дело, да ће се ризично понашати, пустити да шета улицом. Шта то оправдава? Не видим, не разумем ту законску одредбу. То би била нека, заиста вештачка ситуација. Јер, ако је он испунио толико програм поступања, онда би он требало да буде средњи степен ризика. Ето, заиста не разумем.

X4: Али не можеш да га измериш поново.

X5: Али ми све погрешно радимо. Имамо систем процене који не ваља. То што си ти Н. рекао, треба нам нови Упитник који ће мерити третман. То је питање. Значи, тај Упитник мора да мери његов ризик за друштво.

X3: Управо то, јер ово су контролисани услови. Ово су услови где они функционишу по одређеним процедурама и правилима и апсолутно се драстично разликује од њиховог функционисања на слободи.

X4: Тако је.

Н: Да ли то значи да је то тешко мерити овде у установи, како ће се он понашати на слободи?

X3: Тако је.

X5: Ми можемо неке системе да имамо, али у суштини ја не знам како би то било, али верујем да је ова држава способна да организује људе који ће уредити систем процене, преписати га од негде па га прилагодити.

X4: Или то.

X7: Најлакше решење је да му суд даје услов у току суђења, то је најједноставније.

X4: Да му суд даје?

X7: Да, осуђује га на девет година, с тим што се има условити три године, уколико...

X2: По аутоматизму.

X7: Уколико се буде током извршења казне владао тако и тако.

X2: Тако је. И исто тако, вишеструки повратницима не треба дати услов.

X7: И каже, осуђујемо га девет година без права на условни отпуст. Значи, суд треба приликом изрицања пресуде да даје право.

X2: Да, а иначе...

Н: Али, који би то законски елементи били, на основу којих би суд тако одлучивао?

X2: Али не, колега X7.

X7: Ево, суд каже овако, условиће се три године, уколико испуњава програм поступања, радне обавезе, које завод наложи.

X2: Да.

Н: Како онда то суд да провери?

X7: Тражи од нас.

Н: Па ви и сада достављате суду па постоји проблем и ако дате позитивно мишљење.

X7: Па види овако, да ти кажем, суд није рекао овде, он сад тражи чл. 34. Чл. 34 каже уколико стручни тим може предложити управнику да се осуђени накнадно разврста у групу са, небитно... Уколико испуњава утврђене циљеве програма поступања или накнадно утврђен мањи степен ризика. Шта значи мањи степен ризика? Значи, мањи степен ризика. Ја сам био код судија по том питања. Мањи степен ризика значи из средњег у низак, није мањи број бодова.

X2: Или за два бода ниже.

X7: Значи, мањег степена ризика. За мене је мање кад из средњег у ниже.

X2: Тако је.

X7: И сад, друга ствар. Ту још вежу се чл. 18, 19, не само 34 па чл. 9, као уколико није опасан по околину, већ шта иде по том Правилнику. Е, сад, даље да се вратимо. Како ми... Он не каже нигде, каже суд ће условити осуђеном казну уколико је издржао 2/3 казне. Да, али како сад ми да предложимо са високим степеном ризика, без обзира што је он испунио. Хајде да прогутамо чл. 34, да га прогутамо па да га ставимо у Б групу са високим степеном ризика. Ја сад питам судију, како ја да предложим човека за условни отпуст, где ви питате, шта ви мислите (оне који иду на суд)...

X2: Пита нас обавезно.

X7: Да ли ви мислите да ли ће се осуђени на слободи добро владати и понашати, да ли неће учинити кривично дело током условног отпуста. Ја кажем па неће, учиниће кривично дело, неће се добро владати и понашати, јер степен ризика му је висок и тамо пише доле оно процена понављања вероватноће кривичног дела је висока.

X2: Не можеш то ни за једно осуђено лице касти.

X3: Зато и јесу категорију низак, средњи или висок.

X7: За неког ко је низак па да кажем неће учинити. Хајде и то да прогутамо.

X2: Али и то...

X7: Али како сад са високим, где је чл. 34? Како да кажем неће, кад овамо имам неки инструмент, где каже да је висока вероватноћа да ће починити кривично дело.

H: Интенција законодавца и суда није да се отпусти неко ко је високог ризика.

X7: Видите сад чл. 34...

H: Суштина чл. 34 је да ако је он тренутно испунио циљеве у третману, оно што је предвиђено, да ради, да добро влада, да погодности не злоупотребљава...

X7: То се не може тако гледати. Одмах Вас демантујем. Видите овако, ја сам сада урадио кривично дело силовање детета, неспособан сам за рад, једини циљ који ми се даје је повећање бриге и лечење. И сад ја ћу тај циљ да испуним, јер је то у мом интересу. Значи, идем сваки дан код доктора, мерите ми притисак, дајте ми терапију. Ја третманском службенику кажем, господине ја сам испунио циљ, хоћу напоље, а имам 150 бодова. Хајде ме пусти, кад сам ја манијак. Није то баш свеједно.

H: Пазите, сад говоримо о неким примерима који нису уобичајени.

X7: Све је уобичајено.

H: Али, ја хоћу нешто друго да Вам кажем. Имате неког ко ће овде да учини оно што му је речено, да испуни програм поступања, али се налази у затвореном одељењу и Упитник му не да да напредује даље, а ви видите да поступа како треба и немате проблеме у раду са тим лицем. Суштина чл. 34, како је суд види, јесте да предложите прелазак у полуотворено одељење, јер тим чланом није речено да је Упитник услов за напредак. Зашто га не пребаците у полуотворено одељење, групу Б2, да видимо да ли ће наставити да поступа како треба, у складу са одређеним новим индивидуалним циљевима?

X7: Видите овако, најбољи осуђеници су код нас силоватељи и убице. Ја то одговорно тврдим. Значи, ја сам 21 годину у затвору. То су најбољи људи, зашто? Зато што се свега боје. Ови што су силоватељи, они се свега боје. Њих су по другим затворима тукли, овде код нас је Мека. Уради то... Ја познајем једног осуђеника

X2: Али је колико пута осуђиван.

X7: Пазите, пет пута је за силовање и овде се не чује да је жив. Шта год да му кажете, ајде то уради - он ради, кажи му лижи под и то ће радити.

X2: Функционалан је овде, на напољу не.

X7: Међутим, на слободи не може да састави месец дана.

X6: Не може.

X7: Значи, не може. Манијак и готово. Крај, тачка.

X2: Ја бих само да се вратим на предлог колеге X7, за аутоматизам условног отпуста.

X7: Истраживање је једно, то је нешто друго. Живи рад са људима је друго. Ми гледамо папире. Упитник је један, неко је сео, преписао из енглеског система, узео тамо из уређеног друштва. Они имају, али није можда узео други упитник, који има део извршење казне.

H: Суд управо иде за тим да разуме третман, независно од Упитника, да га посматра као живу ствар.

X2: Не, суд заправо...

X7: Не може тако. Види овако, ми некад и не предложимо човека за условни отпуст па суд да.

X2: Тако је. Суд ствари тумачи онако како њему одговара.

X7: Неког не предложимо па да, неког предложимо па не да.

X2: Одредба о ризику постоји, да могу да манипулишу њиме.

Н: Истраживање је показало да је последњих година омогућен условни отпуст и са средњим степеном ризика. Нова пракса појединих судова иде ка томе да се, позивајући се на одредбу чл. 34, онемогући примена у односу на лица која нису процењена ниским степеном ризика. Зато вас питам о томе.

Х2: Тако је, они се позивају на то.

Х1: И у једном моменту, када суд буде решио да га пусти, он ће га пустити.

Х4: Тако је.

Х1: Пустиће га без обзира који степен ризика има, да ли је коригован Упитник, да ли ради, да ли не ради, једноставно је то тако.

Х6: Али ми радимо неуједначено, мислим у заводу. А исто тако, ни судство није уједначено. На пример, Виши суд у Београду до скоро је свима давао условни отпуст, уколико има позитиван предлог завода.

Х1: Тако је.

Х6: Или на пример Виши суд Нови Сад који никоме не даје услов.

Х7: Тај Виши суд Нови Сад, постоји једно веће Апелације које је тврђе од ових других и они не дају.

Х2: Зрењанин ником не даје.

Х7: Постоји једно веће тамо у Новом Саду, ја кад сам био, та жена каже попустићемо, међутим они не дају ником и готово, све одбијају.

Х2: Да.

Х4: Да.

Х3: Да, да ли могу ја да кажем нешто као пример?

Н: Да.

Х7: Нашао неки адвокат, то у договору, чл. 34 сви преписују и тако то иде, ми пишемо наше, они пишу њихово и то је тако било одувек.

Х1: И опет док они не реше да га пусте. Њих то не интересује. Ја сам била на специјалном суду где су ме за низак степен ризика и А групу, ја не знам, она судија, мислим да жена очигледно има неки проблем. То је страшно. Па не, али жена има проблем, очигледно. Човек је низак степен ризика, постоји ризик, али је низак ризик и она је оно, пита, пита, пита, њака, њака, не да му услов, неће она да му да услов. А опет, имам једног осуђеног који је имао 79 бодова на Великом упитнику, дакле, на граници је са високим ризиком, ништа ме није питала. Може да добије услов, све је у реду.

Х4: Све јој је јасно.

Х1: Па да, могуће. А зашто је колега Х7 поменуо то аутизам услова, ја знам шта си, у ствари, хтео да кажеш. Дешава се на рочиштима да нам кажу, па добро добио је он малу казну. Па друже, не интересује ме, дај му петнаест година казну. Значи, немој да се... Зато сам ја за те.

Х1: Ја сам имала случај на суду. Предлажете условни отпуст? Да. А да ли ви знате колико је он пута био осуђиван? Да, знам. И ви поред тога њему предлажете услов? Да, али поред тога што му предлажем услов, он нема 48 него 78 бодова. Мислим, нећемо га кажњавати. Њему је већ кроз Упитник бодована та вишеструка поврат. Значи... И што поново му то стављамо као терет. ОК, зато и немаш 48, ниси ближи ниском, него си ближи високом степену. То цени, ако то и цениш.

Х2: Али то може лако да се реши.

X1: Моје генерално мишљење, суд гледа висину казне и колико је остало, у моменту кад га већа. Ми можемо овде сад да причамо и о Упитницима и о третману, ништа то суд не интересује. Показало се да, једноставно, то је од случаја до случаја. Осам пута сам била на специјали, исти текст је ишао, исто питање постављено, девети пут га пустили. Значи, сваки пут исто питање се поставља, која је даљина између КПЗ СМ и луке Легет, зато што осуђеник ради ван завода.

X2: Ретарди.

X1: То је било питање. Ми осам пута на том питању причамо да отприлике ја не знам да проценим и не могу да проценим. Не знам, можда сам и мужа у једном момент упитала, шта мислиш? Чисто да се информишем. Значи, осми пут су га пустили. Мислим, о чему причамо? Гледају висину казне, гледају истек казне и процењују, као на пијаци, хм, хајде још мало. А то нам је показатељ када заказују рочишта, када смо услов послали, када је осуђеник писао услов, кад је услов прослеђен из завода, кад су добили, кад су заказали. Значи, добијају на времену. Као ми кад радимо план, сад ћемо на три месеца па ћемо на шест месеци. Е, тако и они ради. То је моје мишљење.

X2: Могу да раде како хоће.

X1: Нема ту параметара, нема ту ничега, они то гледају. А то да ли је висок степен, чл. 34, овако, онако, то су само изговори да би могли да нас одбију и да добију на времену.

Н: Како све ово што сте навели функционише са аспекта тужиоца?

X2: Исто.

X6: Исто.

X3: Исто, још горе.

X5: Тужиоци мисле да смо и ми криви.

X1: Каже тужилац на специјали, је л' ви знате колико је он убио људи?

X2: Па добро, онда то може да се образложи у решењу.

X1: Ратни злочини, даје.

X6: Или на пример кад каже да је остало дуго до истека, пуно би било да буде на условном отпусту.

X1: Па о томе се, то је то.

X6: Па онда регулиши другачије то. Ако су 2/3 казне затвора, ако је то први основ за могућност отпуштања осуђеног лица, онда то треба променити, за казне које су дуге и где је сам тај до истека казне дуг.

Н: Шта мислите о комисијском одлучивању за условни отпуст, пракси која је постојала у једном периоду у Србији?

X7: То је било до 2000. године.

X2: Да, то је било.

X7: То је исправније. Тешко ће да дају ови што су осудили. То је можда и боља идеја.

X5: Па добро, мени се не свиђа идеја да се орган управе меша у судске одлуке.

X1: Да.

X5: Мислим, није их орган управе осуђивао.

X1: Зато институт условног отпуста је њима препуштен, ми имамо превремени отпуст.

X5: Само због тога.

Н: Да ли се примењује превремени отпуст у КПЗ СМ?

X7: Да.

X5: Да.

X2: Да.

X5: Али не знам зашто се ствари не циљају тамо где је проблем, зашто увек тражимо, не мислим на нас овде сада, али имам утисак да се некако увек траже нека друга решења, од чл. 34, да се систем процене исправи, иде се на чл. 34. Мислим, увек се некако нешто обилази, а ми се правимо луди. То је брже и јефтиније много. Сад још једна ствар у вези Упитника и чл. 34, значи, постоје осуђеници који су високо ризични и испуњавају индивидуалне циљеве, али ће заиста и остати објективно високо ризични. Потпуно је бесмислено да њих пустимо. Мислим, нико од нас то не жели, да они шетају улицом. Постоје осуђеници који су због карактеристика Упитника процењени као високо ризични и остаће процењени као високо ризични, иако објективно би било шансе да они буду можда средње ризични. Значи, да би могли да их пустимо. Е, ту треба да видимо шта ћемо са Упитником, то је проблем. И постоје они код којих то без проблема иде. Значи, та средња категорија је проблематична, а чл. 34 је и у првој и у другој бесмислен, јер ја ако ћу да пустим некога па ће он да покраде тамо не знам у Идеји, заиста нећу себе да доведем у ситуацију да ме неко пита што си ти пустио високо ризичног човека и да му ја објашњавам испуњавао је програм поступања. Јесте, али је високо ризичан, али ја сам ето мислио, не знам ни ја шта.

X6: Да, то је апсурдно.

X5: Мислим, шта сад има да мислиш.

Н: У пракси се показало да, са аспекта примене условног отпуста, углавном не постоји проблем у тумачењу високог и ниског степена ризика већ само средњег.

X1: Али зашто се онда баве чл. 34, само у ситуацији кад имамо средњи степен ризика?

X3: Требало ми Министарство правде да заузме став у погледу чл. 34. Правилника. И мислим да је јако добра ствар едуковати људе који су запослени у правосуђу, јер мислим да се превише баве третманом и функционисањем осуђених лица у заводу, а да при том, нису довољно информисане и не знају како ствари функционишу. А са друге стране се хватају, управо за те неке ставке приликом одбијања или усвајања молбе. Врло често им је исто да ли је В2 или Б2 група, што је дијаметрално супротно.

X2: Некад не знају ни да прочитају.

X3: Па управо то. И рецимо, ја сам радила алтернативне санкције доста дуго, извештаји за услов које смо ту радили, то је санкција где процене ризика нема, мислим, немамо инструменте којима процењујемо ризик, добијали су услове баш доста, осуђеници који су санкцију издржавали, једино им је било битно да су поштовали оно што та казна захтева, значи да није било кршења, да су поштовали путању кретања и то је то. Мада је било судија који су инсистирали управо на том делу, да ли испуњава циљеве, степен ризика, не знајући да је то санкција, јесте казна затвора, али се издржава у потпуно другачијим условима. Тако да би дефинитивно морали бити упућенији у све ово, уколико већ им је то основа за одлуку да ли ће усвојити или не.

Н: Какво је ваше мишљење поводом брисања дисциплинских мера из евиденције, са аспекта предлагања условног отпуста?

X3: То мора да се наведе, по мени и ми негде наведемо да је било осцилација у понашању, јер због тог дисциплинског кажњавања, он је стагнирао и није остварио напредак у третману, неко годину, неко две, неко три. И шта сад, кад избрише те дисциплинске, просто мора се објаснити који су разлози зашто неко није напредовао. Тако да, трудимо се ми кроз извештај да то негде

напишемо да је било осцилација, у смислу прихватања правила понашања, правила кућног реда и генерално тих општих циљева, али не смемо децидно да их наводимо.

X6: Али би било боље да не постоји та могућност да се бришу, него просто да буду исказани, да се види просто понашање осуђеног током извршења казне затвора, са свим његовим осцилацијама.

X7: Тако је.

X2: Тако је.

X7: Сад да додам само. Пример кад преиспитујемо из полуотвореног, што је веома битно. Ми човеку узимамо проширена права и погодности, ако направи тежи преступ и онда после извесног времена, после три године каже овако, дисциплински није кажњаван, а у тексту се води, каже одузимана су проширена права и погодности.

X2: Да.

X7: Разумете? То стоји на папиру, имамо одлуку да је дана тог и тог одузето проширено право и погодност.

X2: Тако је, на основу тежег дисциплинског преступа.

X7: Да, а ми даље не наводимо теже преступе.

X2: Да, јер је брисано.

X7: Јер је брисан, не смемо да га наведемо.

X2: Бесмислено.

X7: Онда пишемо тамо, било је осцилација.

X5: А је л' смемо ми то да напишемо па да напишемо да је брисано па нек суд то игнорише.

X1: Али они нас свакако питају, разумеш? Мене је судија питала па је л' било још неких дисциплинских, осим ове, а да су брисане? Па мислим, шта ме питаш. Она то не би смела да пита.

X2: То је бесмислено и то брисање из казнене евиденције кривичних дела.

X6: Да, у погледу раније осуђиваности.

X5: Па добро, то се ретко дешава.

X1: Па добро, да, али кажем бесмислено је, по мени.

X5: Постоји и у другом смеру код дисциплинских. На пример, спавао је за време бројања, значи заспао је у кревету, е то је дисциплински преступ недисциплиновано, агресивно и насилно понашање, које ремети ред, безбедност, живот и рад у заводу. Човек је спавао у кревету.

X1: Треба другачије да се дефинише.

X6: И то баш делује онако... (смех)

Н: У ранијим истраживањима је показано да постоји неједнако поступање у истим стварима, у оквиру различитих завода у земљи.

X3: Проблем тумачења.

X6: Тумачење.

Н: Да ли мислите да дисциплинске мере и казне имају утицаја на условни отпуст, независно на норму која у посебан фокус ставља теже дисциплинске преступе?

X2: Али требало би то да има утицај. Ако он није функционалан у пеналним условима, ти не можеш онда очекивати да ће он бити функционалан на слободи. Мислим, требало би да утиче.

Н: Да ли можете укратко да нам објасните на који начин се састављају извештаји за условни отпуст и које службе учествују у писању и давању мишљења?

Х3: Службе које и иначе одлучују.

Х7: Видите овако, сад да вам ја прикажем. Значи, службеник третмана напише извештај на основу досијеа о владању и понашању осуђеног, индивидуалним циљевима и доноси овде. Овде су представници пет служби: начелник третмана, службе обезбеђења, здравствене службе, значи лекар, обуке и упошљавања и правне службе, општих послова. И онда се то сад, читају, зашто се предлаже, шта, како, је л' напредовао или назадовао, је л' максимално напредовао и усваја се предлог, даје се предлог управнику. Управник, значи, сагласан са предлогом или није сагласан са предлогом. И онда се пакује и кад он потпише, пакује се извештај и шаље суду. Ми од пријема молбе или дописа, радимо то у року од седам дана. Значи, уторак и четвртак су комисије.

Х2: Да. На првој комисији се то изнесе.

Х7: На првој. Значи, износи се на првој, тако да је до седам дана рок да се пошаље из завода.

Н: Да ли се дешава да вас осуђеници претходно питају, након издржане 2/3 казне, да ли је у реду, у смислу саветовања, да поднесе молбу за условни отпуст у том тренутку?

Х1: Полуотворено, код нас, да.

Х6: Питају.

Х1: Да, да, питају. Буде оно да је адвокат пустио молбу без сазнања осуђеног или неке њихове приче, пре разговора са васпитачем. То буде...

Х6: Углавном се консултују.

Х1: Да, углавном.

Х3: У затвореном делу завода, рецимо, већина је свесна да са високим степеном ризика из услова одакле подносе молбу, неће добити позитиван предлог установе за услов, али опет подносе молбе, јер воле да виде ту повратну информацију шта ће добити као одговор суда. Само да виде како ће они то образложити. Шта има везе, само да видим шта ће да ми каже.

Н: Да ли овде постоји баријера, односно јасно постављена граница које групе осуђеника се предлажу, а које не за условни отпуст? Пре свега мислим на полуотворено одељење и третманске групе Б1 и Б2.

Х7: Не могу да добију. Значи Б2 не предлажемо за условни отпуст јер постоји могућност даљег напретка у третману, до добијања Б1 групе проширених права и погодности. Изузев, предлажемо некад стране држављане, јер њему не значи ништа да ли је Б1 или Б2. Он, значи, нити ће користити викенд, ни град, ни ништа, шта сад.

Х6: И нове казне када имају, ни то исто не предлажемо.

Х7: Странце кад не предлажемо. Или сад кад има нову казну, шта му значи услов а иде сад у Нови Сад да издржава другу.

Х6: Казну дужу од шест месеци.

Н: Да ли се то пресликава на отворено одељење и третманске групе А1 и А2?

Х6: Да.

Х1: Да, да, исто.

Х7: Исто, исто.

Х1: Да, само што тамо иде мало брже напредак, за два месеца може да га из А2 пребаци у А1.

X7: Он је отишао одмах у А2 из пријемног, тако да он добија за три или шест месеци А1 групу. Тако да, он већ стиже.

Н: То фактички значи може да се догоди да Б1 добије условни отпуст, а А2 да не добије?

X6: Да.

X2: Да.

X4: Ретко се то дешава.

X1: Али, ретко...

X5: Па теоријски може, али ми имамо став већ дуго неко време.

X7: Не, не може добити.

X5: Ми кад видимо, претпоставимо да ће осуђеник ићи у полуотворено одељење, онда ако је то могуће... Е, ту притвор може некад да зезне ствар, ако је дуг притвор. Онда ми планирамо тако да он изађе у полуотворено одељење барем годину дана пре 2/3.

X1: Направи се план.

X3: Преиспитивање.

X5: Направимо план до 2/3 да максимално напредује. И тако и у отвореном. Он ће бити у А1, у Б1 групи у време када су 2/3, осим ако није био предуг притвор.

X3: То је оно што сам ја рекла, негде на почетку, да притвор није толико битан, да се ми прилагодимо и третман прилагодимо висини казне.

X1: И преосталом делу.

X3: Да. И преосталом делу казне.

X7: До 2/3 лица која испуњавају програм поступања, до 2/3 максимално напредују у третману. Значи, ако је А група, он максимално буде А1, ако је Б, буде Б1 до 2/3, јер ту трећину фактички сматрамо да је услов.

X6: Да.

X7: Тако да не може добити овај са Б1 брже него овај са А, јер онда ако је изашао одавде. Е, сад, што колега Х5 каже, притвор негде неког закочи мало.

X2: То су ретке ситуације.

Н: Какво је ваше мишљење, да ли третман и условни отпуст имају утицаја на смањење поврата, на усвајање нових, позитивних ставова код осуђеног?

X5: Па ја могу да кажем да мислим да би третман требало да буде много другачије организован, да би утицај био већи. Ето.

Н: А на који начин?

X5: ОК, ево, они раде. Значи, огроман број осуђеника ради. Као што не постоји трансфер знања у школи, у смислу, ми кад учимо децу у школи, не знам, природне науке, ми не очекујемо да ће они то знати да примене, него их учимо да то примене. Значи, на пример, ми не радимо ништа поводом тога да, ево управо то, њима... Да причамо са њима шта тај рад значи, шта су они научили о себи. Можда то раде инструктори спорадично или понекад, али то није систематски. Специјализовани програми имају јако мали обухват, 80 људи, ја мислим, на 1900. То је изузетно мали обухват. Управа је сад направила нове програме који су супер, али да би се прилагодила и великим и малим заводима, они трају шест месеци. Мислим, ја не верујем у тако брзопотезне промене, а што и неко у третману не би био годину дана. Значи, ја мислим да, што се тиче самог третмана осуђеника, ако говоримо о тим елементима третмана, он иде у неком правцу, али мора

бити много боље организован па то мора бити наш примаран посао, да би по мом виђењу, е сад не знам шта кажу истраживања, да би то могло имати неког већег ефекта.

X4: Шта се дешава. Врло често нама осуђеник дође и каже, цаба ја радим.

X6: Да.

X1: То каже њих 90%.

X4: А зашто? Зато што он тај рад доживљава искључиво као средство свог напретка у третману, а онда сваки пут ја морам лично да причам са њим који је његов бенефит од тога што он овде ради и што одржава радне навике или развија радне навике и шта то значи за његову будућност. И шта то значи за њега у блиској будућности, кад се нађе на слободи и кад трећи дан не буде знао шта ће са собом, јер радна навика коју је стекао га тера да ради нешто.

X1: А, шта онда колегинице X4 онај који је и радио пре доласка?

X4: Јако је битно да одржава радне навике, у сваком случају.

X1: А онда дође и каже, а шта ја имам од овог.

X4: И онда не схватају апсолутно шта значи, у ствари, то радити. Управо то што каже колега X5 ми немамо времена, простора, да тако кажем. Ми немамо простор тај да са њима појединачно радимо, шта сваки појединачни индивидуални циљ који му је одређен, у ствари, има за сврху, у његовој даљој, просто ресоцијализацији.

X3: Јако битна карика је тај постпенални прихват. Људи, не може се његов третман завршити у затвору. Значи, јако је битно где ти људи иду, ко их прихвата и шта ће са њима бити даље. Дакле, цаба што је он овде радио десет година, ако кад изађе нема где да ради по изласку из завода.

X4: Јако важно.

X3: Значи, то је карика која овом систему недостаје и то је то. Ми не можемо причати о успешној реинтеграцији, без постпеналног прихвата. Значи, ми овде урадимо са њима максимум и онда их вратите у једно окружење где су они...

X1: Где се погубе.

X3: Где су они препуштени сами себи или се опет враћају у породицу где има неке патологије, опет борба. Да почнемо од личних докумената. Ми смо недавно почели да им помажемо на регулисању личних докумената. Имате лица која изађу после десет година са издржавања казне затвора, нема регулисана лична документа, истекла су, наравно, протоком времена. Како мислите да се пријави било којој служби, центру за социјални рад, Националној служби за запошљавање итд, итд.? Тим људима је огромна помоћ потребна по истеку казне. Или када је условни отпуст у питању.

Н: Да ли остварујете контакте са социјалним или другим службама, приликом припреме за отпуст осуђеника?

X3: Баве се тренутно најугроженијим популацијама, у смислу који немају обезбеђен смештај по истеку казне, немају где да иду па се ту позабаве, у смислу...

X5: Па ево сада имамо две ситуације. Затвореник А, који је заиста тежак случај урадио и сместимо осуђеника у Вршац и Суботицу у коју кад пошаљеш, као да си послао у зону сумрака, нити знаш да су добили, нити одговара нема. То тако пошаљеш, ваљда је стигло.

X4: У етар.

X6: Када одговоре, то је раритет.

X5: Питате их ко је водитељ случаја, да кажемо осуђеном. Ма, јок, не оглашавају се. А у вези третмана, ево и то што колегиница X3 каже, осуђеници у затвореном делу завода, третман

зависности. Они заиста немају окидаче, немају тако јаке окидаче у затвореном делу завода, из масе разлога. Они ће те окидаче имати кад изађу на слободу. И то је ситуација да када они изађу на викенд одсуство и на слободу, да онда причамо, е јеси ли имао искушење.

X3: И како си се са тим носио.

X5: Да, шта си урадио са тим. А ми то овде причамо на основу неког њиховог претходног искуства, што је много мање јако, него искуство које сада имамо. Тако да, у вези третмана, третман се мора реорганизовати, по мом мишљењу.

Н: Приликом отпуста из установе, саставља се Извештај и препоруке осуђеном за прве кораке на слободи. Да ли у том делу има сарадње са стручним службама?

X4: Само опште препоруке.

X5: Да, опште.

X3: Само опште.

X6: Да, само опште. И јако је, заиста, велики проблем са осуђеним лицима која изађу са издржавања казне затвора, јер им је тешко да се запосле. Мислим, чак и крену да негде буду радно ангажовани и кад се дође до информације да су били на извршењу казне затвора, просто их отпусте. Мислим, то је стварно... И онда, каква је мотивација осуђеним лицима овде. ОК, развијање радних навика.

X7: Па добро, неки неће ни да раде.

X3: Има и тога.

X6: Па биће функционални овде, на основу напредовања у третману, али генерално, суштински кад изађу напоље, заиста им је много, много тешко и управо оно што је рекла колегиница X3, тај постпенални прихват треба другачији да буде.

Н: Дакле, завод никаквих додировања нема са прихватом?

X7: Нема.

X6: Да.

X5: Повереничка служба по закону има, али ми то не радимо. Они то не могу да раде.

X6: Они не раде.

X5: Мислим, пуно им је то посла.

X3: Онако како су тренутно организовани, није могуће.

X5: Али по закону...

X3: Њих је мало, јако велик обим редовног посла. Ако би то пребацили на повереничку службу, мислим да би више људи морало бити укључено у целу ту причу и неко ко ће само тиме се бавити.

Н: Пропустио сам једно питање у вези са мерама безбедности. Да ли у граничним ситуацијама предлагете примену заштитног надзора, уз условни отпуст?

X1: Ја не знам за то.

X6: Не.

X3: Не.

Н: Да ли предлагете било коју врсту надзора, укључујући и електронски?

X3: Не, али је било случајева где суд сам дозволи условни отпуст уз електронски надзор. То је сигурно.

X1: Да, али суд... Они се понашају као да не знају да то постоји, примена условног отпуста уз електронски надзор, обавезу јављања поверенику. Они се понашају као да постоји само овај обичан условни отпуст, где ти пустиш осуђено лице и то је то. Мислим...

Н: У нашем узорку је било свега два случаја.

X7: Да, код нас су била два случаја са електронским надзором, ја мислим. Један осуђеник из Петог павиљона.

X1: Да и онај још један мој осуђеник.

X4: Двојица.

Н: Да ли би неко желео још нешто да дода, у погледу тема о којима смо данас разговарали, можда неки коментар или питање?

X4: Ја бих само додала за запослење и рад изван установе, у току извршења казне затвора. Постоји један проблем. Рецимо, предузећа са којима сарађујемо, буду задовољна осуђениковим радом и вољни су да му пруже запослење, чак и предложе то. Међутим, ту се ствара други проблем, пошто је неко осуђено лице из потпуно другог краја земље и објективно не би могао да обавља посао у Сремској Митровици, будући да су његова породица и живот, генерално, поприлични удаљени и објективно у тој ситуацији није могуће упослити то лице.

Н: Хвала Вам на додатном коментару, значиће нам. Уједно, пошто нема више питања, предлога, хтео бих да вам се свима захвалим што се одвојили готово сат и по времена и активно учествовали у овој фокус групи. У складу са етичким правилима, аудио запис ће бити транскрибован, биће извршена анонимизације, а сам снимак потом уништен. Хвала вам још једном што сте ми помогли у изради докторске дисертације.

ПРИЛОГ 3: ТРАНСКРИПТ ДИСКУСИЈЕ СА ДРУГЕ ФОКУС ГРУПЕ

Н: Добар дан, моје име је Никола Вујичић, докторанд сам на Правном факултету Универзитета у Београду и истраживач сарадник у Институту за криминолошка и социолошка истраживања. Ова фокус група се спроводи за потребе израде моје докторске дисертације на тему „Извршење казне затвора и одустајање од криминалног понашања“, а разговор ће највише бити усмерен на постпенални прихват осуђених лица.

Н: Када је и на који начин настала организација у којој радите и на који начин је дошло до идеје да се оснује Мрежа организација за постпеналну подршку Србије?

У2: Неколико организација засебно је почело да се бави постпеналним прихватом у Србији и пре једно шест година, ја мислим, имали смо пројекат који је подржан од холандске амбасаде па онда ОЕБС-а, да за поверенике за алтернативне санкције у осамнаест градова у Србији, направимо локалне мале мреже, које би им помогле. И сад, у том силном обилажењу и упознавању са институцијама, знали смо да нема невладиних организација, била је једна, или две, које су се на овај начин бавиле тиме па смо раширили па као, ајмо сви који могу на неки начин, типа ако се баве старијима па изађе неко старији - може, ако се баве женама, изађе жена - може, ако се баве зависницима, изађе зависник - може. Па се мало разгазила та прича од тада, многе од тих организација су се после активирале, добиле неке обуке за рад за бивша осуђена лица и већ је то кренуло „да се кува“, ово би могло сад озбиљније да се ради. У том моменту је ОЕБС подржао идеју: „А шта ако бисте се ви окупили да то буде једна Мрежа?“, где се онда већ искристалисао добрих, ја мислим десет - дванаест организација, различитих профила, у смислу да неки пружају услуге и овде су углавном организације које пружају услуге, просто такав нам је тип састанка, али су ту и организације које се баве заговарањем, развојем програма итд., али смо сви негде у заједничкој, тој финалној визији за бољи постпенални, односно реинтеграцију бивших осуђеника. У1, хоћеш ти овај званичан део?

У1: Ја могу о званичном делу. Организација за постпенални прихват Србије, односно постпеналну подршку Србије је основана 19. марта 2019. године и имам задовољство да вам кажем да већина присутних чланова су сада већ у новом сазиву са јучерашње Скупштине, чланови новог управног одбора. У5 је потпредседница управног одбора, ја сам председница и други чланови су присутни. Односно, све ове организације су препознале потребу да се удружимо и чини ми се, после три године, имамо неке прве резултате и наговештај успешности у раду. Оно што је претпостављало, сем наше добре воље, дотадашњег искуства и свега онога што смо радили и на начин на који смо радили док се нисмо основали, препознало је да би неко увођење минималних стандарда у раду било значајно важно, тако да је креиран менторски програм подршке, по коме фактички ове организације које су сада овде присутне и на чијем састанку званичном присуствујете, јер је ово званичан састанак локалних координатора на пројекту, су кренули у ствари са том неком причом. Ево, У5 ће Вам дати како изгледа у овом тренутку, завршена су два круга пилотирања, ово је трећи део који је „добацио“ до овог формалног, сада већ модела, који се примењује и који је развојено тестиран, развојено унапређиван и чини нам се да је ово некако оптимална варијанта и у односу на интервенцију, у односу на очекивани стандард који организација може да постигне у односу на своје ресурсе. Оно што бих још нагласила је сарадња са институцијама, што мислим да је јако важно. Наша сарадња овако је, међусобно између организација, и формална и неформална, негде се заснива, што је увек добро, а негде је сценарио у Србији, а то је да постоји један пријатељски тон сарадње, који некако олакшава целу ову причу и овај рад. У односу на институције смо покушали да направимо нешто што неће се заснивати искључиво на личним заснованостима, него је у септембру месецу прошле године потписан Меморандум о сарадњи са Управом за извршење

кривичних санкција Републике Србије и МОПС-а, где смо потпуно јасно и прецизно дефинисали области и изразили мотивацију за сарадњу. Нама то значајно олакшава било коју имплементације, значајно нам олакшава било коју сарадњу и поред, кажем, некако стварно нисам асертивна, него заиста врло реално, могу да кажем да је и пре Меморандума и после Меморандума, квалитет наше сарадње био изузетан, са представницима затвора са којима сарађујемо и Повереничком канцеларијом. У овом тренутку, значи постпенални прихват се по закону, сад ја не бих теби као правнику, везује за период по изласку из затвора и негде наша сарадња је у првом тренутку, у прва два корака, пилотирана баш са стручним службама затвора, сарадњом са њима, припремом за излазак људи. Међутим, онда смо схватили да је, у ствари, служећи се законом и правилницима по којима раде повереници, јако важно и значајно да причу постпеналног прихвата вратимо у тај неки законски, регуларни ток, делом обавезности, а делом очекиваног интервенисања, а то је, у ствари, повереничка канцеларија. Тако да, наша сарадња са повереничком канцеларијом, интересантно је што су до јуче били у истом ходнику, преко пута нас па је то значајно олакшавало, бар причам за Београд. Сада, свеједно су само мало даље од нас, али смо и даље у интензивној сарадњи. И оно што мислим да је добро да је ресурс, отприлике целе приче, за Мрежу и оно што је наш циљ, да покривеност наше Мреже буде на целој територији Републике Србији. Ми у овом тренутку имамо нека географска подручја која нису довољно покривена, али се перспективно ради на томе да и она буду покривена организацијама које ће моћи да учествују у пружању подршке.

Н: Који су само то затвори у питању?

У1: Ми, генерално, имамо амбицију да радимо са свим затворима, у односу на ове пројекте, јер се МОПС финансира пројектно, искључиво само тако. И надамо се да ћемо некако бити препознати као нужна карика која може да одради неку услугу, у односу на систем и причу постпеналног прихвата, али су до сада интензивне сарадње оствариване са затворима: Нови Сад, Крагујевац, Сремска Митровица, Панчево, Централни затвор, Падинска Скела, Пожаревац, Пожаревац - женски затвор, Специјална затворска болница. Мислим, тај степен интензивности претпоставља њихово препознавање нас и потпуно поверење да нас контактирај и да некако одговоримо очекивањима које систем има од нас.

Н: Да ли постоји сарадња мимо затвора, мимо Управе за извршење кривичних санкција, на пример са службама за социјални рад, шта се дешава на том пољу, односно шта се дешава са Националном службом за запошљавање?

У3: Па пошто ја радим директно са корисницима у *Неостарту* и врло често имамо кориснике којима су потребне одређене услуге из система социјалне заштите и врло често са њима идемо у Центар за социјални рад. Што се тиче сарадње са социјалним радницима, она је заиста другачија од корисника, до корисника и од центара, до центара и од социјалног радника, до социјалног радника, али негде увек успевамо да неко право корисника остваримо у систему социјалне заштите, наравно уколико он све испуњава, има све папире који су му потребни. Али, оно што јесте проблем, то је та нека дужина чекања. Највећи број корисника, заправо има проблем са личном картом, односно са пребивалиштем, са адресом и у већини случајева када одлазимо у Центар, то је ради добијања адресе Центра, да би корисник користио ту своју личну карту и то уме онако да потраје и да се отегне месец дана. Онда, ако особа има здравствених проблема, не може да добије здравствену књижицу, не може да нађе посао. Тај неки временски период је можда најпроблематичнији. Али и систем је такав, просто спор је, потребна је комуникација између Центра, полиције, Националне службе, Републичког завода.

У2: Ми смо у полицији пар пута раније наилазили на проблеме, овог типа. Одеш у Земун, кажу ти једно, одеш на Нови Београд, може нешто друго, на Савском венцу може свашта. И онда смо имали састанак са начелницом управног одељења у Љермонтовој и то се за дан, од сутра, где

смо се појавили, сви знају како треба. Просто, полиција је такво тело, док код Центра то и даље не може. Мислим, београдски центар, градски нема, просто нису тако устројени и даље нам се догађа да, у зависности од центра до центра, негде нешто може, негде не може, у зависности чак од особе, расположења, доба дана. Нажалост, правила без.

У1: Како смо се погледали. Ја сам иначе, пре него што сам основала ЦРА, у ствари двадесет година радила у Центру за социјални рад, као психолог. И онда имам сада те инсајдерске информације, што би се рекло, које су некад добре, а некад баш и нису. Или то кад нису, онда само чине интервенцију у односу на Центар за социјални рад. Значи, прво категорија људи по изласку из затвора, ни у једној категоризацији Центра за социјални рад не представља додатно осетљиву категорију људи, што би можда интервенисање требало прво да иде у том правцу. Они се третирају у својим потребама, таман онако као и сви други грађани, који су у стању социјалне потребе. Не браним систем, али је прича њихове заснованости, на пример у остваривању права на једнократну помоћ, која је у том тренутку једина могућа, јер се на пример социјална помоћ стопа док је лице у затвора, варијанта је која претпоставља законску процедуру достављања одређених докумената, које је прописана за град Београд. Та листа буде јако дуга и јако исцрпљујућа и за људе који су у могућности да остваре право, а камоли за човека који је изашао из једног система и потпуно негде дислоциран у својој заједници. С друге стране, новац који се опредељује је новац који се обично чека, чека се да се трансферише из средстава града Београда. Ја причам само за Београд, не знам како је у локалним заједницама другим, мислим да је то много лакше у градовима као што је Нови Сад, Крагујевац, Ниш или неки други градови. Град Београд је огроман, има седамнаест центара за социјални рад и ви фактички некада можете за три хиљаде или пет хиљада динара, колико је обично висина једнократне новчане помоћи, да чекате бескрајно дуго. Мислим, некад месец дана, у најбољем случају петнаест дана, некада, ако имате среће, седам дана, у зависности да ли новца има на рачуну. То је прва ствар. Друга ствар, орган старатељства, као такав, има интервенцију у делу материјалних давања, материјалних средстава. Прича пребивалишта и боравишта, Центар за социјални рад је упутни орган полиције. Значи, цела прича се започиње у полицији, не започиње се у центру за социјални рад. Значи, оног тренутка кад центар добије по процедури од полиције решење по коме он ће пријавити на своју адресу, он ће пријавити. У односу на обим посла центра за социјални рад, број запослених и сензибилитет запослених, ова категорија је, у односу на приоритете, насиље, хитног смештаја, негде, благо речено, на дну. Оно чиме центар хендлује, у ствари интервенцију према овој групи људи, у ствари је захтев који се обично пред отпуст добија од затвора и то је захтев који је типски и који буквално захтева социјалну анамнезу. То је, некако мислим, први корак на који можда се треба интервенисати, као конекција затвора и центара за социјални рад, а који може да замирише на постпепалну подршку, јер је потпуно необично, прво, човек у центру за социјални рад када добије такву врсту захтева, није му баш много јасно. Обично, тај предмет задужи социјални радник, обично се претпоставља да би требало да изађе на терен и да види где се овај човек враћа. То кад оде на терен је Н.Н. локација и Н.Н. лице и лица, како би се рекло у жаргону, која ту више не станују, или само формално, или као „нема појма о коме причате“, ви онда имате одијум средине, отприлике, односно затечених људи који су на тој адреси и онда социјални радник прибегава чињеници да напише четири реченице „Нико није затечен на наведеној адреси. Уколико Вам је нешто потребно...“. Онда се системи тантрају у тим неким административно-бирокуратским терминима. Уколико неког затекне тамо, он са њим обави разговор, којим добије социјално анамнестичке податке, за које се претпоставља да их затвор има. Јер, ако је човек био тамо, извесно је да зна и како се зове и кад је рођен и од оца и од мајке или по наводима, како год. Мислим, постоји сад већ структуисано хендлање извештаја. Ето. Али, у принципу, бивше осуђено лице у систему се не препознаје, нити као посебна категорија, нити посебно осетљива категорија људи, нити је ресурс органа старатељства такав, тако да би

се, у суштини, једино што би било значајно је да ви мапирате где је то на кога суштински у систему можете да гађате па да сензибилишете па да јасно дефинишете шта је очекивања од органа старатељства. Иначе, ако останемо само на пасивном очекивању и позивању на одговорност органа, орган нема ту врсту, у овом систему, обавезу одговорности за посебном интервенцијом.

У3: А има и светлих примера.

У1: Да, да, да.

У3: Није све тако црно, морам да кажем. Дођу нама корисници који, на пример, њихов социјални радник у затвору поднесе већ захтев за једнократну, тако да их новац чека по изласку.

У2: То је „вау“.

У3: Мислим, да, то је „вау“ и ми се сваки пут одушевимо. Али да, као постоји. Ја сам баш причала са социјалном радницом која ради у затвору, где и она каже „Ми често поднесемо, када знамо да ће неко имати просто једнократну помоћ, али док цео систем прође, итд.“. Не деси се да баш неко ако данас изађе, да ће сутра добити, али ће на пример у року од седам дана, што је просто значајно. И ето, ми смо имали примере да пишемо дописе центрима за социјални рад, да кажем на југу Србије, који су изашли на терен, који су тражили особу која не живи тамо, али су онако буквално урадили све што је у њиховој моћи, тако да, ето, мислим да је то са мањим местима много лакше, него са Београдом, зато што је, прво мањи број корисника у центру, друго, некако се људи знају, тачно знају кога где могу да питају, кога да траже, него на пример. Мислим, ја сам из мањег места па отприлике знам да то може тако да функционише и много је лакше него у Београду. У Београду, што У1 каже, може да стоји једна адреса особе, а да се та особа не враћа својој породици или на тој адреси, тако да, овде је заиста...

У2: Да, да, лакше је.

У5: Ако смем само да додам, постоји још, пошто ја радим са овим људима који су отпуштени углавном у западној Европи, углавном у Немачкој, ту имамо још један корак испред. Значи, ја у већини случајева са њима морам тек да поднесем захтев за упис у наше држављанство, а то је процедура која траје годину дана, најмање. И сама чињеница да они долазе без личних докумената, представља први проблем, уопште да ме овласте да ја то у њихово име могу да радим и да поднесем. Имам, на пример, пример да Вам кажем, код једног момка који је тако отпуштен, двадесет девет месеци је трајало, док нисмо успели да дође до личне карте. У међувремену, он ми је јуче јавио да је примљен за стално, да има плату преко седамдесет хиљада, да је изнајмио стан, зато што је цео живот провео у Немачкој и говори немачки добро, један кол центар га је сада примио за стално. Мислим, човек је први пут у животу имао своја лична документа, пошто се ту углавном ради о популацији која је било интерно расељена у Србији и одавде наставила пут ка западној Европи и у суштини, кад се врате у Србију је јако велики проблем уопште доказивање да су они наши држављани.

Н: Сада имам једно питање, које је више усмерено ка У7 и У8, пошто су из Новог Сада и Крагујевца. Ово што је У1 рекла за стање у Београду, да ли постоје неке разлике што се тиче Крагујевца и Новог Сада, у брзини решавања ових проблема са којима се суочавате, а о којима је било речи, попут прибављања докумената, сарадње са службама за социјални рад, добијања једнократне помоћи?

У7: Што се тиче Новог Сада. Извињавам се колегиници, Ви имате предност.

У8: Што се Крагујевца тиче, ми имамо добру сарадњу са центром за социјални рад, али се та сарадња заснива на односу организације и центра, јер дуго сарађујемо са њима па имамо неки устаљени систем по ком идемо. То је, више би се рекло, да су то пријатељски, благонаклони односи, који се тренутно заснивају са људима који раде унутар центра за социјални рад, али не

постоји ниједна званична сарадња, да је директна и да би се променом кадра, на пример у центру, вероватно и наш положај променио. Што се тиче брзине, брзина је готово идентична као и свугде, јер та је бирократија огромна и кад се прикупе документи, мислим ми имамо добре волонтере па то иде релативно брзо, али кад се прикупе документи, сам тај пут кроз центар за социјални рад, до одобрења, то је нешто што стварно кочи целокупан систем, нарочито код тих једнократних помоћи, то иде и преко центра па иде и у градску скупштину. То сам скоро сазнала, да те једнократне помоћи су невезане, да су из буџета града, а не из буџета републичког и онда то стварно зна да направи велики застој да ви добијете нешто и да се уплате чекају чак и по тридесет дана и на то просто не може да се утиче, да је такав систем не само за бивша осуђена лица, него за целокупне кориснике социјалне заштите. Тако да, у суштини, мање - више, прича је иста. Овде је један центар за социјални рад, а поприлично је велика територија. Ми лично, као организација, успевамо да све наше захтеве спроведемо, е сад, докле ће то бити, пошто не постоји ниједан званични папир о сарадњи, то просто не знамо.

Н: Хвала Вам.

У7: Имам слична искуства као и У8. Значи, ми генерално са социјалним службама имамо добру сарадњу, али све зависи који је проблем у питању. Типа, документи се брзо ваде, једнократна социјална помоћ се брзо добија, што се тиче можда неких других ангажовања за социјалну помоћ, исто иде убрзано. Вољни су да помогну, али имамо највећи проблем када је у питању пријава боравишта, где постоје људи којима је адреса пасивизирана, имају проблем да докажу да су на другој адреси па цела та процедура на којој адреси па да се иде у полицију па се подноси захтев у полицији па из полиције те шаљу у центар за социјални рад, тако да та веза између полиције и центра за социјални рад у Новом Саду не штима, него иду на то да потражују да од социјалних услуга одустане. Значи, то сам се ја уверио на више примера и неки су ми, са којима имам добар однос и рекли да идемо на то да одустане неко. Зато што је пре било да се пријава врши на центар за социјални рад и онда је то огромна количина посла и каквих све има ситуација центар, кад је типа педесет социјалних случајева пријављено на њихов центар, који су бескућници, који су бивши зависници, бивша осуђена лица и тако. Са другим службама имамо добру сарадњу, вољни су да помогну, што се тиче тих бирократских протокола, све зависи од човека до човека, ко са каквим проблемом, тј. теретом дође пред тог службеника и онда ту нешто брзо решимо, нешто не решимо брзо, али ја некако видим делимично напредак, али што је У8 рекла, нема те системске сарадње, онако некако, шта ја знам, све се своди на креирању и грађењу личних односа са тим службеницима и некако, ауторитет наших организација, додатно отвори врата па онда можда ажурира неког појачано да се ангажује, да реши проблем и да помогне и тако.

Н: Хвала. Сада бих прешао на следеће питање, на који начин осуђеници долазе до вас, како они сазнају за постојање Мреже, ко их упуту да се јаве вама?

У2: Ја ћу да пробам да спојим одговор на ово питање са оним због чега смо овде. Нама је почело сад да се дешава стварно и озбиљније да нам шаљу повереници. И то већ не само „Упутили ме повереници“, него као на телефон „Јасмина овде, повереница, послали смо човека“. До душе, то последње је било комично, пошто човек треба да реши личну карту, да би почео казну затвора, што је невероватно, сад испада да ћемо ми лакше да му решимо, него што би они то урадили једним дописом, што би вероватно могли да ураде, онда девојке су ишле са њим у полицију, да би се испоставило да он има шест потерница па је онда од једне до друге станице, сад треба да иде да би то скинуо, јер је то већ прошло. Ма, мислим, свашта нешто. При том, и сам још увек није сигуран да он није у затвору, чак ни ми нисмо били сигурни, повереница није лепо рекла, није нам рекла да човек није у затвору тренутно. И ми га чак зовемо, он као није код куће, чујемо се касније. Тако схватимо да он није у затвору, а повереници смо рекли да њега зове.

Y1: Можда треба кренути, ако ти значи, просто како је до сада изгледала процедура упућивања.

Y2: Аха па може, ја чисто сам хтео да вежем то са неким текућим, али можемо и тако. У суштини, нама је пре започињања овога, у већини су се јављали људи тако што су били чули кад смо се представљали у затвору или једни од других па добију број телефона. У неким затворима су директно добијали флајере, рецимо по изласку. До пре сад, да кажем последњих годину дана, све интензивније, некако како повереници полако преузимају тај постпенални па тако преузимају преусмеравање, где сада човек кад оде на издржавање, њиме се унутра бави третман који би у последња три месеца требало да покрене програм припреме за отпуст, након чега он, а као слободан грађанин кад буде отпуштен, ако жели може да се јави поверенику који онда просто га упуту на нас. То је некако линија којом би требало да иде. Мислим, сад понекад се и дешава да иде.

Н: А колико у просеку, не мора тачан број, колико имате бивших осуђеника са којима радите, сада у овом моменту?

Y1: Је л' могу ја само да се вратим на оно прво?

Y2: Можеш, ја сам нешто прескакао, у ствари сам хтео да мало минимизујем.

Y1: Није проблем.

Н: Ко год жели, може у сваком тренутку дати коментар или додати нешто ново.

Y1: Зато што ми се некако чини да цела ова прича иде у неким фазама. У овој некој првој предфази, док није фактички створен МОПС, неке од организација су интензивно радиле постпеналну подршку. Њихов рад се заснивао на томе да, у ствари појединац, на личну иницијативу по изласку из затвора, буквално по чувењу или по епском преносу информације са колена, на колена, дође до ових неких организација, те организације су најчешће биле *Неостарт* у Београду и *Излазак* у овој некој својој специфичности која се није односила искључиво на људе који излазе из затвора, у односу на излазак. Хоћу да кажем да је прва лична иницијатива била појединца, да потражи ту врсту помоћи, што мислим да је супер мотивација, али је некако она претпостављала нека очекивања за која мислим да ове организације које су се бавиле, могу да излистају која су то очекивања појединца, када дођу у невладину организацију. Са формирањем Мреже, ми смо онда некако вратили причу у систем, да систем, а то је затворски систем, у том првом и другом кораку, дају информацију појединцу, да кад изађу могу да се обрате, на пример „У вашем граду Крагујевцу, постоји *После кише*, можете се обратити њима“ и то је било доступно на флајерима који су штампани. Ми смо негде наступили пред институцију да им приближимо ко смо, шта смо, шта би радили, ослонили смо се на кредите ових организација са којима су они до тада већ сарађивали и негде се препознавали у томе да полако почнемо да градим једну структуру, односно једну линију комуникације која треба да изгледа тако да фактички стручна служба или задужени васпитач да флајер човеку који излази из затвора, који са флајером зна где ће да изађе, има број телефона, има адресу невладине организације у свом граду и тамо се обрати. Оно што је, у принципу интересантно, а што не смемо да заборавимо, човек кад изађе из затвора је слободан човек. И ја мислим да то морамо да поштујемо сви. Он нема никакву обавезност јављања, долажења, нити ми треба да правимо паралелни, протективни систем у односу на тог појединца или да симулирамо фактички неке улоге и задатке стручних служби и васпитача затвора и мислим да је ту онда настао проблем, у једном тренутку, јер некако се превише заиграло, без сензибилизације додатне на мотивацију појединца. Искрено речено. И онда смо ми били, у једном тренутку, у том раскораку. Мислим, ово је као просто, да не звучимо баш ни као уображено, али мислим да ми заиста правимо неке прве кораке у том постпеналном прихвату и онда је, на пример, са Управом за извршење кривичних санкција, договорено да се то врати некако у неке кораке и у неке законске оквире.

Законски оквир је повереничка канцеларија, односно затвор који препознаје потребу или човек који ради са појединцем који је у затвору може да направи ту врсту предикције његових потреба. Постоји јасна процедура, што би се рекло образац обраћања затвора повереничкој канцеларији, постоји ЗУП по коме они раде, онда отворе кошуљицу, као започну рад на предмету итд. То је нека прича која онда добија неки формалнији карактер. Онда смо ми направили додатни корак и фактички се представљали повереничким канцеларијама, као подршка у том неком тиму који чини повереник, невладина организација и појединац коме је потребна помоћ. То је законски заснован корак, али реформски корак, како да вам објасним, јер то до сада се фактички није на тај начин поштовало. У овом тренутку, ја сад причам после годину дана, ви заиста имате сензибилисане поверенике и ово се онда надовезује на причу коју је У2 рекао, где имате заиста повереника који невладину организацију контактира директно, то је онај део планирања интервенције према појединцу у постпеналном процесу, како би се рекло и онда ви фактички правите један мали стручни тим подршке, где свако из својих компетенција и онога што може најбоље да уради, интервенише. Значи, ми сад овде имамо, ако је човеку потребна, не знам, има на пример проблем болести зависности, онда ће Затворска болница контактирати У5 па ће онда, пошто су они уско специјализовани за ту врсту интервенције, уколико треба регулисање личних докумената, онда ће се звати НЕОСТАРТ, уколико је прича неке међународне интервенције, онда ће се звати *Карматс*. Како да вам објасним, то пунктирање специфичности интервенције, у ствари опредељује коме ће се јавити.

У5: Ако смем додам, ето код нас је мало специфична ситуација, нама упућују често, директно заводи из иностранства, који се информишу најчешће преко њихових неких сајтова и државних где смо исто наведени и траже помоћ онда или нам најаве да ће се неко вратити код нас, да ће бити депортован, да је прихватио да му се смањи казна, да би изашао из затвора и дошао у Србију, у том случају, као ево што ћу данас имати у један сат данас, увек гледамо да организујемо Zoom разговор, неко прво упознавање са корисником, где проверавамо неке ствари које једноставно на западу нису јасне. Њима није јасно да неко може једноставно да се врати, имао, немао документа и да буде пријављен, да има неке услуге из социјалне заштите, пошто то је код њих нормално, чак и за људе који немају папире, код нас, нажалост, то није тако па постоји потреба да се то разјасни.

Н: Ово што сте рекли пример Немачке, то се односи на прихватање да се након половине издржане казне врате у Србију?

У5: Јесте, то се нуди углавном за неке мање казне када су у питању, мислим то причам до седам, осам година, али има и када издрже целу казну и самом чињеницом да су добили затворску казну, они као странци морају бити депортовани. Значи, то може да се деси и убрзо по отпусту, који се деси тамо. Е, сад, проблем је заштита података, ту имамо велики проблем, зато што ми од надлежних служби у иностранству, у принципу, као што је У1 рекла, када се неко отпусти, он је слободан човек и често немамо информације ни колико је дуго била казна, нити зашто су били у затвору, нити које су потребе, поготово многи од њих имају и менталних неких проблема, немају овде здравствену заштиту, сем неких ургентних ситуација. Значи, апсолутно су незаштићени и не само да нису препознати, него су и правно невидљиви за нашу државу.

Н: Хвала. Што се тиче видова подршке, осим ових које сте поменули да су најчешћи, да ли постоји још нешто бисте истакли, а да ви на основу сопствених могућности пружате додатне видове подршке? Ако се не варам, на почетку је речено да је један бивши осуђеник успео да се запосли..

У5: Не један, више њих.

У2: Да, да.

Y1: Мало више.

Y6: Ja ћу сада да се надовежем. Пошто смо ми као организација специфична по томе, као и рецимо РЕСТАРТ која има своје социјално предузеће, тако да људи који код нас дођу, менторски пре свега, то праћење и програм подразумева одређене ствари, које можемо, ето после накнадно да кажемо, шта значи само менторско праћење, али неки, да кажемо шири спектар организације из које ја долазим је то да имамо социјално предузеће. Тако да, особе које се у неком том првом моменту и кроз неко краће време, покажу и желе, буду заинтересоване да буду укључене у неке остале активности наше организације, могу то неко прво време да буду радно ангажована код нас у удружењу. То су углавном послови који су услуге пресељења, имамо продавницу половног намештаја, које при том исто прикупљамо, јер наша организација неких 60% и живи од прихода тих послова. Тако да, осим тога имамо дневни клуб, који сада исто планирамо мало да проширимо у смислу активности. Дневни клуб за лица без крова над главом и за остало маргинализовано становништво, где у већини случајева долазе људи који су или на улици, или су изашли из затвора па немају где, зато што кроз тај дневни клуб пружамо услуге, као свратиште, где човек може да дође да се окупа, да добије гардеробу, да добије оброк, да добије неку помоћ у виду хигијене, како кад шта имамо, просто. Тако да, то су исто неке услуге где имамо, просто, кориснике, њих двојицу који активно долазе тамо, два пута недељно радимо за сада и два пута недељно су увек тамо. Један је у служби корисника, а друга особа је човек који је ту већ неко дуже време са нама и ко је неко ко сада помаже тамо и воли да буде тамо као активни и добронамерни члан друштва. Тако да, од услуга које исто вршимо, као специфична организација за болести зависности је то да уколико неко има проблем са злоупотребом супстанци, од тога да желимо да мотивишемо на неку рехабилитацију, до тога да, уколико су то неки рецидиви, али не да је неко у проблему зависности, хроничном, да су то неки испади, рецидиви с времена на време и ту можемо да радимо, исто после опет неки други део, којим се ми као организација за болести зависности бавимо. Тако да, ето то је то, мање - више.

Н: А што се тиче формалног запослења?

Y6: Ми формално запошљавамо особе, значи после неких месец дана, ако видимо да је особа озбиљна, код нас има седморо људи, осим особе која нема документа, која је ту са нама, јер не можемо да га запослимо. Код нас су сви запослени, значи плаћамо све држави, сад нас је тренутно седморо, некада нас је и тринаесторо и сви буду запослени после неког одређеног времена, јер просто то закон налаже. И ту имамо велики проблем, зато што ми као организација социјалне услуге не наплаћујемо, ове услуге које, мислим су, наплативе, али су, мислим, *suma sumarum*, зарадиш као једна просечна немачка плата, а дажбине које имамо као организација су јако велике, немамо просто, нисмо још увек препознати као организација која запошљава слабо запошљиву категорију људи и просто све те дохотке и све порезе плаћамо уредно, као да смо нека профитабилна фирма. Тако да, ето, боримо се још у век с тим. То је то.

Y5: Ако смем овај један заједнички случај који имамо, да чисто имате увид у то како између себе сарађујемо. Тај један корисник који је тренутно код њих и кога је упутила Y6 мени, ради се о човеку који је депортован из затвора у Немачкој, који је рођен у Риједи у Хрватској, чији је једини родитељ мајка, хрватски држављанин, стицајем околности рођена у Призрену, али је хрватски држављанин, они су њега депортовали у Србију. Ми смо написали прошле недеље и предали Министарству унутрашњих послова, да нам дају мишљење, пошто он нема ниједан основ да добије наше држављанство. Значи, не могу да идем у ону стандардну процедуру да тражим упис у држављанство, пошто нема основа за то, а пошто нема ниједан једини лични документ, сем илегалним путем, он не може да напусти Србију и има забрану уласка у Европску унију од неких десетак година. Значи, он је човек без икаквих могућности, нити да се креће, нити да легално ради, нити да буде здравствено осигуран, ништа. Без крова над главом и без

породице у Србији. Тако да, баш ме интересује које ћемо мишљење добити од Министарства унутрашњих послова.

Н: Чули смо добре примере. Да ли се дешава да неко ко нема везе са организацијама и са оним што ви радите, запосли бивша осуђена лица. Да ли сте имали такве примере?

У5: Ако смем само, пре него што колеге вам одговоре. Једина позитивна ствар, позитивна ствар под знаком навода, у случају људи који су отпуштени из затвора ван наше земље је то да они овде имају чист досије. И ми, искрено речено, не говоримо ту информацију.

У2: Ми смо скоро имали, требало је прошле недеље да одемо да видимо то, то је нека индустријска перионица на батајничком друму, жена нас је звала, знајући ко смо, нашла нас је на нету и звала нас да нас пита је л' имамо ми људе које би она запошљавала.

У5: То су ретки случајеви.

У2: Али то су ретки случајеви, то се десило први пут за десет година.

У1: Нас исто скоро контактирали, чак из једне велике компаније, сад не знам да ли смем да кажем које, али није ни битно, углавном баш велика компанија, зато што просто исто знају са каквим људима радимо, и онда су са мојим колегом разговарали о томе да ли имамо некога ко би хтео да се запосли на неким пословима магационера и тако то. И онда смо сазнали да људима из тих компанија људи одлазе и не желе да раде и онда им је он онако шаљиво рекао „Шта је, сад сте код нас закуцали, зато што више немате кога?“, али просто има могућности да неко, уколико се.

У2: Је л' Delhaize?

У1: Није.

У2: Зато што смо ми с њима причали, исто смо стигли тако до неког нивоа и кад је требало да се потпише, ништа.

У1: Ја морам да кажем само да су ово изузетни и светли примери, да су ово изузеци. Ми смо, реално смо једно дискриминаторно друштво, које у суштини мало ради, мало уопште започиње на личном нивоу процес промишљања колико смо у својим интервенцијама дискриминаторни, тако да је ово популација према којој влада сијасет негативних уверења, које боје ове људе. То је оно што се зове одијум друштва. Оно што се зове одијум система је чињеница да би ви засновали било који радни однос, вама поред CV-ја треба потврда надлежног органа, да не кажем суда, да нисте осуђивани или кривично гоњени. Ти људи, на предкораку су девалвирани у својим шансама и својим могућностима. При чему је мени потпуно легитимно и логично тражити ту врсту потврда за одређене послове, за одређене системе, зна се који су то системе, зна се које су то позиције. Али за позицију, не знам у ауто перионици или достављача.

У2: Достављача. Сада покушавам да нађем, зато што на огласу *Glovo* стоји као потврда о неосуђиваности. Сад покушавам да нађем.

У1: Или достављача, тако је. Како да вам објасним, за неке једноставне послове у крајњем случају који су упућени само у неком пословном простору или амбијенту. Не знам ни што сам узела ову ауто перионицу, али на пример. Или било који други вид једноставнијих послова, ви сте фактички дискредитовани чињеницом да не можете да одговорите на основни захтев позива, а то је да донесете потврду да нисте осуђивани. Тако да се, чини ми се негде и наша мисија, ми смо скоро писали неки пројекат који нажалост није прошао, надам се да ће неки следећи проћи, који се тиче управо ове теме, јер прича у крајњем случају постпеналног прихвата, све је то супер. Ја сад причам као психолог. Све је то супер, да ми пружамо психосоцијалну подршку. Примарно, човеку до психосоцијалне подршке треба три базична задовољења његових потреба, да има где да станује, да има шта да једе, а да би јео, да има где да ради. Тако да, у принципу,

мислим да прича са послодавцима је такође један мукотрпан посао, али и прича са системом је исто тако један посао, у коме лобирање, бар за ово елементарно право да га не дискредитујете чињеницом да сви сад уобичајено траже CV, мотивационо писмо и потврду да нисте осуђивани. Ја бих разумела да они траже писмо препоруке неког послодавца па да кажемо идемо у корак са Европском унијом. Ово идемо у раскорак, не знам са чим.

Н: Када сте споменули становање.

У6: Ја сад хоћу да вам кажем неки пример. Мислим, то се не дешава просто стално, зато што ресурси су јако мали, али дешавало се унутар наше организације кад препознамо просто неку мотивацију одређене особе да жели да се ангажује, да жели да просто прати неки план и програм наше организације, која му задаје неке кораке које он треба да направи при изласку из затвора или доласка са рехабилитације, да немало пута смо ми из наших ресурса платили смештај некоме, али то су опет јако, јако ограничене могућности. Ето, конкретно сада са овим дечком који је ту са нама, њему с плаћа већ други месец становање.

У5: Помоћи ћемо му ми, као *Каритас*.

У6: И онда му се помаже храном. То су оно, што је У1 рекла, то су. Мислим, имамо случај корисника који је код нас редован у дневном центру, који је исто заједнички корисник и са НЕОСТАРТОМ, они му помажу на један начин, ми на други начин, али он је ето био пре неки дан код њих, на седам, осам послова се пријавио и онда је дошао јуче код мене, тотално унезверен, јер је скапирао да ниједан посао не може да ради, зато што он нема телефон, нема апарат. Ја стварно, ето ми немамо тренутно да му дамо један апарат, зато што ниједан послодавац, мислим. И онда се доводи у питање па где ти живиш, а то су неке најосновније ствари. Он тренутно човек нема, већ дуже време, место становања. Пробали смо ми, унутар наше организације, да га мотивишемо да почне, за почетак, бар код нас да ради, али он исто није мотивисан зато што плата код нас није седамдесет хиљада, него је минималац и онда просто он ће радије живети испод моста, него просто бити радно ангажован, бар нешто за почетак. Тако да, није само и до ресурса, с друге стране има јако исто слабо мотивисаности тих људи, јер сви би да направе нешто одмах и сад, ако би могли да заузму место неког директора, где имају плату, мислим што ја са једне стране разумем, али са друге стране не капирају, да мора ипак корак по корак да би се дошло до неких резултата.

У5: Ми имамо, на пример, неке креативније, почели смо сада и тиме да се бавимо. Ја сам прошле недеље дала, на пример једном човеку који се вратио из затвора, дала сам гитару своје ћерке, зато што зна да свира, да би на улици могао да заради, да би могао да преживи наредна два месеца.

У1: Јао, то је дивно.

У5: Ја чим будем добила за њега документа, ја му гарантујем да могу да га запослим.

У3: Шта ти је социјални радник. То је прави социјални радник.

Н: А да ли породица осуђеника учествује, да ли постоји њихова подршка, рецимо да дозволе пријаву пребивалишта?

У2: Зависи од случаја до случаја. Па не, има случајева где то никакав проблем није. Ми смо сада из У2ли можда најтеже случајеве.

У5: Ја морам рећи, код мене су то највише припадници ромске мањине, који су били интерно расељена лица са Косова и онда је то још додатно теже добити пребивалиште.

У1: Ја сам хтела да кажем ово за причу породице. Значи, Центар за реинтеграцију и активизам је део ове Мреже, зато што се бави, сада већ извесно, као једина организација за заштиту права деце, чији су родитељи у затвору. Наш почетак је био врло амбициозан и тад, пре седам, осам

година је изгледало као ето, само ми недостајемо, а онда смо схватили да, у ствари, не да тема није на реду, него можда се сад наговештава, отприлике да је ово неки период када је кренула да се активира прича постпеналног прихвата и уопште бављења овим људима који излазе из затвора, на један другачији и просто хуманији начин. Оно што ја мислим да је негде запостављено и цео контекст рада моје организације и свега онога што смо преговарали са Управом је чињеница да се генерално од судског процеса који се води па до свега онога што је живот тог појединца у затвору, који претпоставља његове контакте са породицом и са његовом децом, поприлично запостављено, Ви немате генерално неких значајних, формалних података, осим неформално вођених рецкица стручних служби затвора, да ли појединац има децу, колико су чести ти контакти, како изгледају ти контакти, да ли га породица редовно посећује, да ли постоји неки минимум интервенција да би се мотивисала породица, у крајњем случају, да направи тај квалитетнији прихват, при чему да би имао прихват, ти мораш да имаш бар очуване контакте са својом породицом и са својом децом. И некако се цео тај сегмент, некако се тај појединац гледа заиста, у систему, као острво, без икога и без ичега и све интервенције се усмеравају на њега и очекивања од ширег контекста, а његово основно, како би се рекло, поље подршке је или примарна или стечена породица коју има. Тако да, некако, ми сада перспективно, чини ми се ексклузивно најављујемо да Мрежа, мислим да у неком наредном периоду ће отворити и тај простор интервенисања, поред овога да су то лична документа, да је то запошљавање, да је то становање, да је ова прича породичног система и рад са системом породичним за прихват појединца је нешто што, у крајњем случају, да не звучим преамбициозно, као смањује рецидивизам, али је извесно да појединац који буде прихваћен у оквир своје породице, а не у оквир свога друштва, па ми сада делегирамо, а некако смо излистали проблеме па ћемо ми сада да мењамо друштво. Не, ја мислим да ми само треба човека некако да вратимо у породични систем, а да онда то заједништво и та очуваност може да интервенише и у односу на шири систем у коме живи.

У2: ОЕБС је финансирао пројекат са породицама наш, пре не знам колико година и то је угао где постоји породица, мислим, тамо где би требало.

Н: Када сте поменули пројектно финансирање, мимо ОЕБСА, ко још одобрава средства? Да ли се дешава да држава директно одобри или је то искључиво невладин сектор?

У1: Ми смо имали до сада подршку, ја не бих да звучимо незахвално, да ли смо или нисмо и колико смо добили, ми добијамо фактички подршку од стране ОЕБСА, у тим неким фазама. Тај неки новац и трајање пројекта су поприлично ограничени. Да би ви покренули ову причу, ви морате да имате континуитет, у крајњем случају тог пројекта, који се мери годинама, а не пар месеци. Морате да имате за ове људе који раде овако тежак посао континуитет финансирања, то не претпоставља да ћемо се ми сви овде обогатити од тога, али некако је и то потврда овим људима да раде тежак посао и да некако праве неку реформску причу, за коју просто морају да буду подржани, јер свако од њих има, мислим супер је да волонтирамо, али овде већ седимо међу професионалцима за које баш није упутно да све што раде, раде из ентузијазма и волонтеризма, искрено речено. Оно што смо ми фактички, ево сад ово што је актуелно до краја маја, радимо уз финансијску подршку Савета Европе, мислим да онај допринос је, тај штампани материјал који стоји испред вас, тог менторског програма, али ми *de facto* после двадесетог маја, а сви знамо шта је двадесети мај, фактички остајемо без финансијске подршке. Значи, потпуно јасно.

Н: А држава не даје никаква средства?

У1: Држава као држава, хвала држави као држави, зато што је она прошле године средствима опортунитета опремила четири организације, у Крагујевцу, Нишу, Новом Саду и Београду, не знам канцеларијским намештајем и техничким помагалима и ово би било, где сад седимо, што

се зове едукативни центар, јер је наша просто идеја, да би причу менторског програма и сензибилизацију и осталих организација и нових и постојећих, требало некако да градимо у вис, односно да некако кроз едукацију, радионице, фокус групе, дебатне ситуације у којима се налазимо, као што је данашњи састанак, у крајњем случају размењујемо, стичемо знања и подржавамо се. Ето, то је идеја.

У5: Морам рећи да ми долазимо из различитих организација. Ја имам у *Каритасу*, на пример, ту могућност да кроз пројектна средства других пројеката могу да примам и да радим са овом групом људи, ми имамо канцеларијски простор и тако, али и то зависи често од других неких пројеката.

У2: Нама је то једина могућност. Ми програме имамо, зато што имамо друге пројекте.

У8: Свима је тако.

У6: Али мислим, мање - више, нека буџетска ставка у некој будућности, везана конкретно за помоћ корисницима при вађењу личне карте, при овоме, при ономе, значи нека хитна, ургентна помоћ, мислим ми то немамо кроз неке пројекте.

У5: И исто тако, лакше је доћи до неких средстава у иностранству, него у земљи, што се тиче пројеката. Ево, као пример, препознали смо сви да је проблем становања после отпуста велики проблем за многе. Сад покушавамо преко тих неких, кажемо иностраних бивших осуђених лица, да направимо неки фонд, значи који ћемо добити за њих и који ћемо користити исто и за наше људе овде. То је једна ствар, а друга ствар што бих хтела, то је сада мало закачила У6. Жао ми је што се У8 не укључује по том питању. Мислим да је јако битно да се оснивају социјална предузећа, да имамо тај неки међукорак између слободног тржишта рада за те људе, да имају време да се оријентишу у том неком периоду.

Н: Ако добро разумем, да можда добију и неку потврду од тог „међусектора“, на основу које би послодавац могао да има неку слику о њему?

У5: Наравно.

У7: Тако је, као писмо препоруке.

У5: Добили би неке референце, стекле би неке радне навике, које су можда у међувремену изгубили, стекли би самопоуздање које је јако битно.

У2: Из нашег искуства, јако је потребна та подршка и рад са њима, паралелно када су тек почели да раде.

Н: Пошто се то негде надовезује на причу третмана, где би они требало током издржавања казне да створе или обнове радне навике, да би лакше могли да функционишу по отпусту из установе, мене интересује, пошто они вероватно разговарају са вама, у њиховим очима, каква су њихова искуства што се тиче издржавања казне затвора, да ли они то виде као нешто позитивно или као негативно искуство? Да ли они схватају ту казну, зашто су они морали да буду у систему?

У1: Ја морам да будем врло критична.

У8: Извините, само да се и ја укључим. Пре свега, да одговорим и на оно претходно питање, што се тиче радне ангажованости. Ми имамо преко градске скупштине одобрена тзв. добровољна радна ангажовања, која су везана за организацију и тиме, путем Центра за социјални рад и градске управе, они примају осам хиљада, али за сто радних сати месечно, што је изузетно ниско примање за тај рад. Ми то компензујемо неким другим активностима па дође до неке нивелације. Што се тиче послодаваца, тек сада почиње да се та стигма разбија код приватних послодаваца. Ми смо имали сарадњу и имамо, с времена на време сарадњу, са градском општином, по питању запошљавања тих лица, али то се ради све везано за јавно комунално предузеће, тако да, то су послови који су непримамљиви обично тим бившим

осуђиваним лицима и ту настаје проблем. Што се тиче њихове свесности о томе због чега су били на издржавању казне, мислим свесни су они, али унутар себе већина њих не прихвата чињенично стање да су они морали да буду пенализовани, већина њих сматра да су системски избачени, да други раде шта хоће, а они су, ето, служили и за себе и за друге. Обично се ту јавља неки култ „системске жртве“ код њих и ретко ко од њих прихвата да постоји кривица за учињено дело и да су они просто били на радару система, а нису успели да остану испод радара. То је нешто, укратко, што ја ето желим да кажем, пошто сада морам да се искључим на једно петнаестак минута.

Н: Хвала У8 пуно. Да ли би неко од вас додао још нешто, што се тиче тог искуства у заводу? Да ли осуђеници наводе да постоји нешто што им је посебно помогло или нешто је по њиховом мишљењу било негативно током третмана?

У6: Ја могу да, рецимо, да дам пример једног нашег корисника који је три године био у Затворској болници, на мери лечења и човек који по изласку има неку вољу и жељу да нешто мења у свом животу, ја ћу сада то пластично објасним. Ја, некако доживљавам да је свестан, да је време које је провео тамо било заслужено време, зашто је отишао на меру лечења и по његовом искуству му је то доста помогло, зато што тамо ти васпитачи на третману, социјални радници, психолози, имају бар овде по његовом искуству, али и искуству других људи који су долазили из Затворске болнице, имају заиста један третман кроз који пролазе, ван оног медицинског, имају психосоцијалну подршку, имају разне те терапије, мислим да је њему то јако пуно значило и да су га сами људи, који су тамо радно ангажовани, подржали док је и тамо био и подржали га тиме што су му дали, рецимо конкретно у његовом случају, број телефона наше организације, где се он јавио и ту је већ неко дуже време са нама. Тако да, по његовој сада, ето да кажем, причи и жељи, он је неко квалитетно време провео тамо, с обзиром да је морао да буде на мери лечења и да су рецимо то, позитивни неки примери.

У1: Ја морам да реплицирам. Ми причамо и преносимо друштвено пожељне одговоре појединаца, за које верујем да имају потребу да испричају то у светлијој боји. Ви кад уђете систем, вама они кажу и све кад читате те књиге, они кажу третман почиње са првим даном уласка и то тако звучи као једна лепа парола, која може да стоји изнад сваког стручног радника у затвору. Ја ћу да се оградим само оним делом да они кажу да на једног васпитача долази ваљда сто и нешто осуђеника. Далеко од тога да их то за мој укусу правда, зато што мислим да њихове интервенције у том систему, који је затворен, рестриктиван, ненавикнут на свеж ваздух и у буквалном и у симболичном значењу, држи ту позицију, залеђену, вероватно по моделу интервенција од оснивања па до дана данашњег. То је мој доживљај. Оно што ја морам да похвалим код тих људи, а то је чињеница да они јако добро знају да такви системи функционишу по врло јасно устројеној хијерархији, да свака промена има хиљаду миља и хиљаду корака, како је спровести и направити, до тога да вам вероватно било какав интервенција, како би се рекло, вам се огади, чак и када сте ентузијаста у систему, тако да је за њих сарадња са невладиним сектором један лахор који може да донесе промену, који су они препознали и као промену и као елементарну подршку у њиховом раду или у некој промени коју и сам систем као засићен, препознаје као позитивну промену. И мислим да је то најбоље, чак и за систем социјалне заштите. Како да вам кажем, кад имате системе који су засићени страшно, прво морате мало да их „раскостите“, како да вам објасним, пошто је то као буквално срасло, морате мало да продрмате, да видите да ли то хоће, неће па да имате отпоре, да имате свашта нешто и онда, када имате неког појединца или групу појединаца у том систему, који препозна, отприлике, ову причу свежине, онда је као супер. Ја морам да признам, као неко ко је дошао из система социјалне заштите, људи из овог система, на моје највеће изненађење, много позитивније реагују на иницијативу, много позитивније реагују и хоће да учествују у било

каквој квалитативној промени у односу на модел рада који раде, него што то у овом тренутку, ја сада само причам за Београд, да не схватите погрешно, него што систем социјалне заштите у Београду хоће то да поднесе и може то да поднесе. У принципу, мислим да овде постоји један тако огроман, широки фронт, једно широко поље за интервенисање, мислим да је супер да се у овом тренутку користе сви могући инпути утицаја на тај систем, да направи промену, која не треба да буде само козметичка, него суштинска и да је то добра прилика, која фактички треба да се подржи, сад ја агитујем стварно на Мрежу, али ја заиста мислим да је у овом тренутку и систем препознао да је Мрежа, на пример, једина у некој компетенцији и ентузијазму да направи неку промену и да направи промену у односу на бољитак за људе који излазе из затвора и у односу, искрено речено, на подршку оптерећеном систему стручних радника који су ангажовани у затворима.

Н: Поред ових очекивања осуђеног, који се тичу личне карте, пребивалишта, једнократне помоћи и проналаска посла, да ли они имају још нека очекивања или су то основне ствари које њих интересују?

У2: Да, документа, посао.

У5: Некада има и медицинских проблема.

У2: Јако често, да. Ми смо почели сад у томе све интензивније, ја не знам како нам се дешава, како смо рекли да то можда не би требало да буде на листи, тако смо почели да их малте не водимо по докторима. Али је заиста било неопходно. То, однос са породицом. Често смо између, не идемо још у неке озбиљније интервенције и сада се ту праве планови, какви би можда требали, али је посебан програм потребан за то, ово не покрива ни близу, али ово је оно колико имамо искуства, успевамо да [...] не могу да кажем ни да је то поправљање односа са породицом, али за почетак је стварање неког односа.

У1: Бар одржавање.

У2: Одржавање, буквално. Да, мало, ако може да се поправи - супер, помоћ у одржавању апстиненције, јако важна. Ја мислим 75% наших корисника је у затвору било због дроге, значи не због обавезно конзумирања, можда је продаја, можда је неко друго дело које је у вези са дрогом. Тако да је велики проценат оваквих.

У5: Има још једна ствар коју би требало да додам. Ја имам тројицу која су по нашој потерници ухапшена у иностранству и враћена у земљу и звали су ме, на пример последњи ме је звао из Ниша, из затвора и рекао је „Мени је нејасно, ни зашто сам овде, немам приступ документацији, рекли су ми, пошто сам био у иностранству, да је то на некој огласној табли, та пресуда, немам могућност да ступим у контакт, да ми се то достави, да знам о чему се то ради, једино што су ми рекли, то је да ћу наредних једанаест година бити у затвору“. Мислим, то је момак који је осамдесет девето годиште, он је ван себе. Таквих ствари имам на пример, да немају у тим неким стварима где је опет међународни фактор укључен, да немају приступ свим информацијама које би требало да имају.

Н: Што се тиче препоруке „Живот на слободи“, коју осуђеници добијају при отпусту из завода, конкретно, пошто сте рекли да око 75% лица има проблем са злоупотребом...

У2: Чије је дело учињено у некој вези са зависношћу, не обавезно да су они, ту су били близу.

Н: А да ли завод њих саветује да потраже такав вид подршке или не, односно да ли то изостаје?

У2: Изостају генерално савет. Ја не знам да ли је до бројности кадра, времена или је то, просто нема оправдања, што каже У1. Не, нема тога. Оно што је додатни проблем, да се надовежем на оно што је У1 мало пре рекла, с једне стране да, систем нас види као освежење и као неког ко је и динамичан и мобилнији, тако свашта може, с друге стране, корисници нас виде као неког ко није систем, што је јако важно. Излазе и налазе се с нама и ми више нисмо непријатељи. Шта се

дешава? Он је можда, или није, упућен на повереника, а ко је повереник? Повереник је продужетак онога са ким је он у рату од почетка.

У6: Тако је.

У2: Имао је полицију, имао је суд, имао је чувара, имао је третман и сада ће још сам да иде код повереника. „Ево ти га“, да се изразим баш како су они рекли. И ми му ту дођемо као неко ко је, малте не па пријатељско лице, ко није више ни повереник, нити било какве везе са системом и на то позитивно реагују, тако да.

Н: Значи, њима је психички, у ствари лакше, вас да доживе као пријатеље, него њуде из система:

У2: Па мислим, као некога ко помаже, да тако кажем.

У1: Јесте.

У4: Јесте.

У8: Јесте.

У2: Као савезника, апсолутно смо савезници. Ту уопште немамо дилему да смо на другачијим као неким стварима.

Н: Да ли ви видите још нешто као позитивну или негативну страну третмана, изузев проблема које сте већ навели, у смислу броја лица који „пада“ на једног третманског службеника.

У2: Мени је сада жао што чега год се доброг сетим, схватам да је то изузетак који излази у нормалност и глупо ми је да га поменем, уопште.

У8: Ја сам се сетила да нас зову из третмана да нам најаве да ће нам се неко јавити и, просто, види се да се заузму за ту особу. То је, на пример, позитивно, требало би да буде чешће. Али нама исто значи, да и ми обратимо пажњу на особу кад изађе.

У2: Стварно су из Ниша звали неколико пута, за различите особе, али то је нешто што, ја не знам да ли иде у позитивном смеру или је то нормално. Они, у ствари, ретко имају жалбе на третман.

У1: Право да вам кажем, за критичност и за критику, ви морате да имате однос поверења према неком, искрено речено.

У2: Да, то објашњава доста.

У1: Ми треба да будемо подршка, треба да будемо потпуно аутономни, да будемо потпуно независни од система, људи са таквим искуством боравка у затвору, потпуно је логично да гаје однос неповерења, потпуно је логично да ми треба да заслужимо њихово поверење, у крајњем случају, неповерење може да ствар чак и чињеница да је затвор нас препоручио, како да вам објасним, то је граница између параноје и нормалног одговора на друштво.

У2: Има где смо се представљали, где смо физички морали да покажемо да правимо дистанцу од командира, да се окренемо па да командирима кажемо „Оставите нас, молим вас“, да просто виде да нисмо из истог система.

У1: Тако да, у принципу, да ли сад он дође па у потпуном поверењу нама прича, као како се он осећа или ће да нам исприча причу за Затворску болницу да је тамо сјајно и бајно, а ја као неко ко је из система сарађивао са Затворском болницом, знам да је то недопустиво. Мислим, ја сам сад први пут сазнала шта су то вашке у постелини, како да вам објасним, мислим. Тако да, у принципу, како да вам објасним, да би ви неком рекли неку такву информацију и неки такав став, ваш интегритет прво треба да буде број један, а за интегритет број један вам онда не треба подршка невладине организације.

Н: У вези са третманом, питао бих само још једну ствар, која се тиче условног отпуштања. Да ли сте имали додира са осуђеницима који су условно отпуштени и да ли су они тај условни отпуст видели као одређену награду за своје залагање током третмана или немају однос према томе?

У1: Ја мислим да је то нама шанса и прилика, за невладин сектор и уопште за Мрежу и поделила бих са вама утиске са састанка који смо имали са начелником ЦЗ, замеником управника, начелницом и уопште као целом причом ЦЗ и стручне службе са којом имамо изузетну сарадњу, где су нам буквално сугерисали да би било добро да започнемо ту причу са условним отпустом, људи из система мисле да је условни отпуст јако добар, јако добра интервенција, у коме у једном тренутку, заиста на неки начин ставите до знања човеку да је његов процес и све оно што је требало да прође у некој својој рехабилитацији или како се већ то звало, третману, ја се извињавам, то је више терминологија везана за специјалне педагоге, ја сада баш нисам сигурна па нек ме исправе, нешто што би том човеку, тај условни отпуст, дало већу шансу, него да он пасивно служи своју казну у затворским условима. Они, генерално, мислим да имају проблем, да судије не препознају, не изричу, не реагују, некако мислим да је већи проблем на тој релацији за условни отпуст, него што је у ову страну, где би онда наше интервенисање било таман да се обезбеде фактички ресурси у заједници, који могу да пруже човеку подршку док је на условном отпусту. Они имају јако мали број условних отпуста, у односу на то колико би то реално могло и колико би реално било боље, од онога да се само пасивно чека датум када ће неко изаћи из затвора. Тако да је њихова интервенција ишла у том правцу за нас, као фактички порука у коме они и у томе нас препознају, као можда битнији фактор, него што је у овој варијанти, јер он кад изађе из затвора, слободан је човек, да ли ће да дође или неће да дође, то је већ друга ствар. Ми би тада, чини ми се, можда, уз дужно поштовање, можда и грешим, добили мотивисанију групу људи за сарадњу, квалитетнију групу, бројнију групу, у којој би, како да вам објасним, та интервенција имала неки референтни оквир, у коме би појединац и ми са њим фактички могли да правимо неку другу слику, од онога да је он у некој ћелији у затвору.

Н: И последња група питања, тиче се тога на који начин ви видите постпенални прихват у Србији, које су препреке и који су правци напредовања? Нешто сте већ делимично и рекли, можда и покрили, али да ли бисте нешто додали, можете да се дотакнете и законодавног одговора, пракси?

У1: Мислим, ја могу сада као психолог. Кад ви имате осуђењеног човека по разним основама, друштвеном, социјалном, емоционалном, најлогичније је да имаш могућност да неко седне или стане испред тебе и да ти имаш осећај да тај човек може да ти буде подршка. Чини ми се да до овог тренутка је то за нас било само филмски сценарио америчких филмова, мислим да ми тек сада фактички улазимо у ту причу постпеналног прихвата који није теорија, него који је почетак неке праксе. Мислим да је очекивање да све имамо личне снаге којим можемо да превазиђемо све проблеме, некада немамо личне снаге па све кад имамо и подршку породице и обезбеђене све базичне предуслове за функционисање, имамо потребу да имамо некога испред нас. Намерно не говорим некога иза нас, зато што мислим да треба да имаш подршку, а не залеђину, то претпоставља оно што сваком појединцу понекад затреба. Не можемо ове појединце враћати у систем, не можемо имати очекивања од система, систем треба да пружи интервенцију, али оно што је једна људска подршка је ниво који може да донесе неку промену.

У5: Ако смем само да се надовежем, опет из ове моје перспективе, код нас је у тих неких последњих годину и по дана било око тридесетак људи које се вратило, већина њих ми је рекло „Да сам знао да ме ово чега, што ме чека овде, остао бих у затвору и ових осталих педесет посто“.

Н: То је за на наше држављане који су издржавали казну затвора у иностранству?

У5: Да.

Н: Да ли бисте нешто додали?

У2: Боље ми је у затвору, у Немачкој, него овде на слободи.

У5: Да.

Н: Да ли бисте још нешто рекли, а да ја нисам питао, нешто што сматрате да је важно, а да нисмо покрили претходном дискусијом?

У1: Мислим да ти људи морају да се питају шта им треба. Да прича њихове партиципације, некако свуда недостаје, да ми као друштво немамо навику и волимо мало позицију моћи и у односу на систем и у односу на шири и ужи систем.

У5: И држава се тако понаша.

У1: Мислим да изостаје прича активне партиципације појединаца који се налазе у некој потреби, да они делегирају фактички шта је то, да прво препознају шта су њихове снаге, шта су њихове слабости и у ком правцу њима треба и шта им треба, да некако ми не пројектујемо „расно“.

У2: Размишљам само технички, то као, где би било место. А технички како би било, у ствари треба озбиљна подршка државе, јер за сад се комплетан систем ослања на то као, хајде мало неко ће са стране, неке невладине ће да помогну. Мислим, то је само за почетак, је л' то систем који функционише и сада нам се све више чини да би могао да функционише, али сада је потребна озбиљнија подршка, конкретно, не знам, Дирекције за управљање одузетом имовином, требају ти простори у којима ћеш да радиш, треба ти макар да знаш да имаш до краја године то плаћено. Нама то није уобичајено, ми с времена на време позајмљујемо свој новац организацији да би платили канцеларију. Онда, социјална предузеће, хајде сад то је решено донекле законом, можда ће и моћи. Опортунитет би, бога ми, могао и трајно да определи једна средства, ако ће да се враћа на ову страну. Онда, опет, да се зна, осим што ће постојати минимум, ми смо чак у свом делу, мало смо испред, јер смо постигли, да кажеш неки стандард постављамо за спровођење тог менторског, да га тако назовемо, није лош назив, како би могао да се спроводи. Сад, географски ћемо се ширити, извесно, мислим, просто, у зависности и то има везе са подршком новчаном, на жалост, али ћемо се извесно ширити. Е, сад се ради о томе да се успоставе и неки технички капацитети на које се може рачунати.

У5: И ако смем да додам, као неко ко је радио и у постпеналном прихвату у иностранству, у Швајцарској, ја мислим да код нас је, као и све и често то да тај неки, да на папиру све стоји, да је превише администрације, а мало хуманости у свему томе и да би морало све да се поједностави, да би ти људи стварно имали неке користи. Ја имам утисак да се наш рад, иако се зове менторски, базира на прву циглу у пирамиди и не преко тога, а у суштини је ово група људи којима треба баш то изнад.

Н: А да ли мислите да то што радите, те када бисте додали то што сматрате да недостаје, да ли то доприноси одустајању да даље чине кривична дела?

У2: Да.

У5: Ја морам да кажем бар за ову моју неку групацију, ја имам многе међу њима, који су покушали илегално, пошто овде нису ништа могли да реше, ни свој идентитет нису могли да реше овде, да илегално пређу границу, да су обично најдаље дошли до Словеније, враћен је у Србију, уредно је у Падинској скели био у затвору, иако није имао идентитет. Када је изашао, дошао је опет код мене и рекао они, значи, могу мене да затворе и да ме држе извесно време, ја мислим да је био шест месеци у затвору у Падинској скели, због тога што сам илегално прешао границу, а нису у стању да ми дају папире, да ја могу овде да живим као човек. Држава би морала да мало више обрати пажњу и на ове људе који излазе из наших затвора, да их гледају као људе, а не да то буде само административна процедура и имам утисак да и третман лепо

стоји на неком папиру, они тамо испуне хиљаду формулара, али у суштини, конкретно не питају човека како ти је, које су ти идеје, шта би хтео, на који начин ми теби можемо да помогнемо?

У2: На обуци коју су повереници сви код нас прошли, пре неких шест месеци, нека петодневна обука, онда сам на крају тога, пошто су биле оне евалуационе листе па сам испретирао мало да видим па сам читао коментаре. А то сам мога да видим и из тренинга, пет дана је трајало, врло је било јасно, тренинг је био у суштини нешто базично, то је као како радити са људима, мислим за почетак, како причаш са човеком, како га не ставиш у позицију што, нисам веровао, али треба. Али, генерално њихов утисак је да је то што су прошли супер, да би они заправо и већина њих се за то определила, давно сви су завршили или психологију или социјални рад или су специјални педагози и шта ти ја знам, би волели тако да раде, али због бирократије, просто то нису у стању и то је тако. Тако да, постоји ту неко међурешење које можда и они могу мало да уметну некога ко би се да се то некако подели, у смислу да се запосле људи који ће се бавити само бирократијом, а да ове људе који су се већ школовали и имају нека знања, пусте да мало приђу људима ближе, можда би то помогло.

У7: Ја мислим да треба да останемо на овом путу и да се трудимо да унапредујемо даље и да се усавшавамо и то је.

У8: Сагласна сам са колегама шта су до сада рекли, да је потребно јако труда, рада, од стране и нас и државе, пре свега да синхронизује своју бирократију, да нема дизбаланса, да нема процепа. Највећи проблем у раду нама и оно што можемо да завршимо су обично њихови процепи баш са том бирократијом, предуги рокови, да кад би систем мало више, у целокупној тој бирократији био бољи и ми би могли више да маневришемо. Што се тиче конкретно бивших осуђиваних лица, мислим да би унутар затворских јединица требало активније да се ради овај постпенални третман, односно да се ради активније, стварно да се ради та тромесечна припрема, јер ми када добијемо лице које никакву припрему није имало, то је изузетно тешко у неким случајевима, нарочито ако се ради о казнама које су високе, ако неко после седам, осам, десет година, уопште није припремљен за спољни свет, то буде велики проблем саме социјализације, а онда тек других ствари. Тако да, мислим да би целокупан систем, због превенције, пре свега криминалитета, јер већином бивша осуђивана лица су, 82% је поврата, значи због превенције криминалитета, да би целокупан систем требало да реагује мало адекватније и да овој групи лица стави статус вулнерабилне групе, односно то су групе са тим угроженим правима, мањинске тзв. групе и онда би лакше функционисали и имали неке привилегије, које на пример имају неке националне мањине или неки, на пример лица са инвалидитетом и тако. То је неки мој закључак, да би то било најадекватније, јер та лица јесу онеспособљена привремено за нормално функционисање у друштвеном систему.

Н: Хвала вам. То је онда то, уколико нема других коментара. Желим да вам се свима захвалим што сте ми омогућили да обавим ову фокус групу, што сте ми дали и више него квалитетне и детаљне одговоре. Хвала вам на томе и надам се да ће из овог нашег разговора да проистекне неки добар резултат у оквиру моје дисертације, а свакако се радујем и да наставимо сарадњу.

Н: Хвала Вам на додатном коментару, значиће нам. Уједно, пошто нема више питања, предлога, хтео бих да вам се свима захвалим што се одвојили готово сат и по времена и активно учествовали у овој фокус групи. У складу са етичким правилима, аудио запис ће бити транскрибован, биће извршена анонимизације, а сам снимак потом уништен. Хвала вам још једном што сте ми помогли у изради докторске дисертације.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Никола Вујичић је рођен 5. априла 1989. године у Београду. Завршио је Основну школу „Душан Вукасовић Диоген“ у Купиновој са одличним успехом, као носилац дипломе „Вук Караџић“, а затим Земунску гимназију, такође са одличним успехом. Правни факултет Универзитета у Београду уписао је 2008. године, а дипломирао је 2012. године (Правосудно-управни смер) са просечном оценом 9,07. Исте године на истом факултету уписује мастер студије (Кривичноправни модул), које је завршио 2015. године одбранивши мастер рад на тему „Виктимолошки аспекти сексуалног насиља“, са оценом десет. Докторске академске студије (смер Кривичне науке) на истом факултету уписао је 2015. године и остварио просечну оцену 9,67.

Након основних академских студија, радио је као адвокатски приправник у Београду у АОД Живковић Самарџић, након чега је у јануару 2016. године положио правосудни, а исте године у мају и адвокатски испит. Од августа 2016. године, запослен је у Институту за криминолошка и социолошка истраживања, најпре у звању истраживач приправник, а од јула 2018. године у звању истраживач сарадник. На Правном факултету Универзитета у Београду био је ангажован као демонстратор на предмету криминологија, за школску 2016/2017. годину.

Више пута је награђиван за написане радове из области кривичних наука, и у земљи и у иностранству. Био је стипендиста Института за страно и међународно кривично право „Макс Планк“ (*Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law*), Европског удружења криминолога (*European Society of Criminology*), Министарства просвете Републике Србије и општине Пећинци.

Као координатор и истраживач, учествовао је у више пројеката Института за криминолошка и социолошка истраживања и Мисије ОЕБС у Републици Србији. Осим тога, као истраживач је био ангажован на пројекту Правног факултета Универзитета у Београду „Идентитетски преображај Србије“ те на пројекту ЕУ „Превенција и борба против корупције“. Као члан тима и координатор теренског дела истраживања, од 2022. године је укључен у трогодишњи пројекат „Процена и могућности побољшања квалитета затворског живота осуђених лица у Републици Србији: криминолошко-пенолошки, психолошки, социолошки, правни и безбедности аспекти (PrisonLIFE)“, који финансира Фонд за науку Републике Србије, у оквиру програма „Идеје“.

Као члан радне групе коју је у новембру 2018. године формирало Министарство правде Републике Србије, учествовао је у изради новог *Приручника за попуњавање извештаја за условни отпуст*. Од децембра 2019. године, ангажован је у својству експерта – консултанта за област кривичног права у Мисији ОЕБС у Републици Србији, а од марта 2020. године за Правосудну академију врши обуке судија и тужилаца за унапређење примене института условног отпуста у пракси.

Учествовао је и излагао на више конференција у земљи и иностранству. Објавио је преко тридесет радова у домаћим и међународним часописима и другим публикацијама, превео је три књиге и написао неколико приказа.

Обављао је функцију секретара научног часописа *Ревизија за криминологију и кривично право* и техничког секретара научног часописа *Crimen*.

Члан је Европског удружења криминолога (*European Society of Criminology*) и Секције за криминологију Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу. Осим тога, члан је Адвокатске коморе Србије и Адвокатске коморе Београда (*у статусу мировања*).

Говори енглески, а служи се руским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Никола Вујичић

Број индекса: ДС 18/2015

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Извршење казне затвора и одустајање од криминалног понашања“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 25. маја 2023. године

Никола Вујичић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Никола Вујичић

Број индекса: ДС 18/2015

Студијски програм: Право, ужа научна област: кривичне науке

Наслов рада: „**Извршење казне затвора и одустајање од криминалног понашања**“

Ментор: проф. др Ђорђе Игњатовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 25. маја 2023. године

Никола Вујичић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Извршење казне затвора и одустајање од криминалног понашања“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 25. маја 2023. године

Никола Вујичић

1. **Ауторство.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.